

Bolletí de la
SOCIETAT
ARQUEOLÒGICA
LULIANA

#75_2019

SOCIETAT
ARQUEOLÓGICA
L'UÍANA

Bolletí de la
SOCIETAT
ARQUEOLÒGICA
L'ULIANA

Societat Arqueològica Lul·liana

JUNTA DE GOVERN

President

Antoni Planas Rosselló

Vicepresident

Santiago Cortès Forteza

Secretari

Sebastià Riutort Taberner

Tresorer

José de España Bibiloni

Director de publicacions

Miguel José Deyá Bauzá

Conservadora

Carne Colom Arenas

Bibliotecari

Pablo Pérez-Villegas Ordovás

Vocals

Miquel Àngel Capellà Galmés / Maria Barceló Crespí / Maria Antònia Segura Bonnin /
Antonio Ortega Villoslada / Miguel Gabriel Garí Pellicer / Maria Francisca Jaén Pareja /
Sandra Adriana Rebassa Gelabert / Victòria Alba Burguera i Puigserver

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738-1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicauliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director Dr. Miguel José Deyá Bauzá / Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Secretari Dr. Miquel Gabriel Garí Pallicer, Universitat de les Illes Balears – IEHM

Vocals Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabatè i Curull, Universitat de Lleida / Dr. Manuel Calvo Trías, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

CONSELL ASSESSOR

Dr. Antonio Bernat Vistarini, Universitat de les Illes Balears / Dra. Catalina Cantarellas Camps, Universitat de les Illes Balears / Dr. Marià Carbonell Buades, Universitat Autònoma de Barcelona / Dra. Maria Carme Coll Font, Arxiu del Regne de Mallorca / Dr. Friedrich Edelmayer, Universitat Wien / Dr. Gabriel Ensenyat Pujol, Universitat de les Illes Balears / Dr. Antoni Furió Diego, Universitat de València / Dr. Jaime García Rosselló, Universitat de les Illes Balears / Dra. Maria Grazia Melis, Università di Sassari / Dr. Ignacio Henares Cuéllar, Universidad de Granada / Dr. Eloy Martín Corrales, Universitat Pompeu Fabra / Dra. Isabel Moll Blanes, Universitat de les Illes Balears / Dra. Natividad Planas, Université Clermond-Ferrand / Dra. Sabine Panzram, Universität Hamburg / Dra. Pinuccia Simbula, Università di Sassari / Dra. Francesca Tugores Truyol, Societat Arqueològica Lul·liana

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

ISOC – Ciencias Sociales y Humanidades. CSIC / REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo Hispánico*. CSIC / LATINDEX. Catálogo v. 1.0 (2002-2017) / CARHUS Plus+ 2018 / Incorporada a DICE / RESH / Indexada a CIRC / Allotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006) <http://ibdigital.uib.cat>

Volums 1-18 (1885-1921) <http://prensahistorica.mcu.es>

Volums 63 i següents (2007-) <http://dialnet.unirioja.es>

REVISIÓ DE TEXTOS EN ANGLÈS

M. Magdalena Vázquez Amer

DISSENY

Antoni Garau / Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Indústria Gràfica Bahía

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana: C/ Monti-Sion, 9 / 07001 / Palma de Mallorca / bolletisal@gmail.com

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXXIV Núm. 873 #75_issn: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2019

Monografies
*Monographs*_13

Noves dades sobre el factor púnic a Menorca:
les excavacions de 2007 a l'església de Santa Eulàlia (Alaior)

*New data on the Punic factor in Menorca:
the 2007 excavations in Santa Eulàlia (Alaior)*

Elena Sintes Olives / Joan Ramon Torres_15

La placa ceràmica decorada de época tardoantigua
del Museu d'Història de Manacor (Mallorca-Islas Baleares)

*The ceramic plaque decorated with late antique motifs
in the Museum of History of Manacor (Mallorca, Illes Balears)*

José Ildefonso Ruiz Cecilia / Julio M. Román Punzón / Mateu Riera Rullan_43

La fortificació de l'Antiguitat Tardana de Sa Bastida (Alaró)
i la seva inexistent relació documental amb un castell del segle XIII

*The fortification of Late Antiquity de Sa Bastida (Alaró)
and its inexistent documentary relation with a 13th century castle*

Gabriel Alexandre Llodrà Pizà_65

L'*Ordo Commendationis Animae* i Santa Tecla
en diversos devocionaris i en el *Tirant lo Blanch*
*The Ordo Commendationis Animae and St. Thecla
in several prayer books and Tirant lo Blanch*

Josep Amengual Batlle_87

Algunes dades sobre toscans a la ciutat de Mallorca
en els darrers temps medievals
*Some data concerning Tuscans in Ciutat de Mallorca
during the late Middle Ages*

Maria Barceló Crespi_101

Una obra de l'escultor Joan Sagarra
dins l'entorn artístic del Sindicat de Fora
*One work by sculptor Joan Sagarra
framed within the artistic circle of the Sindicat de Fora*

Miquel Pou Amengual_123

Acuartelando a Marte. El Cuartel de Infantería de la Lonja (siglo XVIII)
Barracking Marte. The Infantry barracks in La Lonja (18th century)

Eduardo Pascual Ramos_161

Disputas por las temporalidades de los jesuitas en Mallorca.
La acción del fiscal Antonio Fernández de Córdoba (1784-1787)
*Confrontations for the Jesuits' fungible commodities in Mallorca.
The action of attorney Antonio Fernández de Córdoba (1784-1787)*

Enrique Giménez López_183

La Delegació del Govern a Menorca: la seva evolució jurídica durant el segle XIX
Government Delegation in Menorca: its juridical evolution during the 19th century

Miquel Pons Portella_197

Inicios de la Unión Patriótica en Mallorca (1924)
The origins of the Patriotic Union in Mallorca (1924)

Cristóbal Mateu Sastre_215

Documents *Documents_235*

Una nau de Crisògon de Centelles
en el port de la Ciutat de Mallorca (1459-1461)
*A ship belonging to Crisògon de Centelles
in Ciutat de Mallorca's harbour (1459-1461)*

Miquel Ques i Perelló_237

Uns goigs siscentistes manuscrits dedicats a
Nostra Senyora del Puig de Consolació de Santanyí
*Manuscripted «goigs» from the 17th century dedicated to
Nostra Senyora del Puig de Consolació in Santanyí*

August Darder Moll_255

Recensions
Book Reviews_265

BARCELÓ I CRESPI, M.; ENSENYAT I PUJOL, G.:
Flandes i la Mallorca Medieval a través dels Pont (segles XV i XVI), Palma, 2019
Victòria A. Burguera i Puigserver_267

BARCELÓ I CRESPI, M.:
Davant la mort. Els rituals medievals a la ciutat de Mallorca (s. XV), Palma, 2019
Gabriel Ensenyat Pujol_269

DOMINGO PONS, A.LL.:
La ciutat tancada. La fortificació d'Alcúdia. Des de la crisi de la murada medieval fins als nostres dies, Alcúdia, 2019
Miguel José Deyá Bauzá_271

Secció Oficial i de Notícies
Official Selection and News_275

Acta de l'assemblea general ordinària
Minutes of the Ordinary General Assembly
27 de febrer de 2018
February 27th 2018_277

Vida de la Societat
Society's activity
Any 2019
Year 2019_284

Informació sobre el sistema d'avaluació del BSAL
Information on the BSAL evaluation system
_287

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana
Instruccions per als autors
***Instructions for Authors (Catalan)*_291**

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana
Instrucciones para los autores
***Instructions for Authors (Spanish)*_295**

MONOGRAFIES

NOVES DADES SOBRE EL FACTOR PÚNIC A MENORCA: LES EXCAVACIONS DE 2007 A L'ESGLÉSIA DE SANTA EULÀLIA (ALAIOR)

Elena Sintes Olives / Joan Ramon Torres

Institut Menorquí d'Estudis / Consell d'Eivissa. Dept. de Patrimoni Històric

Resum: L'excavació arqueològica realitzada a l'interior de l'església de Santa Eulàlia d'Alaior va permetre la recuperació d'una sèrie d'unitats estratigràfiques que s'emmarquen a l'època posttalaiòtica. L'aportació de les mateixes és l'augment de les bases materials que permeten afirmar l'existència d'un establiment d'aquesta època en el lloc que actualment ocupa aquest poble menorquí i, per altra banda, l'oportunitat de presentar alguns conjunts vasculars, amb materials excepcionals, dels segles III i II aC, on destaca la forta presència de ceràmiques de producció ebusitana, fet que referma el pes del factor púnic en la Menorca posttalaiòtica.

Paraules clau: Època posttalaiòtica, ceràmica ebusitana, àmfora, cisterna.

Abstract: The archaeological excavation carried out inside the church of Santa Eulalia in Alaior allowed the recovery of a series of stratigraphic units that are framed in the post-Talayotic period. The contribution of these units is the increase of the material bases that allow to affirm the existence of a settlement of this time in the place that this Menorcan town currently occupies. On the other hand, we could present a set of exceptional materials, of the 3rd and 2nd centuries B. C., which highlights the strong presence of Ebusitan production ceramics, which reaffirms the weight of the Punic factor in post-Talayotic Menorca.

Keywords: postalayotic, ebusitan ceramics, amphorae, cistern.

Rebut el 13 de gener. Acceptat l'1 de novembre de 2019.

1. Antecedents

1.1. El context cronocultural

El context cronocultural de les troballes que es descriuen i analitzen tot seguit (segles IV a II aC) se situa en el Posttalaiòtic¹ que comença en el segle VI aC i és dóna per conclòs amb la conquesta romana del 123 aC. En contextos d'aquest període no passa desapercebuda la forta presència de materials púnics, sent una fita clau les intervencions subaquàtiques portades a terme a la dècada de 1970 a Calescoves.

La significació d'aquesta presència al·lòctona ha estat font de debat, en uns casos s'ha considerat simple comerç i, en altres, un veritable fenomen colonial. Debat enriquit amb les possibles repercussions materials que, hipotèticament, podria haver provocat l'estada a l'illa del general cartaginès Mago, entre el 206 i el 207 aC. Tot plegat és complex, amb problemes sovint analitzats subjectivament, que no es podran resoldre fins que no augmenti el nombre de dades materials analitzades i publicades en el seu context, tenint en compte la seva natura específica.

D'altra banda, la falta d'estudis específics sobre la ceràmica local durant la prehistòria de Menorca dificulta l'establiment de paral·lels entre jaciments i l'estudi de les continuïtats i ruptures entre els diferents períodes.

En aquest context, l'excavació de 2007 a l'església de Santa Eulàlia aporta nova documentació rellevant, sobretot, per la qualitat dels elements vasculars recuperats i la seva contextualització. El seu estudi i presentació són la clau del present treball.

1.2. El nucli habitat d'Alaior

Es presumeix, des de temps enrere, l'existència d'un poblat talaiòtic, amb ocupació també romana i andalusina, sobre el pujol que avui ocupa Alaior. Erudits locals del s. XX, com Josep Mascaró Pasarius,² ja feren esment de troballes als carrers de s'Androna, s'Arraval, Barranc Fosc, sa Muntanyeta i de Ses Novies i, fins i tot, dins la rectoria. Als darrers 30 anys, excavacions i controls arqueològics vinculats a diferents obres públiques i privades han afegit el carrer de l'Àngel, el Carrer Menor, el carrer Ample o l'Ajuntament a aquesta llista.³ Així doncs, el poblat que un dia hi va haver a Alaior era de dimensions considerables. S'ha de tenir en compte que la ubicació era força adient: petita elevació amb control sobre un ampli territori, contacte visual amb el gran poblat de Torre d'en Galmés, una bassa natural alimentada per una font al peu (antiga bassa de Sant Pere, eixugada al segle XIX) i terra fèrtil al voltant. Tot i això, les dades, per ara, són disperses i parcials.

1.3. L'excavació de 2007 a l'església de Santa Eulàlia

L'octubre de 2007, durant el control arqueològic preventiu de les obres de restauració i adequació de l'interior de l'església de Santa Eulàlia d'Alaior (Menorca), es van identificar les restes d'un edifici anterior a l'actual. Van aparèixer quatre murs que tancaven un espai

¹ MICÓ PÉREZ, R.: *Cronología absoluta y periodización de la Prehistoria de las islas Baleares*, Oxford, 2005.

² MASCARÓ PASARIUS, J. (coord.): *Geografía e Historia de Menorca*, Ciutadella de Menorca, 1978.

³ GUAL CERDÓ, J.: "Intervencions arqueològiques preventives a Alaior", a DESEL, C.; LEON, M.J.: *Arqueologia Urbana, 20 anys entre vesins, màquines i manobres*, Maó, 2019.

rectangular de sis per deu metres de superfície. Aquests murs havien estat esfondrats intencionadament i recoberts amb un morter de calç molt compacte.

Les troballes se situaven a l'extrem oposat a l'altar, a tocar de la porta principal. La resta del subsòl del temple està ocupat per construccions recents: osseres cobertes amb volta de canó, en el cas de la nau central, i nínxols, en el cas de les capelles laterals.

Una cala d'1 m per 1 m, tocant el mur SE, donà com a resultat una potència sedimentària d'1,2 m. En els 80 cm superiors el sediment, fosc i poc compacte, contenia ossos humans desarticulats i les restes de dos enterraments en taüt. Troballes previsibles i que hem de relacionar amb les inhumacions documentades fins ben entrat el segle XIX. Però, en els últims 40 cm l'aparició de restes de ceràmica d'època islàmica, romana i posttalaiòtica, a més d'un gran bloc de pedra, va fer conjecturar la presència d'una estructura prehistòrica.

Amb el finançament del Consell Insular de Menorca, l'empresa Patrimoni Arqueològic i Cultural SL va excavar la meitat de l'àrea delimitada pels quatre murs amortitzats. Al nivell superficial, es van localitzar dos nínxols de marès, relacionats clarament amb l'església actual. Aquests (UE-12 i UE-22) dividien l'espai en dos àmbits, un àmbit quedava dins la capella lateral i l'altre dins la nau central (fig. 1).

A l'àmbit de la capella, situat al nord-oest, a sota del nivell modern (UE-9), va aparèixer una capa de terra fosca i compacta (UE-55), on s'havien excavat 5 tombes, amb un total de 6 esquelets. Aquests enterraments s'havien fet dins la construcció formada pels quatre murs, quan encara estava en ús, abans, per tant, de la construcció de l'església actual. Així ho demostren diverses evidències estratigràfiques. D'altra banda, una datació radiocarbònica⁴ indica que un d'aquests individus va morir entre 1310 i 1431.

La datació i les reduïdes dimensions de l'edifici apunten que es tracta de restes relacionades amb la primera església construïda a Alaior, poc després de la conquesta de 1287. Caldria una segona datació, més precisa, per comprovar aquesta hipòtesi.

Les rases per fonamentar els murs, igual que les tombes, es van excavar dins un paquet sedimentari format per un estrat (UE-55) marró fosc amb teula, escòria de ferro i ceràmica andalusina i un segon estrat (UE-69) més clar i vermellós i, encara, més compactat on destaca la ceràmica d'època posttalaiòtica (local i d'importació). Aquest darrer nivell presentava una potència d'uns 30 cm i s'havia format sobre la roca mare, les tombes medievals només l'afectaren lleugerament.

A l'àmbit de la nau central, al sud-est dels nínxols moderns, no van aparèixer enterraments medievals. Però es van conservar restes prou interessants: una capa de terra marró fosc (UE-43) contenia gran quantitat d'escòria de ferro, teules i ceràmica de l'època islàmica, per tant, es correspondria a la UE-55 de la capella. Restes que s'han de relacionar amb l'existència, a la zona, d'una ferreria de quan Alaior era l'alqueria d'*Ihalor*. Sota l'horitzó andalusí, gairebé tocant la roca mare, s'havia conservat la filada basal d'un mur de tendència circular (UE-75) construït amb grans pedres. El paquet sedimentari en aquest punt estava totalment alterat per les remocions fetes durant la guerra civil, però la UE-27 que cobria, en part, el mur ciclopi i la UE-39 que s'hi adossava en algun punt, eren

⁴ KIA-41161 (555±30BP).

argiloses i contenien ceràmica prehistòrica i andalusina.

Finalment i també per sota del nivell andalusí, va aparèixer una cisterna (UE-71) (fig. 1). Aquesta cavitat artificial tenia més de dos metres de profunditat i gairebé dos metres de diàmetre màxim. No va arribar a excavar-se completament en amplària, ja que un terç del seu diàmetre quedava fora de la zona de treball. La cisterna conservava part d'una tapadora de pedra i al seu interior només s'identificaren quatre estrats. L'estrat superior (UE-70) era marró fosc, sorrenc i contenia una gran quantitat de pedres de dimensions considerables. Amb una potència d'uns 30 cm cobria la boca de la cisterna i en reomplia el coll, pràcticament no contenia ceràmica. Per sota, la UE-72 s'havia format clarament en una única acció d'amortització intencionada de la cisterna, aquesta unitat, de més d'un metre de potència, estava formada per pedres de mida gran i mitjana, entre aquestes es documentaren espais buits i la matriu era terra marró clar sense compactar. D'altra banda, una gran part dels fragments ceràmics, de factura majoritàriament prehistòrica (local i d'importació) però també islàmica, aparegueren de costat.

La matriu de la UE-73, més rogenca que la UE-72 i amb material exclusivament d'època posttalaiòtica i força fragmentat, també contenia una gran quantitat de pedres, sobretot de grans dimensions.

Però, al límit inferior de la UE-73 va aparèixer un conjunt ceràmic amb peces molt completes que descansaven sobre la UE-74. Formada aquesta per un sediment llimós, laminat i gris verdós, clarament solatges, fruits de la decantació de l'aigua. El conjunt es completa amb peces procedents de la mateixa UE-74, aquestes peces degueren caure a la cisterna en pouar aigua.

2. Les unitats estratigràfiques i els seus components mobles

Deixant de banda alguns materials completament residuals trobats en estrats de cronologia molt posterior, com ara una vora d'àmfora T-8131 de la UE-30 (30/324) una altra T-8111 tardana (48/315) (fig. 2) i una vora d'Eb.69 del tipus FE-13 (70/167) (fig. 3), les unitats estratificades d'interès són les següents:

UE.69 (fig. 1)

Aquest estrat només es conservava a l'àmbit de la capella, s'havia format sobre la roca mare i tenia una potència d'uns 30 cm. La matriu era marró clar tirant a rogenca, argilosa i força compacta. Quedava delimitada per les rases dels murs nord i oest de l'edifici medieval, el mur de la capella actual i els nínxols moderns. L'excavació de les tombes medievals l'havia afectat molt poc. A diferència de la UE-55, que la cobria, no presentava ceràmica d'època andalusina, sinó exclusivament preromana.

El conjunt vascular d'aquest estrat –important quant a NR, ja que supera els dos mil fragments– està compost per dues vores d'àmfores T-8111 (69/276, 69/286), deu T-8121 (69/250, 69/256-269, 69/273, 69/252, 69/261, 69/262, 69/263, 69/267, 69/268, 69/276, 69/279, 69/283), set T-8131 (69/258, 69/264, 69/265, 269/74, 69/276, 69/277 i 69/285) i dues del tipus PE-22 (69/281, 69/266) (fig. 2).

A més de dues vores de gerres Eb.69 (69/255, 69/287), totes de producció ebusitana, com també la base d'un gran bol de ceràmica comuna (69/250) i un fragment de vora, amb part

del perfil superior (69/275), d'un bol, en aquest cas, del tipus AE-36/II-32⁵ (fig. 3).

També s'ha identificat una vora d'àmfora T-5232 (69/282) fabricada en algun taller púnic de la costa de l'actual Tunísia i una altra d'una ibèrica (69/270) (fig. 2). A més, entre els fragments de cossos o perfils de vasos diversos, es comptabilitzen vuitanta-nou fragments de ceràmica ibèrica, dos de campaniana A, seixanta-tres d'àmfores itàliques i quaranta-quatre fragments de fabricació indeterminada.

	n	%
NR ceràmica ebusitana	1854	83
NR importacions no ebusitanes	95	7
NR ceràmica local a mà	214	10
NMI ceràmica ebusitana	23	53
NMI importacions no ebusitanes	2	5
NMI ceràmica local a mà	18	42

Taula 1

Entre les formes importades, a la UE-69 destaca l'àmplia presència dels elements amfòrics, amb absoluta preponderància dels de fabricació eivissenca. A jutjar per aquesta ceràmica, el conjunt de materials de la UE.69 cobreix una cronologia d'una part del segle IV aC i, pràcticament, tot el segle III aC. Quant al moment de formació de l'estrat, l'àmfora ebusitana T-8131 69/274, pel seu llavi exvasat que anuncia l'aparició imminent de les T-8132, fa pensar en un moment no anterior als darrers decennis o, fins i tot, el final del segle III aC.

Com hem comentat a falta d'estudis específics sobre la ceràmica de producció local, podem dir que l'hem identificat per tractar-se de produccions fetes a mà amb desgreixant calcíctic i pasta negra o rogenca (núm. 69/290 a 69/314 i 69/218). Per les formes presents podria tractar-se de peces pel processat, consum i emmagatzematge d'aliments característiques dels darrers segles del posttalaiòtic (s. III-II aC) i documentades àmpliament a les cases circulars de poblats com Torre d'en Galmés o Biniparratxet. Destaquem els concs hemisfèrics (69/291, 69/295, 69/299, 69/307, 69/318), el vasos troncocònics (69/308), les olles (69/312, 69/313), una espècie de gibrell (69/318) i un possible vas de fons alt (69/305).

UE.72 (fig. 3 i 4)

Igual que les UEs 73 i 74, la UE.72 es caracteritza per la presència de pedres i la poca compactació del sediment, però la matriu era de textura sorrenca i color marró clar, tenia una potència de poc més d'un metre i omplia la meitat de la cisterna. Aquest estrat, a banda dels materials antics, contenia una quinzena de fragments ceràmics d'època andalusina, que en el decurs de l'excavació s'interpretaren com filtracions des d'estrats superiors, atès que eren petits i que la UE.72 estava molt poc compactada.

⁵ RAMON TORRES, J.: "El sector alfarero de la ciudad púnica de Ibiza", *XXV Jornadas de arqueología fenicio-púnica, Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera*, 66, Ibiza, 2011, p. 185, fig. 15 núm. II-26 i II-32.

Sigui com sigui, el conjunt de materials antics és interessant, ja que permet deduir la continuació de l'assentament o, almenys d'alguna activitat en aquest lloc, com a mínim, fins al canvi d'Era o segle I dC, ja que existeix, a més, un fragment de sigillata itàlica.

En aquest sentit cal esmentar tres vores d'àmfores T-8131 (72/106, 72/35-38, 72/33), una T-8132 (72/107), quatre vores d'àmfores itàliques (72/30, 72/32, 72/101 i 72/102) i mig cos inferior d'una Eb.69 (72/107) (fig. 3). Totes les àmfores itàliques tenen vora triangular molt inclinada. Estan a cavall entre les anomenades grecoitàliques tardanes i les Dressel 1A i van des de mitjans a tercer quart del segle II aC. A partir dels anys 140-130 aC, si algunes són Dressel 1A, cosa no sempre fàcil de discernir tractant-se només de llavis.

	n	%
NR ceràmica ebusitana	206	77
NR importacions no ebusitanes	54	20
NR ceràmica local a mà	7	3
NMI ceràmica ebusitana	8	42
NMI importacions no ebusitanes	7	37
NMI ceràmica local a mà	4	21

Taula 2

UE.73 (fig. 3 i 4)

Aquesta unitat estava formada bàsicament per pedres grans i mitjanes, la terra que contenia era argilosa i rogenca i estava molt poc compactada, deixant alguns buits entre pedra i pedra sense reblir. El sediment contenia fragments de ceràmica prehistòrica i en el punt de contacte amb la UE.74 es localitzaren algunes peces ceràmiques molt completes.

El conjunt vascular (fig. 4, 5, 9 i 10) està compost per dues vores d'àmfores T-8121 (73/11, 73/13) i quatre de T-8131 (73/7, 73/8, 73/9, 73/12) (fig. 4). Dues anses d'àmfores ebusitanes (73/25, 73/26), reutilitzades com a pondus. Els contenidors mitjans estan representats per un fragment de vora i la part superior del coll (73/6) d'una gerra Eb.69, així com una altra peça del mateix tipus, completa, però amb llacunes (73/1) (fig. 2 i 8), que comporta una interessant decoració pintada. A més, es documenta un gerro púnic no ebusità complet (73/2) amb cos cilíndric i ansa i decorat amb línies negres horitzontals.

De vaixel·la, cal ressenyar la vora d'una copa ebusitana de perfil convex i pasta grisa (73/14) (fig. 5), de bona qualitat i, de ceràmica comuna ebusitana, dos fragments de bases anulars de grans bols, un del tipus FE-13/279 (73/20) i l'altre (que també podria correspondre a un morter) de tipus indeterminat (73/22). També hi ha cinc fragments d'àmfores itàliques i un de ceràmica grisa ibèrica, mentre que la ceràmica local a mà està representada per un fragment de base (73/16) d'un gran vas tancat i una clara imitació d'una Eb.69, completa (73/28) però amb llacunes (fig. 5).

	n	%
NR ceràmica ebusitana	124	87
NR ceràmica local a mà	12	8
NR ceràmica itàlica	5	3
NR ceràmica ibèrica	1	1
NR ceràmica nord-africana púnica	1	1
NMI ceràmica ebusitana	9	82
NMI ceràmica púnica del Mediterrani central	1	9
NMI ceràmica local a mà	1	9

Taula 3

El material amfòric atribuïble a tipus precisos és totalment de producció ebusitana i se situa al segle III aC. Una part, definida pels fragments d'àmfores T-8121 abans esmentats, és anterior a c. 225 i probablement també anterior a c. 250 aC. La resta, definit per àmfores T-8131 clàssiques, s'emmarca, de manera majoritària, en l'últim terç d'aquest segle. El fragment de vas de vaixel·la i la ceràmica comuna de processament són de la mateixa cronologia. Aquest estrat, en conseqüència, sembla contemporani, o gairebé, a l'UE.74, que es comenta a continuació.

UE.74 (fig. 3 i 4)

Aquest estrat cobreix la base còncaua de la cisterna (UE-71) i n'agafa la seva forma. A la part central tenia una potència de 30 cm que s'anava reduint a mesura que s'atracava a les parets. Era d'un gris verdós, formava làmines i era de textura molt fina. Clarament, es tractava d'un nivell format pels pòsits procedents de la decantació de l'aigua.

La unitat conté una vora (74/65) i una punta (74/04) d'àmfora T-8131 (fig. 6), dues anses d'àmfores ebusitanes (74/71, 74/72), segurament T-8121 o 8131, reutilitzades com a pondus. Quant a contenidors mitjans, cal ressenyar dues gerres Eb.69, completes però amb alguna llacuna (74/58, 74/59) (fig. 6, 8 i 10), una (74/58) amb una lletra pintada en vermell.

Existeix, a més, el cos complet, sense anses i vora, d'un gerro Eb.77 (74/60), mentre que un altre fragment, que pertany a la meitat inferior d'una altra gerra, sigui, tal vegada, del mateix tipus, però amb un perfil poc característic (74/62). Hi ha també la meitat inferior d'un gerro Eb.23c (74/63) i un fragment de la vora i el coll d'un gerro tipus FE-13/95,⁶ amb pintura vermella en l'exterior (74/66) (fig. 7 i 10).

Quant a vaixel·la, cal assenyalar un fragment de vora i part del perfil superior d'una copa convexa ebusitana, de pasta i engalba grisa, de bona qualitat (74/67) (fig. 7), així com part

⁶ RAMON TORRES, J.: *FE-13. Un taller alfarero de época púnica en ses Figueretes (Eivissa), Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza y Formentera*, 39, Eivissa, 1997, p. 30-31, fig. 15.

del perfil d'una gran copa convexa, de ceràmica campaniana A antiga o taller de Roses (74/sn) i un fragment indeterminat de ceràmica ibèrica pintada (74/sn). També, es documenten dues bases de vasos de format gran (74/50, 74/51), un fragment de vora (74/52) i una ansa (74/55) de peces de producció local a mà (fig. 7).

	n	%
NR ceràmica ebusitana	110	76
NR importacions no ebusitanes	2	1
NR ceràmica local a mà	33	23
NMI ceràmica ebusitana	5	83
NMI ceràmica local a mà	1	17

Taula 4

A escala cronològica, la UE.74 té com a indicatius, la presència d'àmfores T-8131. Una altra peça d'aquest estrat és el cos d'una gerra Eb.77, sense decoració pintada, fet que sembla més freqüent al segle II aC que a l'època de FE-13, però és una dada més aleatòria, i un fragment de campaniana A antiga. La formació d'aquest estrat pot fixar-se, així, a finals del segle III aC.

3. Comentari als complexos vasculars

Segons la descripció que antecedeix, la *componenda* dels complexos vasculars de les quatre unitats estratigràfiques estudiades està formada per ceràmiques a torn d'importació i ceràmiques a mà de factura local.

3.1. La ceràmica a torn

Començant pel primer grup, dues qüestions són manifestes: la primera, que el lloc de procedència, àmpliament majoritari, és l'Eivissa púnica i, la segona, el predomini dels vasos contenidors, principalment àmfores, però també de gerres i gerros de grandària mitjana o, fins i tot, reduïda.

Convé recordar que els conjunts denominats HX-1 i FE-13, localitzats als voltants de la ciutat d'Eivissa i referents ineludibles per les *fàcies* ceràmiques ebusitanas de la segona meitat del segle III aC, es van datar, respectivament, c. 240-220 i 220-210 aC, o *grosso modo*, en el cas del segon, a l'últim quart o terç del segle III aC.⁷ Altres horitzons, amb una data molt precisa són els relacionats amb la presa romana de Cartagena (209 aC), on existeixen importacions eivissenques però que, amb algunes excepcions, no s'han estudiat en extensió i profunditat. A tot això s'ha d'afegir un gran nombre d'estrats de na Guardis que tenen una cronologia similar.⁸

⁷ RAMON TORRES, J.: *FE-13...*, p. 72-75.

⁸ GUERRERO AYUSO, V.M.: *Colonización púnica de Mallorca. La documentación arqueológica y el contexto histórico*, Palma, 1997.

No obstant això, la primera meitat, o fins i tot els dos primers terços del segle III aC, continuen sent un moment un poc fosc en el cas d'Eivissa per falta de conjunts de referència ben datats atribuïbles a aquesta època.⁹ Per bé que el concurs de referències externes, encara que de manera parcial, permet reconstruir en alguns aspectes un quadre vascular fiable.

Pel que fa als materials registrats a Santa Eulàlia, començant per les àmfores ebusitanes, i deixant de costat dos individus de la UE.69 (69/276, 69/286), atribuïts al T-8111¹⁰ (vigent al llarg del segle IV aC), els tipus més significatius en el global són el T-8121¹¹ i el T-8131.¹² En tercer lloc, es troben dos exemples d'àmfores PE-22 (fig. 2).

Com és sabut, el T-8121 és una evolució directa a partir de les últimes T-8111, sent encara els models més antics d'aquest tipus morfològicament molt propers a les seves precessores. L'inici d'aquest model amfòric sembla situar-se no gaire lluny del 300 aC, encara que serà la primera meitat del segle III aC el seu moment de plenitud, doncs està ben representat, per exemple, en la sitja 10701 d'Alorda Park (Calafell), interessant conjunt tancat, amb una cronologia estimada del 300-250/225 aC¹³ i en la fase II de Gou-Gorg.¹⁴

Altres dades cronològiques d'interès, en aquest cas *ante quem*, són causades pel pou HX-1 on només s'hi registrà un individu d'aquesta classe¹⁵ enfront de sis T-8131 i la seva absència entre la producció del taller FE-13, on el T-8131 es va fabricar de manera intensa i privativa, deixant de costat l'extrema raresa (llegeixi's inexistència) d'aquest tipus en els estrats de l'últim quart del segle III aC de na Guardis. Cal recordar que a Menorca les àmfores T-8121 es troben, entre les millor representades.¹⁶

Per la seva banda, les àmfores T-8131, sobre la base de múltiples i ben acreditades evidències arqueològiques, són considerades com els envasos ebusitans típics de la Segona Guerra Púnica, tot i que el model ja havia pres cos alguns decennis abans, tal vegada entorn de mitjan segle III aC. També es tracta d'un tipus molt ben representat a Menorca.¹⁷

9 RAMON TORRES, J.: "La ceràmica púnica-ebusitana en època tardia (siglos III-I a.C.)", *Cerámicas hispanorromanas*, II, (D. Bernal, A. Ribera, ed.), Cádiz, 2012, p. 586.

10 RAMON TORRES, J.: *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo Central y Occidental, Instrumenta*, 2, Barcelona, 1995, p. 220-222, fig. 95, 183-185, mapa 95.

11 RAMON TORRES, J.: *Las ánforas fenicio-púnicas...*, p. 222-223, fig. 97, 186 i 187, mapa 97.

12 RAMON TORRES, J.: *Las ánforas fenicio-púnicas...*, p. 223, fig. 98, 188, mapa 98.

13 ASENSIO VILARÓ, D.: "La presència de ceràmiques púniques ebusitanes al nord-est peninsular (segles V-III aC.), impacte econòmic i social de les relacions comercials entre l'Eivissa púnica i els ibers del nord", *XXV Jornades de arqueologia fenicio-púnica*, TMAEF, 66, Eivissa, 2011, fig. 5 núm. 10-13.

14 MARTÍN ORTEGA, A.; PLANA MALLART, R.; CODINA FALGÀS, F.; GAY, C.: "El jaciment Camp d'en Gou-Gorg d'en Batlle, un barri periurbà de l'*oppidum* d'Ullastret (Baix Empordà)", *Cypselà*, 17, 2008, fig. 9 núm. 14 i 11 núm. 13-23.

15 RAMON TORRES, J.: *El pozo púnico del "hort d'en Xim" (Eivissa)*, *Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza*, 32, Eivissa, 1994, fig. 3 núm. 12.

16 JUAN, G.; DE NICOLÁS, J.C.; PONS, O.: "Menorca, segles IV-II aC.: un mercat per al comerç ebusità", SANMARTÍ, J. et alii (ed.): *La circulació d'àmfores al Mediterrani occidental durant la protohistòria (segles VIII-III aC): aspectes quantitativs i anàlisi de continguts*, *Arqueo Mediterrània*, 8, Barcelona, 2004, p. 261-264, entre altres treballs.

17 JUAN BENEJÀ, G.; DE NICOLÁS MASCARÓ, J.C.; PONS MACHADO, O.: "Menorca, segles IV-II aC.: un mercat...", entre altres treballs.

En el grup de les àmfores PE-22,¹⁸ un dels individus, amb la seva vora gruixuda, de secció subrectangular (69/281), pertany clarament a les variants antigues, concretament del segle IV aC, com algunes de les fabricades pel taller AE-20,¹⁹ mentre que el segon (69/266) és una peça de l'època final, d'avançat el segle III aC.

D'altra banda, un fragment de vora correspon a una àmfora cilíndrica T-5232 (69/282), fabricada en algun taller de la costa de l'actual Tunísia, al llarg de l'últim terç del segle III aC,²⁰ mentre que un altre pertany a una àmfora ibèrica (69/270).

Com s'ha vist en la descripció dels estrats estudiats i els seus components ceràmics, la presència de gerres Eb.69, sense aconseguir el volum de les àmfores, és més que significativa. En aquest punt també cal considerar que aquest tipus ha estat objecte de diferents treballs i comentaris.²¹ D'altra banda, els ja citats conjunts HX-122 i FE-13²³ mostren, que en aquesta època, les Eb.69 tenen una cara superior poc inclinada o, fins i tot, sobre elevada, i colls, de vegades cònics, bastant rectilinis, amb aresta neta de separació amb l'esquena, fet confirmat per nivells de Cartagena associats amb el 209 aC²⁴ i per multitud d'exemplars dels estrats contemporanis de na Guardis.²⁵

En el conjunt de Santa Eulàlia, algunes de les Eb.69, presenten una cara externa amb una inclinació entre 33 i 40°, absència de carenes o arestes marcades a la base del coll, que tenen lloc amb transició suau en relació amb l'esquena, trets que afecten principalment als individus 74/58 i 59, mentre que unes altres (69/255, 70/167, 73/1 i 6) s'adapten plenament als paràmetres-tipus abans citats.

Així doncs, els estils de les 74/58 i 59, podrien ser, molt lleugerament, posteriors a la *fàcies* "FE-13", però al mateix temps, clarament anteriors a un cúmul de gerres d'aquest tipus documentades en horitzons de ple segle II aC. En efecte, aquestes últimes arriben a tenir una cara externa, que superant normalment els 50°, arriba a aconseguir els 80°, de manera que la inferior, sovint cònca, es projecta en molts casos de manera pràcticament horitzontal. D'altra banda, en ple segle II aC s'observen sovint cossos sensiblement allargats, amén d'altres variacions morfològiques més aviat degenerants, i la freqüent aparició de motius pintats bicroms.

La peculiar decoració pintada de la peça 73/1 mereix també algunes consideracions. La primera és que en la segona meitat del segle III aC les Eb.69 no es troben decorades o, almenys, cap de les documentades en aquest moment porta motius decoratius pintats.

18 RAMON TORRES, J.: *Las ánforas púnicas de Ibiza, Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza*, 23, Ibiza, 1991, p. 116-117, fig. 42, 43.

19 RAMON TORRES, J.: *Las ánforas púnicas...*, p. 28-29, fig. 53 núm. 43.

20 RAMON TORRES, J.: *Las ánforas fenicio-púnicas...*, p. 199, fig. 64-65, 168-169, mapa 64.

21 RAMON TORRES, J.: "La cerámica púnico-ebusitana...", p. 587, 603.

22 RAMON TORRES, J.: *El pozo púnico...*, p. 29-34, fig. 4-5 i lám. V núm. 27-29.

23 RAMON TORRES, J.: *FE-13...*, p. 39-41, fig. 23-25.

24 Per ex., MARTÍN CAMINO, M.: "Un contexto cerámico de finales del siglo III a. C.: el vertedero púnico de la Plaza de San Ginés (Cartagena)", *Les fàcies ceràmiques d'importació a la costa ibèrica, les Balears i les Pitiüses durant el segle III aC i la primera meitat del segle II aC* (J. Ramon et alii ed.), *Arqueo Mediterrània*, 4, 1998, lám. IV núm. 5-6.

25 GUERRERO AYUSO, V.M.: *Colonización púnica...*

D'altra banda, és sabut que entrat el segle II aC torna a posar-se de moda la decoració pintada, però ara generalment bicroma (vermell-negre) però, en canvi, la citada gerra de Santa Eulàlia és en monocrom vermellós, en la tradició dels segles V-III aC. La resta de gerres d'aquest tipus, en la tradició del segle III aC. no porta decoració.

La decoració d'aquesta gerra s'aparta dels esquemes canònics, no per la seva temàtica sinó per la proposta compositiva. Des del segle V aC, o abans, els meandres eren habituals en la decoració pictòrica vascular ebusitana, igual que les bandes de punts. Però, de manera invariable, es col·locaven a la zona de l'esquena. En aquest cas els meandres ocupen tota la zona del diàmetre màxim i baixen pel cos, mentre que la zona de l'esquena està ocupada per un altre gran meandre, però projectat en horitzontal, entre les anses. La posició dels punts, en canvi, sí que és la típica.

Un altre contenidor ebusità, representat només per un individu, és l'Eb.77. Aquest tipus ha estat objecte de treballs específics i altres comentaris.²⁶ Té també referents clars en HX-1²⁷ i FE-13,²⁸ a Cartagena²⁹ i a na Guardis.³⁰ Existeixen també altres troballes a Menorca, com Calescoves,³¹ i el cercle 7 de Torre d'en Galmés.³²

Quant al tipus Eb.23, representat a Santa Eulàlia només pel fragment 73/63, cal assenyalar que no és un model excessivament conegut, potser perquè l'estat de fragmentació de moltes troballes pot haver impedit la seva classificació o, fins i tot, facilitat la seva confusió amb altres tipus.

Cal recordar que, fa ja molts d'anys, aquest tipus va ser definit per M. Font,³³ qui el va subdividir en model ample (Eb.23a) i model estret (Eb.23b), a aquest últim s'adscriuria la peça 74/63 de Santa Eulàlia. Aquesta variant estreta va ser classificada per V. M. Guerrero com a tipus B.1.V.3,³⁴ posant com a exemple gràfic una antiga troballa fora de control a la zona de l'embarcador N de na Guardis i suggerint, en part d'acord amb l'opinió de Font, una cronologia de segles IV-III per aquest subtipus, aquestes opinions van ser seguides per Fernández i Costa en un treball posterior.³⁵

26 RAMON TORRES, J.: "Les amforetes Eb. 77 i algunes formes connexes de la producció ceràmica púnico-ebusitana tardana". *Eivissa 3ª època*, 15-16, Eivissa, 1985, p. 52-58; RAMON TORRES, J.: "Pecios y ¿colonias? Materiales púnicos en las Islas Baleares", *Menorca entre fenicios y púnicos*, Menorca, 2017, nº 588.

27 RAMON TORRES, J.: *El pozo púnico...*, p. 36-34, fig. 6.

28 RAMON TORRES, J.: *FE-13...*, p. 37-38, fig. 18-21, lám. VI, 125.

29 MARTÍN CAMINO, M.: "Un contexto cerámico...", lám. IV, núm. 7.

30 GUERRERO AYUSO, V.M.: *Colonización púnica...*, fig. 80 núm. 8.

31 BELÉN DEAMOS, M^a; FERNÁNDEZ-MIRANDA, M.: *El fondadero de Cales Coves (Alayor, Menorca)*, E.A.E., 101, Madrid, 1979, fig. 36 núm. 1-2.

32 CARBONELL SALOM, M.: *El Cercle 7 de Torre d'en Galmés. Estudi d'una estructura domèstica del segle III aC a Menorca*, Treball de Final de Màster, Universitat de Barcelona, 2012, p. 203 centre, esq.

33 FONT DE TARRADELL, M.: "Algunas formas poco frecuentes de la cerámica púnica de Ibiza", *VI Simposium internacional de prehistoria peninsular*, Barcelona, 1974, p. 223-225, fig. 1, lám. I.

34 GUERRERO AYUSO, V. M.: *La cerámica protohistórica a torno de Mallorca (s. VI-I a.C.)*, Oxford, 1999.

35 FERNÁNDEZ, J.H.; COSTA, B.: "La cerámica común púnico-ebusitana: precisiones tipológicas y cronológicas sobre algunas formas cerradas", *Misceláneas de arqueología ebusitana*, I, *Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera*, 42, Eivissa, 1998, p. 34, fig. 14, baix.

En relació amb tot això s'imposen alguns aclariments, el primer, és que dades encara inèdites (Pou SJ-90) demostren que les Eb.23b "clàssiques" (seguint el prototip del vas MAEF 3315 de la necròpolis del coll de cala d'Hort³⁶), han de ser portades a una data molt anterior, l'últim terç del segle V aC, i ser completament deslligades d'una sèrie de paral·lels púnics nord-africans i centre-mediterranis, més tardans, citats en el seu moment.

La segona, derivada de la troballa recent d'una peça gairebé completa³⁷ de l'illot de na Galera, en associació amb una gerra Eb.69 (del tipus FE-13) i una vora d'àmfora T-8131,³⁸ posa sobre la pista d'un altre model d'aquesta família, certament semblant en trets genèrics, però, no només morfològicament diferent de l'Eb.23b, abans comentat, sinó cronològicament molt més tardà i, en aquest cas, efectivament de la segona meitat o l'últim terç del segle III aC i amb res en comú, fora d'aparences físiques, entre tots dos models.

Aquests vasos, sobre els quals es té una certesa cronològica, com són el de na Galera i probablement els de Calescoves³⁹ –on no semblen tampoc existir contenidors petits abans de la segona meitat del segle III aC⁴⁰–, tenen com a detalls diferencials esqueses angulars, més aviat rectilínies, colls de morfologia diferent i anses de secció oval. Un altre individu, complet llevat de la base, trobat a Ses Talaies de n'Alzina (Ciutadella),⁴¹ confirma aquestes observacions morfològiques i el fet que la vora, que manca a la resta d'individus, no és circular, sinó en forma de bec.

Tot això, convida a fitar el terreny i a mantenir les distàncies, proposant (provisionalment, ja que pot no tenir res en comú amb els a i b) l'establiment d'un altre subtipus, l'Eb.23c, de la segona meitat del segle III aC, al qual serà adscrita la peça de na Galera, les de Calescoves, la de Ses Talaies de n'Alzina i la de Santa Eulàlia.

També en el grup de contenidors a torn, cal citar el gerro (74/66), del tipus FE-13/95,⁴² que per tant figura entre els models produïts per aquest taller,⁴³ en dates ja citades en el present treball. Es tracta d'un tipus de vas documentat en altres jaciments menorquins com Calescoves,⁴⁴ Biniparratx Petit,⁴⁵ Cornia Nou (UE.22 de la gran cisterna)⁴⁶ i Cercle 7 de Torre d'en Galmés.⁴⁷

36 FONT DE TARRADELL, M.: "Algunas formas...".

37 MARTÍN, R.; ARGÜELLO MENÉNDEZ, J.: "Pozo y jarra funeraria en el islote de sa Galera (can Pastilla – Palma)", *VI Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears* (Formentera, 26, 27 i 28 de setembre, 2014), 2015. p. 155, fig. 13).

38 MARTÍN, R.; ARGÜELLO MENÉNDEZ, J.: "Pozo y jarra...", p. 155, fig. 11.

39 FERNÁNDEZ-MIRANDA, M.; UBERTI, M.L.: "La inscripción púnica de Cales Coves (Menorca, España)", *Rivista di Studi Fenici*, XIII, 2, Roma, 1985, fig. 2b, d.

40 RAMON TORRES, J.: "Pecios y ¿colonias?...". p. 74-75.

41 NAVARRO CHUECA, F.J.: *Excavaciones arqueológicas en el yacimiento de "ses Talaies de n'Alzina". Poblado talayótico afectado por las obras de la ronda Norte (Ciutadella)*, Llibre del Patrimoni Històric i Cultural, 2, Menorca, 2004, p. 69, lám. L.

42 RAMON TORRES, J.: *FE-13...*, p. 30-31, fig. 15.

43 RAMON TORRES, J.: "La cerámica púnico-ebusitana...", p. 594, núm. 31.

44 BELÉN DEAMOS, M.; FERNÁNDEZ-MIRANDA, M.: *El fondeadero*, fig. 21 núm. 1-5.

45 DE NICOLÁS MASCARÓ, J.C.: Casa prehistòrica en el aeropuerto de Menorca, *AENA Arte*, 3, 1997, p. 49.

46 FERRER ROTGER, A.; PLANTALAMOR MASSANET, L.; ANGLADA FONTESTAD, M. (coord.): *Desenterrant el passat. Les excavacions arqueològiques a Cornia Nou*, Menorca, 2014, núm. 87.

47 CARBONELL SALOM, M.: *El Cercle 7 de Torre d'en Galmés. Estudi d'una estructura domèstica del segle III aC a*

L'*oenochoe* 73/2 és una peça peculiar, caracteritzada per un cos cilíndric, lleument més ample en la seva part alta, base no diferenciada per l'exterior, amb fons aixecat per l'interior, esquena hemisfèrica amb coll llarg, lleugerament cònic, boca bilobulada i ansa única, que uneix la vora amb l'esquena. Es troba decorat amb línies horitzontals fines pintades amb to marró fosc, formant tres grups superposats de tres línies cadascun, situats respectivament al centre del cos, just sota l'esquena i en la part mitjana-baixa. Les característiques morfològiques i la pasta indiquen clarament que es tracta d'una peça fabricada en un taller púnic de la costa de l'actual Tunísia, on, no obstant això, es tracta d'una forma pràcticament desconeguda, fins al punt que no és possible citar-ne d'altres que convencin des del punt de vista de la similitud. En qualsevol cas, ha estat possible –i d'aquí el seu interès– definir un nou model de vas púnic i assignar-li una cronologia de finals del segle III aC.

Els elements que pròpiament pertanyen a vaixel·la són escassos, de fet es redueixen a dues copes de vora convexa entrant, de les dues unitats inferiors de la cisterna. Una d'elles (73/14) és de format reduït i la segona més gran (74/67), ambdues en pasta grisa i engalba del mateix color, una mica més fosc i de bona qualitat. Es tracta de versions ebusitanes de formes que durant el segle III aC, amb pervivència en la centúria posterior, van adquirir al món mediterrani rang d'universalitat.

A tot això cal afegir tres peces de vernís negre, de taller indeterminat i difícils de classificar a causa de la seva fragmentació (73/SN). No menys escassa és la ceràmica de processament, representada per dos fragments de grans bols de fabricació ebusitana (73/20 bol FE-13/279 i 73/22, inclassificable).

El *titulus pictus* de la gerra 74/58

Es reproduïx a continuació el comentari emès pel Dr. J. Á. Zamora López,⁴⁸ a la consideració del qual ha estat sotmès:

La inscripció pintada sembla haver estat traçada en dos cops; dues accions de pinzell que, interpretades a la púnica, podrien correspondre a una mena de correcció: s'aprecia clarament que al principi es va escriure el que seria una resh púnica (l'ull triangular i el pal dret) però que, amb un segon traç superposat (el llarg a l'esquerra), va ser després transformat en el que sembla una A o una alfa. Resulta una manera de traçar molt estrany per a algú que hagués volgut des del principi arribar a aquest resultat final. Crec, per tant, que no és una simple A.

El problema és que el resultat final, en qualsevol cas, és una A o alfa i que resulta estrany que hagin volgut canviar una resh púnica en una lletra grega o llatina. Sobre aquest tema se m'ocorre, sempre hipotèticament, que els que estiguessin darrere del traçar del signe, de principi a fi, fossin púnics (per cronologia i ambient bé podria ser així) i que tot s'hagués realitzat, fins i tot, en un mateix moment, havent volgut corregir una resh en gimel: el traç afegit correspondria a la gimel, però, no podent esborrar el traç intermedi de la resh original, el resultat final acabaria amb aparença d'una A. D'aquesta manera, es justificaria un retoc immediat de la lletra inicial, sempre per una mateixa mà (o vàries, però del mateix ambient) púnica.

Menorca, Treball de Final de Màster, Universitat de Barcelona, 2012, p. 191 núm. 159.

48 Científic titular del CSIC i especialista en epigrafia feniciopúnica.

Si aquesta explicació resulta poc convincent, caldria acceptar que simplement haurien volgut canviar la resh en A, o en un signe no grafemàtic semblant, un que no fos una resh, perquè el traç afegit, encara que podria ser una nun neopúnica (o fins i tot el numeral un) està fet d'una manera que no sembla ser-ho (i està traçat per encaixar exactament on va ser encaixat: sembla més aviat que, en efecte, s'hagués volgut modificar el primer signe).

3.2. La ceràmica a mà

Quant a la ceràmica feta a mà, destaca, per trobar-se complet, el gerro 73/28, de dues anses contraposades amb els punts d'arrancada sobre el coll i l'esquena, coll cilíndric, de perfil una miqueta còncau, i vora triangular amb cara superior còncaua. Es tracta d'una versió local d'una gerra Eb.69 del segle III aC, ja comentades en format original. Una ansa solta (74/55) per la seva similitud, podria pertànyer a la mateixa classe d'imitació sense descartar altres tipus de vasos.

Cal citar, alguna base que conserven els trams inferiors dels cossos, de longitud variable, d'alguns vasos tancats de format més gran. Un d'ells (73/16) amb base diferenciada per l'exterior. Un altre la part baixa del cos del qual és acusadament cònica, amb fons lleument còncau per l'interior, però sense indicació externa (74/50). I un fragment de vora rectilínia, de projecció obliqua i un encañament extern (74/52), que pertany a un llibrell.

3.3. Els percentatges

Com s'ha vist abans, els percentatges de ceràmica a torn d'importació en els estrats de Santa Eulàlia abans considerats superen els corresponents a la ceràmica local i ho fan, tant per NR com per NMI, ja que, aquesta última, i en contra del que seria més normal, per NR representa sols el 10% en la UE.69, el 9% en la UE.73 i el 23% en la UE.74, mentre que per NMI dona valors de 42% en la UE.69, 9% en la UE.73 i 17% en la UE.74.

Quant a la ceràmica ebusitana, els valors per NR són 83% en la UE.69, 87% en la UE.73 i 76% en la UE.74 i, per NMI 53% en la UE.69, 82% en la UE.73 i 74% en la UE.83. Es tornarà sobre aquest tema en capítol següent.

El volum, aclaparadorament majoritari, de ceràmica d'importació enfront de la de fabricació local, almenys al segle III aC, no és exclusiu del jaciment de l'església de Santa Eulàlia, sinó un fenomen generalitzat. Així, a Toraixa (es Castell),⁴⁹ en el segle III aC, crida l'atenció l'altíssim percentatge de material importat, ebusità que en xifres rodones representa el 40% enfront del 60% de producció local, tot i que cal recordar que els recomptes estadístics són híbrids i difícilment comparables amb els de Santa Eulàlia, fets per NR i NMI canònics.

Un altre cas, prou eloqüent, és el de Ses Talaies de n'Alzina, on segons les informacions publicades s'obtingué la significativa xifra de quasi 65.000 fragments ceràmics d'època antiga i, més exactament, preimperial romana.⁵⁰

Les estadístiques, però, presenten alguns problemes tècnics: no es precisa de quina

⁴⁹ GORNÉS HACHERO, J.S.; GUAL CERDÓ, J.; PLANTALAMOR MASSANET, L.: "Ceràmiques d'importació a l'abocador de Toràixa (Es Castell, Menorca)", *Saguntum*, 28, *Homenatge al prof. Tarradell*, València, 1995, p. 167-171.; també, RAMON TORRES, J.: "Pecios y colonias?...", p. 74-75.

⁵⁰ NAVARRO CHUECA, F.J.: *Excavaciones arqueológicas...*, p. 65-71.

ceràmica ibèrica es tracta, ja que es parla majoritàriament, d'àmfores laietanes –cal llegir, simplement, àmfores ibèriques– que, segons l'editor, apareixen al començament del segle III aC. S'esmenta, també, l'existència d'àmfores púniques de la mediterrània central, de diferents tipus, de Dressels 1, etc. Es parla també de campanianes, de morters i de vasos comuns ebusitans. Altrament, és més que probable que moltes versions ebusitanes hagin passat aquí per campanianes autèntiques.

Es parla de 4.214 vores de vasos talaiòtics i 1.237 vores d'àmfores ebusitanes, en un marc molt més ric i variat, el còmput per NMI, en conseqüència és impossible. I quant a l'NR, que grollerament sembla més fiable, la situació és aquesta:

	n	%
Talaiòtica	22177	33,81
Púnicoebusitana	42827	65,3
Campaniana	165	0,25
Ibèrica	421	0,64

Taula 5

D'això es desprenen almenys dues coses: la primera, que les importacions a torn constitueixen quasi el doble de la ceràmica local i, la segona, que la ceràmica púnicoebusitana, entre aquestes importacions, és aclaparadorament majoritària.

Existeix també un estudi⁵¹ sobre els materials de tres assentaments talaiòtics del sud-est de Menorca, concretament Trepucó, Torelló Vell i Biniparratx Petit on, sense donar dades exactes, es parla de percentatges igualitaris entre ceràmica local i ceràmica d'importació, entre la qual també predomina àmpliament l'ebusitana.

Finalment, al cercle 7 de Torre d'en Galmés s'han donat a conèixer les següents dades, concretament, per NR.⁵²

	n	%
Talaiòtica	3596	78,6
Púnicoebusitana	739	16,15
Púnica	15	0,33
Ibèrica	94	2,05
Grega	1	0,02
Republicana	130	2,84

Taula 6

51 CASTRILLO VILLA, M.: "Fenícis i púnics a Menorca: vint-i-cinc anys d'investigació i noves dades aportades per les àmfores feniciopúniques a l'illa", RAMON, J. (coord.): *Fenícis i púnics als Països Catalans, Fonaments. Prehistòria i món antic als Països Catalans*, 12, Catarroja, 2005, p. 149-168.

52 CARBONELL SALOM, M.: *El Cercle 7...*, p. 58 i seg.

Les dades de Torre d'en Galmés contrasten amb les anteriorment esmentades d'altres establiments menorquins, incloses evidentment les de Santa Eulàlia, perquè donen un percentatge d'importacions molt més baix. Podríem trobar una explicació a aquestes diferències si analitzem les troballes a menor escala. Si comparem la composició per tipus i procedència de les peces de la UE.69 amb altres contextos de cronologia similar com són els cercles o cases posttalaiòtiques de poblats com Trepucó⁵³ o Torre d'en Galmés podem veure com la *componenda* vascular de la UE.69 és més propera a la dels patis davanters i espais oberts que als de l'espai estrictament format pel cercle.

A l'interior dels cercles trobem una major presència de material ceràmic de producció local i un predomini de formes de cuina i vaixel·la domèstica. A l'exterior, el domini del material de producció local no és tan clar i predominen les restes d'àmfores. En alguns casos, com al barri sud de Trepucó o al Recinte Cartailhac de Torre d'en Galmés,⁵⁴ el número tant de fragments amb formes com els informes d'importació ebusitana recuperats al pati davanter i zones annexes és més elevat que el de producció local (488 i 288 fragments formes respectivament = %). A l'interior del cercle, en canvi, predomina la ceràmica de producció local (451 fragments formes locals per 252 ebusitans = %).

4. Conclusions

El conjunt de peces pràcticament senceres recuperades de l'interior de la cisterna fa de les troballes a l'interior de Santa Eulàlia una fita excepcional.

Els elements més antics identificats corresponen al segle IV aC, però els més abundants i significatius daten del segle III aC. D'altra banda, només la UE.72 conté materials més tardans, de la segona meitat del segle II aC. Per tant, el registre de l'excavació de Santa Eulàlia d'Alaior s'emmarca entre c. 350 i 210/200 aC però la continuïtat entre aquest moment d'ocupació i el representat per la UE.72 no és clara, per tant no es pot descartar una ruptura a finals del segle III aC.

Totes les consideracions aconsellen datar en un moment molt final del segle III aC la formació de les UE.73, 74 i tal volta també la UE.69, per bé que aquesta última incorpora abundosos materials anteriors (del segle IV i, sobretot, de primera meitat del segle III aC).

Com ja s'ha vist, un aspecte que crida molt l'atenció és el volum percentual del material a torn, enfront del de producció local, feta a mà. Una altra qüestió és la categoria vascular dels vasos d'importació, on els contenidors acaparen la major part del repertori, mentre que els vasos de cuina són pràcticament inexistents. Pel que fa al conjunt de l'interior de la cisterna la presència més gran de contenidors i ceràmica a torn s'ha de relacionar amb la utilitat de les gerres i gerros d'importació per a l'extracció d'aigua.⁵⁵ Les formes generalment obertes i amb nanses poc resistents pròpies del repertori ceràmic de

⁵³ SINTES OLIVES, E.: *Memoria final de los trabajos de investigación arqueológica y restauración de la zona de hábitat adyacente al recinto de taula de Trepucó en Mahón-Isla de Menorca*, 2010, inèdit.

⁵⁴ SINTES OLIVES, E.: *Memòria científica de la excavació arqueològica en el círculo Cartailhac de Torre d'en Galmés (Alaior-Menorca)*, 2009, Inèdit.

⁵⁵ En realitat, aquesta especialització vascular en contenidors diversos a torn té un paral·lel en les troballes del pou RA-91 (Eivissa, pels voltants del 400 aC), RAMON TORRES, J.: "RA-91, un pozo púnico del siglo V en la ribera NW de la bahía de Ibiza", *EPI OINOPA PONTON. Studi sul Mediterraneo antico in ricordo di Giovanni Tore* (C. Del Vais, cur.), Oristano, 2012, p. 587-612.

producció local no serien tan útils alhora d'enganxar-hi una corda i pouar. D'altra banda, la proporció de fragments informes respecte als que tenen forma és molt baixa, i en el cas de la ceràmica de procedència eivissenca és tan sols de 6 fragments informes per cada forma identificada.

Ben diferent és el cas de la UE.69, on la diferència entre ceràmica local i d'importació no és tan marcada, tot i dominar l'ebusitana sobre la local. En aquest cas tenim 66 fragments informes per cada forma identificada. Aquesta major fragmentació s'ha de relacionar, per una banda, amb la presència més gran d'àmfores (de grans dimensions i boca estreta) i, per l'altra, amb una formació diferent de l'estrat, que cal relacionar amb l'amortització intencionada de les peces o amb femers.

Amb excepció del bol 69/275, peça del segle IV o, com a màxim, d'inicis del segle III aC, la resta de vasos no contenidors sembla datar dels moments finals del segle III aC. En realitat, feta l'excepció indicada, tot el material a torn anterior a c. 225 aC és de naturalesa amfòrica. Els contenidors de format mitjà o reduït no apareixen fins a aquest moment.

D'altra banda, el caràcter altament selectiu, a favor dels grans contenidors amfòrics, del material importat de la UE-69, obliga a posar-se en guàrdia enfront de la temptació de suposar que la gran projecció de vasos, sobretot ebusitans, que es registra ja durant els dos primers terços del segle III aC és una altra cosa que un fenomen de projecció comercial, a diferència, pot ser, de l'últim terç o quart d'aquest segle, quan s'integren a la dita presència moltes altres categories vasculars importades, amb diferència, de fabricació eivissenca.

Quant a l'altíssim percentatge de ceràmica importada en els darrers decennis del segle III aC, vist almenys en alguns jaciments menorquins, que deixa en un segon pla les produccions locals, només caben a primera vista dues explicacions: o bé un altíssim grau de penetració cultural –en aquest moment ja no es tracta simplement de contenidors amfòrics–, o bé la presència de gent púnica. Però aquesta última, si de cas, no hauria deixat estranyament veritables petjades quant a la morfologia de llocs d'habitació, que segueixen sent perfectament indígenes.

Els vasos contenidors més complets trobats a l'interior de la cisterna i associats a la UE-74 tenen doncs una cronologia que no sembla anar més avall d'entorn del 200 aC, cosa que podria reflectir l'ús de l'estructura hidràulica no més enllà d'aquest moment i el seu reblert representat per la UE-73 no massa després. En canvi, el reblert superior (UE.72) incorpora materials ja de mitjans a tercer quart del segle II aC. Tot i que ambdues dates s'inscriuen en moments històrics singulars (la segona guerra púnica i la conquesta romana del 123 aC) és arriscat, per ara, establir-ne cap relació de causa-efecte.

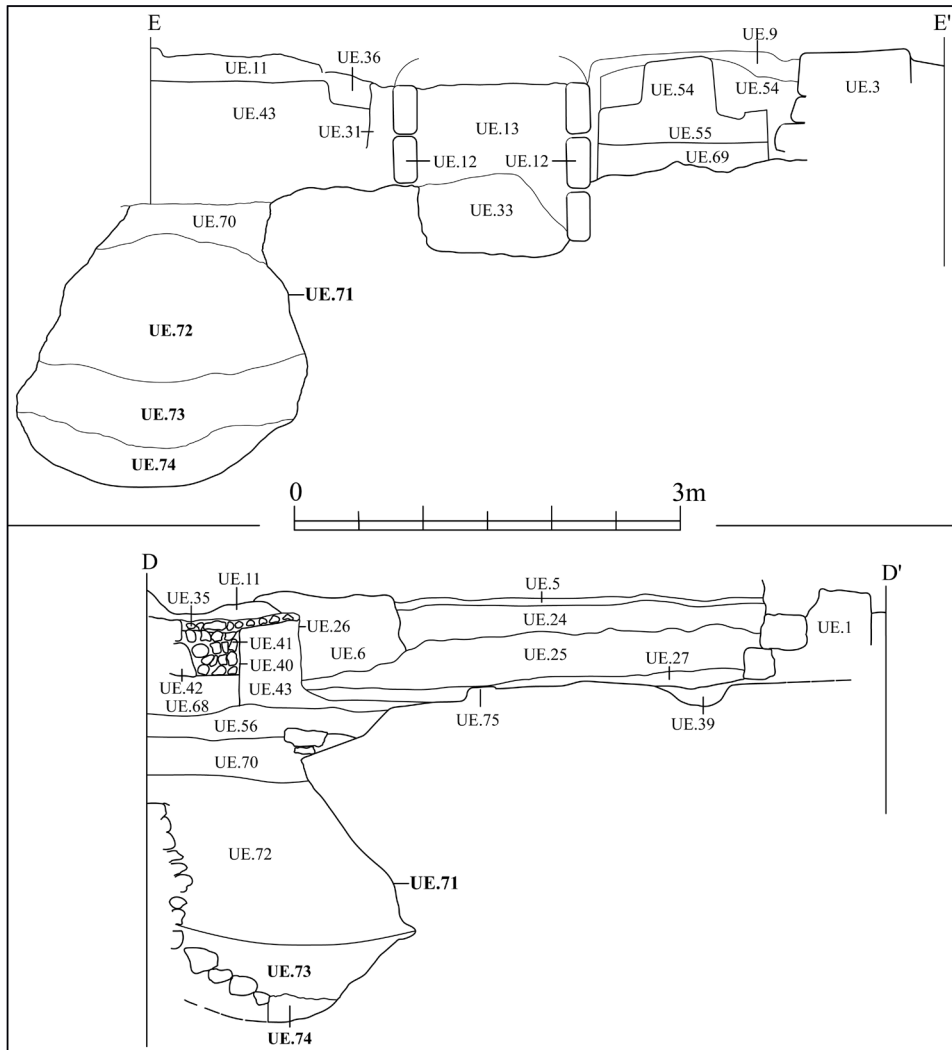

Fig. 1 Seccions de l'excavació a l'església de Santa Eulària amb les diferents UE

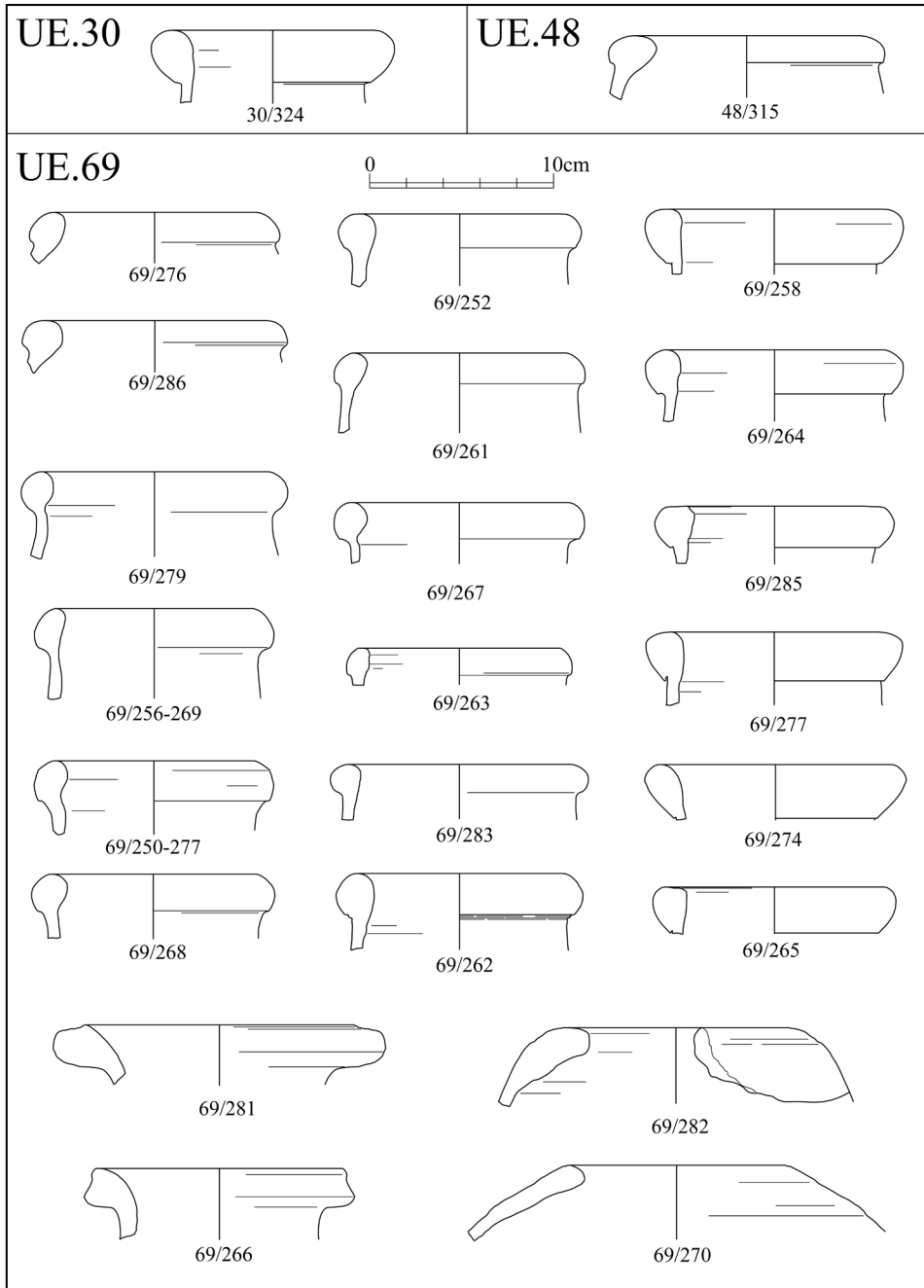

Fig. 2 Materials ceràmics de les UE.30, 48 i 69

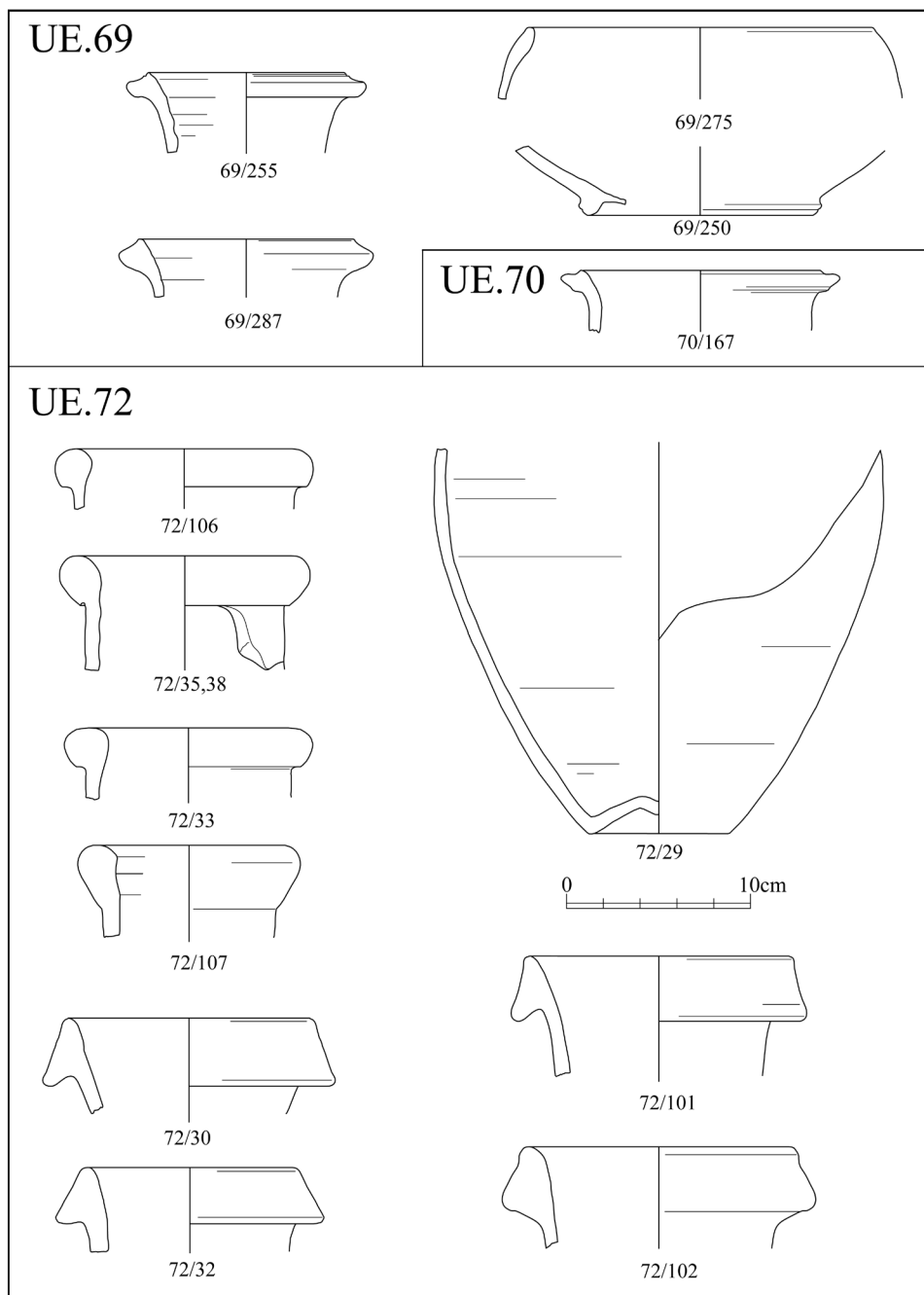
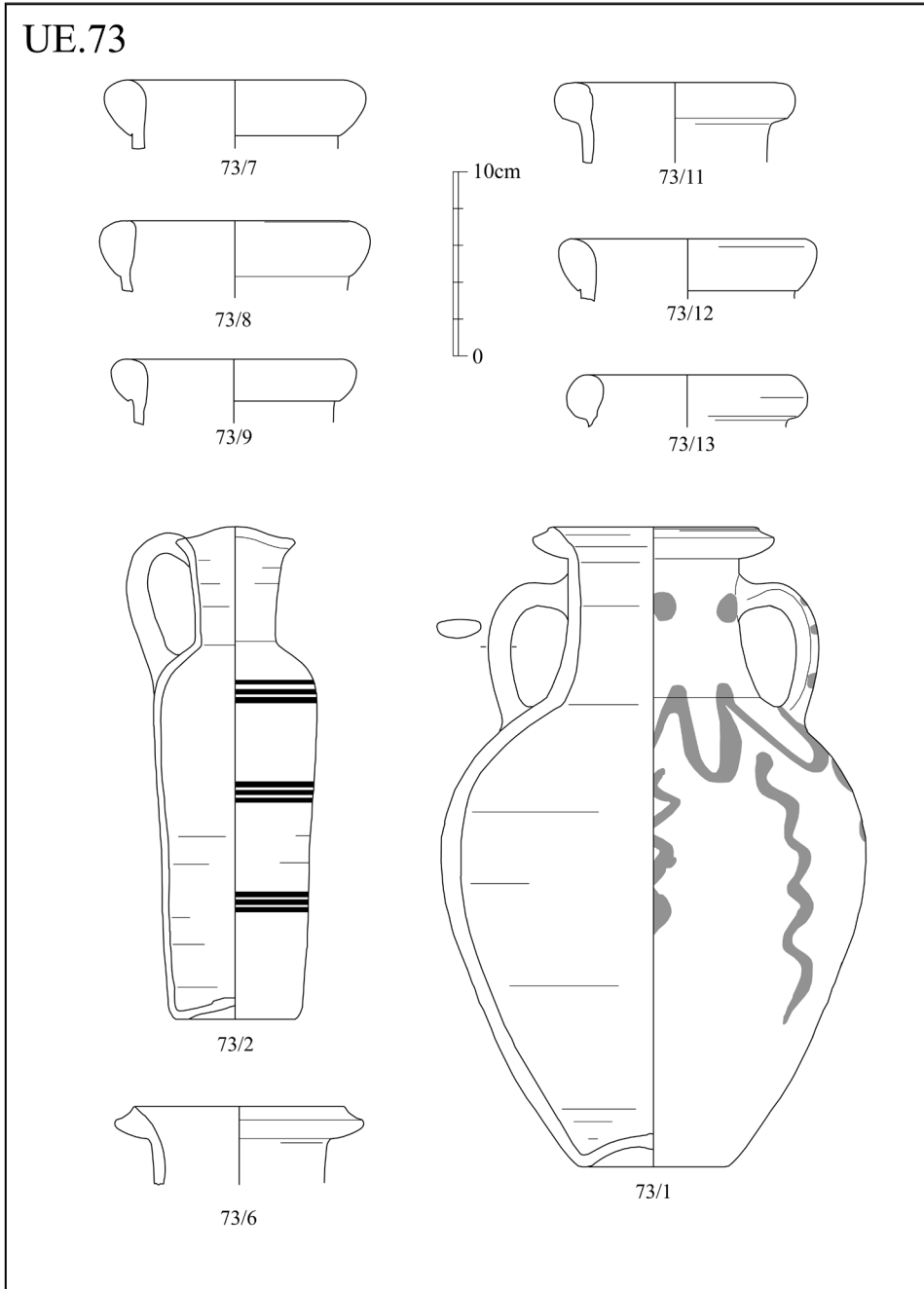
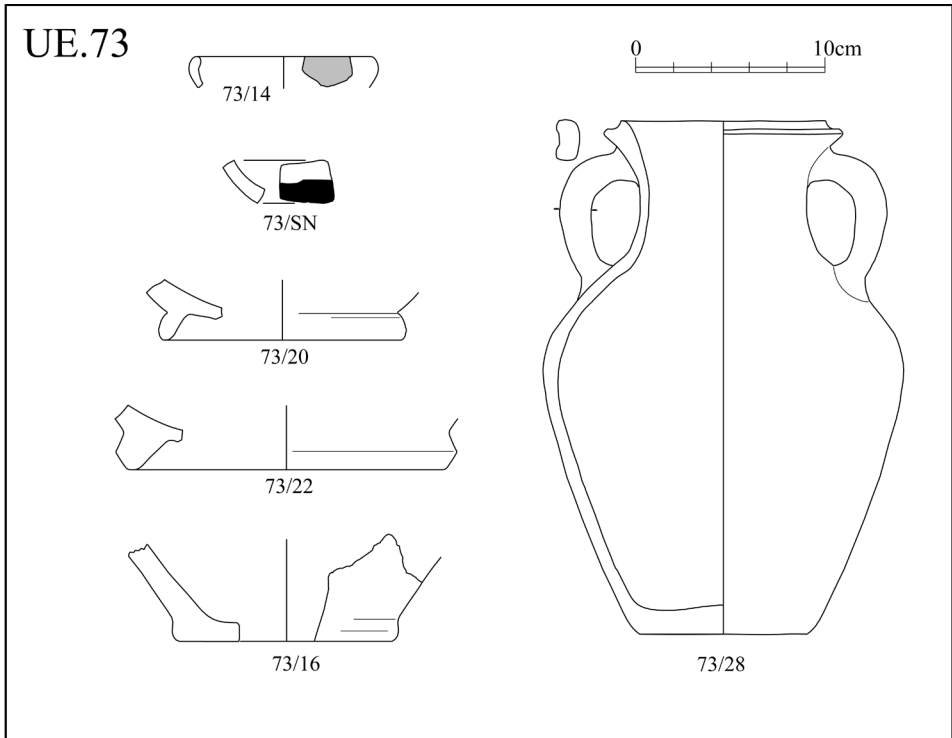

Fig. 3 Materials ceràmics de les UE.69, 70 i 72

Fig. 4 Materials ceràmics de la UE.73

Fig. 5 Materials ceràmics de la UE.73

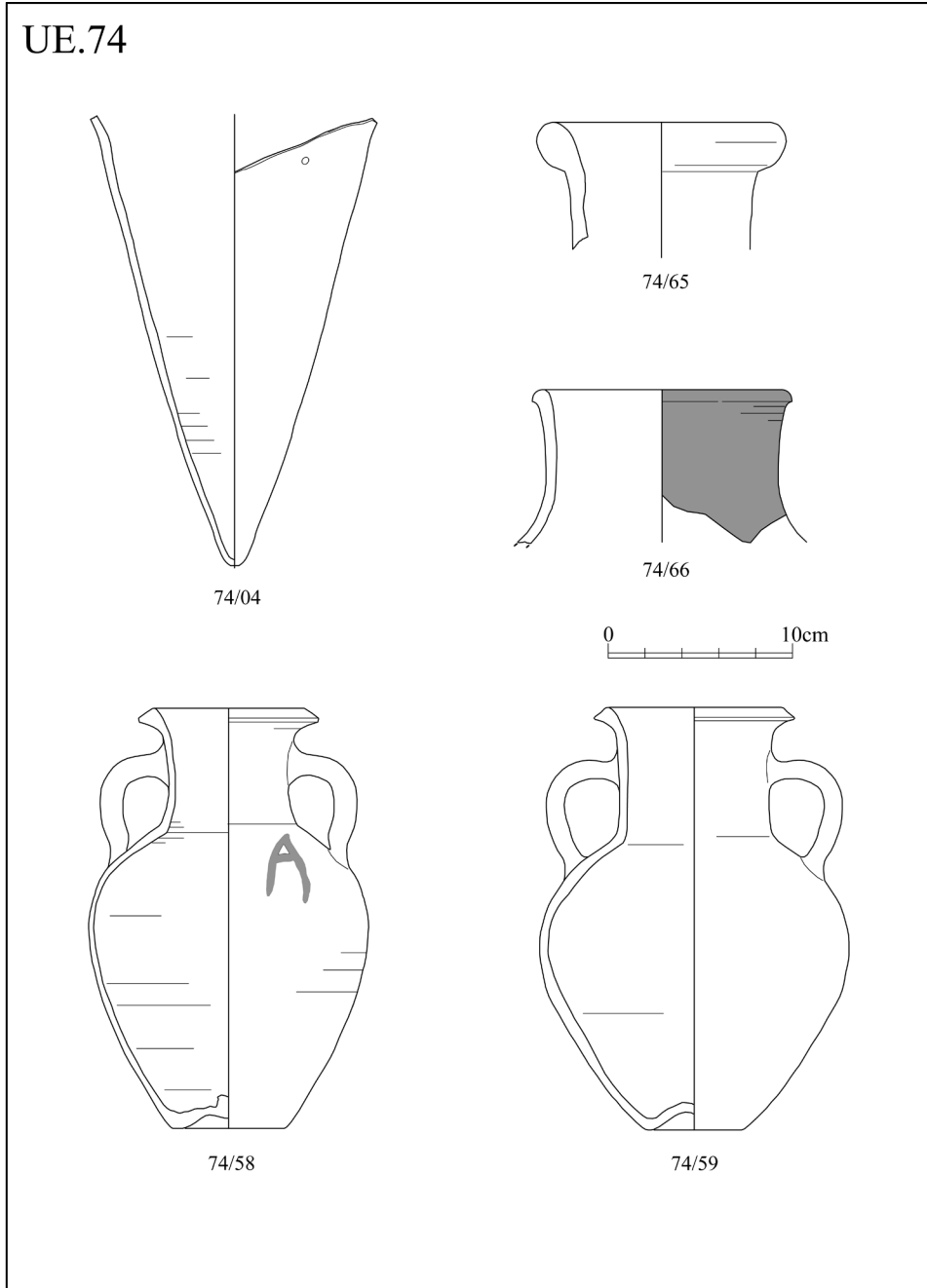

Fig. 6 Materials ceràmics de la UE.74

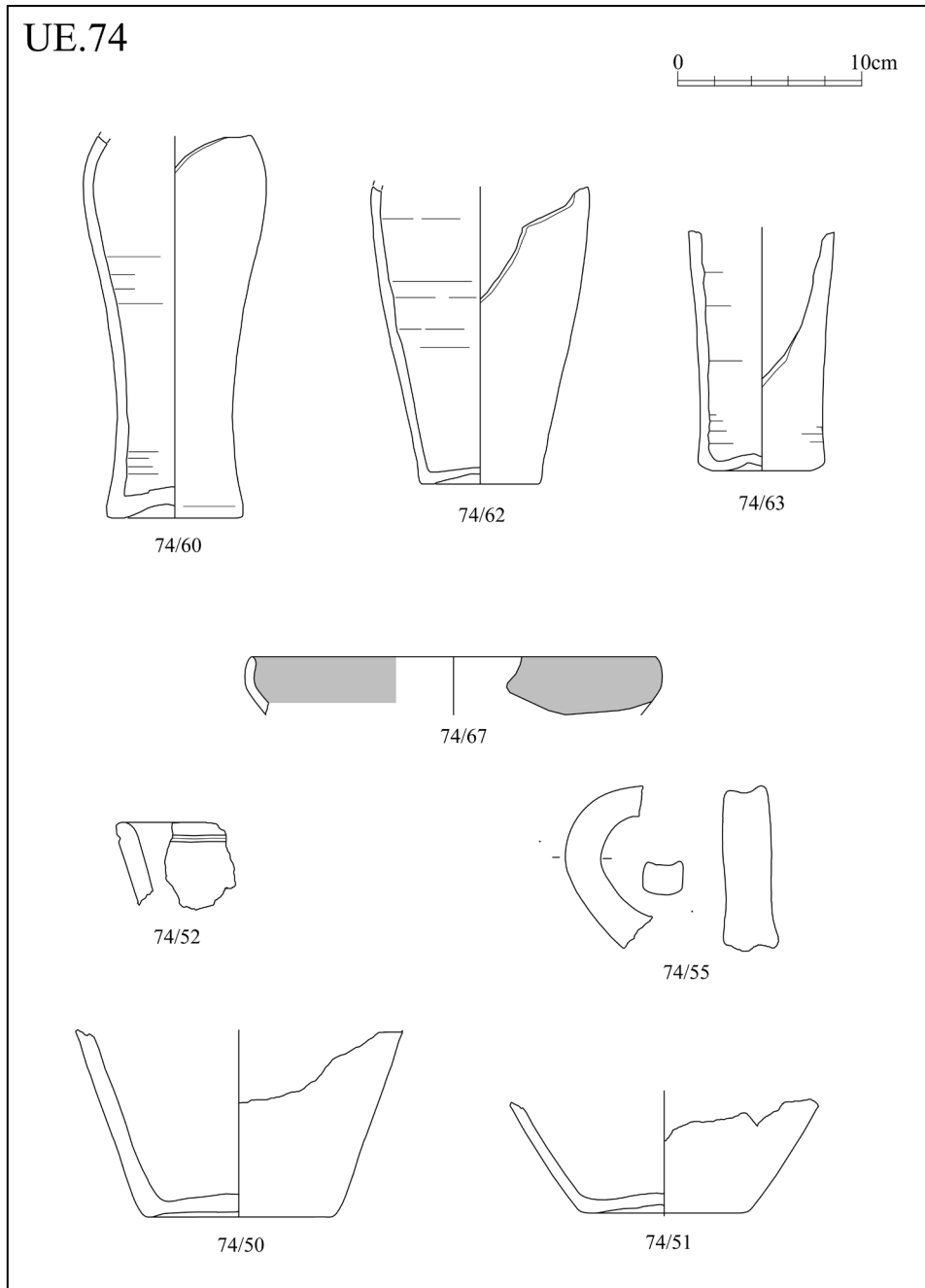

Fig. 7 Materials ceràmics de la UE.74

Fig. 8 La gerra Eb.69 UE.74/58

Fig. 9 La gerra Eb.69 UE.73/1

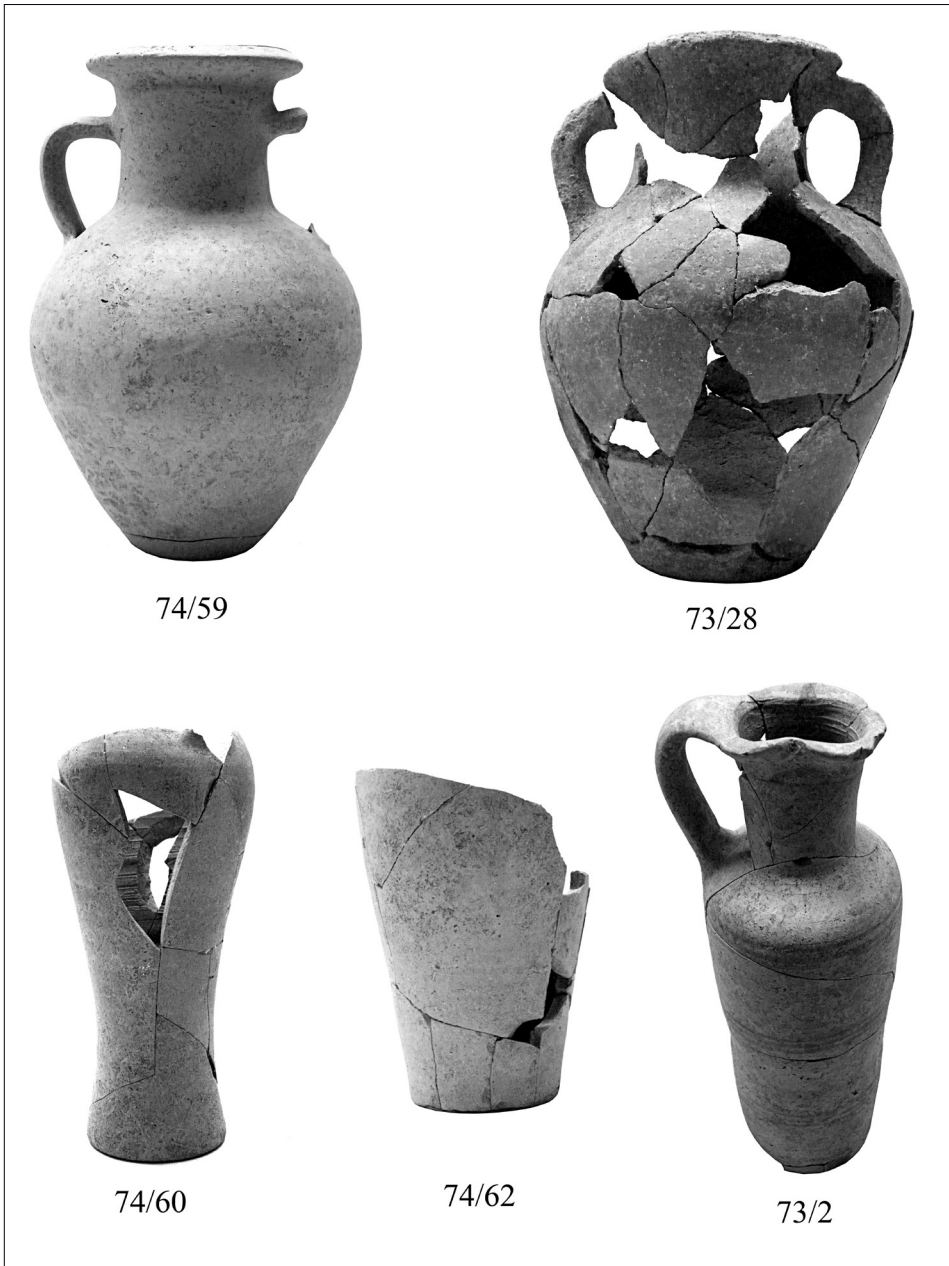

Fig. 10 Vasos diversos de les UE.73 i 74

LA PLACA CERÁMICA DECORADA DE ÉPOCA TARDOANTIGUA DEL MUSEU D'HISTÒRIA DE MANACOR (MALLORCA-ISLAS BALEARES)

**José Ildfonso Ruiz Cecilia / Julio M. Román Punzón /
Mateu Riera Rullan**

Conjunto Arqueológico de Carmona / Universidad de Granada /
Universitat Autònoma de Barcelona-Facultat Antoni Gaudí d'Història,
Arqueologia i Arts Cristianes-Institut Català d'Arqueologia Clàssica

Resumen: Las placas cerámicas decoradas de época tardoantigua constituyen una peculiar manifestación artística dentro del mundo hispano, concretamente del mediodía peninsular. Tradicionalmente se han emparentado con las norteafricanas, concentradas mayoritariamente en la región tunecina. En el Museu d'Història de Manacor se conserva el fragmento de una de estas placas que se ha vinculado a las excavaciones efectuadas por J. Aguiló en la basílica de Son Peretó. En el presente trabajo se realiza una caracterización y contextualización de esta pieza desde una óptica histórica, arqueológica y cronotipológica así como una recopilación de ejemplares similares.

Palabras clave: placa cerámica decorada, tardoantigüedad, cristianismo antiguo, Son Peretó.

Abstract: Terracotta decorated relief plaques of the Late Antiquity period are a peculiar artistic manifestation in the Roman Hispania, specifically from southern Spain. Traditionally, they have been related to North African plaques, mostly concentrated in the Tunisian region. In the Manacor History Museum the fragment of one of these plaques is preserved, which has been linked to the excavations carried out by J. Aguiló in the basilica of Son Peretó. We aim at a characterization and contextualization of this piece carried out from a historical, archaeological and chronotypological perspectives as well as a compilation of similar specimens.

Key words: decorated ceramic plate, Late Antiquity, ancient Christianity, Son Peretó.

Introducción

Las placas cerámicas decoradas de época tardoantigua son objetos relativamente conocidos y fáciles de encontrar en museos y colecciones arqueológicas particulares, pero hasta no hace mucho tiempo no se les había prestado demasiada atención desde los foros científicos especializados. Constituyen una peculiar manifestación artística dentro del mundo hispano, concretamente del mediodía peninsular, destacando una especial concentración en las actuales provincias andaluzas de Sevilla, Córdoba y Málaga, principalmente. Fuera de este ámbito geográfico, tenemos constancia de la documentación de seis casos, aunque por el momento son aislados y, algunas veces, presentan notables diferencias formales: un fragmento en Tábua, en el distrito de Coimbra;¹ otro en San Vicente de Castellós, en Pantón, Lugo,² aunque en este caso, la decoración no se realiza a molde, como la mayoría, sino mediante unas incisiones digitales; también presentan decoración incisa los ladrillos decorados hallados en la villa de Milreu, en Estoi, al sur de Portugal;³ el cuarto, en Torres del Obispo, en la provincia de Huesca;⁴ un caso interesante es el de las piezas localizadas en el derribo de los inmuebles para la construcción del mercado de la plaza del Fòrum de Tarragona, en forma de huso y de cuadrado de lados curvos;⁵ y, finalmente, el que es objeto de nuestro estudio, el procedente, según la bibliografía clásica, de la basílica de Son Peretó, en Manacor (Mallorca). La falta de hallazgos procedentes de excavaciones arqueológicas regladas ha hecho que existan numerosos interrogantes en torno a estas piezas, aunque no ha sido un inconveniente para utilizarlas dentro del debate sobre el origen de la cristianización del mundo hispano.

Fuera del ámbito hispano se han documentado ejemplares en Francia, Bélgica, Italia, Macedonia, Bulgaria, República Checa y el norte de África, concentradas estas últimas, mayoritariamente, en la región tunecina. Destacan entre todas ellas las placas norteafricanas, no solo por su número y nutrida temática, sino también porque, tradicionalmente, se han vinculado con las béticas.

A grandes rasgos, se puede caracterizar a estos soportes decorativos como placas de barro cocido (tradicionalmente también se les ha designado como "ladrillos", aunque no es un término acertado), de formas rectangulares o cuadradas, que suelen medir entre los 20 y 40 cm de lado, y cuya particularidad principal es que muestran decoración

1 ALMEIDA, F. de: "Arte visigótica em Portugal", *O Arqueólogo Português*, 2ª Série, 4, 1962, p. 233, fig. 310; ELORZA GUINEA, J.C.: *Placas de cerámica estampada de tiempos paleocristianos y visigodos en Hispania*, tesis doctoral inédita, Pontificio Instituto de Archeologia Cristiana, Roma, 1968-1969, p. 63, lám. XIV fig. 1.

2 ALCORTA IRASTORZA, E.: "Ladrillo con crismón de Castellós", LÓPEZ QUIROGA, J.; MARTÍNEZ TEJERA, A.M. (coords.): *In tempore sueborum. El tiempo de los suevos en la Gallaecia (411-585). El primer reino medieval de occidente*, Ourense, 2017, p. 168, url: <http://www.intemporesueborum.es/es/catalogo/> [consulta 28/02/2018].

3 ALMEIDA, F. de: "Arte visigótica...", p. 233, figs. 303 y 304; TEICHNER, F.: "«De lo romano a lo árabe». La transición del sur de la provincia de Lusitania de Al-Gharb Al-Andalus", CHAVARRÍA ARNAU, A. et alii (eds.): *Villas tardoantiguas en el Mediterráneo occidental (Anejos de AEspA XXXIX)*, Madrid, 2006, pp. 212-213, fig. 7

4 RUIZ PRIETO, E.; DOZ, J.R.: "«Ladrillo visigótico» de Santa María de Turrís", *El Gallet. Boletín de la Asociación de Amigos y Residentes de Torres*, 56, 2015, pp. 6-11.

5 SALOM GARRETA, C.: "La arquitectura eclesiástica de Tarragona durante la Antigüedad Tardía, nuevas interpretaciones", *Butlletí Arqueològic de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense*, 32, 2010, pp. 687-756. En forma de huso también se expone uno en el Conjunto Monumental de Centelles (núm. de registro MNAT Cent-2056).

en relieve en su cara principal. Esta ornamentación se realiza antes de la cocción, sobre el barro fresco, principalmente mediante un molde por prensado en el que se ha desarrollado, en negativo, el tema que se pretende representar, aunque también puede existir algún procesado manual; puntualmente se ha documentado algún caso moldeado exclusivamente practicando incisiones con algún instrumento, o bien directamente con los dedos de las manos. En ciertos casos, muestran signos de que pudieron disponer de un acabado policromo (como demuestran algunos procedentes del norte de África, en los que las muestras conservadas de pintura de distintos colores es muy evidente). A veces disponen, en el reverso, de marcas, hechas normalmente con los dedos, para facilitar la adherencia al mortero; algunas, poseen forma de crismón. El resultado estético es muy ornamental, a pesar de ser un material “barato” y tener un procesado muy económico.

En cuanto a su temática, encontramos desde aquellos que poseen una decoración vegetal y/o geométrica, más o menos elaborada, hasta los que desarrollan escenas figuradas. Destacan las placas que poseen, como motivo principal de la composición, un crismón, en muchos casos invertido, acompañado de las letras apocalípticas, igualmente invertidas; en otros casos, el tema central es una cratera. Finalmente, y aunque no es muy cuantioso, tenemos el grupo que contiene representaciones figuradas, más o menos complejas, que van desde un animal, al desarrollo de una escena (cacería, escena martirial, etc.). En no pocas ocasiones, las placas incluyen una leyenda epigráfica.⁶

En referencia a su cronología, se pueden datar, de forma genérica, entre el siglo IV e inicios del VIII, si bien la mayoría de las placas se fechan a partir del siglo V. Se trata de una época en la que la mayor parte del sur de la península Ibérica formó parte, principalmente, de la provincia romana de la Bética hasta la dominación islámica, pasando por momentos turbulentos de invasiones de pueblos germanos, en el siglo V, un periodo de relativa autonomía en el valle del Guadalquivir (con disputas entre visigodos y bizantinos), y de dominio bizantino en la costa y el sureste peninsular, entre los siglos VI y primer cuarto del siglo VII, hasta la implantación definitiva del reino visigodo en toda la zona durante dicho siglo VII.⁷ Por su parte, las Baleares, en donde se conserva la placa objeto de este trabajo, habían sido incorporadas al *Regnum Vandalorum* del norte de África a mediados del siglo V, situación que durará menos de un siglo, al ser conquistadas por las tropas justinianas y añadidas al Imperio Bizantino en el año 534.⁸

6 Algunos trabajos genéricos sobre estas placas son: PALOL I SALELLAS, P. de: “Placas en cerámica, decoradas, paleocristianas y visigodas”, *Scritti di storia dell'Arte in onore di Mario Salmi I*, Roma, 1961, pp. 131-154; PALOL I SALELLAS, P. de: *Arqueología cristiana de la España romana. Siglos IV-VI*, Valladolid, 1967, pp. 255-272; ELORZA GUINEA, J.C.: *Placas de cerámica...*; RUIZ CECILIA, J.I.; ROMÁN PUNZÓN, J.M.: “Las placas cerámicas decoradas tarδοantiguas con iconografía cristiana en el sur de la península Ibérica”, *Anuario de Historia de la Iglesia Andaluza*, VIII, 2015, pp. 11-52. Sobre museos o colecciones con un variado tipo, véase: SANTOS GENER, S. de los: “Las artes en Córdoba durante la dominación de los pueblos germánicos”, *Boletín de la Real Academia de Córdoba de Ciencias, Bellas Letras y Nobles Artes*, año XXIX, 78, 1958, pp. 178-181; CASTELO RUANO, R.: “Placas decoradas paleocristianas y visigodas de la colección Alhonor (Écija, Sevilla)”, *Espacio, tiempo y forma. Serie II, Historia Antigua*, 9, 1996, pp. 467-536; RUIZ PRIETO, E.: “Las placas cerámicas decoradas del Museo Arqueológico de Sevilla (MASE): morfología, iconografía y contextualización”, *Revista de Claseshistoria. Publicación digital de Historia y Ciencias Sociales*, artículo 286, 15 de marzo de 2012, pp. 1-58, url: <http://www.claseshistoria.com/revista/2012/articulos/ruiz-placas-museo.pdf> [consulta 29/08/2016].

7 SALVADOR VENTURA, F.: “El centro de Andalucía entre los siglos V y VII: de las ciudades herederas de Roma a las sedes episcopales hispanovisigodas”, *Habis*, 43, 2012, pp. 233-247.

8 AMENGUAL I BATLE, J.: *Els orígens del cristianisme a les Balears*, Palma, 1991.

En cuanto a su funcionalidad,⁹ se han encontrado algunos ejemplares entre los rellenos y derrumbes de antiguos edificios, aunque se desconoce su uso específico. Se ha señalado que pudieran formar parte de la decoración de las paredes, a modo de frisos, o en la decoración de templos, como exvotos. También se ha apuntado que estas placas podrían haber sido utilizadas para el revestimiento de sepulturas e, incluso, se asocian a los altares de las iglesias. Sin embargo, existe cierto consenso en identificarlas como decoración de los casetones de cubiertas planas de madera,¹⁰ si bien, no se descartan las demás opciones.

El principal inconveniente que encontramos para su estudio consiste en el de las circunstancias de su descubrimiento, puesto que en la mayoría de los casos se trata de hallazgos casuales (como obras o tareas agrícolas) al margen del ámbito de una actividad arqueológica, e incluso en estos casos, antiguas excavaciones practicadas en momentos en los que la metodología arqueológica no estaba lo suficientemente desarrollada.¹¹ Pero el principal factor que ha actuado en detrimento de un mejor conocimiento de las placas es el del intenso expolio sufrido debido a su valor estético. Por tanto, cuestiones como el origen, funcionalidad o cronología de los diferentes tipos continúan planteando muchos interrogantes, ya que la mayor parte de las consideraciones que se han realizado sobre ellas se han basado en comparaciones estilísticas, con el riesgo que ello conlleva¹² entre piezas que formaban parte de los catálogos de distintos museos o que fueron adquiridos por coleccionistas particulares.

Sin embargo, es en el norte de África donde, como se verá más adelante, se encuentra el paralelo directo de la placa de Son Peretó, y no en la península Ibérica. Allí se han podido definir un poco mejor estos soportes materiales. Se localizan, de forma mayoritaria, en la región tunecina, principalmente vinculados, o bien a alguna iglesia que estuvo adornada con ellos, o bien, a un lugar de producción, sin descartar que pudieran decorar ambientes privados o que se dispusieran como revestimientos de tumbas. Las placas con temática cristiana parecen fecharse en la etapa bizantina y, quizás, en parte de la dominación vándala. Se han podido distinguir, fundamentalmente, dos zonas: una, al norte, y otra, en el centro del país. En la *Proconsularis*, donde se originarían, como muy tarde, a mediados del siglo VI, el estilo y los temas suelen estar normalizados, existiendo, sobre todo, una gran variedad de ciervos, leones, rosetas y composiciones geométricas y vegetales, aunque también se pueden encontrar otros temas figurados, como el de la Madre de Dios. En cuanto a sus medidas, unos tienen las dimensiones de un pie romano (29'6 cm) y otros

9 Entre las referencias bibliográficas más recientes, véase: GÓMEZ DE AVELLANEDA SABIO, C.: "Placa cerámica decorada con crismón, procedente de Barbesula", *Almoraima. Revista de estudios campogibraltareños*, 42, 2011, pp. 533-534; RUIZ PRIETO, E.: "Las placas cerámicas...", pp. 3-9; RUIZ GONZÁLEZ, H.: "Las placas cerámicas decoradas de la Antigüedad Tardía: un análisis morfológico e iconográfico de los materiales encontrados en la actual Andalucía", *@rqueología y territorio*, 11, 2014, p. 114, url: <http://www.ugr.es/~arqueologyterritorio/PDF11/9-Hacomar.pdf> [consulta 29/08/2016].

10 HANEL, N. y RISTOW, S.: "Vier frühchristliche ziegelplatten mit reliefverzierung aus Nordafrika und Südspanien", *Kölner Jahrbuch*, 43, 2010, p. 300, Abb. 3.

11 SOTOMAYOR MURO, M.: "Testimonios arqueológicos cristianos en la Antigüedad tardorromana y visigótica", GARCÍA MORENO, L.A. (dir.): *Historia de Andalucía. II. Andalucía en la Antigüedad Tardía: de Diocleciano a don Rodrigo*, Sevilla, 2006, pp. 156-163.

12 LOZA AZUAGA, M.ª L.: "Tipología y catálogo de las placas cerámicas decoradas a molde de época tardorromana y visigoda conservadas en el Museo de Málaga", *Mainake*, 13-14, 1991-1992, p. 251.

muestran las de uno bizantino (31,2 cm). Esta producción septentrional influiría sobre la de la otra zona, la de los talleres de la Bizacena (con una cronología de la segunda mitad del siglo VI o del VII), aunque su temática y dimensiones resultan más heterogéneas. Así, en esta región se encuentran escenas del Antiguo y Nuevo Testamento, temas de caza y fauna, así como aves y rosetones, que se revelan como representaciones populares e ingenuas. Como medida, se utiliza a menudo la mitad del codo púnico (52 cm → 26 cm), pero también el pie bizantino o dos terceras partes del pie romano (29'6 cm → 19'7 cm). Esta variedad ha sido interpretada como resultado de su carácter de producciones de corta duración, destinadas a iglesias rurales.¹³ Nejib ben Lazreg¹⁴ ha distinguido tres tipos básicos, a saber:¹⁵

Tipo A: estas placas están provistas de dos tiras laterales, y dos márgenes perpendiculares que facilitarían el encaje con las vigas de la techumbre. En el reverso llevan unas marcas realizadas con los dedos para facilitar la adherencia del mortero a la placa. Esta categoría es la mejor representada y da testimonio de una fabricación estandarizada, y de gran calidad.

Tipo B: viene determinado por dos tiras ampliamente separadas de los bordes laterales. Dejan un margen lo suficientemente grande como para permitir un buen contacto con las vigas. Estas placas, más anchas que altas, son bastante escasas.

Tipo C: se caracteriza por poseer un marco de relieve pronunciado que rodea el motivo central.

La placa decorada del Museu d'Història de Manacor

En el Museu d'Història de Manacor –Torre dels Enagistes– se conserva un fragmento de placa cerámica decorada que corresponde, aproximadamente, a una quinta parte del total (fig. 1). Debido a su simetría y a la existencia de otros paralelos, la parte restante pudo ser restituida, ofreciendo unas dimensiones de 27'5 x 28'5 x 3 cm, aunque no deben tomarse como fiables para lo que pudo ser la pieza original. En el reverso presenta unas marcas realizadas con los dedos que, de tener la pieza completa, presentaría una X o, tal vez, un crismón, tal y como se documenta en otras placas similares.

El motivo ornamental central lo conforma una gran rosácea inscrita en un círculo. Este se encuentra, a su vez, dentro de un cuadrado, aunque sin llegar a tocarse. El cuadrado, que enmarca toda la composición, se separa 3 cm del borde de la placa. En cuanto a la flor, posee seis pétalos lanceolados, ahuecados en su parte central, y entre cada uno de ellos, se dispone un triple tallo rematado por una perla o cuenta esférica a modo de estambre. La flor, aunque carece de naturalismo, no llega al grado de esquematismo que se aprecia en otras composiciones del sur peninsular.

Conocida desde comienzos del siglo XX, ha sido un paradigma de tópico historiográfico,

¹³ BEN LAZREG, N.: "Christlicher Bauschmuck aus Ton", *Erben des Imperiums in Nordafrika: Das Konigreich der Vandalen*, Mainz am Rhein, 2009, pp. 338-339.

¹⁴ Nejib ben Lazreg es autor de una tesis, defendida en 1983 en la Universidad de Túnez bajo el título *Les carreaux de terre cuite paléochrétiens figurés de Tunisie*, a la cual, no hemos tenido acceso.

¹⁵ BEN LAZREG, N.: "Une production du pays d'El-Jem: les carreaux de terre cuite chrétiens d'époque byzantine", *L'Africa romana*, VIII, 1991, pp. 523-541.

puesto que a partir de su conocimiento ha sido habitual dar a entender la existencia de este tipo de soportes decorativos aparecidos en las islas Baleares, cuando la única constancia que se tiene de ello es la pieza que nos ocupa.

La información con que contábamos hasta ahora, y que se repite en múltiples publicaciones, al respecto de la placa decorada del museo de Manacor, es la que sigue. Las excavaciones en la conocida como basílica de Son Peretó comenzaron el año 1912 a cargo del sacerdote Joan Aguiló i Pinya. Sin embargo, en la primera publicación de las excavaciones de la basílica de Son Peretó no existe ninguna alusión al hallazgo de un fragmento de placa cerámica decorada.¹⁶ Aunque esta publicación no se realizó de una manera directa por J. Aguiló, sino por el arquitecto Josep Puig i Cadafach a partir de la documentación aportada por aquel,¹⁷ es posible que una pieza fragmentada y aislada (no hay constancia de que se hallaran otros restos) con un motivo vegetal, no llamase la atención del descubridor. Por otra parte, también cabe señalar la indicación de que cuando se abandonaron los trabajos, sobre el pavimento solo quedaban restos del incendio de la cubierta de madera, y que entre la ruina, se dejaban ver algunos objetos, entre ellos numerosas *tegulae*,¹⁸ por lo que cabe la posibilidad que entre ellos se pudiese encontrar el fragmento de placa. Tampoco habría que descartar la opción de que el hallazgo de dicho fragmento se produjese con posterioridad a la edición de este trabajo, puesto que las tareas arqueológicas continuaron hasta meses antes de la muerte de Aguiló, en 1924.¹⁹ En ese momento, el yacimiento se abandona²⁰ y el Ayuntamiento de Manacor adquirió su colección particular con la que fundó el Museo Arqueológico Municipal.²¹ Entre las piezas incluidas en el lote, debía encontrarse, supuestamente, el fragmento de placa cerámica decorada.

Estas circunstancias aconsejan ser prudentes, puesto que, por el momento, no existe un vínculo directo entre esta pieza y la basílica de Son Peretó salvo el hecho de que, al parecer, se encontraba en la colección particular de Aguiló. Y así ha sido aceptado por la comunidad científica. También nosotros hemos partido, en nuestra investigación, de este mismo presupuesto, aunque para ser completamente honestos entendemos que hay que dejar claras las bases desde las que la iniciamos. De hecho, en alguna ocasión se ha

16 AGUILÓ PINYA, J. {PUIG I CADAFALCH, J.}: "Basílica cristiana primitiva en el paratge de Son Peretó a Manacor", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI, 1920, pp. 1-10. Tampoco se alude a ella en la breve relación de hallazgos que Aguiló realiza en una carta que dirige a Fidel Fita: FITA COLOMÉ, F.: "Nuevas inscripciones de Itálica y Manacor", *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 64, 1914, pp. 537-538.

17 PALOL I SALELLAS, P. de, *et alii*: "Notas sobre las basílicas de Manacor, en Mallorca", *Trabajos del Museo de Mallorca*, 3, Palma de Mallorca, 1967, p. 5.

18 AGUILÓ PINYA, J. {PUIG I CADAFALCH, J.}: "Basílica cristiana...", p. 10.

19 ALCAIDE GONZÁLEZ, S.: "Història de les investigacions a Son Peretó", RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. (eds.): *Musa. Revista del Museu d'Història de Manacor*, núm. 8 (El conjunt paleocristià de Son Peretó (Manacor, Mallorca). Excavació i adequació de les habitacions del sector oest), Manacor, 2013, p. 28.

20 RIERA RULLAN, M.; CAU ONTIVEROS, M.A.: "Història d'un descobriment", RIERA RULLAN, M.; CAU ONTIVEROS, M.A.; SALAS BURGUERA, M. (coords.): *Cent anys de Son Peretó: descobrint el passat cristià*, Palma de Mallorca, 2012, p. 7.

21 SALAS BURGUERA, M.: "Mossèn Joan Aguiló, el protagonista principal", RIERA RULLAN, M.; CAU ONTIVEROS, M.A.; SALAS BURGUERA, M. (coords.): *Cent anys de Son Peretó: descobrint el passat cristià*, Palma de Mallorca, 2012, p. 6.

puesto en duda la vinculación con la basílica de Son Peretó²² y se ha señalado la posibilidad de que su llegada a Mallorca haya sido moderna.²³ Concretamente, los elementos argüidos por Noël Duval son: el carácter único de este ejemplar; las circunstancias poco claras de su descubrimiento y su incorporación a los fondos del museo de Manacor; el hecho de que se trata de un objeto de un material sin gran valor y fácil de fabricar y que, además, se elaboraba en gran cantidad en una zona más cercana, como el sur peninsular; y, finalmente, que actualmente se puede encontrar este tipo de materiales repartidos por todos los museos.²⁴

La primera referencia directa, de la que tenemos constancia, sobre la placa que nos ocupa, data de 1935 cuando Raymond Lantier alude a esta pieza en su artículo intitolado “Les arts chrétiens de la Péninsule ibérique et de l'Afrique du Nord” donde se asocia directamente con el yacimiento de Son Peretó y se vincula a las placas norteafricanas:²⁵

Il est encoré un autre élément du décor des églises chrétiennes d'Espagne dont l'origine doit être recherchée en terre africaine. Les musées de Manacor (Balears) et de Cordoue conservent quelques rares exemplaires de carreaux de terre-cuite à motifs estampés en relief: dans un cercle s'inscrit une rosace à six branches, entre les bras delaquelle sont insérés des fleurons trilobés, aux pointes terminées par une petite boule (église de Son Pereto); [...].

Lantier señaló, además, que placas similares a la de Mallorca, y otras andaluzas, se encontraban decorando las paredes de las basílicas del norte de África.²⁶

Más adelante, se recoge esta pieza en diversos trabajos, indicando, de forma genérica, su procedencia de las Baleares;²⁷ posteriormente, y señalando su hallazgo en la basílica de Son Peretó, se refleja, expresamente, la existencia de piezas idénticas norteafricanas²⁸ y que, por tanto, debieron ser importadas o fabricadas empleando los mismos moldes²⁹

22 SCHLUNK, H.; HAUSCHILD, Th.: *Hispania Antiqua. Die Denkmäler der frühchristlichen und westgotischen Zeit*, Mainz am Rhein, 1978, p. 181, fig. 77a.

23 DUVAL, N.; FONTAINE, J.: “Un fructueux échange entre archéologues, liturgistes et patristiciens: le colloque de Montserrat (2-5 novembre 1978)”, *Revue d' Etudes Augustiniennes et Patristiques*, 25 (3-4), 1979, pp. 267-268; DUVAL, N.: “La place des églises des Baléares dans l'Archéologie Chrétienne de la Méditerranée Occidentale”, *III Reunió de Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, 1994, p. 209; VIZCAÍNO SÁNCHEZ, J.: *La presencia bizantina en Hispania (siglos VI-VII). La documentación arqueológica (Arqueología y Cristianismo XXIV, 2007)*, Murcia, 2009, p. 386.

24 DUVAL, N.: “La place des églises...”, p. 209.

25 LANTIER, R.: “Les arts chrétiens de la Péninsule Ibérique et de l'Afrique du Nord”, *Homenaje a Mérida*, III (Anuario del Cuerpo Facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos), 1935, p. 269.

26 LANTIER, R.: “Les arts chrétiens...”, pp. 269-270.

27 SCHLUNK, H.: “El arte decorativo visigodo”, *Boletín Bibliográfico*, año XII 1-2, 1944, p. 17 y fig. 1; SCHLUNK, H.: “Arte visigodo”, *Ars Hispaniae*, II, Madrid, 1947, p. 235; PALOL I SALELLAS, P. de: *Tarraco hispanovisigoda*, Tarragona, 1953, pp. 114, 119, lám XL.2; PALOL I SALELLAS, P. de: “Esencia del arte hispánico de época visigoda: romanismo y germanismo”, *Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo. III. I Goti in Occidente. Problemi (29 marzo-5 aprile 1955)*, Spoleto, 1956, p. 87.

28 SCHLUNK, H.; HAUSCHILD, Th.: *Hispania Antiqua...*, p. 181, tafel 77a.

29 PALOL I SALELLAS, P. de: “Placas en cerámica...”, p. 134, fig. 1; PALOL I SALELLAS, P. de: *Arqueologia cristiana...*, p. 257, lám. LVII. En estas referencias, Palol dice que este plafón procede de la basílica de Son Peretó, a la que ubica en el puerto de Manacor. Evidentemente, se trata de una confusión con la basílica de Sa Carrotja, que sí se localiza en el puerto manacorí. En cualquier caso, se debe señalar también que, hasta día de hoy, en el Museu d'Història de Manacor no se encuentra ninguna pieza de las excavaciones realizadas en la basílica de Sa Carrotja con anterioridad a 1967.

o semejantes.³⁰

Para el caso supuesto de que, efectivamente, su hallazgo se produjese en Son Peretó, aunque carezcamos del contexto estratigráfico preciso en el que se encontró este fragmento, parte de su interés radica en que procedería de una excavación arqueológica, al contrario de lo que ocurre con la inmensa mayoría de placas decoradas del sur peninsular. Así, las diferentes campañas arqueológicas desarrolladas en el yacimiento, sobre todo a partir del año 2005, han podido precisar la cronología de este, habiéndose distinguido tres grandes etapas. En su conjunto, comprenden un desarrollo del complejo cultural comprendido entre los siglos V y VII, aunque existe constancia de que, al menos en el siglo VIII, aún se realizan algunos enterramientos en su necrópolis.³¹

Pero, como decíamos, se han documentado algunos paralelos directos, o con pequeñas variantes, de este tipo de placa, las cuales, en ningún caso, proceden de la península Ibérica, siendo el origen de todos ellos, norteafricano.

Unos años más tarde de la publicación de Lantier, Helmut Schlunk señaló la existencia de un ejemplar idéntico al de Manacor, conservado en el Rijksmuseum van Oudheiden de la ciudad holandesa de Leiden, y que procedía del yacimiento tunecino de Sbeitla³² (fig. 2g). En realidad, tan solo cabe señalar como diferencia el elemento central de las placas, que se explica, en el caso de la mallorquina, por el hecho de no haberse conservado dicha parte en el fragmento original, por lo que habría sido erróneamente restituido. Asimismo, Schlunk indica dos posibilidades que explicarían la repetición de este mismo modelo: o fue importado desde el norte de África, opción por la que se inclina el autor, o fue elaborado en las Baleares, siguiendo el prototipo africano.³³

También existe otro ejemplar en el Museo Nacional del Bardo de Túnez que, procedente de Cartago, fechado en el siglo VI, y con un crismón trazado con cuatro dedos en el reverso³⁴ –recordemos que en el fragmento del Museu d'Història de Manacor también se conservan unas marcas digitales similares–, es idéntico al que nos ocupa, con las salvedades del motivo central (cuenta esférica rodeada de aro liso) y de que este posee los suplementos laterales en una disposición diferente (fig. 2c).

De otra parte, en el siglo XIX, R. de la Blanchère documenta otro ejemplar, que conocemos a partir de un dibujo (fig. 2f), en esta ocasión procedente de la antigua ciudad de Vaga (actual Béja).³⁵

30 SCHLUNK, H.: "El arte decorativo...", p. 18. Tanto Schlunk como Palol se decantan, como opción más probable, por el hecho de que procedan del yacimiento tunecino de Sbeitla (SCHLUNK, H.: "El arte decorativo...", p. 18; PALOL I SALELLAS, P. de: "Arte y arqueología", *Historia de España Menéndez Pidal. España visigoda*, III-II, Madrid, 1990, p. 340).

31 RIERA RULLAN, M.; CAU ONTIVEROS, M.A.: "Cronologia d'un assentament de l'antiguitat Tardana", RIERA RULLAN, M.; CAU ONTIVEROS, M.A.; SALAS BURGUERA, M. (coords.): *Cent anys de Son Peretó: descobrint el passat cristià*, Palma de Mallorca, 2012b, p. 16.

32 SCHLUNK, H.: "El arte decorativo...", p. 17, figs. 1 y 2.

33 SCHLUNK, H.: "El arte decorativo...", pp. 17-18.

34 BEN LAZREG, N.: "38. Carreau (Rosace à six petals)", LANDES, C.; BEN HASSEN, H. (eds.): *Catalogue de l'exposition "Tunisie: du christianisme à l'islam. IVe-XIVe siècle"*, Lattes, 2001, p. 146.

35 DE LA BLANCHÈRE, M.: "Carreaux de terre cuite à figures découverts en Afrique", *Revue Archéologique*,

De entre los paralelos que conocemos, el caso más llamativo es el de la llamada "iglesia doble" de Cincari, cerca de Tebourba, fechada, imprecisamente, entre los siglos V y VI.³⁶ Allí, junto a un relicario, que se encontraba intacto hasta la excavación, donde el *loculus* se dispuso en la base de un capitel corintio reutilizado para tal fin, se encontraron diversos plafones. En alguna de las fotografías de la época³⁷ se puede apreciar claramente que uno de ellos es, exactamente, como el del museo de Leiden (fig. 2b). Al sureste del complejo se encontraron dos sepulturas realizadas con cajones de placas decoradas,³⁸ del mismo modo que ya fueran documentadas en la zona del *Martyrium*, también de Cincari, probablemente como materiales reutilizados en las mencionadas tumbas.³⁹

Igualmente se documenta un fragmento de placa, con el mismo modelo decorativo (fig. 2a), en la antigua ciudad de Belalis Maior (Henchir el-Faouar) en la excavación de un edificio de uso religioso. Según A. Mahjoubi, las placas poseen unas dimensiones 29 a 30 cm x 30'5 x 1'7 a 2 cm y que en su reverso poseen una X señalada con los dedos. Este autor las fecha entre el siglo VI e inicios del VII.⁴⁰

Finalmente, se localizaron numerosos fragmentos de placas cerámicas decoradas en las excavaciones practicadas en la antigua Furnos Minus, también cerca de Tebourba. En 1953, junto a un mausoleo, se excavaron los restos de una posible basílica con diversos enterramientos. Al menos uno de esos fragmentos corresponde a un modelo similar al de los anteriores⁴¹ (fig. 2h). Localizados en excavaciones antiguas, se ha propuesto una cronología situada hacia el siglo V.⁴²

También se registran algunas pequeñas variantes de este modelo. Así, R. de la Blanchère recoge una placa hallada en Lamniana (Henchir Selloum) que es igual a la que estamos tratando, con la diferencia de que en los ángulos, entre el cuadrado y el círculo, se disponen

troisième série, XI, 1888, p. fig. 7

36 DUVAL, N.; LAMARE, N.: "Une petite ville romaine de Tunisie: le *Municipium Cincaritanum*", *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité*, 124-1, 2012, p. 268.

37 DUVAL, N.; LAMARE, N.: "Une petite ville romaine...", fig. 46.

38 DUVAL, N.; LAMARE, N.: "Une petite ville romaine...", p. 273 y fig. 44.

39 DUVAL, N.; CINTAS, J.: "Le martyrium de Cincari et les martyria triconques et tétraconques en Afrique", *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité*, 88-2, 1976, pp. 884-889. En esta publicación hay una ilustración de una placa semejante a la de Manacor (fig. 20 izquierda), de la que se indica que, junto a otras, podría proceder de las tumbas núm. 14 y 17, en las que la documentación original de las excavaciones indica que aparecieron placas decoradas (p. 886). Sin embargo, esa pieza es la misma que la que puede observarse junto al relicario de la "iglesia doble" (DUVAL, N.; LAMARE, N.: "Une petite ville romaine...", fig. 46). Ello imposibilita que sea una de las placas halladas en las tumbas del *martyrium*. De todos modos, se indica que en la tumba núm. 17 se encontraron placas con rosáceas de seis pétalos (DUVAL, N.; CINTAS, J.: "Le martyrium de Cincari...", p. 867), por lo que el error puede deberse a esa circunstancia. Por otra parte, también se documenta otra placa con una rosácea de seis pétalos. En este caso no está inscrita en un círculo y entre los pétalos se marcan unos estambres pintados (fig. 3a) (DUVAL, N.; CINTAS, J.: "Le martyrium de Cincari...", fig. 20 derecha).

40 MAHJOUBI, A.: *Recherches d'histoire et d'archéologie à Henchir el-Faouar, Tunisie. La cité des Belalitani Maiores*, Tunis, 1978, pp. 324-326, fig. 125b derecha.

41 DUVAL, N.; CINTAS, M.: "VI. Basiliques et mosaïques funéraires de Furnos Minus", *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité*, 90-2, 1978, pp. 916-917 y 993, fig. 37.

42 DUVAL, N.; CINTAS, M.: "VI. Basiliques et mosaïques funéraires...", pp. 948-949.

grupos de pequeñas semiesferas⁴³ (fig. 2e). Otra es la que se conserva en el Museo del Louvre procedente de Cartago, con unas dimensiones de 37 x 31 x 2'5 cm, que ha sido fechada entre los siglos V y VI.⁴⁴ Además de sus mayores dimensiones, posee tallos de estambres dobles y no triples, unas hojas con un menor ahuecamiento, y en lugar de un marco compuesto por una línea continua, un trazado realizado mediante medias esferas (fig. 2c).

Finalmente, también se documentan diversas modalidades de rosáceas que pueden asemejarse. Por ejemplo, otros fragmentos hallados en Furnos Minus cuyo diseño es igual al de Manacor, con la salvedad de que la rosácea carece de estambres⁴⁵ (fig. 3c), u otras placas halladas en Belalis Maior, con una simple flor de seis pétalos inserta en un cuadrado (fig. 3b), y fechadas en el siglo VI.⁴⁶

Una comparativa de las ocho placas semejantes a la del Museu d'Història de Manacor muestra que no todas proceden del mismo molde (haremos referencia únicamente al esquema de rosácea con pétalos con semiesferas) (fig. 4 a-h). Existen diferencias entre la disposición de las tiras laterales, tipo A de la clasificación de Ben Lazreg, en los casos en los que sabemos que las tenían: Belalis Maior, Cincari, las dos de Cartago, Furnos Minus y, probablemente, Sbeitla; las de Vaga y Lamniana solo las conocemos a través de un dibujo, y no se señalan; en cuanto a la de Manacor, el fragmento que ha llegado a nuestros días no permite saber cuál sería su disposición, en caso de disponer de dichas tiras, aunque lo más normal es que las tuviese. También presentan diferencias el elemento central de la roseta: en unos casos simples y en otros con un anillo a su alrededor. Poco se puede decir respecto a las medidas, pues solo disponemos de dimensiones totales de la de Cincari (27 x 28 cm) y de las de Cartago (30 x 30 cm, y 37 x 31 x 2,5, correspondiendo esta última al modelo de estambre doble y no triple, como las demás). La de Lamniana, siendo igual a las descritas, posee las referidas esferas en las esquinas entre el cuadrado y el círculo. Y una de las de Cartago, aparte de unas dimensiones mayores, posee estambres dobles y no triples, y un cuadrado que enmarca la rosácea conformado por una línea de puntos. En cuanto a su cronología, disponemos de la fecha que aportan las de Cartago, que se sitúan en el siglo VI; así como los hallazgos de Cincari, que se fechan entre los siglos V y VI; los de Furnos Minus que podrían corresponder al V; mientras que los de Belalis Maior podrían estar entre el siglo VI e inicios del VII.

Hay que significar que, dentro de los hallazgos hispanos, no tenemos constancia de que se hayan documentado otros casos de placas que sean idénticas a las norteafricanas, con dos excepciones: la encontrada en Villaricos (Almería), y otra, supuestamente procedente del entorno de Osuna (Sevilla). En cuanto a la primera, Pere de Palol dice, siguiendo las indicaciones ofrecidas por los hermanos Siret, que se encontró una placa

43 DE LA BLANCHÈRE, M.: "Carreaux de terre cuite...", fig. 8. Este y el anterior son recogidos por CABROL, F.; LECLERCQ, H.: *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie*, II-2, Paris, 1925, 2088 y 2090, respectivamente.

44 METZGER, C.: "110. Tile rosette", *From Hannibal to Saint Augustine. Ancient Art of North Africa from the Musée du Louvre*, Atlanta, 1994, p. 142.

45 DUVAL, N.; CINTAS, M.: "VI. Basiliques et mosaïques funéraires...", fig. 37b y 37c.

46 BEN LAZREG, N.: "51. Fragment de voûte", LANDES, C.; BEN HASSEN, H. (eds.), *Catalogue de l'exposition "Tunisie: du christianisme à l'islam. IVe-XIVe siècle"*, Lattes, 2001, pp. 149-150, fig. 51-a; MAHJOUBI, A.: *Recherches d'Histoire...*, p. 325, fig. 125b izquierda.

en el nivel cristiano del poblado de Villaricos y Herrerías junto a un conjunto de cerámicas estampadas de producción africana. La placa se encontraría en paradero desconocido, aunque él supone que debe encontrarse en el Museo Arqueológico Nacional, con el resto de la colección Siret. Sin embargo, se conoce un dibujo de la misma: es de dimensiones cuadradas, con un gran círculo en su interior que contiene una cruz, mientras que en los sectores curvos se disponen unos motivos ondulados. Nosotros no hemos podido acceder a la obra de Siret a la que alude Palol, y por ello hemos seguido las indicaciones de este autor, quien incluye a esta placa junto a la de Manacor y una tercera hallada en la localidad sevillana de Guillena,⁴⁷ como un conjunto de plafones de *filiación africana, de la zona tunecina de Cartago, y posiblemente de los talleres de la propia ciudad.*⁴⁸ Unos años más tarde, Juan Carlos Elorza tan solo lo describe, refiere que su paradero es desconocido y reproduce el dibujo.⁴⁹ Entre los ejemplares norteafricanos hemos localizado, al menos, tres ejemplares hallados en las excavaciones, curiosamente, de Cincari,⁵⁰ y un fragmento en las de Furnos Minus,⁵¹ si bien las de Cincari poseen unas hojas de hiedra en las esquinas que tan sólo aparecen apuntadas, a menor tamaño, en el dibujo de la de Villaricos (esta circunstancia no se puede apreciar en la de Furnos Minus debido a su estado fragmentario). Y una variante de factura más simple la encontramos en un ejemplar del Museo Nacional de Cartago,⁵² así como en un fragmento central de una placa de la que el padre Delattre indica que es producción local de Cartago.⁵³ Es curioso este caso puesto que esta zona del sureste peninsular en el que apareció la placa compartió gran parte de las circunstancias políticas que las Baleares.

Respecto al caso ursonense, tan solo se puede consignar que es una placa con escena figurada, perteneciente a una colección particular, cuyo propietario indica que procede del área de Osuna (Sevilla).⁵⁴ Por tanto, dada su excepcionalidad y al hecho de que las circunstancias de su hallazgo no están claras, conviene ponerla en cuarentena. En ella, se representa a Adán y Eva, con nimbo y en actitud pudorosa, flanqueando al árbol de la vida, en el que se enrosca la serpiente; la escena se enmarca entre dos molduras verticales, a modo de columnas, y en el borde se aprecian unas líneas pintadas en rojo. Ejemplares similares a este se han hallado en Túnez.⁵⁵

47 Sobre la placa hallada en Guillena a la que alude Palol, no hemos localizado ningún tipo similar entre los ejemplares africanos, aunque ciertamente posee rasgos que podrían asemejarse. Sobre esta placa, véase: HERNÁNDEZ DÍAZ, J.; SANCHO CORBACHO, A.; COLLANTES DE TERÁN, F.: *Catálogo arqueológico y artístico de la provincia de Sevilla*, IV, Sevilla, 1955, p.248, fig. 440.

48 PALOL I SALELLAS, P. de: "Placas en cerámica...", p. 135; PALOL I SALELLAS, P. de: *Arqueología cristiana...*, pp. 257-258.

49 ELORZA GUINEA, J.C.: *Placas de cerámica...*, pp. 80-81, lám XXI fig. 3.

50 DUVAL, N.; CINTAS, J.: "Le martyrium de Cincari...", fig. 21; DUVAL, N. y LAMARE, N.: "Une petite ville romaine...", fig. 46.

51 DUVAL, N.; CINTAS, M.: "VI. Basiliques et mosaïques funéraires...", p. 993, fig. 37a.

52 HANEL, N.; RISTOW, S.: "Vier frühchristliche ziegelplatten...", abb. 4.

53 DELATTRE, A.-L.: *Musée Lavigerie de Saint-Louis de Carthage : collection des Pères blancs formée par le R. P. Delattre*, Paris, 1899, pp.14-15, pl. III-7.

54 FERNÁNDEZ GÓMEZ, F.: "Mi voz es su lengua", *Magna Hispalensis. El universo de una iglesia*, Sevilla, 1992, pp. 98-99, núm. 28

55 Se trata de ejemplares como los que se encuentran en el Römisch-Germanischen Museum de Colonia (HANEL,

Este posible movimiento de piezas desde el norte de África hasta tierras peninsulares o baleáricas entronca directamente con el debate de si este tipo de objetos debe considerarse de carácter “móvil”, y por tanto, como un vehículo para la transmisión de influencias ornamentales,⁵⁶ o no, al no estar claramente documentada la exportación de estos elementos.⁵⁷ Por tanto, poder determinar si la pieza del Museu d’Història de Manacor procede o no de excavaciones practicadas en las Baleares, ayudaría a clarificar el panorama.

Por otro lado, en cuanto a su simbolismo, conviene destacar que la placa del museo de Manacor, por sí misma, no posee una decoración que pudiese considerarse claramente cristiana. Ello no quiere decir que las placas que no contienen simbología aparentemente de temática cristiana no se puedan asociar a ámbitos de culto cristiano. Este podría ser el caso de las placas halladas durante la excavación de la basílica de Coracho, en Lucena (Córdoba), cuyo motivo ornamental central está compuesto por un gran círculo central de radios curvos también conocido como “roseta de vientos”, “hélice”, “rueda de fuego” o “rueda de rayos”.⁵⁸ De este modo, algunas composiciones geométricas han sido relacionadas con alusiones a la divinidad de un modo abstracto, que no excluyen su asociación con el cristianismo, y en las que incluso se ha querido ver una alusión al crismón,⁵⁹ como es el caso concreto de las rosetas de seis pétalos.

El caso contrario es el de los hallazgos de placas con decoración geométrica de la casa del Sectile, en las excavaciones de la plaza de la Encarnación de Sevilla, cuya construcción se fecha entre mediados-finales del siglo IV e inicios del V, y que se han vinculado, no obstante, con un lugar de culto pagano,⁶⁰ si bien, su tipología poco tiene que ver con las rosetas de seis pétalos.

A este respecto, los hallazgos de placas estampadas, iguales a la que se conserva en el Museu d’Història de Manacor, junto al relicario de la “iglesia doble” de Cincari y de los edificios de uso religioso en Furnos Minus y Belalis Maior, serían un argumento a favor de que esta procediese de un lugar de culto cristiano.

Recontextualizando la pieza manacorina

Cuando comenzamos a estudiar la pieza que nos ocupa, una de las primeras pesquisas realizadas fue la consulta de su ficha de registro en el catálogo del museo de Manacor, con objeto de buscar qué información se poseía al respecto de esta pieza (núm. de inventario

N.; RISTOW, S.: “Vier frühchristliche ziegelplatten...”, abb. 4), y en el Archäologische Staatssammlung de Múnich (SCHURR, E.: “116 Tonkachel-Adam und Eva”, WAMSER, L. (ed.): *Die Welt von Byzanz-Europas östliches Erbe. Glanz, Krisen und Fortleben einer tausendjährigen Kultur*, Suttgart, 2004, p. 92).

56 FONTAINE, J.: *L’art préroman hispanique*, Paris 1973, p. 139.

57 DUVAL, N.: “L’art préroman hispanique”, *Revue Archéologique, Nouvelle Série*, fasc. 1, 1977, p. 126.

58 BOTELLA ORTEGA, D.; SÁNCHEZ VELASCO, J.: *La basílica de Coracho*, Al-Yussana. Monografías de Patrimonio Arqueológico y Etnológico 1, Lucena, 2008, pp. 75-76.

59 CRUZ VILLALÓN, M.ª: *Mérida visigoda. La escultura arquitectónica y litúrgica*, Badajoz, 1985, pp. 318-326; QUINONES COSTA, A.M.ª: *El simbolismo vegetal en el arte medieval. La flora esculpida en la Alta y Plena Edad Media europea y su carácter simbólico*, Madrid, 1995, pp. 186-187.

60 GONZÁLEZ ACUÑA, D.: *Forma Urbis Hispalensis. El urbanismo de la ciudad romana de Hispalis a través de los testimonios arqueológicos*, Sevilla, 2011, pp. 217-219.

6107). La primera sorpresa fue comprobar que en el apartado correspondiente a la adquisición, no se menciona la colección Aguiló sino la de otro sacerdote, Baltasar Piña.⁶¹

Baltasar Pinya Forteza,⁶² nacido en Manacor, el 15 de mayo de 1896 (†1965), fue un personaje de indudable interés para la historia de esta localidad. Ordenado sacerdote en 1921, y tras pasar por otros conjuntos eclesiásticos, llega en 1930 a la parroquia manacorí de Nostra Senyora dels Dolors, en la que se custodiaba la colección del Museo Arqueológico Municipal.⁶³ Colaborador en periódicos y revistas de la isla, como divulgador de temas de interés local, histórico, folclórico y religioso, funda, en 1960 la revista *Perlas y Cuevas*, en la que publica secciones como “Historia de Manacor”, “Histórica y Folklórica” o “Artística. Temas de divulgación artística”. Asimismo, fue un infatigable escritor e investigador, por lo cual obtuvo una gran cantidad de premios de investigación, sobre todo, durante los años 50 del siglo XX, destacando su labor para la reorganización del baile de los Cossiers de Manacor (que estaba en vías de extinción), así como de numerosos antiguos cantos populares mallorquines. Pero es, sobre todo, la segunda parte de su vida la que nos interesa en este caso, pues será cuando sea designado Comisario de Excavaciones Arqueológicas de Manacor y su comarca (1951), y realice diversas campañas de investigación y catalogación arqueológicas (fundamentalmente, centradas en la prehistoria y la cultura talayótica, y entre las que destacan las excavaciones en las Cuevas del Drac).⁶⁴

Quizá es, a partir de ese momento, cuando comience a coleccionar piezas arqueológicas e históricas sistemáticamente, sobre todo de cerámica, tanto para el museo municipal como para su colección particular. Y dichos materiales, no eran todos del término municipal de Manacor, como evidencia su colección de cerámica moderna, con ejemplares de Sevilla, Valencia, Cataluña o, incluso, Savona (Italia). En todo caso, poco tiempo después de su muerte, en 1965, su extensa colección fue trasladada desde su casa (en la Calle Ángulo de Manacor) hasta lo que entonces era el Museo Arqueológico Municipal, un local junto a la iglesia de Nostra Senyora dels Dolors, pasando a engrosar, de este modo, los fondos de dicha institución museística.⁶⁵

Se ha señalado, igualmente, su faceta de viajero, que le llevó a visitar numerosos destinos, nacionales e internacionales.⁶⁶

Todas las características que acabamos de señalar podrían inducir a pensar que, dada la excepcionalidad de la pieza manacorina, no solo en cuanto al propio yacimiento de Son Peretó (sería el único ejemplar de placa decorada identificada hasta hoy), sino en todas las Baleares, y más ampliamente, en la península Ibérica, donde tampoco se

61 Debido a la persecución de la lengua catalana durante la dictadura del general Francisco Franco se castellanizó el apellido de dicho sacerdote, si bien él solía escribirlo en lengua catalana: “Pinya” (p.e. PINYA FORTEZA, B.: *El museo arqueológico y la basílica primitiva de Manacor. Colección Panorama Balear*, 28, Palma, 1953).

62 Los datos biográficos que referimos a continuación están tomados y traducidos de: FULLANA PIZÁ, C.; ROSSELLÓ ANDREU, M.: “Mossèn Baltasar Piña i la ceràmica decorada del Museu d'Història de Manacor”, *IV Jornades d'estudis locals de Manacor*, Manacor, 2007, pp. 183-195.

63 FERRER MASSANET, R.: *Basílica de Son Peretó...*

64 FULLANA PIZÁ, C.; ROSSELLÓ ANDREU, M.: “Mossèn Baltasar Piña...”, pp. 183-184.

65 FULLANA PIZÁ, C.; ROSSELLÓ ANDREU, M.: “Mossèn Baltasar Piña...”, p. 185.

66 FULLANA PIZÁ, C.; ROSSELLÓ ANDREU, M.: “Mossèn Baltasar Piña...”, pp. 184-185.

ha hallado ninguno de estas características, a pesar de contar con varias centenas de piezas catalogadas; y dado que los ejemplares conocidos de placas decoradas iguales a la mallorquina proceden, todos ellos, de la zona del norte de África, y más concretamente, de Túnez, parece probable concluir como más probable la procedencia africana y moderna del fragmento de placa decorada del museo de Manacor, que pudo ser adquirida por B. Pinya en uno de sus múltiples viajes, en los que debió mostrar un especial interés por los objetos arqueológicos.

No obstante, esta propuesta no parece posible, ya que, como hemos indicado anteriormente, el arqueólogo francés Raymond Lantier ya refiere la existencia de la pieza manacorina en su artículo de 1935, como perteneciente al museo de Manacor. Por tanto, es evidente que la pieza que nos ocupa pudo formar parte, al contrario de lo que indica la ficha museística, de la colección compilada por J. Aguiló.

En todo caso, esta circunstancia no elimina, por completo, la eventualidad de que la placa no proceda de Son Peretó. Podría haber sido adquirida por Aguiló e incorporada a la mencionada colección como sabemos que ocurrió con otras piezas; pero, de ser así, sí que parece seguro que se habría encontrado en Mallorca, al igual que todas las piezas por él recopiladas, que siempre tienen dicha procedencia insular.

Es interesante destacar que B. Pinya publica, en 1953, una pequeña obra, en la colección *Panorama Balear*, titulada "El Museo Arqueológico y la basílica primitiva de Son Peretó",⁶⁷ donde hace una escueta historia del proceso de formación de la colección del Museo Arqueológico Municipal Manacorens, con apuntes biográficos sobre el fundador de la institución, J. Aguiló, así como una breve relación de los objetos más destacables que atesora esa colección. En dicha descripción de piezas, no aparece la placa decorada que nos ocupa, a pesar de su llamativo aspecto, y de que Lantier ya la había descrito, aparentemente reconstruida en sus dimensiones originales a partir del pequeño fragmento original, lo cual evidencia que, en la fecha descrita, 1953, la pieza debía encontrarse en los fondos del museo y, posiblemente, olvidada. Y es que, como mínimo, la pieza manacorí ya estaba reconstruida en 1944, momento en el cual se publica, por parte de Schlunk, una fotografía de la misma, tal y como hoy la conocemos⁶⁸ (fig. 5).

Por el contrario, B. Pinya sí describe extensamente la famosa base de altar con relicario de Son Peretó. Y es interesante destacar este hecho ya que, tal y como consta en la documentación gráfica conservada en Fons P. de Palol del ICAC, en concreto, en una imagen de la exposición antigua del Museu d'Història de Manacor, se observa dicha base de altar con la placa que nos ocupa cubriendo el *loculus* (fig. 6 izquierda). Es evidente que dicha composición debió realizarse posteriormente a la mencionada obrera de 1953, ya que, de otro modo, B. Pinya habría descrito el conjunto con todas sus piezas, incluida la cubierta con nuestra placa decorada. Al contrario, lo hace sin mencionar, en absoluto, la existencia de dicha tapadera; aún más, indica, expresamente que *este pequeño sepulcro estuvo cerrado por tres losas formando un solo conjunto con el altar*,⁶⁹ lo cual evidencia, sin lugar a dudas, que en el año en que se escriben estas letras, aún no estaba expuesta en

67 PINYA FORTEZA, B.: *El museo arqueológico...*

68 SCHLUNK, H.: "El arte decorativo...", p. 31, Fig. 1.

69 PINYA FORTEZA, B.: *El museo arqueológico...*, p. 9.

el museo manacorí nuestra placa decorada. Es por ello que pensamos que la asociación de esta a la base de altar debió realizarse posteriormente a 1953, tras alguna revisión de los fondos museísticos que volviese a recuperar tan curiosa placa cerámica, y quizás, tras conocerse que algunas de estas piezas litúrgicas habían aparecido cubriendo la cavidad sagrada con un ladrillo o placa similar (como es, precisamente, el caso del capitel-relicario de Cincari, que, además, de las dos placas que pudieron ocultar el *loculus* –¿quizás las dos superpuestas?– una de ellas es, exactamente, del mismo tipo que el manacorí), y para facilitar, de este modo, la comprensión de la función de dicho ahuecamiento del altar para el visitante al museo. De hecho, a partir de la observación de las fotografías del *Fons Pere de Palol*, depositadas en el Institut Català d'Arqueologia Clàssica, se puede apreciar que en septiembre de 1967 (Negativo 221) todavía no aparece la placa encima de la base de altar, mientras que en las diapositivas de 1982 (por ejemplo: DG-0075, 0078 y 0081) sí que aparece.⁷⁰ Es decir, la asociación placa-base de altar se llevó a cabo entre 1967 y 1982.

Sin embargo, nada de lo dicho hasta ahora invalida, de forma rotunda, la otra posibilidad: la de que la placa decorada de Manacor proceda, efectivamente, de las antiguas excavaciones de Son Peretó. Es de todos conocida, la estrecha relación entre Hispania, y más concretamente, las Baleares, y el norte de África en época tardoantigua y altomedieval, la cual, es especialmente evidente en la arquitectura y decoración de los edificios de culto cristianos menorquines y mallorquines, incluidos los de Son Peretó.⁷¹ También lo es por lo que respecta a ciertos aspectos de la epigrafía y liturgia,⁷² pero sobre todo dan cuenta de ella los hallazgos monetarios⁷³ y cerámicos.⁷⁴ Desafortunadamente, las concreciones que presenta la placa mallorquina, dificulta poder certificar, a simple vista, su procedencia,

70 Queremos agradecer al Institut Català d'Arqueologia Clàssica y a la que fue su directora, la Dra. Isabel Rodà, el haber permitido y facilitado la consulta de dicho fondo.

71 Véase, por ejemplo: PALOL I SALELLAS, P. de: *Arqueologia cristiana...*, pp. 3-28, 216-217; BLÁZQUEZ MARTÍNEZ, J. M.: "Posible origen africano del cristianismo español", *Archivo Español de Arqueología*, 40, 1967, pp. 30-50; PÉREZ MARTÍNEZ, L.: "Mallorca Cristiana", MASCARÓ, J. (coord.): *Sobretiro de la «Historia de Mallorca»*, I.18, Palma de Mallorca, 1970, pp. 563-564; ROSSELLÓ-BORDOY, G.: "Los siglos oscuros de Mallorca", *Mayurqa*, 10, 1973, p. 89; AMENGUAL I BATLE, J.: *Els orígens del cristianisme...*, pp. 517-518; AMENGUAL I BATLE, J.: *Judíos, católicos y herejes: El microcosmos balear y tarraconense de Seuerus de Menorca, Consentius y Orosius (413-421)*, Granada, 2008, p. 383; AMENGUAL I BATLE, J.: "Els inicis del cristianisme a les Illes Balears: una perspectiva històrica", RIERA RULLAN, M.; CAU ONTIVEROS, M.A.; SALAS BURGUERA, M. (eds.): *Musa. Revista del Museu d'Història de Manacor*, 8 (El conjunt paleocristià de Son Peretó (Manacor, Mallorca). Excavació i adequació de les habitacions del sector oest), Manacor, 2013, p. 27.

72 FITA COLOMÉ, F.: "Nuevas inscripciones...", pp. 537-542; SASTRE I PORTELLA, J.: *La Carta de Sever de Menorca. Anàlisi de les principals citacions bíbliques*, Maó, 2000, pp. 44-93; AMENGUAL I BATLE, J.: *Els orígens del cristianisme...*; AMENGUAL I BATLE, J.; ORFILA PONS, M.: "Paganos, judíos y cristianos en las Baleares: documentos literarios y arqueológicos", *Illu. Revista de Ciències de la Religions*, 17, 2007, pp. 201 y 206.

73 MOLL MERCADAL, B.: "L'Imperi Romà d'Orient a Menorca: el testimoni numismàtic", *Gaceta numismàtica*, 157, 2005, pp. 12 y 16-17; VIZCAINO SÁNCHEZ, J.: *La presencia bizantina...*, p. 704; RIERA RULLAN, M.: *Arqueologia d'una instal·lació monacal primerenca a l'arxipèlag de Cabrera (Illes Balears) (segles V-VIII dC). Restes arquitectòniques, de producció, ceràmica i altres materials arqueològics*, Tesis Doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 2015, url: <http://www.tdx.cat/handle/10803/381078>, pp. 680-684; RIERA RULLAN, M.: *El monacat insular de la Mediterrània Occidental. El monestir de Cabrera (Balears, segles V-VIII)*, *Studia Archaeologiae Christianae*, 1, Barcelona, 2017, pp. 549-553.

74 MARIMON RIBAS, P.: "Las Insulae Baliares en los circuitos de intercambio africano: la importación de alimentos (123 a.C.-707 d.C.)", *L'Africa romana*, XV, Roma, 2004, pp. 1051-1076; RIERA RULLAN, M.: *Arqueologia d'una instal·lació...*; RIERA RULLAN, M.: *El monacat insular...*

pero sí que se puede afirmar que las características que se aprecian son compatibles con un origen norteafricano.

Atendiendo, además, a que los paralelos conocidos de la placa manacorina proceden, en su totalidad, del norte de África (Cartago, Sbeitla, Cincari) es razonable pensar en su importación para decorar alguna de dichas construcciones religiosas, bien de forma directa, como producto acabado, o bien mediante el traslado de alfareros o comerciantes con los moldes para su elaboración.⁷⁵ En todo caso, habría sido utilizado en la basílica de Son Peretó, probablemente, y atendiendo a que no han aparecido otras placas similares, no formando una composición para un friso decorativo sino como elemento distintivo y distinguido, de funcionalidad actualmente desconocida. Quizá su estado fragmentario y pequeño tamaño hiciese que, inicialmente, no fuese objeto de una especial atención, disfrazado como material constructivo entre los muchos que debieron recuperarse durante las actuaciones arqueológicas. Pero posteriormente a la primera publicación de las excavaciones de la basílica de Son Peretó, ya referida,⁷⁶ y antes de que Lantier la describiese, aparentemente, completa y como procedente de Son Peretó, alguien debió constatar su existencia y singularidad, tanto como para proceder a su restitución volumétrica. Y si no en dicho momento, sí al menos, con anterioridad a 1944, en que es fotografiada en su estado restituido. A este respecto sería interesante realizar un análisis de la tipografía de las páginas de periódico que han quedado adheridas al yeso de la restauración, y que actualmente se observan en la parte trasera de la placa manacorina, lo cual podría permitir ajustar la cronología de su reconstrucción, de su incorporación al museo manacorense e, incluso, de su hallazgo.

Concluyendo

En las líneas precedentes hemos intentado contextualizar la placa decorada del Museu d'Història de Manacor desde variados puntos de vista: histórico, arqueológico, cronotipológico. Quizás la cuestión más relevante de esta pieza sea determinar, con certeza, si procede de las excavaciones de Son Peretó, y por tanto, formó parte de la decoración arquitectónica del edificio cristiano, o por el contrario, es resultado de una adquisición, tan habitual en la tradición anticuaria; la cual, a su vez, podría proceder de alguna otra localización mallorquina, habiendo sido recuperada por Aguiló para su colección, o de fuera de las islas, más probablemente, del norte de África, donde han sido halladas todas las piezas iguales a la manacorina actualmente conocidas, en el caso en que la pieza se hubiese incorporado a la colección de Manacor después de 1924, año de la muerte de J. Aguiló.

El hecho de la inexistencia de otra placa decorada en todas las Baleares, máxime teniendo en cuenta la gran cantidad de edificios de culto cristiano ya conocidos y excavados en las islas de Mallorca y Menorca,⁷⁷ así como la inexistencia de su distinción entre las

⁷⁵ Muy recientemente, Alexandra Chavarría ha sugerido la posible existencia de una organización artesanal itinerante, al servicio de una élite reducida (reyes, cortesanos, califas y monasterios), para la construcción y decoración de distintos espacios de representación (mausoleos, complejos episcopales, iglesias, etc.) para época tardoantigua y altomedieval (CHAVARRÍA ARNAU, A.: *A la sombra de un Imperio. Iglesias, obispos y reyes en la Hispania tardoantigua (siglos V-VIII)*, Bari, 2018, p. 150).

⁷⁶ AGUILÓ PINYA, J. (PUIG I CADAFALCH, J.): "Basílica cristiana...".

⁷⁷ ALCAIDE GONZÁLEZ, S.: *Arquitectura cristiana balear en la antigüedad tardía (siglos V-X dC)*, Tesis doctoral

descripciones que poseemos de la colección Aguiló, son argumentos que dificultan defender la procedencia local de la placa manacorina. No obstante, estas mismas dudas permiten no descartar de modo absoluto la posibilidad de que estemos ante el primero de futuros hallazgos de placas decoradas utilizadas entre los siglos V y VII para la decoración de las iglesias cristianas baleáricas.

En todo caso, tal y como se ha visto, las vinculaciones de la iglesia balear con la africana son evidentes. También debió suceder lo mismo en Son Peretó, lugar en el que abundan los materiales originarios del norte de África.⁷⁸ Todo esto, sumado al hallazgo, antes citado, de una placa de igual tipo que la del museo de Manacor junto al relicario de la “iglesia doble” de Cincari, hacen más que posible la localización de este tipo de placas en una basílica como la de Son Peretó.

Por ahora, poco más podemos apuntar a cualquiera de las posibilidades expuestas. Esperemos que las intervenciones arqueológicas que actualmente se llevan a cabo en la basílica de Son Peretó puedan ofrecer nuevos datos que permitan aclarar, definitivamente, esta nebulosa cuestión.

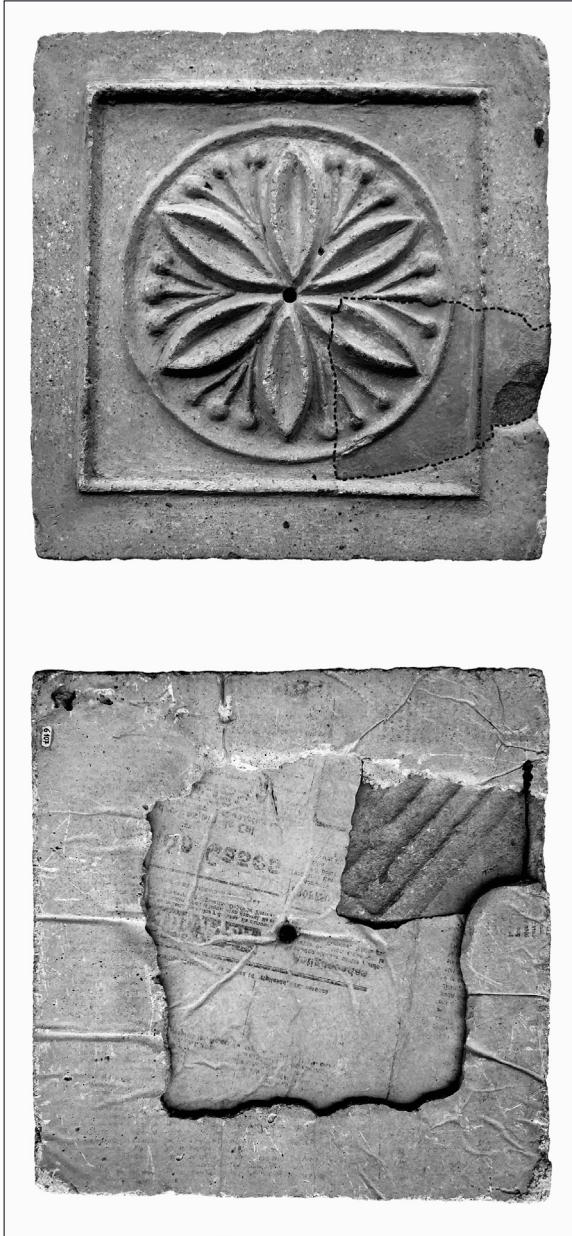
Agradecimientos

Queremos agradecer al Museu d'Història de Manacor, y especialmente, a su directora, Magdalena Salas, y a la técnico María José Rivas, las facilidades que nos han ofrecido para el estudio de esta singular pieza arqueológica, así como su amable invitación para estudiar y presentar esta pieza a todos los manacorinses.

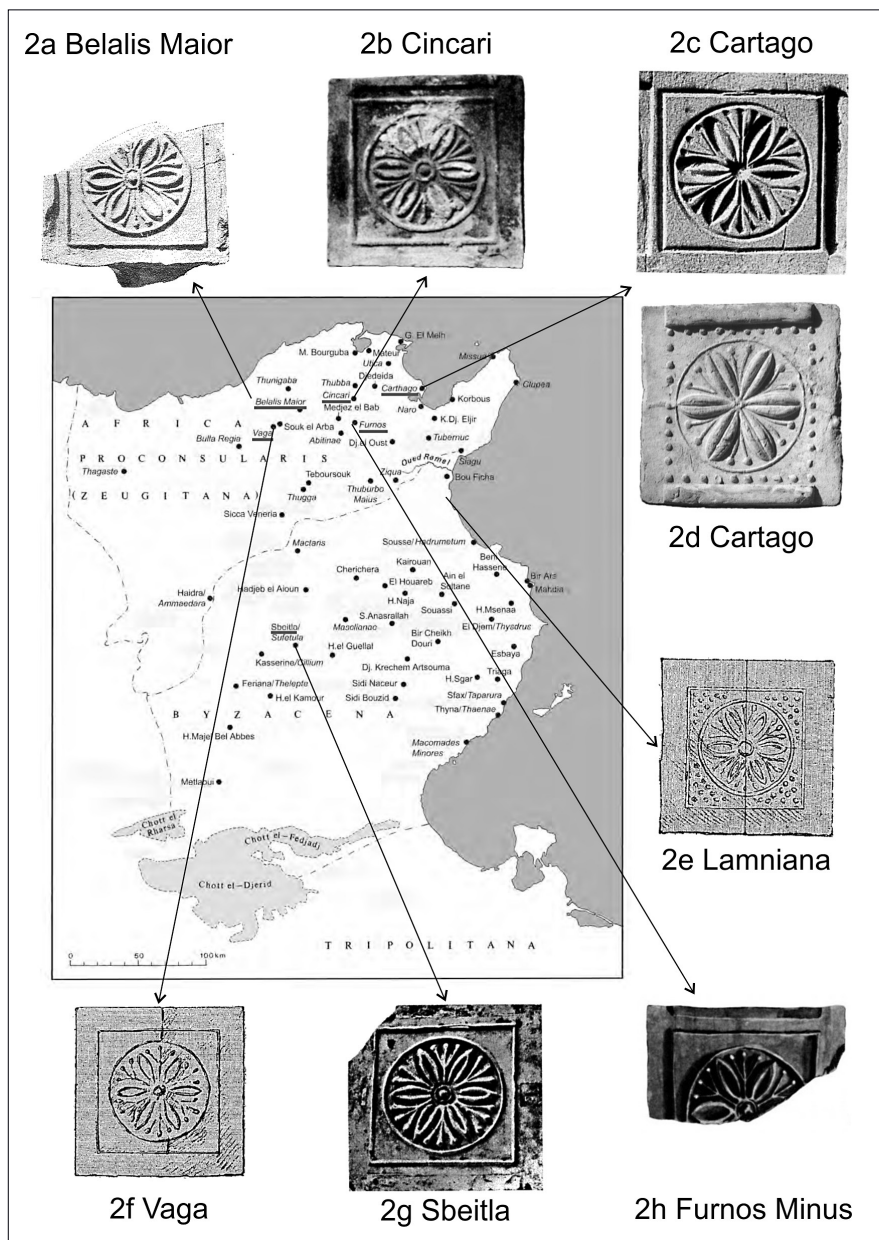
defendida en la Universitat Rovira i Virgili, Tarragona, 2011.

78 RIERA RULLAN, M.; CAU ONTIVEROS, M.A.; SALAS BURGUERA, M. (coords.): *Cent anys de Son Peretó: descobrint el passat cristià*, Palma de Mallorca, 2012; RIERA RULLAN, M.; CAU ONTIVEROS, M.A.; SALAS BRUGUERA, M. (eds.): *Musa. Revista del Museu d'Història de Manacor*, 8 (El conjunt paleocristià de Son Peretó (Manacor, Mallorca). Excavació i adequació de les habitacions del sector oest), Manacor, 2013.

Fig. 1 Placa cerámica decorada del Museu d'Història de Manacor. Anverso y reverso

Fig. 2 Placas norteafricanas con esquema de rosácea con pétalos con semiesferas con indicación de su procedencia (a partir del mapa: HANEL, N.; RISTOW, S.: "Vier frühchristliche ziegelplatten...", abb. 2). Las ilustraciones no están a la misma escala

3a Cincari

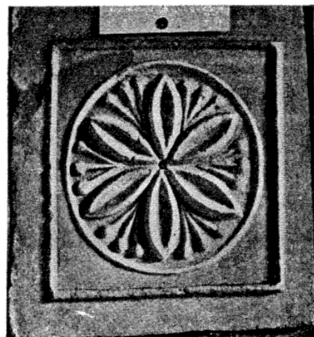
3b Belalis Maior

3c Furnos Minus

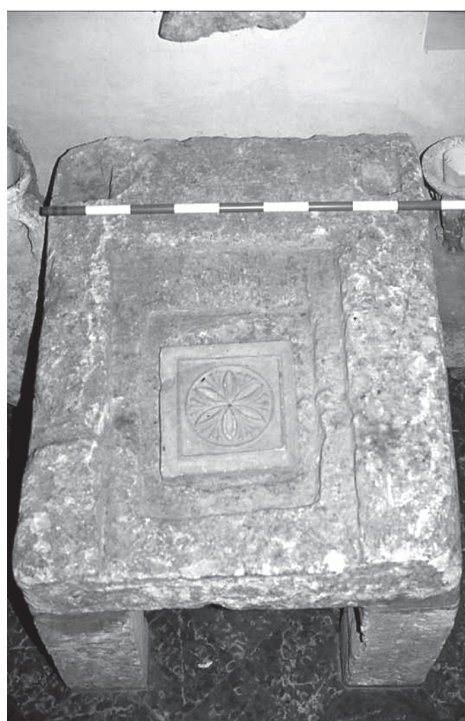
Fig. 3 Otras placas norteafricanas con rosáceas referidas en el texto.
Las ilustraciones no se encuentran a la misma escala

Fig.	Hallazgo	Dimensiones	Cronología	Reverso	Bibliografía ilustraciones
1	¿Son Peretó?	[27'5 x 28'5 cm]	-	Marcas trazadas con los dedos	-
2a	Belalis Maior	sin medidas	VI-inicios VII	Una X trazada con los dedos	MAHJOUBI, A.: <i>Recherches d'Histoire...</i> , fig. 125b derecha
2b	Cincari (basilica doble)	27 a 28 cm aprox.	V-VI	(sin datos)	DUVAL, N. y CINTAS, J.: "Le martyrium de Cincari...", fig. 20 izquierda; DUVAL, N. y LAMARE, N.: "Une petite ville romaine...", fig. 46
2c	Cartago	30 x 30 cm	VI	Crismón trazado con los dedos	BEN LAZREG, N.: "38. Carreau...", n.º 38
2d	Cartago	37 x 31 x 2,5 cm	V-VI	(sin datos)	METZGER, C.: "110. Tile rosette", n.º 110
2e	Lamniana	sin medidas	-	(sin datos)	DE LA BLANCHÈRE, M.: "Carreaux de terre cuite...", fig. 8; CABROL, F. y LECLERCQ, H.: <i>Dictionnaire d'Archéologie...</i> , 2090
2f	Vaga (Béja)	sin medidas	-	(sin datos)	DE LA BLANCHÈRE, M.: "Carreaux de terre cuite...", fig. 7; CABROL, F. y LECLERCQ, H.: <i>Dictionnaire d'Archéologie...</i> , 2088
2g	Sbeitla	sin medidas	-	(sin datos)	SCHLUNK, H.: "El arte decorativo...", fig. 2
2h	Furnos Minor	sin medidas	V	(sin datos)	DUVAL, N. y CINTAS, M.: "VI. Basiliques et mosaïques funéraires...", fig. 37f
3a	Cincari	27 a 28 cm aprox.	V-VI	(sin datos)	DUVAL, N. y CINTAS, J.: "Le martyrium de Cincari...", fig. 20 derecha
3b	Belalis Maior	30'2 x 29'6 cm	VI	No se puede apreciar, el mortero cubre su superficie	MAHJOUBI, A.: <i>Recherches d'Histoire...</i> , fig. 125b izquierda; BEN LAZREG, N.: "51. Fragment de voûte", n.º 51b
3c	Furnos Minor	sin medidas	V	(sin datos)	DUVAL, N. y CINTAS, M.: "VI. Basiliques et mosaïques funéraires...", fig. 37b y c

Fig. 4 Cuadro resumen con datos básicos de las placas referidas y procedencia de las ilustraciones

Fig. 5 Primera imagen publicada de la pieza del Museu d'Història de Manacor (SCHLUNK, H.: "El arte decorativo visigodo"..., fig. 1)

Fig. 6 Imágenes de la exposición antigua del Museu d'Història de Manacor (ICAC, Fons P. de Palol, 1982, DG-0075 y DG-0078). No tenemos evidencias de que la placa se hubiese encontrado al lado del altar

LA FORTIFICACIÓ DE L'ANTIGUITAT TARDANA DE SA BASTIDA (ALARÓ) I LA SEVA INEXISTENT RELACIÓ DOCUMENTAL AMB UN CASTELL DEL SEGLE XIII

Gabriel Alexandre Llodrà Pizà

Secció d'Arqueologia del Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències de les Illes Balears

Resum: Aquest article revisa certes hipòtesis plantejades entorn del jaciment de Sa Bastida i al municipi d'Alaró que parteixen d'interpretacions errònies de la documentació medieval i moderna. En concret, es va plantejar la hipòtesi que la fortificació de Sa Bastida guarda relació amb un document de 1233 on es concedeix una llicència per construir un castell i fortificació en un puig innominat d'Alaró, prop d'una alqueria anomenada *Beniarri*. Aquestes pàgines presenten noves troballes i revisions documentals, proposant una nova localització per a l'alqueria de *Beniarri* i el suposat castell associat a aquesta.

Paraules clau: Sa Bastida, Antiguitat Tardana, Alaró al segle XIII, Cavalleries, Repartiment, toponímia andalusina i feudal.

Abstract: This article reviews certain hypotheses set out around the site of Sa Bastida and the municipality of Alaró which are based on interpretations of the Medieval and modern documentation. In particular, the hypothesis set out that the fortification of Sa Bastida is related to a document of 1233 in which a license is granted to build a castle and a fortification in an unnamed hill, near a farmhouse called *Beniarri*. These pages present new documentary findings and propose a new location for the farmhouse of *Beniarri* and the castle associated with it.

Key words: Sa Bastida, Late Antiquity, Alaró in the thirteen century, *Cavalleries*, *Repartiment*, andalusin and feudal toponymy.

Rebut el 22 de maig. Acceptat el 22 d'octubre de 2019.

Abreviatures: ARM = Arxiu del Regne de Mallorca.

Introducció

El mes de desembre de 2018, l'Ajuntament d'Alaró i la propietat de la finca de Sa Bastida signaren un conveni per a iniciar la posada en valor i la investigació arqueològica del jaciment existent al Puig de Sa Bastida.

El Puig de Sa Bastida, és una elevació de 579 metres sobre el nivell del mar situat al costat Nord-oest de la barriada del municipi d'Alaró coneguda com Los Damunts, que s'aixeca just al final de la seva falda sud-oriental.

Dins el mateix Puig de Sa Bastida, existeixen una sèrie de topònims que identifiquen elements orogràfics del terreny: l'Avenc de ses Misses, l'Avenc de na Pola, la Cova Major, la Cova Menor i; els més importants per al nostre estudi: La Mola, Es Picó Gros i Es picó Petit.

Segons el mapa general del Servei d'Informació Territorial de les Illes Balears (SITIBSA), les tres elevacions principals dins el conjunt del puig tenen les següents alçades màximes: La Mola (579,15 m), Es Picó Gros (463,54 m) i Es Picó Petit (390,77 m). De les tres, fins al moment, només les dues primeres presenten restes arqueològiques visibles.

El cim del Puig de Sa Bastida, és una superfície plana amb una pendent propera als 30 graus que descendeix en direcció Nord-oest; Sud-est, ben definida per penya-segats verticals a tots els costats tret del Sud-est, on s'ubiquen les petites elevacions d'Es Picó Gros i Es Picó Petit.

La superfície total d'aquest cim aplanat i en pendent és propera a les 70ha (69.812,63 m²), tot i que les restes arqueològiques es concentren a una àrea aproximada de 19ha (19.2029 m²) entorn del Picó Gros (inclòs aquest, que té part del cim amuradat). Únicament el fortí d'accés del Sector 1 es troba a una cota inferior (420 m) als penya segats i la línia imaginària perpendicular que es pot traçar resseguint les murades a banda i banda d'Es Picó Gros, constituint el punt més baix respecte al nivell del mar on es poden observar restes monumentals, tot i que la dispersió ceràmica assoleix cotes lleugerament més baixes just a les marjades inferiors a la ubicació del fortí.

Problemàtica

Les primeres impressions entorn de les evidències arqueològiques visibles, semblen manifestar la presència d'un jaciment arqueològic relacionat amb l'antiguitat tardana.

D'aquesta manera, les tècniques constructives i els materials arqueològics diversos, fins avui dia, únicament manifesten dos moments d'ocupació de l'indret: un al moment de la construcció/ocupació de les murades, dipòsits hidràulics i altres elements antics i un altre al moment d'utilització de La Mola per a activitats relacionades amb la producció de carbó vegetal i el cultiu de l'olivera als segles XIX i XX.

La hipotètica relació del jaciment de Sa Bastida amb una ocupació medieval, tant andalusina com feudal, encara no s'ha manifestat de cap manera al registre arqueològic visible, tot i que no s'ha de descartar.

Així i tot, la seva absència ha condicionat la revisió de la documentació escrita i de les hipòtesis plantejades fins al moment.

L'objectiu, era contrastar de forma directa les evidències escrites que donaren suport a formular la hipòtesi que les estructures de Sa Bastida tenien una relació amb un document de 1233 on la vescomtessa Garsendis de Bearn, en nom del seu fill Gastó, concedeix una cavalleria en feu a Pere de Vilaragut i li atorga un permís de construcció d'un "*castra et fortitudinem in ipso podio super est Beniarrri*".¹

Alguns autors han identificat aquest puig que està sobre l'alqueria *Beniarrri* amb el Puig de Sa Bastida, situant aquesta alqueria a la propera possessió de Ses Artigues. Aquesta reiterada hipòtesi de localització sembla haver estat acceptada per historiadors i arqueòlegs, condicionant qualsevol aproximació a l'estudi del jaciment arqueològic.

A continuació s'exposa una nova interpretació de les fonts documentals, noves evidències i una nova proposta de localització de l'alqueria de *Beniarrri* i del puig i castell als quals fa referència aquell document.

Objectius

L'objectiu del present article és el de formular noves hipòtesis de localització d'algunes alqueries i rafals que formaren part dels grans feus d'Alaró i Consell al segle XIII. Especialment, s'intentarà localitzar les alqueries de *Yarfa*, *Baniuls*, *Benauguir* i l'alqueria de *Petrus de Turri*, ja que eren confrontants amb l'alqueria de *Beniarrri el 1281* i poden ajudar a triangular la seva posició relativa.

A tal efecte, es revisaran documents dels segles XIII, XIV, XVI i XVII, que en el seu conjunt poden aportar informació sobre la posició de *Beniarrri* i del puig proper on Pere de Vilaragut obtingué permís per construir un castell, així com l'evolució toponímica de les alqueries.

Un cop triangulada la posició relativa de l'alqueria, s'analitzarà i visitarà l'entorn a la recerca d'evidències materials a les possessions actuals de la zona que puguin confirmar la interpretació de la documentació.

Anteriors propostes de localització de l'alqueria de *Beniarrri* i del castell de Pere de Vilaragut (1991-2006)

Les primeres autores que proposaren una interpretació i localització de les principals alqueries i rafals del segle XIII a Alaró, foren Magdalena Riera Frau i Natàlia Soberats,² al 1991. En aquell estudi preliminar del sistema hidràulic alaroner, ubicaren erròniament una sèrie d'alqueries a la vall d'Alaró, probablement per desconexió d'alguns documents que es publicarien més tard, el 1996.³

La seva hipòtesi de localització de les alqueries de *Benauguir* i de *Beniarrri*, pogué condicionar als autors posteriors per a la seva acceptació i la reproduïm a continuació:

Benauguir és de més difícil localització, sembla que estaria situada entre Inmalasen i Beniarrri, ocupant terrenys del Puig de Sa Bastida.

Alqueria Beniarrri. Fou donada en feu a Pere de Vilaragut l'any 1233. El document d'aquesta donació diu: "Item damus tibi licencia et tuis et cuicumque vellis ut possis facere et construere

1 OLEZA, J. de: "Caballerías de Mallorca. El Reguer antes Beniarrri", *BSAL*, 29, 1946, p. 751-755.

2 RIERA FRAU, M.; SOBERATS, N.: "Introducció a l'estudi del sistema hidràulic d'Alaró (Mallorca)", *BSAL*, 47, 1991, p. 61-73.

3 ROSSELLÓ VAQUER, R.: *Alaró en els segles XV-XVI*, Mallorca, 1996.

castra et fortitudinem in ipso podio est super Beniarrri”.

Aquest castra és sens dubte la Bastida de la documentació posterior, parets de la qual es veuen encara sobre les possessions de Ses Artigues i Sa Font.

A aquesta alqueria es trobaria situat el qanat de Ses Artigues, i just damunt aquest s’han localitzat construccions de tabiya que podrien formar part de l’alqueria original.⁴

Com es pot observar, les autores ubicaren les dues alqueries únicament en funció de l’existència d’una fortificació antiga a Sa Bastida, que “sens dubte” havia d’esser aquell castell del document de 1232 i d’alguns documents que fan referència als Tornamira.

Així, esmenten a l’annex I, les següents dates amb una síntesi de continguts dels documents:

1233: Gastó de Bearn dona a Pere de Vilaragut l’alqueria de Beniarrri amb permís per construir una bastida al puig que està sobre Beniarrri.

1250 Pere de Vialaragut ven Beniarrri a Berenguer de Tornamira.

1302: Pere de Sarrià i Martí Ferrandis es divideixen Ses Artigues que era de Pere de Tornamira.⁵

Com es veurà més endavant, ha estat habitual citar el document de 1302 com a justificant de la localització de l’alqueria de *Beniarrri* amb Ses Artigues, ja que Pere de Tornamira fou fill i hereu de Berenguer de Tornamira, que va adquirir de Pere de Vilaragut la cavalleria de *Beniarrri*.

El problema d’identificar en aquell estudi *Beniarrri* amb Ses Artigues i *Benauguir* com a una alqueria pròxima era encaixar aquesta localització amb les confrontacions entre alqueries que cita la documentació⁶ i que devien resultar incoherents.

D’aquesta manera, les autores decidiren canviar la ubicació de l’alqueria *Baniuls* per ubicarla a l’actual possessió de Son Fortesa (i no a l’actual Bànyols, més al sud-est), identificant *Baniuls* com amb *Yarfa*.

Per un document ja publicat el 1979, sabem que el topònim andalusí *Yarfa*, correspon a l’actual possessió de Mainou⁷ (Consell) i que, per tant, situar l’alqueria medieval de *Baniuls* a l’actual possessió de Son Fortesa i no a l’actual possessió Bànyols (que les autores identifiquen com a *Yarfa*) no sembla tenir suport documental que ho justifiqui. Per tant, si hom llegeix les confrontacions d’alqueries i altres propietats que cita la documentació, resulta molt difícil que algunes d’elles confrontessin amb l’actual Ses Artigues, a l’altra costat del municipi.

La segona investigadora que abordà el tema del sistema hidràulic i de l’Alaró medieval fou Helena Kirchner, en la seva tesi de 1993 (publicada el 1997) *La construcció de l’espai pagès a Mayûrqa. Les valls de bunyola, Orient, Coanegra i Alaró...*

En el capítol dedicat específicament a la vall alaronera, a l’apartat que descriu les alqueries vinculades al sistema hidràulic d’Alaró, enumera en primer lloc l’alqueria de *Beniarrri*. Relacionades amb aquesta alqueria cita tres mencions documentals:

⁴ RIERA FRAU, M.; SOBERATS, N.: “Introducció a l’estudi...”, p. 66.

⁵ RIERA FRAU, M.; SOBERATS, N.: “Introducció a l’estudi...”, p. 70-71.

⁶ OLEZA Y ESPAÑA, J. de: “Caballerías de Mallorca. Caballerías de Moss. Guillem de Puigdorfilia (Masnou, Bañols y Benuyr)”, *BSAL*, 23, 1931, p. 277-285.

⁷ ROSSELLÓ VAQUER, R.: *Història d’Alaró. Segles XIII-XIV*, Mallorca, 1979, p. 122 (ARM, Prot. 442, f. 361-363).

- 1232: atorgament del feu a Pere de Vilaragut per part de Garsenda i Gastó de Bearn.
- 1281: document de donació de la cavalleria de *Baniuls*, *Yarfan* (Sepulcre) i *Benauguir* a Puigdorfila, on apareix *Beniarri* com a confrontant.
- 1303: document de divisió de Ses Artigues entre Pere de Sarrià i Martí Ferrandis. Sota domini i jurisdicció de Guillem de Montcada i dels hereus de Pere de Tornamira.

D'acord amb aquests documents, especialment el de 1303, aquesta autora també ubicà l'alqueria de *Beniarri* a Ses Artigues. La menció dels hereus de Pere de Tornamira com a co-senyors de Ses Artigues, altre cop féu deduir a Kirchner que aquesta possessió devia tractar-se de *Beniarri*, ja que sabem que els Tornamira eren possessors de l'antiga cavalleria de Pere de Vilaragut. Tornarem a l'anàlisi d'aquest document més endavant.

Tot i això, resulta evident que ràpidament s'adonà que l'extensió de l'alqueria era excessiva per encaixar-la a l'estreta i muntanyosa vall on es situa Ses Artigues i decidí reinterpretar les equivalències que figuren en el document de 1232 de la següent manera: "*Segons l'equivalència d'1 jovada=11,36 ha, 15 jovades a Beniarri serien 170,4 ha. Però segons la "jovada sarraïna", es tractaria d'entre 30 i 45 ha*".⁸

Estudis més recents,⁹ han reforçat la idea que la jovada aplicada a Mallorca al segle XIII era equivalent a 16 quarterades tant a la porció reial com a les dels magnats. Per tant, l'alqueria de *Beniarri*, de 15 jovades, efectivament devia ocupar una superfície aproximada de 170,4 ha, del tot excessiva per ubicar-la a un indret com Ses Artigues, amb un espai de cultiu molt reduït (2-3 hectàrees en l'actualitat).

Prop del canvi de mil·lenni, l'any 2002, l'arqueòleg Javier Aramburu-Zabala, realitzà i publicà una prospecció superficial del jaciment arqueològic de Sa Bastida i també proposà una identificació d'aquest jaciment amb el "puig o *podío*" que apareix al document de 1233.

En aquella publicació,¹⁰ a la part introductòria de la prospecció de Sa Bastida, l'autor escriu:

"Además de los restos tardorromanos, en la Peña de Sa Bastida se levantó una fortificación, a poco de ser conquistada la isla por los catalanes en el siglo XIII, de la que quedan murallas y aljibes. Se encuentra posiblemente documentada en el siguiente texto del año 1233, en el que se otorga a Pere de Vilaragut el derecho para levantar un castillo sobre la alqueria de Beniarri, que podría corresponder a alguna de las que se levantaban a sus pies".¹¹

Després, cita la part del text que fa referència al permís de construcció del suposat Castell, publicat per Oleza y de España. Més endavant, afegeix:

"[...] Con cierta seguridad se pueden atribuir a época tardorromana los restos de cabañas que se extienden por la cima de la peña. Es posible que la muralla del siglo XIII, que señalamos en el plano correspondiente en rojo, se levantara sobre muros anteriores, pero no hemos podido apreciarlo. Los aljibes, señalados en azul en el plano, de los que se han identificado con seguridad tres, aunque podría haber más, parecen también corresponder al siglo XIII, aunque la cerámica de

8 KIRCHNER, H.: *La construcció de l'espai pagès a Mayurqa. Les valls de Bunyola, Orient, Coanegra i Alaró*, Palma, 1997.

9 PÉREZ PASTOR, P.: "De jovades i quarterades. Amidaments i equivalències a partir de la relectura del Llibre del Repartiment de la porció reial a Mallorca (s. XIII)", *Estudis d'Història Agrària*, 22, 2009, p. 165-179.

10 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Dos fortificaciones tardorromanas en la sierra de Mallorca*, Palma, 2002. Arqueobaleària.

11 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Dos fortificaciones...*, s/p full 1.

su interior sea, exclusivamente, tardorromana. Este sorprendente hecho puede explicarse si consideramos la fortísimamente pendiente en que se encuentra el yacimiento, que ha provocado que los materiales rueden y se introduzcan en los aljibes".¹²

Les paraules d'aquest arqueòleg, reforçaren la hipòtesi que el jaciment de Sa Bastida presentava restes de murades i aljubs del segle XIII. Aquest fet, semblava confirmar les propostes de localització de les alqueries que Riera i Soberats, o Kirchner feien des de les fonts escrites i des de la perspectiva de l'arqueologia hidràulica andalusina.

Anys més tard, l'any 2008, un nou article d'Antoni J. Borràs Seguí; s'aproximà a l'estudi de la vall alaronera des de la perspectiva de la romanització de la contrada. A l'apartat dedicat a Sa Bastida, l'autor es feia ressò de les paraules de Aramburu i hi aportava una crítica basada en l'observació del jaciment:

"[Aramburu] Justifica aquest fet de trobar ceràmica tardorromana dintre de les estructures que data del segle XIII, com a conseqüència d'haver-hi caigut després d'anar rodolant per les fortes pendents (en realitat no tan fortes). Justificació que sembla poc probable, sent més possible que el dret a aixecar el Castell que atorga a Vilaragut no fóra exercit i que les restes existents siguin d'època anterior, o que simplement fora tan sols ampliat o reformat, situació que ens porta a pensar que alguna d'aquestes estructures en realitat són anteriors a la data proposada (cronologia basada, més en la documentació de 1233 citada, que en la datació extrapolable a partir de dades materials de les estructures existents) i per tant segons la ceràmica que contenen al manco d'època bizantina".¹³

Aquesta darrera reflexió posà per primera vegada en qüestió la identificació d'una fortificació del segle XIII amb Sa Bastida des de la perspectiva de l'observació directa de les restes arqueològiques. Aramburu-Zabala, interpretà que les murades i aljubs havien de tenir relació amb el document de 1233 i Borràs Seguí s'inclinava més per interpretar l'absència de materials i d'elements constructius baix medievals com a símptoma de que aquell castell que figurava sobre el paper no fos construït mai o que únicament significués una possible reocupació i reparació parcial d'una fortificació anterior.

Fins al moment, sembla la hipòtesi més versemblant des de la perspectiva arqueològica, tot i que l'anàlisi de les fonts escrites encara ha proporcionat nous arguments en contra d'aquella identificació: *Beniari*-Ses Artigues i aquell *Castra et fortitudinem in ipso podio* amb Sa Bastida.

Les 3 cavalleries d'Alaró-Consell (1232-1233): toponímia original i problemes de localització preliminar

Gràcies al *Memorial o Capbreu de Gastó de Bearn*,¹⁴ es coneixen les alqueries, rafals i molins que passarien a ser de reialenc amb l'adquisició de la porció del vescomte per part de la Corona de Mallorca a principis del segle XIV. També hi figuren les propietats originals cedides entorn de 1235-1237 a la creada de nou Església de Mallorca, que després les ampliaria notablement mitjançant successives compres al llarg del torrent de s'Estorell (al nord-est del municipi d'Alaró).

Aquest article no tracta aquestes propietats, sinó les que no apareixen al document que a

¹² ARAMBURU-ZABALA, J.: *Dos fortificaciones...*, s/p full 3.

¹³ BORRÀS SEGUÍ, A.J.: "La romanització de la vall d'Alaró", *Estudis Baleàrics*, 90-91, 2008, p. 89-98.

¹⁴ BOVER, J.M.: *Historia general del Reino de Mallorca*, Palma, 1841, p. 1000-1006.

l'encapçalament de l'apartat de les propietats del vescomte al districte de *Qanarûssa* diu clarament: "*Haec est memòria de honoribus quos dominus Gastonus habet in Canarossa, exceptis illis qui sunt de militibus et monasteriis*".¹⁵

Aquestes propietats que no figuren al Memorial o Capbreu són les que formaven part de les anomenades cavalleries o feus cedits a nobles o ordes religiosos. D'aquest tipus de gran propietat feudal s'han conservat els tres documents fundacionals o de donació de cada una d'elles als actuals municipis d'Alaró i Consell i que es resumeixen a continuació:

A. Cavalleria de Pere de Morell (1232): després de la família Sant Joan Segons la transcripció publicada d'un document 4 de febrer de 1232,¹⁶ Pere de Centelles, procurador de Gastó de Bearn i de la seva mare Garsendis; fan donació de la cavalleria a Petro de Moredine, a canvi del manteniment d'un cavall armat per a la defensa del Regne de Mallorca. La donació inclou:

- Cases a Ciutat.
- Les alqueries: *Inmalasen, Abennisar Aben Abdala, Pusentalà* (Canarossa).
- Un molí (Canarossa).

No especifica l'extensió de les propietats en jovades, ni tampoc exposa els confrontants de les mateixes (únicament apareixen les propietats veïnes de les cases de Ciutat).

B. Cavalleria de l'Orde del Sant Sepulcre (1232): després de la família Puigdorfila Segons la transcripció publicada d'un document 10 de setembre de 1232,¹⁷ Pere de Centelles, procurador de Gastó de Bearn i de la seva mare Garsendis; fan donació de la cavalleria al prior de l'Orde del Sant Sepulcre de Barcelona, Berenguer. A canvi del manteniment d'un cavall armat per a la defensa del Regne de Mallorca i d'un capellà a l'església de la Ciutat. La donació inclou:

- Una mesquita a Ciutat que ara es Església parroquial.
- Un forn (Ciutat).
- Un hort amb casa i safareig (Ciutat).
- Alqueria que diuen de *Yarfan et Baniuls* (Canarossa).
- 22 jovades a l'occident de l'alqueria *Baniuls*.
- Un molí a la siquia davant de *Baniuls* (Canarossa).

Especifica que l'alqueria consisteix en les alqueries de *Yarfan, Baniuls* i de 22 jovades "*que se tenant cum Baniuls versus occidentem*" i únicament apareixen referències als confrontants de les propietats a la Ciutat. No hi apareix en cap moment *Benuyri/Benauguir*, tot i que el 1281 sabem que en formava part, igual que una altra alqueria anomenada de Petrus de Turri. Resulta impossible saber si les dues alqueries formaven part de la cavalleria l'any 1232 o hi foren incorporades posteriorment, tot i que resulta interessant avançar que s'ha pogut localitzar l'alqueria de *Benauguir* a possessions que es troben a l'occident de *Baniuls*.

15 BOVER, J.M.: *Historia...*, p. 1004.

16 DE OLEZA Y DE ESPAÑA, J.: "Caballerías de Mallorca. Caballería de Son Sanjuan (antiguamente Imalasen)", BSAL, 32, 1929, p. 347-348.

17 PÉREZ MARTÍNEZ, L.: *Corpus documental balear. Fontes rerum balearium*, II, Palma, p. 26-27.

C. Cavalleria de Pere de Vilaragut (1233-1250): després de les famílies Tornamira, Togores i Verí

Per a la tercera cavalleria d'Alaró-Consell, comptem amb la transcripció i publicació d'un altre document de l'11 de juliol de 1233.¹⁸ Aquesta vegada, sembla que Garsendis, en nom del seu fill Gastó de Bearn, fa la donació directament al cavaller Pere de Vilaragut. La donació inclou:

-Tota l'alqueria de *Beniarri*, de 15 jovades.

-3 jovades "*apud quadam rotam*".

-4 jovades de l'alqueria Periza.

No s'especifica cap altra donació a la Ciutat ni cap molí, però sí que es dóna permís per construir un castell o fortificació en un puig que és a sobre de l'alqueria de *Beniarri*. El total de l'extensió de la cavalleria, en termes de terres, altra volta torna a ser de 22 jovades.

Alqueries de cavalleria localitzables per referències documentals o toponímia

De totes les alqueries que figuren com a part de les cavalleries el 1232, únicament es podien localitzar fins al moment les següents, gràcies a la documentació posterior i a la pervivència d'alguns topònims:

Inmalasen: ja al mateix document publicat de la donació de la cavalleria el 1232, l'autor titula, possiblement citant el document, "Caballería de Son Sanjuan (antiguamente Imalasen)".¹⁹

Yarfan: per un document sobre una brega a la cavalleria de Guillem de Puigdorfila a finals del segle XIII, sabem que el topònim de l'alqueria havia canviat, ja que es menciona que aquest cavaller havia obtingut ja justícia civil sobre *Baniuls*, *Beniauir*: "[...] i una tercera dita *Masnou*, i abans en *sarraïnesc anomenada Yarfa* [...]".²⁰ D'aquesta manera, sembla que l'evolució toponímica de l'alqueria fou la de *Yarfan-Yarfa*-Sepulcre-Masnou-Mainou (actual).

Baniuls: no es coneix fins al moment cap document on aparegui un canvi toponímic per aquesta alqueria i, per tant, no sembla haver-hi raons per qüestionar la identificació entre el *Baniuls* o *Bànyols* antic i el modern *Bànyols*.

Els veïns de *Beniarri*: La cavalleria de Guillem de Puigdorfila al 1281 i els seus confrontants

Com s'ha vist, pels documents fundacionals de les tres cavalleries, resulta molt difícil localitzar l'emplaçament de totes les alqueries que les formaven, ja que la majoria apareixen amb el seu topònim andalusí original, no sempre conservat al llarg del temps.

Per aquest motiu, resulta fonamental, un altre document²¹ de 1281 on Jaume II de Mallorca ven la cavalleria de l'Orde del Sant Sepulcre al cavaller Guillem de Puigdorfila. En aquell document, es feia traspàs de totes les possessions de l'orde religiós a Alaró-Consell afegint a la venda l'alqueria de Petrus de Turri. Com a fet innovador, el document de venda

¹⁸ DE OLEZA Y DE ESPAÑA, J.: "Caballerías...", 1946, p. 751-755.

¹⁹ DE OLEZA Y DE ESPAÑA, J.: "Caballerías...", 1929, p. 347.

²⁰ ROSSELLÓ VAQUER, R.: *Història d'Alaró...*, p. 122-123.

²¹ DE OLEZA Y DE ESPAÑA, J.: "Caballerías...", 1931, p. 277-282.

especifica clarament totes les alqueries que formaven part de la nova cavalleria, així com dels veïns/confrontants de cada una d'elles.

D'aquesta manera, la menció explícita dels confrontants de cada alqueria venuda a Guillem de Puigdorfila, no sols aporta informació sobre la propietat mateixa, sinó que estableix una ubicació relativa de les alqueries veïnes, forçosament properes als actuals límits municipals d'Alaró i Consell, a ambdós costats del camí del Raiguer.

El repte principal, llavors, era intentar localitzar les quatre alqueries que formaven la cavalleria de Guillem de Puigdorfila: *Baniuls*, *Yarfan* (Sepulcre), *Benauguir* i l'alqueria de *Petrus de Turri*, ja que de poder localitzar-les amb precisió, indicarien de manera precisa la posició d'altres alqueries veïnes; especialment l'alqueria de *Beniarri*.

En un primer moment, de les quatre alqueries que formaven part de la cavalleria, únicament es podien localitzar amb certa seguretat les de *Baniuls* i *Yarfan* (Sepulcre) (actuals Bànyols i Mainou); mentre que *Benauguir* i l'alqueria de *Petrus de Turri*, eren il·localitzables, com ja expressaven alguns autors que hem analitzat a capítols anteriors.

Per altre costat, cal fer menció a l'extensió d'aquesta cavalleria que sembla superar amb escreix les 22 jovades que sabem que tenien almenys dues de les tres cavalleries de la zona.

A continuació es presenta el llistat de topònims que apareixen en aquest ordre al document de 1281 com a alqueries de la cavalleria de Guillem de Puigdorfila o com a confrontants d'aquestes.

Alqueries de la cavalleria de Guillem de Puigdorfila	Confrontants
BÀNYOLS (<i>Baniuls</i>)	<i>"[...] que quidem alqueria predicta afrontat ex duabus partibus in alqueries Berenguerii de Tornamira et ex alia parte in alqueria Bernardi de Murre et ex alia parte in refallo Berengarii de Cantariiles"</i>
BENAUGUIR	<i>"Que quidem alqueria que dicitur Benauguir afrontat ex una parte in alqueria de Berniari que est Berengarii de tornamira et ex alia parte in alqueria vocata Sepulcre et ex alia parte in alqueria Raymundi Torreniet ex alia parte in Raffallo den Tagamanent et in alqueria Berengerii de Murre"</i>
SEPULCRE (<i>Yarfa</i>)	<i>"[...] que quem alqueria que dicitur Sepulcre afrontat ex una parte in camino quo itur de Civitate Majorice ad Villam de Incha et ex alia parte in honore Berenguerii Dachs et ex alia parte in alqueria de Benaugui et ex alia parte in alqueria Petri de Turri que pro nobis tenetur"</i>
PETRUS DE TURRI	<i>"Que quidem alqueria quam tenet dictus Petrus de Turri afrontat ex una parte in alqueria de Beniarri que est Berenguerii de Tornamira et ex alia parte in alqueria Consey et ex aliis duabus partibus in alqueria que dicitur del Sepulcre"</i>

Curiosament, Helena Kirchner ja es va adonar que aquest document que enumera els confrontants d'aquestes alqueries, resultava incoherent si hom acceptava la localització de l'alqueria de *Beniarri* a Ses Artigues. Aquesta autora, situava també *Baniuls* a l'actual Bànyols i hagué de proposar una solució a aquesta impossible confrontació *Beniarri-Baniuls* que esmentava la documentació:

En les afrontacions que dona aquest document de l'alqueria de Bànyols s'esmenten "alqueries de Berengarii de Tornamira", "alqueria Bernardi de Murre" i "refallo Berenguerii de Cantarilles". En el mateix document, en les afrontacions de Benauguir es diu que afronta "in alqueria de Beniarri que est Berenguer de Tornamira". És la primera vegada que apareix aquest personatge. El parèntesi sense documentació d'Alaró entre el 1253 i 1281 no permet saber quines altres alqueries tenia Berenguer de Tornamira. Per l'emplaçament de Beniarri i de Bànyols no sembla possible que puguin confrontar i el plural de l'afrontació de Bànyols amb "les alqueries de Berenguer de Tornamira" permet suposar que es tracta d'altres terres diferents de les de Beniarri.²²

El problema principal per acceptar aquesta proposta és que com a confrontant de les alqueries de *Benauguir* i de *Petrus de Turri* s'esmentava de forma explícita "*Beniarri que est de Berenguer de Tornamira*", el mateix personatge que se cita com a confrontant de *Baniuls*, cosa que feia sospitar que en tots els casos s'està fent referència a la mateixa alqueria i no a terres diferents pertanyents al mateix personatge.

A partir d'aquest sospita, i acceptant la localització proposada per a les alqueries de *Baniuls* i *Sepulcre*, es féu indispensable la localització de *Benauguir* o de l'alqueria de *Petrus de Turri* per intentar triangular la posició relativa de *Beniarri* que apareixia com a confrontant de tres de les quatre alqueries de la cavalleria de Guillem de Puigdorfila.

Un document inèdit: ubicació precisa de la Cavalleria de *Binuyr* al segle XVII

Cal atribuir a l'atzar el fet que un altre historiador d'Alaró, Andreu Mateu Sastre, rebés fa anys de mans del fill de Joan Rosselló de Son Forteza, administrador i parent de la senyora de Son Antelm, un document excepcional que parla dels fruits de la cavalleria de *Binuyr* (*Benauguir*) al segle XVII. El document és un lligall de 6 fulls, dels quals estan escrits 4 fulls. Sembla que hi ha dos tipus d'escriptura diferents, una sense data i l'altra datada entre els anys 1582-1660; amb un contingut diferent.

La part que sembla més antiga i sense data, descriu les possessions i propietats que formaven la cavalleria i els fruits que produïen, mentre que l'altra és una enumeració d'albarans d'un tal Jaume de Son Antelm (de 1582-1660). La primera és la més interessant per al nostre estudi, ja que descriu les possessions que formaven la cavalleria de *Binuyr* al segle XVII i que han conservat el topònim a l'actualitat. En reproduïm una transcripció a continuació:

²² KIRCHNER, H.: *La construcció de l'espai pagès a Mayúrqa...*, p. 301-302.

Lo enque consistex la Cavallaria de Binuyr

Full 1 anvers

1º En una possº anomenada Son Antelm: la qual diuhen será de cullita un any ab altre çó és de oli: cent trullades= de forment sinquanta q[uarteres]. Ordi civade y llegums sinquanta quarteres se ha de advertir que hey ha part de la possº qui es tasca diuhen que de nou una. Fa de cens a la dita Cavallaria 60 cortans d'oli alodials mes fa 3L 4S de cens a dita Cavallaria, ~~anen fortun~~ més fa 4L cens que en Fortuny ha girat a Santa Clara. Més digué quan vingué en Ciutat que feya 6L (al marge: a dit Fortuny) però no sap si és encarragement, o si es de la matexa Cavallaria. també fa gallinas.

Los antepessats stabliren una tanca de la possº de tenor de 7 quarterades a Juan Cirer ab carrech de 12L a dit Fortuny.

Sebastià Cirer la doná una part a Barthº Amengual de Sancellas son cunyat, per 50L ab carrech de ditas 12L.

Lo dit Amengual las vené al sr. Gaspar Puigdorfila per 100L contants y las 12 L cens anen fortuny.

He demenat al majoral de Masnou que treuria dita pesa de terra un any ab altre y diu que duas trullades de oliva perquè lo demás son garrovers; y alguns anys ho sembren de civade. Digué també l'amo de Son Antelm que havia molts quitacions de cens.

2 Altra possº dita Son Fiol dels pares de nª sra del socos. He demenat a alguns arrendadors y amitjers que trauria

Full 1 revers

un any ab altre y hey ha qui dirá que de oli treura cent trullades, y de forment cinquanta quarteras, ordi, civades y llegums 50 quarteras.

El qui vui la te arrendada diu que ab sis anys no ha arribat 600 Trullades, fa veure si diu francas de delma porque ab lo delma passaran las 600.

Los Pares del Socos diran que fan de cens tant de oli; com diners, com gallinas com també si hey ha transportacions.

La possº Son Verdera té una tanca de la dita possº que cambiaren ab la viña la qual diu son amo que un any ab altre farà sinch o sis trullades.

3 Un alberch dit Son Braho de tenor de 12 quarterades de terra y olivar, las quals donaran de fruit cada any ço es de oli

dos vegades hi som estat y nunca ses determinat, prometent vindria en Ciutat i no ses vingut.

Diu que fa de censa nen fortuny 4L i 8s.

junt dit alberch hey ha altres casas y unas 6 quarterades de terra y son amo estar ab altri no le pogut veure ab dos vegades y el Braho promete quant vindria en Ciutat que també portará relació.

Altra stabliment de casas y dos quarterades de terra de Gaspar Garcias ab carrech de 20?L cens a dit Braho.

Full 6 revers

Altra stabliment de casas y clos de Juan Cirer fet per Braho ab carrech de 3L censa nen Fortuny de las quals diu dit Cirer ne quita 1L 10 s i ara ne fa 1L 10 s a dit Fortuny o a Santa Clara.

Altra tanca de un particular que diu sembré de 3, en, 3 anys y cull unas vuit, o, nou quarteres de forment. Una persona ha tingut la Cavallaria arrendada per temps de un any per 100L altra diuhen la han arrendada per 60L y per 65L que es el amo de Son Antelm.

Et nihil amphius

Proposta d'orientació dels confrontants de la cavalleria de Bànyols, Sepulcre i Benauguir el 1281

Si acceptem la localització proposada de *Bànyols*, *Yarfan* i *Benauguir*; així com la localització de *Consey*; es poden orientar part de les confrontacions que apareixen al document de venda de la cavalleria de Bànyols-*Yarfan* (Sepulcre/Mainou)-Benauguir el 1281.

Un cop orientats els confrontants i tenint en compte l'orografia, els torrents i la xarxa viària de la zona; s'obté la posició relativa de l'alqueria de Petri de Turri respecte als seus veïns i podem triangular la posició relativa que ocupava l'alqueria *Beniarri* el 1281.

Evolució de la cavalleria de Beniarri al segle XVI

Per un document del 26 d'abril de 1521, del qual es publicà un resum, sabem que en aquella data: "*Antoni Ordines lloga a Gaspar Martorell notari ciutadà la tanca de la Sínia de la possessió del Raiguer, alou de la cavalleria de Biniarri, a cens de 16 lliures*".²³

Resulta interessant recordar que a la donació de 1233 a Pere de Vilaragut hi figuraven 3 jovades "*apud quadam rotam*" que pot traduir-se com a "en aquella certa roda". Podria tractar-se d'una referència antiga a aquesta part de la cavalleria que pogué prendre el nom de la construcció hidràulica que en formava part.

També vincula clarament el topònim de la possessió del Raiguer (que posteriorment es vincularà al marquesat homònim) a l'antic topònim de *Beniarri*.

Aquesta referència de 1521, també permet, amb poques reserves, observar un ordre en l'enumeració de propietats als estims de 1578 i vincular el "Rafal de la sínia" a l'antiga cavalleria, tot i que ja als estims no sembla que en seguís formant part.

Els estims de 1578: fraccionament de les cavalleries, canvis toponímics i noves nissagues de cavallers:

Ja a finals del segle XVI, apareixen els estims a Alaró, per tal de valorar les propietats per tal de poder fiscalitzar el territori d'una manera més efectiva.

Aquests estims resulten fonamentals per a conèixer l'evolució dels models de propietat, ja basats en les possessions i no en alqueries, així com de l'evolució toponímica que enllaçarà els topònims de l'Edat Mitjana amb els actuals, ajudant a identificar-los en alguns casos.

Pel que fa a les cavalleries, als estims de 1578, apareixen les possessions que en formaven part i en tenien la categoria de forma explícita al text i que passen de ser tres a l'Edat Mitjana a cinc en plena Edat Moderna:

Possessió de Masnou cavalleria de Jaume de Puigdorfila.

Possessió de Binuhir de Pere Fiol del Raiguer cavalleria de Gaspar Fortesa.

Possessió dita lo Pou de dos boques de Joanot Ordines del Raiguer, cavalleria de Mateu Togores.

Possessió de Bànyols de Mateu Puigdorfila i és cavalleria.

*Possessió de Berenguer de Sant Joan que és cavalleria.*²⁴

²³ ROSSELLÓ VAQUER, R.: *Alaró...*, p. 43-44.

²⁴ ROSSELLÓ VAQUER, R.: *Alaró...*, p. 51-53.

Com es pot apreciar, les cinc cavalleries de 1578 es corresponen amb els territoris de les antigues cavalleries, tot i que han sofert un procés de fraccionament. D'aquesta manera, per exemple, l'extensa cavalleria de Bànyols-Sepulcre-Benauguir es disgrega en tres noves cavalleries diferents, dues d'elles encara en mans dels seus històrics senyors (la família Puigdorfila) i una altra en mans d'una nova nissaga de cavallers: els Fortesa.

Per altra banda, la cavalleria dels Sant Joan, segueix essent pràcticament la mateixa; però ens trobem que l'antiga cavalleria de *Beniarri* no apareix enlloc als estims. Així i tot, resulta relativament senzill associar la possessió de Mateu Togores, anomenada *Pou de dos boques*, amb l'antiga *Beniarri*; ja que sabem que la família Togores acabà substituint els Tornamira com a senyors de l'antiga cavalleria.²⁵

Per altra banda, cal destacar que també figura un *Rafal de la Sínia de Joan Ordines del Raiguer*, just a continuació de la possessió *Pou de dos boques*, però ja no s'especifica que formi part de la cavalleria, com sí que es mencionava al document de 1521.²⁶

Beniarri al segle XVII: la Cavalleria del Reguer

Al segle XVII, l'antiga *Beniarri* prengué el nom de cavalleria del Reguer, topònim que sembla haver-se conservat a l'actual el camí del Raiguer.

D'aquesta època, s'ha pogut consultar dos documents que parlen de les capbrevacions efectuades a la cavalleria.²⁷ La nissaga dels Togores, ara s'anomenaria de Verí i Togores. Aquests documents ens aporten una important informació sobre els confrontants de la propietat que resulten coherents amb la proposta de localització de *Beniarri* que es fa en aquest article:

Capbrevació de 1638: El cavaller Antoni de Verí fa jurament davant el procurador reial de tenir la cavalleria "*del Reguer olim Beniarri*". S'hi anomenen els posseïdors des de 1530 fins a 1638. S'hi destaquen les confrontacions:

"Confronta d'una part ab possessió de Bànyols, d'altre ab possessió de La Torre, d'altre ab terres dels frares del Socors, d'altre ab terres de [BUI], d'altre ab una cavalleria anomenada [BUI] del Magnífich Antoni Fortuny i ab possessió de Masnou".²⁸

Capbrevació 1657: Antoni de Verí, succeeix al seu germà Nicolau de Verí que morí sense descendència. Ambdós eren els fills de l'anterior Antoni de Verí. Sembla copiar les confrontacions del document de 1638.

"Confronta de una parte la dicha caballería con posesión de Bañols, de otra con posesión de La Torre, de otra con tierras de los padres de Nuestra Sra. del Socorro, de otra con tierras [vacío], de otra con una caballería nombrada [VACÍO] del magnífico Antonio Fortuny y con posesión de Masnou".²⁹

25 DE OLEZA Y DE ESPAÑA, J.: "Caballerías...", 1946, p. 755.

26 Pel document de l'ARM, ECR-1148, sabem que el 1530 es féu la transportació o venda d'una alqueria alou de la cavalleria de Beniarri. Potser es tracta de la tanca o rafal de la sínia que ja no sembla formar part de la mateixa a 1578.

27 Gràcies a les encertades correccions d'un dels avaluadors del BSAL que ens proporcionà la seva localització a l'ARM.

28 ARM, ECR-1148.

29 ARM, ECR-1149.

Jaciments arqueològics a la zona de Son Palou, Son Fonoll, Son Perot i el Puig

Si s'accepta la localització proposada per a l'alqueria de *Beniarri* a la zona compresa entre *Bànyols* i *Benauguir*, a més de tenir en compte que l'alqueria del segle XIII s'estenia 15 jovades (240 quarterades); forçosament hagué d'englobar l'àrea de les possessions actuals de: Son Palou, Son Fonoll, Son Perot i el Puig.

Aquesta àrea, resta ben delimitada al nord pels turons de les Costes de Son Palou, el Puig de Son Palou, el Puig de Cas Metge i el Puig de s'Àpid; mentre que al nord-est limita amb el Puig, el Puig de Son Perot i el torrent de Solleric. Cap al sud, sembla que els seus límits pogueren coincidir amb el camí del Raiguer.

A més de la proposta interpretativa de les fonts escrites realitzada, hi ha també altres evidències que semblen reforçar la localització de *Beniarri* i el castell de Pere de Vilaragut en aquesta zona.

En primer lloc, a diferència de Ses Artigues, es tracta d'una de les zones amb major densitat de jaciments arqueològics del municipi d'Alaró, alguns dels quals presenten ceràmica medieval en superfície o grans estructures defensives en altura:³⁰

Codi	Nom	Breu descripció
JA-04/A	Es Picó	Dos Talaiots
JA-23/A	Font de Sa Pedrera (Son Palou)	Font amb grafit
JA-24/A	Son Fonoll (Son Palou)	Extensa taca de ceràmica entorn a Son Palou
JA-25/A	Can Peixet (Son Palou)	Extensa taca de ceràmica entorn a Son Palou
JA-26/A	Tanca des Cementeri	Necròpolis
JA-27/A	Dalt des Puig	Gran poblat fortificat.
JA-29/A	Es Bosquets	Ceràmica romana.
JA-30/A	Darera ses Cases (Son Perot)	Ceràmica andalusina i estructures rectangulars de doble parament de 20x12 metres.

Evidències arquitectòniques a Son Palou

En segon lloc cal comentar que, de manera fortuïta, es van poder visitar les cases de Possessió de Son Palou i s'hi localitzaren diversos elements arquitectònics relacionables amb els estims de 1578.

Just al davant del portal forà, encara s'hi pot observar un pou amb dues boques (una actualment cegada) que es troba envoltat per un gran mur amb espitlleres o tronerres. A l'accés principal d'aquest recinte que protegeix el pou i el portal forà de la possessió es pogué fotografiar un escut amb l'emblema de la família Togores, mentre que a sobre el portal de l'antic oratori de la possessió s'hi observa l'escut de la família Palou.

³⁰ EMPRESA MARÈS: *Catàleg d'elements i espais protegits del municipi d'Alaró*, Ajuntament d'Alaró, 2016.

Resulta molt difícil no relacionar aquests elements amb els estims de 1578 on hi apareix "*Possessió dita lo Pou de dos boques de Joanot Ordines del Raiguer, cavalleria de Mateu Togores*". Aquest Mateu Togores, a partir del 22 de setembre de 1572, heretà la possessió del Reguer, abans anomenada *Beniarri*.³¹

Conclusions

Tal com s'ha exposat, sembla que l'únic indici documental per identificar l'antiga alqueria de *Beniarri* amb l'actual possessió de Ses Artigues és el document de 1303 on figuren com a senyors de la mateixa Guillem de Montcada i els hereus de Pere de Tornamira, també senyor de la cavalleria de *Beniarri*.

L'existència d'aquest domini compartit pot respondre a dos motius: que Ses Artigues formés part de la cavalleria de *Beniarri* o que els Tornamira adquirissin part d'aquesta propietat, sense que necessàriament tingués relació amb la cavalleria. En ambdós casos, el fet una part de Ses Artigues fos del domini d'aquesta família, no té per què significar que l'alqueria de *Beniarri* es localitzés a Ses Artigues. Ni tan sols es pot afirmar que Ses Artigues formés part de la cavalleria de Pere de Vilaragut al segle XIII, sense tenir en compte que pogué ser adquirida pels Tornamira sense tenir cap relació amb el seu domini de la cavalleria.

En contra d'aquesta identificació, s'han exposat tota una sèrie de consideracions:

- L'excessiva extensió de l'alqueria de *Beniarri* a la documentació del segle XIII, fa difícil d'explicar la seva ubicació a un indret com Ses Artigues.
- Que un cop localitzades les alqueries de *Bànyols*, *Sepulcre* i *Benauguir/Binuyr*, es pot triangular la posició relativa de *Beniarri* gràcies al fet que figura com a confrontant de les mateixes a un document de 1281.
- Que hi ha una manca de coherència geogràfica entre la localització de Ses Artigues i la presència de *Beniarri* entre els confrontants de la cavalleria de *Bànyols*, *Sepulcre* i *Benauguir* el 1281, a l'altre costat del terme municipal.
- Que la possessió del Reguer fou el topònim que adoptà amb els temps *Beniarri* i part de la cavalleria dels Togores, donant nom a un marquesat i a l'actual camí del Raiguer. Aquest camí traça el seu recorregut prop de Son Palou, ben lluny de Ses Artigues.
- Que a la possessió de Son Palou s'ha localitzat l'escut nobiliari de la família Togores, que succeí a la família Tornamira com a senyors de la cavalleria; així com un pou amb dues boques, que potser donà nom a la possessió de Son Palou als estims del segle XVI.

Finalment, si s'accepta la nova proposta de localització de l'alqueria de *Beniarri*, forçosament s'ha de reinterpretar el document que atorga a Pere de Vilaragut permís per a la construcció d'un castell "*in ipso podio super est Beniarri*" al segle XIII.

Amb la nova localització de l'alqueria, aquell "*podio*" ha d'identificar-se amb un dels puigs que rodegen la zona de Son Palou i que presenten una sèrie de jaciments arqueològics amb sistemes defensius i/o ceràmiques del segle XIII en superfície.

Aquesta nova interpretació de la documentació escrita, permet aproximar-se a les restes arqueològiques de Sa Bastida sense que aquests tinguin necessàriament relació amb el permís de construcció d'un castell al segle XIII.vvv

³¹ DE OLEZA Y DE ESPAÑA, J.: "Caballerías...", 1946, p. 751-755.

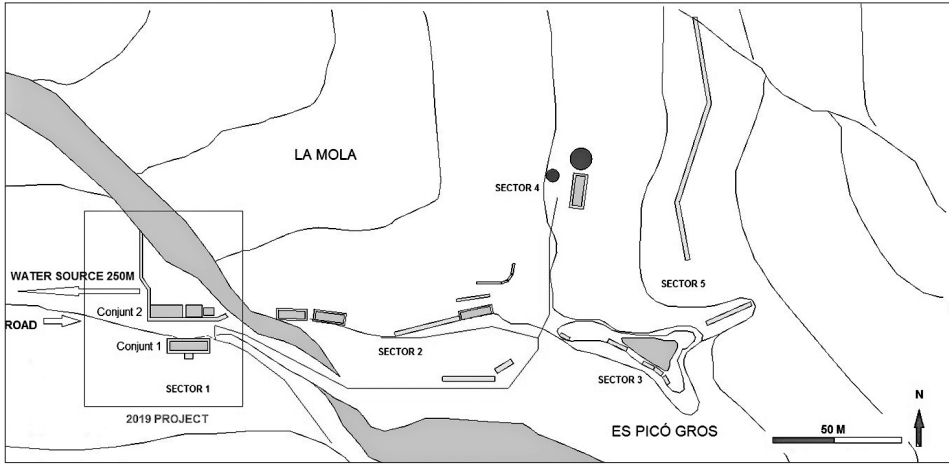

Fig. 1 Croquis preliminar de les murades i dipòsits hidràulics de Sa Bastida (Llodrà, 2018)

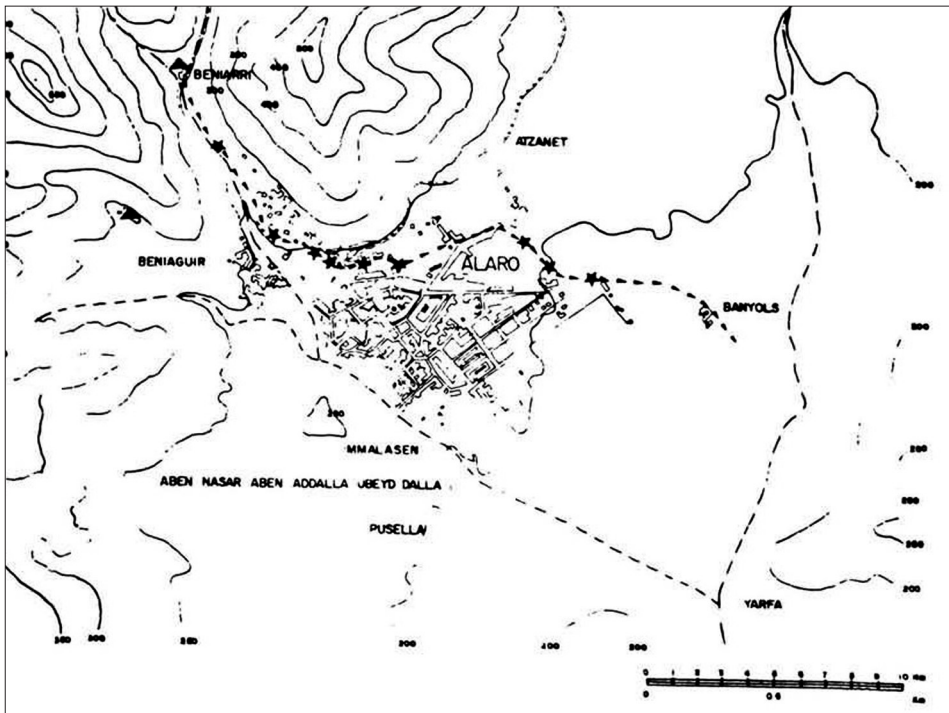

Fig. 2 Proposta de localització d'alqueries de Riera Frau i Soberats

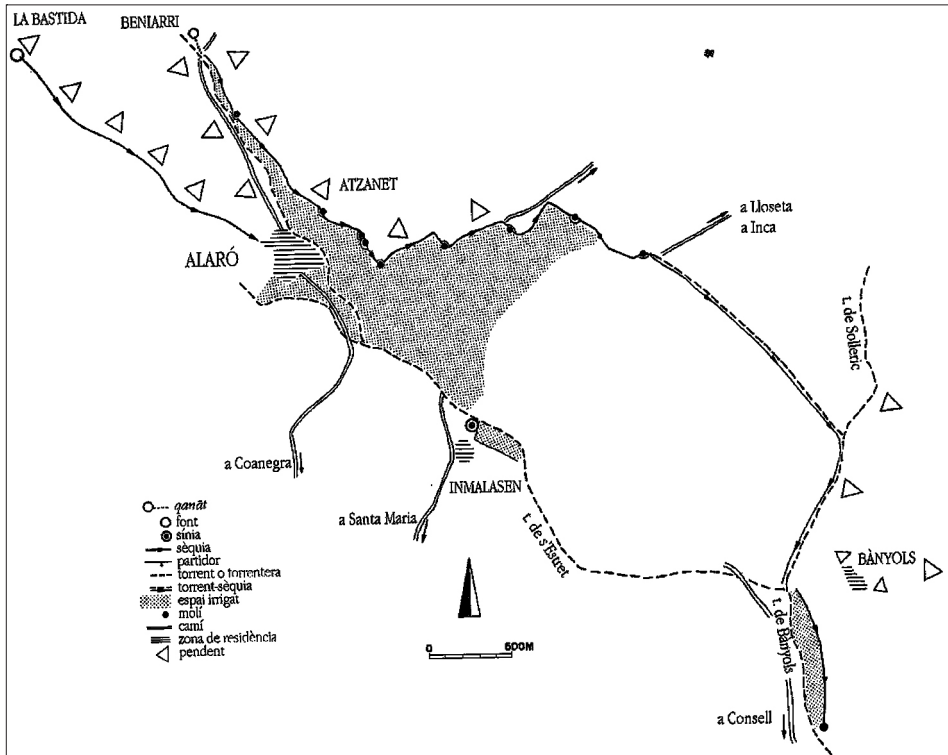

Fig. 3 Proposta de localització d'alqueries de Kirchner

Lo enque conuixen La Cavalleria de Binuyr.

En una pos: anomenada per Antelm: la qual diuen hora
 de folla manij ab altre pes de 60: cent bullades = de forment
 cinquanta grs. Codi Cuade y llegumi cinquanta grs.
 E ha de haver vir que hey da part de la pos: qui es tal-
 ca diuen q de nouena
 fa de com ala dita Cavalleria de cortans de. adij 1/2
 mes ja 3 1/2 q cent dita cavalleria ~~mes ja 3 1/2 q~~
 mes ja 4 1/2 q cent q en forment ~~mes ja 4 1/2 q~~
 mes digue quant vingue en curat q joyn 6 1/2 q qre
 no sap si es encarragament o: si es de la matexa Cavalle-
 ria. tambe fa gallinas.
 Los antepes ad: sabliu mananca de d: pos: de honor de
 7. quarters a Juan Guer ab carrech de 12 1/2 adre fur-
 tany.
 Jeda bria river la dona y part a Bartolomeu Mengual de
 canellas son curat q 50 1/2 ab carrech de d: 12 1/2 q.
 Ledit Mengual las venie al Sr. Gaspar Chagorola y 100 1/2
 contans y las 12 1/2 q cent anen forment.
 He domonat al majoral de mananca que truvira dita peña
 de terra manij ab altre q diu q dues bullades de otina
 q: to demes for garrouers; y alguns anys ho son ben de curade.
 Que tambe el amo de Gonduelm q ha una molter
 quitacions de cens.
 A otra pos: dita per ffol del Parc de N. S. m del focs
 He domonat a alguns arrendadors q amitzers q: ha una

Fig. 4 Primer full del lligall que defineix la cavalleria de Binuyr al segle XVII

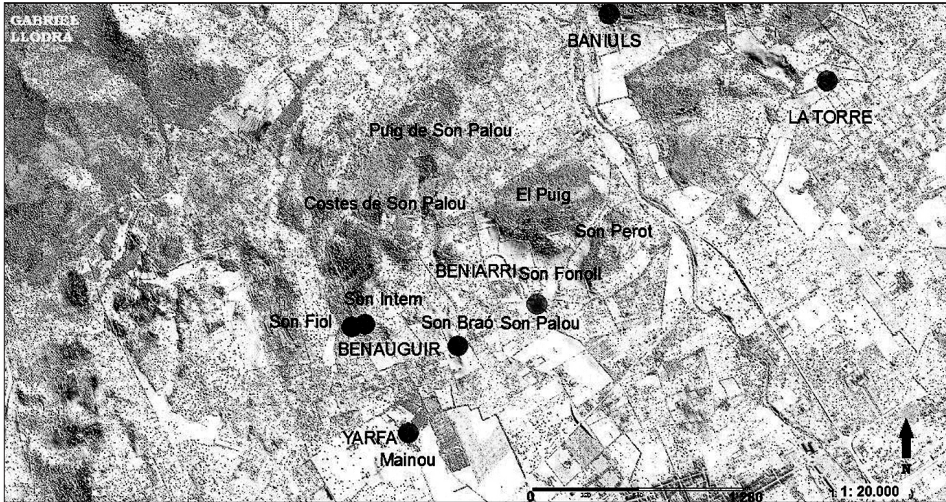

Fig. 5 Possessions de la zona estudiada al segle XVII (Llodrà, 2018)

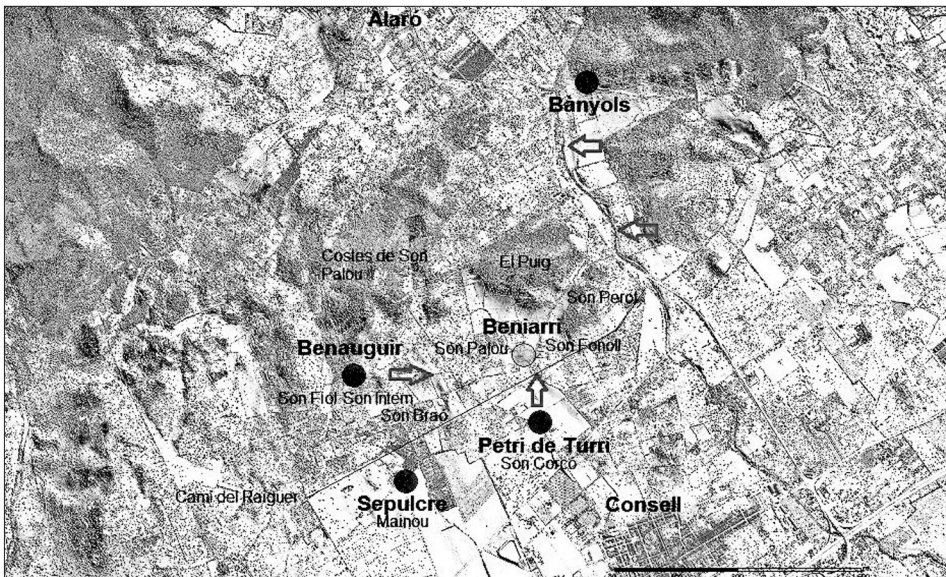

Fig. 6 Proposta de localització de les alqueries de Banyols, Sepulcre (Yarfa) i Benauguir/Binuyr (Llodrà, 2018)

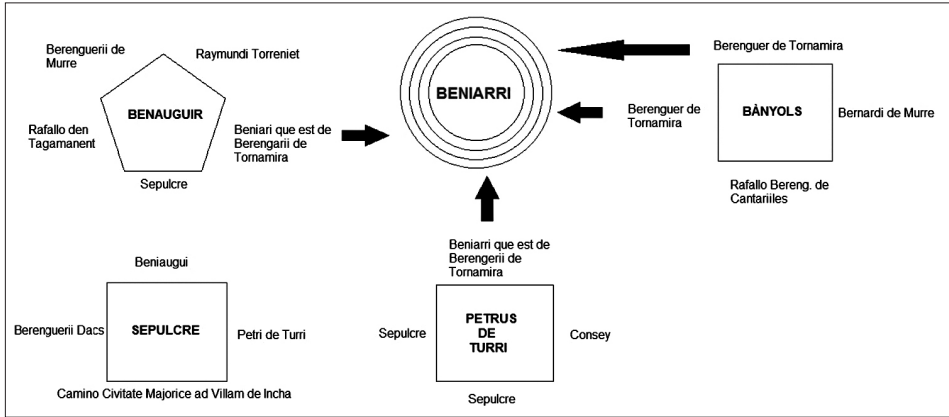

Fig. 7 Proposta d'orientació dels confrontants de les alqueries de Guillem de Puigdorfilà el 1281 (Llodrà, 2018)

Fig. 8 Escut de la família Togores a Son Palou (Llodrà, 2018)

Fig. 9 Pou amb dues boques a Son Palou (Llodrà, 2018)

L'ORDO COMMENDATIONIS ANIMAE I SANTA TECLA EN DIVERSOS DEVOCIONARIS I EN EL *TIRANT LO BLANCH*

Josep Amengual i Batle, M.SS.CC.

Biblioteca Balear

Resum: L'estudi de la presència del culte a Santa Tecla a Hispània, amb repercussions a Mallorca, en concret a Biniamar, com a indret vinculat a Tarragona, mena a veure el nom d'aquesta deixeble de Sant Pau, present a una pregària universalment estesa a Occident, en concret a l'Edat Mitjana, que és l'*Ordo Commendationis Animae*, que els preveres seguien vora els moribunds. Santa Tecla és l'única santa posterior al Nou Testament esmentada en aquesta pregària. Un estudi comparatiu d'uns passatges de *Tirant lo Blanc* aboca en la conclusió que el seu autor, Joanot Martorell, va manllevar, com en altres casos, d'una manera declarada uns passatges prou llargs d'aquella pregària quasi litúrgica catòlica.

Paraules clau: Santa Tecla, Joanot Martorell, *Ordo commendationis animae*.

Abstract: The study of the occurrence of the cult to Saint Tekla in Hispania, with repercussions in Mallorca, specifically in Biniamar, as a place linked to Tarragona, leads us to see the name of this female disciple of Saint Paul's present in a prayer universally extended in the West, specifically in the Middle Ages, which is the *Ordo Commendationis Animae*, that our *priests* used for the near dying. Saint Tekla is the only saint after the New Testament mentioned in this prayer. A comparative study of some passages by *Tirant lo Blanc* reveals that its author, Joanot Martorell, take it, as in other cases, in an obvious way from a passage of a lengthy quasi-liturgical Catholic prayer.

Key words: Saint Tecla, Joanot Martorell, *Ordo commendationis animae*.

Una recerca de caràcter hagiogràfic ens ha conduït a observar com, en una oració molt estesa durant l'Edat Mitjana, hi consta la memòria de Santa Tecla d'Iconi (Turquia actual), vinculada a l'apòstol Pau. La santa va ser coneguda sobretot pels Actes apòcrifs de Pau i Tecla,¹ que conté un nucli històric, vora trets llegendaris.² De fet, per a certs corrents cristians Tecla va ser una gran evangelitzadora, i, fins i tot, li atribuïren haver celebrat baptismes, amb l'oposició posterior de part de Tertul·lià. Tot ha fet que hi hagi corrents feministes europeus que han fitat la mirada en aquesta primerenca apostolessa cristiana. Afegim que Santa Tecla és l'única santa invocada, que no pertany a la Bíblia. Com tampoc hi és invocat cap altre sant cristià, posterior al Nou Testament. Volem remarcar aquesta singularitat en el tractament d'aquesta dona.

El nostre objectiu:

Pel que voldríem en aquesta nota no cal escatir més notícies de les citades actes. Ens basti observar que el culte a la santa es va difondre molt a Orient, especialment en temps de l'emperador Zenó (474-491), el qual va pretendre consolidar el seu poder, entre altres maneres, fomentant la pietat popular, tot construint un santuari dedicat a la Santa a Selèucia, de l'Àsia Menor. Eren els temps en què Ròmul Augústul era deposat (476), com a darrer emperador de la part occidental de l'Imperi Romà. Poc després varen arribar a Hispània molts eclesiàstics, a causa de les tensions provocades pel conegut cisma d'Acaci, com ens ho mostren les cartes del papa Hormisdes, adreçades al metropolità de Tarragona, Joan, vers l'any 516.³ Encara hom no ha estudiat si aquest flux de preveres orientals tingué qualque incidència en els afers de les Illes Balears, que ben prest esdevindrien bizantines.

Prescindim de la presència de la devoció a Santa Tecla a Tarragona, ben assentada, segons una butlla del papa Urbà II, de l'any 1091, quan volgué restaurar la seu metropolitana de Tarragona.⁴ També deixam de banda els esdeveniments tarragonins posteriors, que serviren per promoure aquesta devoció, amb incidències iconogràfiques a Mallorca i a Eivissa,⁵ i també a Biniamar, on l'església parroquial li és dedicada. D'aquestes pervivències, ens n'hem ocupat a una altra part.⁶ Encara afegirem que no ens

¹ *Actes de Pau i Tecla, Apòcrifs del Nou Testament*, ESTRADÉ, M.; PUIG, A. et alii (ed.), Barcelona, 1990, p. 274.

² No ho distingeix l'autor de "Tecla, santa", *Gran Enciclopèdia Catalana*, 22, 2002, p. 199-200.

³ AMENGUAL I BATLE, J.: "Tarragona, Cartagena, Elx i Toledo. Metropolitans i Vicaris papals en el s. VI", *"E l'amic digué a l'amat"*, *Miscel·lània d'homenatge al Prof. Dr. Josep Perarnau i Espelt*, PLANELLAS I BARNOSELL, J.; GODOY FERNÁNDEZ, C. (ed.): *Revista Catalana de Teologia*, 38/2, 2013, p. (189) 547-(232) 590.

⁴ PÉREZ MARTÍNEZ, M.: "Sancta virgo Thecla. La introducció del culte de Tecla a Tarragona", PUIG I TÀRRECH, A.; GAVALDÀ, J.M.; PÉREZ DE MENDIGUREN, A. (ed.): *El culte de Tecla, santa d'Orient i d'Occident*, Barcelona, 2015, p. 113-145, amb una matisada interpretació de les dades disponibles.

⁵ A Eivissa, a més, s'hi va establir el títol de l'ardiaconat de Sant Fructuós de Tarragona, AMENGUAL I BATLE, J.: *Visitas ad limina de los obispados de Baleares: Mallorca, Menorca e Ibiza (1590-1939)*, Madrid, 2018, p. 983, 995, 997.

⁶ AMENGUAL I BATLE, J.: "El culte a la protomàrtir de les dones i a l'apostolessa Santa Tecla, a Hispània", PUIG

ocuparem dels reliquiaris de la Seu, esmentats pels bisbes de Mallorca en les relacions per a les visites ad limina dels segles XVII i XVIII, hi consta una relíquia de la protomàrtir cristiana femenina.⁷ Prescindirem, també de fet que, a Menorca, en data desconeguda, que podria correspondre a l'episcopat de Joan Comes i Vidal (1890-1896), el bisbe demanava celebrar amb el ritus de doble major la festa de la santa, imitant Catalunya, on se celebrava amb ritus de primera classe.⁸

Més directament voldríem observar com en temps de la Cristiandat les devocions no solament es difonien mitjançant les celebracions litúrgiques i la literatura directament hagiogràfica. Hi ha unes altres peces literàries, paralitúrgiques o simplement devocionals que eren molt conegudes. Entre aquestes hi comptam l'*Ordo Commendationis Animae*, que va conjuminar parts diverses, les més antigues de les quals poden provenir del mateix segle IV. La incidència en la devoció posterior degué ser enorme. De tota manera, no hem de confondre aquest *Ordo* amb els tractats o arts de ben morir, que corrien en les diverses llengües, i que tenen un contingut més tètric, i, per suposat, no contenen referències, per exemple, a Santa Tecla.⁹

I el que més particularment ens interessa, encara que no d'una manera exclusiva, és veure com aquesta pregària antiquíssima, va inspirar la creació devocional i paralitúrgica, així com la literària i en el nostre cas, la novel·la "Tirant lo Blanc", de Joanot Martorell, sigui quina sigui la seva part en l'autoria de l'obra. L'influx en aquesta obra cabdal ja ha estat indicat per diversos autors. Nosaltres ens hi detindrem més, i esmentarem algunes particularitats d'aquesta presència de l'*Ordo Commendationis Animae* en els diversos àmbits literaris.

L'Ordo Commendationis Animae com a inspiració de produccions devocionals i literàries referents a la mort

És obvi que la mort sempre ha acompanyat la humanitat, i el cristianisme l'ha tractada, sobretot en els primers segles, com a un pas inevitable per a arribar a la resurrecció, és a dir, a la vida. La simbologia cristiana dels primers segles ho palesa, tot vinculant la seva celebració amb la resurrecció del Crist, nucli de la fe cristiana, i als sagraments, especialment el de l'eucaristia. Ara bé, també amb els segles, sobretot certs moviments d'ascètica quedaren captius dels aspectes terribles de la mort, com a fet inevitable i dolorós, tot arraconant el que és original cristià, que és la resurrecció, que, d'altra banda

I TÀRRECH, A.; PÉREZ DE MENDIGUREN, A.; GAVALDÀ, J.M. (ed.): *El culte de Tecla...*, p. 54-112. AMENGUAL I BATLE, J.: "The Cult of the Female Protomartyr and Apostle Saint Thecla, in Hispania", BARRIER, J.W. et alii (ed.): *Thecla: Paul's Disciple and Saint in the East and West*, Lovaina, 2017, p. 240-282.

7 AMENGUAL I BATLE, J.: *Visitas ad limina...*, p. 158, 184, 192, 200, 210, 239, 249, 258, 264, 274, 279, 283, 291, 300, 316.

8 AMENGUAL I BATLE, J.: *Visitas ad limina...*, p. 819.

9 MOREL D'ARLEUX, A.: "Los tratados de preparación a la muerte: aproximación metodológica", GARCÍA MARTÍN, M. (ed.): *Actas del II Congreso de la Asociación Internacional Siglo de Oro*, II, Salamanca, 1993, p. 719-734. HAINDL UGARTE, A.L.: "Ars bene moriendi: el Arte de la Buena Muerte", *Revista Chilena de Estudios Medievales*, 3, 2013, p. 89-108.

no és un esdeveniment demostrable empíricament. D'aquí que, l'*Ordo Commendationis Animae*, en els seus diversos estadis de pregària, conté invitacions i anuncis d'esperança en la resurrecció, que s'expressen, entre molts altres passatges, en la invocació de Santa Tecla, que va entrar en la molt antiga pregària, que ens ocupa, que també va inspirar moltes de representacions de la seva iconografia:

Et sicut beatissimam Theclam Virginem et Martyrem tuam de tribus atrocissimis tormentis liberasti, sic liberare digneris animam huius servi tui, et tecum facias in bonis congaudere caelestibus.

“Així com alliberàreu la santíssima Tecla, la vostra verge i màrtir, dels tres atrocíssims suplicis, també vulgueu alliberar l'ànima del vostre servent i el faceu gaudir amb Vós dels béns celestials”.¹⁰

Aquesta invocació pertany a un text del segle VIII, sorgit a Itàlia,¹¹ tot i que les invocacions i memòries d'aquesta pregària, que presenten escenes de l'Antic Testament, poden arribar al Pseudo Cebrià del segle IV,¹² i que es troben, per exemple, en el sacramentari de Vic, de 1038. Notem que aquest llibre litúrgic no inclou l'adjectiu *atrocissimis*, referit als turments que hauria patit la protomàrtir de les dones,¹³ com tampoc no les llegim en el Sacramentari i Pontifical de Roda, de prop de l'any 1000.¹⁴

Diversos autors han observat com l'*Ordo commendationis animae* va tenir repercussions en obres literàries, concretament en la descripció de la mort. Hauf va ser el primer que ho va mostrar per al cas del Tirant lo Blanc.¹⁵ Nosaltres ho ampliarem, tot tenint present sacramentaris, consuetes i devocionaris, parant esment especial en la singularitat de presència del nom de Santa Tecla.

No entrarem en la discussió sobre si l'oració va influir en el *Poema de mío Cid*. Els estudiosos s'hi han afanyat amb prou èxit. Solament voldríem recollir unes breus al·lusions, que hi trobam en els versos 340-342.

10 LECLERCQ, H.: “Thècle (Sainte)”, *Dictionnaire d'Archéologie et Liturgie Chrétiennes*, 15/2,1953, p. 2233-2234.

11 KACZYNSKI, R.: “Sterbe- und Begräbnisliturgie”, MEYER, H.B. et alii (ed.): *Gottesdienst der Kirche. Handbuch der Liturgiewissenschaft*, 8, Regensburg, 1984, p. 193-232; KACZYNSKI, R.: “Commendatio morientium”, *Lexikon für Theologie und Kirche*, 2, 1994 [2006], p. 1273.

12 SEVERUS, E. VON: “Gebet, I”, *Reallexikon für Antike und Christentum*, 8, 1972, p. 1255-1256. Vegeu DEL AMO GUINOVARD, M.D.: “L'*Ordo commendationis animae* i la plàstica peninsular dels segles IV-VI D. C.”, *Espania. Estudis d'Antiguitat Tardana oferts en homenatge al professor Pere de Palol i Salellas*, Montserrat 1996, p. 38.

13 *El sacramentario de Vich*, OLIVAR, A. (ed.): *Monumenta Hispaniae Sacra. Serie litúrgica*, IV, Barcelona, 1953, p. 237. Ho va observar M.D.: “L'*Ordo commendationis animae*...”, p. 38.

14 *Sacramentari, Ritual i Pontifical de Roda (Còdex 16 de l'Arxiu de la Catedral de Lleida, c. 1000)*, BARRIGA, J.R. (ed.), Barcelona, 1975, CCVII, núm. 11, p. 663.

15 HAUF I VALLS, A.: “Tirant lo Blanc: ¿novela anticaballeresca? Algunas cuestiones que plantea la conexión corelliana”, PAREDES, J.; NOGUERAS, E.; SÁNCHEZ, L. (ed.): *Estudios sobre el “Tirant lo Blanc”*, Granada, 1995, p. 111-151, aquí, p. 144-145, núm. 7. Vegeu, en aquest sentit, LAWRENCE, J.: “Death in *Tirant lo Blanc*”, TERRY, A. (ed.): *Tirant lo Blanc. New Approaches*, Londres, 1999, p. 91-107, aquí p. 96.

Ordo commendationis animae	Poema de mío Cid¹
<i>Libera, Domine, animam servi tui, sicut liberasti Danielelem de lacu leonum.</i>	340 <i>salvest a Daniel con sus leones en la mala cárcel.</i>
<i>Libera, Domine, animam servi tui, sicut liberasti tres pueros de camino ignis ardentis, et de manu regis iniqui.</i>	<i>salvest en Roma al señor san Sebastián,</i>
<i>Libera, Domine, animam servi tui, sicut liberasti Susannam de falso crimine.</i>	<i>salvest a Santa Susaña [Susana] del falso criminal.</i>

¹ *Cantar de Mío Cid*, MONTANER, A. (ed.), Barcelona 2003, p. 82.

Les coincidències ja han estat estudiades per M. Gerli,¹⁶ el qual ha observat altres ressonàncies de l'*Ordo commendationis animae*, que poden fer reconsiderar les possibles fonts d'inspiració del poeta. Diguem, d'altra banda, que la introducció de l'alliberament de Sant Sebastià és aliena a l'antiga pregària, que estudiem. Per això, caldrà tenir en compte l'opinió de Peter E. Russell, el qual rebutja una semblant inspiració, mentre afirma que haurien estat els cantadors èpics francesos els que haurien imitat els joglars hispans, fet que seria un dels pocs vestigis de la influència francesa en l'èpica hispànica.¹⁷

Per la nostra banda observarem que Joanot Martorell se va inspirar molt més llargament i detinguda en l'*Ordo Commendationis Animae*, que no el *Poema de mío Cid*. Les coincidències en els noms són molt més nombroses, com també convergeixen les dues composicions en l'ús de certes imatges i descripcions, especialment quan desgrana les invocacions per a ajudar a ben morir, dins la súplica que posa en llavis de la Princesa, tot demanat que la seva ànima sigui alliberada de tot perill, recorda la història de Déu alliberador dels riscs, com ho mostra la pregària, que esmenta divuit personatges alliberats, el darrer dels quals és Santa Tecla, força coneguda per les Actes de Pau.¹⁸

¹⁶ GERLI, M.: "The Ordo Commendationis Animae and the Cid Poet", *Modern Language Notes*, (Hispanic Issue), 95/2, 1980, p. 436-441.

¹⁷ RUSSELL, P.E.: "La oración de dona Jimena (Poema de Mío Cid, vv. 325-367)", RUSSELL, P.E.: *Temas de "La Celestina" y otros estudios, del "Cid" al "Quijote"*, Barcelona, 1978, p. 113-158, citat per GWARA, J.J.: "The Poema de Fernán González, the Villamartín Tile and the Diffusion of Cuaderna Vía Verse", TAYLOR, B.; WEST, G. (ed.): *Historicist Essays on Hispano-Medieval Narrative: In Memory of Roger M. Walker*, Londres, 2005, p. 115-134, en concret, p. 123.

¹⁸ SICARD, D.: *La liturgie de la mort dans l'église latine. Des origines à la réforme carolingienne*, Münster, 1978, p. 364-366. Vegeu, també, MARTIMORT, A.G.: *La iglesia en oración. Introducción a la liturgia*, Barcelona, 1992, p. 802. Més amplament a MARTIMORT, A.G.: "L'Ordo commendationis animae", *La Maison Dieu*, 15, 1948, p. 143-160.

Comença per Noè salvat del diluvi, que Martorell i l'autor de la pregària en llatí consideren anterior a Henoc. També Martorell posa abans d'Henoc el profeta Elies. Segueix per Abraham, Isaac alliberat del coltell de son pare, Lot, tret de Sodoma i Gomorra, com Déu lliurà Moisès, Daniel i els tres joves, que Martorell anomena individualment, Job, de les seves passions, el qual queda descol·locat, Susanna del fals crim, David de Goliat, seguits per "sent Pere e sent Pau, apòstols" lliurats "del carçre e dels lligams en què eren posats,¹⁹ e senta Tecla dels cruels tormentos".²⁰ Hi ha altres versions que precisen més, inspirades en les Actes de Pau, i assenyalen que fou alliberada *de tribus tormentis*. D'altres encara afegeixen *de tribus tormentis atrocissimis*.²¹ I, sense més relat històric, continua: "Així t plàcia senyor deliurar la mia anima de tot perill infernal".²² En efecte, Santa Tecla és l'única santa cristiana invocada, vora les 15 intercessions als sants de l'Antic Testament i la de Sant Pere i Sant Pau. La protecció divina, experimentada com alliberament, és pròpia de l'*Ordo commendationis animae* i de la invocació de la princesa Carmesina del *Tirant lo blanch*, amb antecedents en Sant Beda el Venerable i en el breviari romà.²³ Arribada la impremta, aquestes pregàries foren molt apreciades per la gent.²⁴

Vegem acarades les pregàries segons "Tirant lo Blanc" amb les de l'*Ordo commendationis animae*:

19 Vegeu l'*Ordo commendationis animae*, que al final de la invocació dels sants, abans d'esmentar Santa Tecla, demana l'alliberament de l'ànima, com foren alliberats els apòstols de la presó: *Libera, Domine, animam servi tui (ancillae tuae), sicut liberasti Petrum et Paulum de carceribus. R. Amen.*

20 BELTRAN, R.: Joanot Martorell, "*Tirant lo Blanc*", Madrid, 2006, p. 232-243; BELTRAN, R.: resum de les p. 232-243, amb les pregàries, en el *Tirant lo Blanc*, amb l'esment quasi literal de la frase sobre Santa Tecla, en "Modalidades de la palabra en acción: Narradores internos, recitaciones, rezos y conjuros en *Tirant lo Blanc*", on hi podem llegir que: *Cuando la princesa Carmesina se prepara para la muerte (cap. 478), reza una versión cabal del Ritual de agonizantes, que incluye la nómina más completa de personajes bíblicos que conocemos en obras hispánicas escritas en romance. Menciona las liberaciones de Noé y Elías, Isaac de Abraham, Lot de Sodoma, Moisés de Faraón, Daniel de los leones, Sidrac, Misac y Abdenago del horno ardiente, Judit de Olofernes, Job de las pasiones, Susana del falso crimen, David de Saúl y de Goliat, San Pedro y San Pablo de la prisión y Santa Tecla de los cruels tormentos.*

21 SICARD, D.: *La liturgia de la mort...*, p. 367-368.

22 MARTORELL, J.; GALBA, M.J. de: *Libre del valeros e strenu Tirant lo blanch, Novel·la del XV^{en} segle*, II. CANIBELL I MASBERNAT, E. (ed. i com.), VIADER I LLOR, G.: Sant Feliu de Guíxols, 1921, c. 478, f. 197r, col. esquerra. Vegeu, entre moltes altres edicions, també, *Tirant lo blanch*, II, Edició del V centenari de la mort de Joanot Martorell, RÍQUER, M. de (pròl.), Barcelona, 1969, p. 569; MARTORELL, J.; (GALBA, M.J. de), *Tirant lo blanch*, I-II, HAUF, A.G. (ed., coord.); ESCARTÍ, V.J. (text), València, 1992, II, p. 911.

23 *Acta Sanctorum primigenia veterum Scriptorum phrasi collecta, digesta, commentariisque et observationes illustrata*, a STILTINGO, J. et alii: (Septembris tomus VI), [dies 19 a 24 de setembre], Anvers, 1757, p. 546-568, en concret, la p. 556.

24 RUBIÓ I BALAGUER, J.: *Llibreters i impressors a la corona d'Aragó, Obres de Jordi Rubió i Balaguer*, XI, Montserrat, 1993, p. 104.

<p><i>Tirant lo Blanch</i>, Cap. 478 CDLXXVIII. Paraules de bé morir les quals dix la Princesa en la sua fi. Hages mercè, Señor, d'els gemecs de mi, serventa tua, qui no he haguda confiança en altra cosa sinó en la tua pietat e misericòrdia.</p> <p>Delliura, Senyor, la mia ànima així com delliurist Noè del diluvi de les aigües; així delliura, Senyor, la mia ànima.</p> <p>Així com delliurist Elies e Enoc de la mort comuna del món, així vullés delliurar la mia ànima de tots los perills d'infern, e de tots los llaços, penes e turments d'aquell, e de llurs malvats habitants.</p> <p>Delliura, Senyor, la mia ànima així com delliurist Isac del sacrifici e del coltell que Abram, son pare, tenia en les mans;</p> <p>e Lot, de la destrucció de Sodoma e de Gomorra; e Moisès, de la mà de Faraó, rei d'Egipte.</p> <p>Delliura, Senyor, la mia ànima així com delliurist Daniel del llaç dels lleons; e los tres infants Sidrac, Misac, Abdenago, del foc de la fornal; e a Judic, de la mà d'Holofernes; e Abram, del foc dels caldeus; e Job, de les sues passions; e Susanna, del fals crim;</p> <p>e David, rei, de la mà de Saül e de Golies, gigant; e Sant Pere e Sant Pau, apòstols, del càrge e dels lligams en què eren posats; e Santa Tecla, dels cruels turments.</p>	<p><i>Ordo commendationis animae</i> In manus tuas, Domine, commendo spiritum meum.</p> <p>Suscipe, Domine, servum tuum in locum sperandae sibi salvationis a misericordia tua.</p> <p>Libera, Domine, animam servi tui ex omnibus periculis inferni, et de laqueis poenarum, et ex omnibus tribulationibus.</p> <p>Libera, Domine, animam servi tui, sicut liberasti Henoch et Eliam de communi morte mundi.</p> <p>Libera, Domine, animam servi tui, sicut liberasti Noe de diluvio.</p> <p>Libera, Domine, animam servi tui, sicut liberasti Abraham de Ur Chaldaeorum.</p> <p>Libera, Domine, animam servi tui, sicut liberasti Iob de passionibus suis.</p> <p>Libera, Domine, animam servi tui, sicut liberasti Isaac de hostia, et de manu patris sui Abrahæ.</p> <p>Libera, Domine, animam servi tui, sicut liberasti Lot de Sodomis, et de flamma ignis.</p> <p>Libera, Domine, animam servi tui, sicut liberasti Moysen de manu pharaonis regis Aegyptiorum.</p> <p>Libera, Domine, animam servi tui, sicut liberasti Danielem de lacu leonum.</p> <p>Libera, Domine, animam servi tui, sicut liberasti tres pueros de camino ignis ardentis, et de manu regis iniqui.</p> <p>Libera, Domine, animam servi tui, sicut liberasti Susannam de falso crimine.</p> <p>Libera, Domine, animam servi tui, sicut liberasti David de manu regis Saul, et de manu Goliae.</p> <p>Libera, Domine, animam servi tui, sicut liberasti Petrum et Paulum de carceribus.</p> <p>Et sicut beatissimam Theclam Virginem et Martyrem tuam de tribus atrocissimis tormentis</p>
---	--

<p>Així et plàcia, Senyor, delliurar la mia ànima de tot perill infernal, e ab tu la faces alegrar alt en los goigs perpetual de paradís, en los qual se deliten les ànimes santes ara e per tostemps.</p> <p>E coman-te, gloriós Senyor, la mia ànima, e prec-te que no vulles menysprear-la, car per la salvació sua davallist del cel en la terra. E regoneix, Senyor, la tua creatura no per déus estranys creada, mas per tu sols, Déu viu e verdader, car no hi ha altre Déu sinó tu, ni no hi ha Déu qui puixa fer les tues obres. Alegra, gloriós Senyor, la mia ànima de la tua preciosa presència, e plàcia't que no et recorden les mies iniquitats antigues, ni les follies les quals ha conmogudes la furor e fervor del seu mal desig. Car jastia, Senyor, que haja fallit e pecat, emperò lo Pare e lo Fill e el Sant Esperit he fermament confessat, e he tenguda ferma creença que tu est, e he adorat, lloat e glorificat a tu, qui est Déu totpoderós, e qui has fetes totes coses ab la tua sola paraula. Molt humilment te prec, Senyor meu, que no et recorden los pecats de la mia joventut, ne les mies ignoràncies, mas sies recordant de mi, pecadora, segons la tua gran misericòrdia. E en la glòria de la tua santa claredat sien-me obert los cels. A tu, Senyor meu gloriós, qui est Déu gran e poderós coman la mia ànima per tal que, morta al món, vixca ab tu, e dels pecats que he fets per frevoltat de la conversació humanal, tu, Senyor meu, me deneja ab la tua pietat e miserecòrdia. E coman, Senyor, en les tues sagrades mans lo meu esperit, per ço de lo príncep de tenebres no em puixa noure, mas tu, Senyor meu misericordiós, lo'n defèn, e en ta guarda lo pren. E rep, Senyor, la mia ànima, qui torna a tu, e vist-la</p>	<p>liberasti, sic liberare digneris animam huius servi tui (ancillae tuae), et tecum facias in bonis congaudere caelestibus.</p> <p>Oratio:</p> <p>Commendamus tibi, Domine, animam famuli tui N., precamurque te, Domine Iesu Christe, Salvator mundi, ut, propter quam ad terram misericorditer descendisti, Patriarcharum tuorum sinibus insinuare non renuas. Agnosce, Domine, creaturam tuam, non a diis alienis creatam, sed a te, solo Deo vivo et vero; quia non est alius Deus praeter te, et non est secundum opera tua.</p> <p>Laetifica, Domine, animam eius in conspectu tuo; et ne memineris iniquitatum eius antiquarum et ebrietatum, quas suscitavit furor sive fervor mali desiderii. Licet enim peccaverit, tamen Patrem, et Filium, et Spiritum Sanctum non negavit, sed credit; et zelum Dei in se habuit, et Deum, qui fecit omnia, fideliter adoravit.</p> <p>Delicta iuventutis et ignorantias eius, quaesumus, ne memineris, Domine; sed secundum magnam misericordiam tuam memor esto illius in gloria claritatis tuae. Aperiantur ei caeli, collaentur illi Angeli. In regnum tuum, Domine, servum tuum suscipe. Suscipiat eum sanctus Michael Archangelus Dei, qui militiae caelestis meruit principatum. Veniant illi obviam sancti Angeli Dei, et perducant eum in civitatem caelestem, Ierusalem [...] Intercedant pro eo omnes Sancti et Electi Dei, qui pro Christi nomine tormenta in hoc saeculo sustinuerunt; ut, vinculis carnis exutus, pervenire mereatur ad gloriam regni caelestis, praestante Domino nostro Iesu Christo.</p>
---	---

de vestidura celetial, e abeura-la de la font de la vida eternal, per tal que entre los alegrants s'alegre, e entre los sabents sàpia, e entre los sants màrtirs corona reba, e entre los patriarques e profetes s'alegre, e entre los sants apòstols Jesucrist seguir puixa, e entre los sants àngels la claredat tua veja, e entre los edificis de paradís goig perpetual posseesca, e entre los querubins e serafins la majestat tua contemple. E rep, Senyor, l'ànima de la tua serventa, la qual del carçre d'aquest món te plau apellar, e delliura'm dels llaços e de les penes infernals. Senta, Senyor, la benaventurança del repòs del cel e de la llum eternal, e merite d'haver, ab los teus sants elets, vida e glòria perdurable. ¡Oh Déu complit de tota amor e bonea, al qual solament se pertany de perdonar, medecina de vida après la mort! Atorga'm, Senyor, que la mia ànima, llunyada e despullada dels vicis terrenals, sia col·locada entre la companyia per tu remuda. E coman-me a Déu, qui m'ha creada.

E dient aquestes e semblant paraules, la Princesa reté l'esperit al seu Creador. E fon vista gran claredat d'àngels en la sua fi, qui se'n portaren la sua ànima ab la de Tirant, qui aquí era present en la sua fi, qui l'esperava.

L'oració *Suscipe*, seguida de les súpriques d'alliberament, que venia després de la *Proficiscere*, entraren dins l'*Ordo commendationis animae*, que ja se troba en el Sacramentari de Roda i en el de Vic. Ambdós llibres litúrgics són del segle XI i, sorprenentment, el de Vic avança l'apel·lació a l'alliberament de Santa Tecla al dels sants Pere i Pau.²⁵

²⁵ Sacramentari, *Ritual i Pontifical de Roda (Còdex 16 de l'Arxiu de la Catedral de Lleida, c. 1000)*, BARRIGA, J.R. (ed.), p. 663; *El sacramentari de Vich*, OLIVAR, A. (ed.), p. 237: *Libera domine animam serui tui ill., sicut liberasti Teclam de tribus tormentis. Libera domine animam famuli tui ill., sicut liberasti Petrum et Paulum de carceribus; sic liberare digneris animam hominis istius, et tecum habitare facias in bonis celestibus. Per.* Així conclou aquesta secció. El Sacramentari de Roda difereix en què, en lloc del mot *famuli*, se serveix de l'equivalent *serui*, que fou molt freqüent posteriorment.

Els sacramentaris tarragonins i les consuetes medievals mallorquines per ajudar a ben morir, textos en català anteriors a Ramon Llull

En l'Edat Mitjana els preveres tenien escrita la recomanació de l'ànima,²⁶ pràctica que, a Mallorca, era establerta pel sínode de 1266, en temps del bisbe Pere de Morella, quan parla d'un ritual o "ordenació", "manual, consuetat".²⁷ El fet és que l'*Ordinarium de administratione sacramentorum cum pluribus additionibus adeo necessarijs secundum ritum alme sedis maioricensis*. [...], editat a València l'any 1516,²⁸ als folis LXIIv-LXVIv conté l'*Ordo commendationis animae*, precedit i seguit d'altres oracions. La part *Libera domine animam* comença al foli LXIIIr, que acaba amb la invocació de Santa Tecla. Probablement molts dels rituals dels sacraments dels Països Catalans devien incloure aquesta pregària.²⁹ Sigui dit de pas, aquella redacció de la consuetat i el textos sinodals de 1266, que conservem, són probablement els escrits en català mallorquins més antics, tret dels llibres de repartiment, testaments, i altre semblants. És una literatura que demana una nova atenció, a la qual volem contribuir en l'edició crítica que tenim quasi enllestida, com ho indicam a la nota 27.

Sorprenentment l'*Ordinarium sacramentorum* de Tarragona, de 1530, al final del text de la celebració de l'extrema unció, conté de manera abreujada la invitació *Proficiscere*, en la qual, omèt la invocació *Suscipe*, i encomana el moribund als àngels, i ràpidament passa a la súplica *Libera Domine*, en la qual fa els noms d'Enoc, Elies, Lot, Moisès, Isaac, Job, Daniel, els Tres joves, David i, directament, passa a demanar: *Libera domine animam serui tui, sicut liberasti theclam de tribus tormentis, sic liberare digneris animam famuli tui. et*

26 Vegeu, GOUGAUD, L.: "Étude sur les Ordines Commendationis animae", *Ephemerides Liturgicae*, 49, 1935, p. 3-27, especialment la p. 4. L'autor no esmenta un sol manuscrit hispànic. Malgrat el text omès, en el sacramentari de Roda, de prop de l'any 1000, i en el de Vic, del segle XI, ja el llegim. D'aquí que no ens hem de deixar menar a la ignorància. Vegeu, també, GOUGAUD, L.: "Une oraison protéiforme de l'Ordo commendationis animae", *Revue Bénédictine*, 47, 1935, p. 8-11. També interessa LECLERCQ, H.: "Défunts", *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie*, IV, p. 427-456; RADÓ, P.: *Enchiridium Liturgicum*, Barcelona, 1961, p. 1.498; MAERTENS, J.T.: "La liturgie de la mort et son langage", *Le Supplément*, 108, 1974, p. 46-92; MARTIMORT, A.G.: *La Iglesia en Oración*, Barcelona, 1987, p. 680-682; ABAD, J.A.; GARRIDO, M.: *Iniciación a la Liturgia de la Iglesia*, Madrid 1988, p. 513-515.

27 NEBOT, M.: "El segundo obispo de Mallorca Don Pedro de Muredine (1266-1282) Continuación. Apéndice B Transcripción de los sínodos del Pontificado de D. Pedro de Muredine", *BSAL*, 13, 1911, 220. El text del sínode diu així, segons l'edició crítica que publicarem Pep Barceló i el sotasignant, en el *Synodicon Hispanum*, XV, (BAC) Madrid: " & Encara manam que tots los clergues parroquials agen libre en que sia contenguda la ordenació de la dita unció e de presenyar e de bateyar lo qual libre ha nom manual e ordinari e agen consuetat segons us que serva en la nostra església".

28 *Ordinarium de administratione sacramentorum cum pluribus additionibus adeo necessarijs secundum ritum alme sedis maioricensis*. Foli II: *Incipit ordinarium commune pluribus additionibus adeo necessarijs insertum secundum ritum et consuetudinem alme sedis Maioricensis] presidente dei gratia Reuerendissimo domino Roderico de mercadis diuina gratia dignissimo episcopo*. Al colofó, que segueix al final del índex, f. [CXXXVIIv] hi llegim *Ad cunctipotentis eiusque matris et sponse honorem ordinarium siue manuale ad ritum inclite maioricensis sedis explicit excussum Valentie ex officina Johannis joffre. Anno incarnationis saluatoris domini nostri Jesu christi, M. D. xvi. die vero. xiii. mensis Nouembris*. Vegeu una descripció a AGUILÓ I FUSTER, M.: *Catálogo de obras en lengua catalana impresas desde 1474 hasta 1860*, Madrid, 1923, (repr. Barcelona-Sueca, 1977), núm. 118, p. 80-82.

29 El reproduí el *Manuale Sacramentorum*. Iussu Illustrissimi D. Ioannis Vich, et Manrique Episcopi Maioricensis] annuente Synodali conuentu. Per Raphaellem Albertinum Canonicum, et Petrum Onofrium Oliuerium Ecclesiae Sancti Michaelis rectorem in Sacra Theologia magistros, Correctum et expolitum, Maiorica, Apud Gabrielem Guasp. Anno 1601, p. 258-274. La secció *Suscipe*, amb les invocacions *Libera*, és a les p. 265-267. En aquesta darrera pàgina hi ha la invocació que esmenta els turments de Santa Tecla. No observam gaires distàncies amb el ritual de 1516.

*tecum habitare in binis celestibus concedas. Per Christum dominum nostrum. Amen.*³⁰

Aquesta redacció és sorprenent, tant pel que omet com per incloure solament el nom de Santa Tecla, sense cap altre esment de personatges del Nou Testament ni dels temps post apostòlics.

La nova sorpresa, i aquest cop és per defecte, ens la donen tant els dos *Ordinari sacramentorum*, el de 1530 i el 1550, en els quals hi ha una altra redacció en català en la qual, poc abans del final, resumeix la part *Suscipe* i la següent *Libera Domine*, de tal manera que de l'Antic Testament solament esmenta cinc personatges, Noè, Enoc, Elies, Isaac i Lot, i un del Nou Testament, sant Pere. Hom esperaria que, com l'*Ordinarium* de Mallorca de 1516, contingués la memòria de la titular de Tarragona ha desaparegut per complet en aquesta pregària en català, intel·ligible pels fidels.³¹ Una simplificació semblant, si no idèntica, apareix en l'*Ordinarium* d'Urgell de 1536, en el qual, abans, com a l'*Ordinarium* de Tarragona, de 1530, hi ha el text llatí de la recomanació de l'ànima, començant per la invitació *Proficiscere*.³² Aquesta redacció ens porta a plantejar una qüestió nova. En efecte, caldria suposar que corrien dues versions de l'*Ordo commendationis animae*, en català. Una, la completa, copiada per Martorell, i l'altra, abreujada, incorporada a l'*Ordinarium sacramentorum* de Tarragona, de 1530. Sembla que la versió que va manllevar Martorell devia ser força coneguda, i que ell mateix l'hauria escoltada en qualche esdeveniment luctuós familiar o de qualche amic. Fins aquí arriba el que sabríem dir. Avançar més ja serà tasca dels especialistes en literatura medieval.

D'aquí que ens sorprengui que Gougau, que enumera fins a 69 còdexs i edicions sobre aquest conjunt de pregàries, no en registri cap d'origen hispànic.³³ Nosaltres suposam que, en el segle XV, ja n'existia una traducció al català de la recomanació de l'ànima. En qualsevol cas, la versió que ens ha transmès Martorell és molt fidel, de manera que hem de dir que solament va trastocar algunes de les invocacions, però no en va ometre cap,

30 *Ordinarium sacramentorum secundum ritum et consuetudinem sancte metropolis ecclesiae Tarraconensis ualde copiosum. Per expertos viros mandato illustrissimi ac reuerendissimi domini/domini Petri de Cardona ipsius ecclesiae Archiepiscopi bene ordinatum. Cum nonnullis operibus insertum. Sacerdotibus maxime curatis valde vtilissimum. Baix aquest títol hi ha representada la T. En el colofó, després del foli CLVIIV, hi llegim, sense cap ornamentació: *Explicit ordinarium de ministratione [sic] sacramentorum secundum ritum et consuetudinem sancte Metropolis ecclesiae Tarraconensis. maxima diligentia ordinatum cum nonnullis operibus vtilissimis insertum. Impressus Barchinone per magistrum Johanem Rosembach alemanum die. vii. mensis februarii. Anni .M.D.xxx.* L'esment de Santa Tecla és al final del foli LXXXVIIIv. Vegeu l'edició següent: *Ordinarium Sacramentorum Tarraconense 1530*, edició facsimilar monocroma, ALTÉS I AGUILÓ, F.X., Barcelona, 2011. MARTIMORT, A.G.; BEAUDUIN; L.; ONATIBIA, I.: *Viático*, Barcelona, 2003, p. 61, omet la referència a Santa Tecla.*

31 *Ordinarium sacramentorum secundum ritum et consuetudinem sancte metropolis ecclesiae Tarraconensis*, 1530, f. CII, i *Ordinarium sacramentorum secundum honorabilem consuetudinem Tarraconensis ecclesiae Hispaniarum metropol' recognitum castigatum et quam plurimis necessarijs auctum: vt optimo cuique lectori id perscrutanti apparebit*. Excudebat Lugduni Cornelius a Septemgrangijs Sacerdos Raphaelis Dauder et Joannis Trinxerij. Anno salutis 1550. El passatge de la nostra pregària és al foli lxxviii. Vegeu la pregària transcrita a AGUILÓ I FUSTER, M.: *Catálogo de obras en lengua catalana...*, núm. 74, p. 44-45.

32 *Ordinarium sacramentorum, benedictionum et aliarum rerum a sacerdote animarum curam regente* [hauria de dir gerente?] *agendarum, secundum sacrosancte Urgellensis ecclesiae ritum*. Colofó: Cesarauguste felici omine, impressum, arte et industria Georgij Coci, anno MDXXXVI. PARÉS I SALTOR, F.X. (ed.): *L'Ordinari d'Urgell de 1536*, La Seu d'Urgell, 2002, p. 260. La secció *Proficiscere*, p. 252.

33 GOUGAUD, L.: "Étude sur les Ordines Commendationis animae...", p. 5-10.

en la qual cosa va procedir com era usual en els autors medievals, els quals manllevaven passatges sencers d'altres autors, fossin o no del mateix àmbit cultural.³⁴

Podríem estendre la nostra comparació, per exemple, seguint per un tema molt conegut, com és la súplica del perdó per als pecats de la joventut, confiant en el Déu misericordiós, inspirada en el Salm 24,7:³⁵ “No et recordis dels pecats i de les faltes que he comès de jove; recorda't de mi, tu que estimes tant, tu que ets bo, Senyor”. L'*Ordinarium* d'Urgell, de 1536, dins la secció sobre “L'art de ben morir” també cita aquest passatge del salm, però allunyat del resum de l'*Ordo commendationis*.³⁶ El text de la Vulgata, que adduïm en la nota, òbviament és més proper al del *Tirant lo Blanch*, que no la traducció usual catalana. Afegim que Gougaud anota que la referència als pecats de la joventut no l'ha trobada en cap *ordo* medieval. Per la nostra banda hem de recollir que aquest text ja devia córrer en català en el manual que va copiar Martorell, car no és possible que ell en fos l'introduïdor d'aquesta part de l'*ordo*, que se va difondre a altres països, i no esdevingué això a partir de *Tirant lo Blanch*, sinó copiant manuals que servien als preveres per assistir els moribunds. On va ser composta aquesta pregària queda fora del nostre coneixement. Diguem, per ara, que una vintena d'anys després de la publicació de la novel·la de Martorell ja la llegim en el llibre de benediccions de Meissen, de 1512, i la va incloure posteriorment el ritual de Pau V.³⁷

Si observam el text, ens adonarem que les variants que Sicard anota entre les dues famílies de còdexs, la que s'origina en el sacramentari de Gellone (G), del segle VIII,³⁸ i l'altra, contemporània, plasmada en el sacramentari de Rheinau,³⁹ comprovarem que, tret de la semblança en la referència a l'alliberament d'Isaac, la resta de les alliberacions s'expressen segons el sacramentari de Gellone.⁴⁰ Ambdues tradicions tenen en comú els textos gelasians del segle VIII.⁴¹ Sicard, entre altres, ha ressaltat com aquestes invocacions també foren inspirades de prop per les *Orationes pseudocyprianæ*, que són una traducció llatina d'un text grec, redactat probablement en el segle IV.⁴² Ens trobam, per tant, amb

34 RIQUER, M. de: *Historia de la literatura catalana*, Part antiga, III, Barcelona, 1984, p. 381, i a *Tirant lo blanch*, I, RIQUER, M. de (pròl.), Barcelona, 1969, p. 83-84, on esmenta una sèrie de fonts del *Tirant lo Blanch*, entre les quals no hi figura ni de lluny l'*Ordo commendationis*.

35 SIm 24,7: *delicta iuventutis meae et ignorantias meas ne memineris secundum misericordiam tuam memento mei tu propter bonitatem tuam Domine*.

36 *Ordinarium sacramentorum*, [...] *Urgellensis ecclesiae ritum*, p. 254.

37 GOUGAUD, L.: “Étude sur les Ordines Commendationis animæ...”, p. 15, peça núm. 7 de l'*Ordo commendationis*. Vegeu la referència que l'autor dóna a la p. 9, núm. 56. *Ordo commendationis anime sive morientis conductus ab hoc seculo (Benedictionale sive agenda secundum ritum et consuetudinem ingenue Ecclesie Misnensis*, SCHÖNFELDER, A. (ed.): *Liturgische Bibliothek*, 1. *Ritualbücher*, Paderborn, 1904, p. 38-41. Meissens és a la Saxònia, i el benediccional és de l'any 1512.

38 SICARD, D.: *La liturgie de la mort...*, p. 361. Vegeu, GOUGAUD, L.: “Une oraison protéiforme de l'Ordo commendationis animæ”, *Revue Bénédictine*, 47, 1935, p. 8-11.

39 SICARD, D.: *La liturgie de la mort...*, p. 355.

40 SICARD, D.: *La liturgie de la mort...*, p. 366-367.

41 SICARD, D.: *La liturgie de la mort...*, p. 350 i 368.

42 SICARD, D.: *La liturgie de la mort...*, p. 371. GOUGAUD, L.: “Étude sur les Ordines Commendationis animæ...”, p. 13-14.

unes pregàries molt antigues, poc posteriors al segle IV.⁴³ Notem una altra divergència amb Gougaud. Diu que la invocació de Santa Tecla desapareix al segle XI, per reaparèixer en el segle XVI,⁴⁴ asseveració que no se correspon amb la presència d'aquesta súplica en el Sacramentari de Vic, de finals del segle XI, i, en el segle XV, Joanot Martorell, pels anys 1460-1464, la va incloure en el *Tirant lo Blanc*, com la va rebre de textos en llatí o en català. Més tost en devien córrer diverses versions catalanes, una de les quals va incorporar Martorell a la seva obra, en la qual qualche vestigi de certes modalitats del català de València són perceptibles. Una qüestió força diversa és que l'*Ordo* quedàs configurat, com ens ha arribat, entre els segles XV i XVI.⁴⁵

En conclusió, Martorell, quan va incorporar íntegrament en el *Tirant lo Blanc* una antiquíssima pregària cristiana es va fer seu un gran fragment d'una oració amb la qual els ministres de l'Església catòlica acompanyaven, des de segles abans, els que eren a punt de morir.⁴⁶ No hem sabut precisar si la resta de la pregària de la princesa Carmesina, moribunda és original de Martorell o si encara tindrem la sorpresa de trobar un altre llibre d'oracions medieval que l'inspiràs. En efecte, queden molts interrogants sobre la manera de treballar de Martorell, i no són menys nombrosos els que pesen sobre la literatura catalana, tant des del punt de vista de la creació, com des del coneixement de l'existència de la traducció dels devocionaris llatins al català.

43 DEKKERS, E.; [GAAR, Ae.]: *Clavis patrum latinorum*, Steenbrugis, 1995, núm. 67, p. 19-20. Cf. *Testimonia orationis christianae antiquioris*, (Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis-PB 47), SALMON, P.; COEBERGH, C.; PUNIET, P. de (ed.), Turnhout, 1977, p. XVI-XVII.

44 GOUGAUD, L.: "Étude sur les Ordines Commendationis...", p. 14. Creuríem que algunes de els conclusions de les p. 24-27, haurien de ser revisades, pel que fa a la presència de les invocacions *Libera*.

45 GOUGAUD, L.: "Étude sur les Ordines Commendationis...", p. 18. A la p. 19 presenta una descripció del tipus A, de l'*Ordo*, en el qual, després de la peça *Subvenite*, li segueix el conjunt *Proficiscere*, amb l'oració *Suscipe*, seguida de les intercessions *Libera*, que anomena en darrer lloc Santa Tecla.

46 NADAL, J.M.; PRATS, M.: *Història de la llengua catalana. 2. El segle XV*, Barcelona 1996, p. 265, parlen d'un "cas flagrant" de la incorporació d'un gros fragment de l'*Ordo commendationis animae* en la seva gran novel·la. Ja abans, RIQUER, M. de; COMAS, A.; MOLAS, J.: *Història de la literatura catalana, III. Part Antiga*, 1984, p. 386-395, especialment, p. 381.

ALGUNES DADES SOBRE TOSCANS A LA CIUTAT DE MALLORCA EN ELS DARRERS TEMPS MEDIEVALS

Maria Barceló Crespi

Universitat de les Illes Balears

Resum: Els italians, en els darrers temps medievals, freqüentaren Mallorca i mentre alguns només hi passaren altres hi quedaren. Entre ells, els florentins i els pisans. Cal remarcar el paper desenvolupat pels factors de la companyia mercantil Datini, així com altres companyies, en el marc del comerç internacional, atès que l'illa de Mallorca els servia com a magatzem de productes vinguts des del nord d'Àfrica, especialment, i alhora escala per a la ruta de Ponent cap a l'Atlàntic. Sense ser el col·lectiu estranger més nombrós, els toscans contribuïren tant en persones com en mercaderies a la imatge cosmopolita que oferia la ciutat de Mallorca en els darrers temps medievals.

Paraules clau: Florentins, pisans, comerç, Mallorca, baix medieval.

Abstract: Italian people frequented Majorca during the Late Middle Ages and, while some only passed through, others remained. Among them, Florentines and Pisans. The important role of the factors of the Datini mercantile company must be highlighted, together with other companies within the framework of international trade, since they used the island of Majorca as a store of products arrived mostly from North Africa and, at the same time, as a stopover for the west route, towards the Atlantic. Although they did not represent the largest foreign group, Tuscans contributed, through people and goods, to the cosmopolitan image of the City of Majorca in the last medieval times.

Key words: Florentines, Pisans, trade, Majorca, Late Middle Ages.

Rebut el 31 de maig. Acceptat el 4 de desembre de 2019.

Aquest article s'emmarca en el projecte de recerca *Movimiento y movilidad en el Mediterráneo medieval. Tiempos, gentes, conceptos*. Investigadora principal: Dra. Roser Salicrú i Lluch. Organisme finançador: MICINN. Referència: PGC2018-094502-B-I00. Durada: 2019-2021.

Abreviatures: AH = Arxiu Històric, ARM = Arxiu del Regne de Mallorca, BSAL = *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, EU = Extraordinari d'Universitat, H = Hospital, LR = Lletres Reials, Prot. = Protocol, RP = Reial Patrimoni

Introducció

La presència d'italians a Mallorca, singularment mercaders, és força coneguda durant els darrers segles medievals. De pas o residint-hi, tal vegada foren el col·lectiu d'estrangers més nombrós. Els genovesos i pisans ja hi estan documentats quan Mallorca era Mayurqa així com en els anys just després de la conquesta de 1229. Als segles següents, de tardor medieval, cal fer referència a genovesos, venecians, sards, sicilians i napolitans, i en menor quantitat, florentins, pisans, plasentins, llombards, saonesos o savoians. Encara que més pocs, els toscans (florentins i pisans) tingueren un paper no gens insignificant.¹

La ciutat de Mallorca, a la baixa Edat Mitjana, fou un centre portuari neuràlgic en el context de la Mediterrània occidental. Al seu moll, bellament retratat al retaule de Sant Jordi del pintor Pere Niçard (1480), arribaven o sortien mercaders, esclaus, artistes, etc. El moll i el port de la capital mallorquina, enllaçaven amb les grans rutes del comerç internacional.² El paper de cruïlla exercit pel regne de Mallorca és indiscutible. Mentre la mar llatina fou la mar per on discorrien grans rutes de navegació, Mallorca va ser un punt d'encontre de gents i de cultures i un espai de renom en el marc del comerç mediterrani i atlàntic europeu en el qual l'Illa comptava amb una llarga història per ser un lloc privilegiat per la seva geografia.

Les recerques envers florentins residents a Mallorca atanyen molt més als seus interessos comercials aprofitant l'Illa com a plataforma per als negocis amb el nord d'Àfrica. Mallorca era un depòsit de mercaderies, sobretot, barbaresques.³ Així, les galeres florentines freqüentaven les aigües mallorquines.⁴ El 1395 Nofri di Bornacosso, mercader toscà corresponsal dels Datini a Mallorca, va escriure que l'Illa es perdria si el comerç amb el Magreb algun dia arribés a declinar.⁵

Han estat, majorment, autors i autores que han estudiat els negocis de la família Datini els que han aportat més informació sobre les gents de Florència en el seu pas per Mallorca. Ara bé, el que quasi no s'ha donat a conèixer són les fonts mallorquines, que no són molt

1 Sobre els mercaders italians a l'àmbit hispànic la historiografia ha posat èmfasi, per damunt de tot, en els genovesos i no tant en els florentins, amb excepció dels estudis sobre l'empresa Datini. IGUAL LLUIS, D.: "Los del Nero, mercaderes florentinos: familia, negocios y poder en los reinos hispánicos (1470-1520)", a SABATÉ, F.: *El poder entre la ciutat i la regió*, Lleida, 2018, p. 220.

2 MACAIRE, P.: *Majorque et le commerce international (1400-1450 environ)*, Lille, 1986. HOUSSAYE MICHENZI, I.; VAGNON, E.: "Cartographie commerciale et circulations marchandes à Majorque au XVe siècle", *Centres pluriculturels et circulation des savoirs (XVe-XXIe siècles)*, Paris, 2015, p. 27-44.

3 CARRÈRE, C.: *Barcelone. Centre économique a l'époque des difficultés, 1380-1462*, Paris, 1967, II, p. 589. CUADRADA, C.; ORLANDI, A.: "Ports, tràfics, vaixells, productes: italians i catalans a la Mediterrània baixmedieval", *Anuario de Estudios Medievales*, 24, 1994, p. 21-22.

4 GONZÁLEZ ARÉVALO, R.: "Acordes y desacuerdos. Navegación y comercio de las galeras mercantiles de Venecia y Florencia en el Mediterráneo ibérico desde una perspectiva comparada", *Navegación institucional y navegación privada en el Mediterráneo medieval*, Salobreña, 2016, p. 156-157.

5 HOUSSAYE MICHENZI, I.: "Coexistence et réseaux de relations à Majorque vers 1400 à travers le témoignage des marchands florentins", *Être citoyen du monde. Du cosmopolitisme à l'internationalisme: peut-on être citoyen du monde à l'heure des mondialisations ? (XVe-XXIe siècles)*, Paris, 2015, p. 28.

copioses. Cal convenir que es tracta de dades molt disperses la majoria de les quals provenen de protocols notariais conservats a l'Arxiu del Regne de Mallorca.

Malgrat que els treballs previs hagin posat l'atenció, principalment, en l'aspecte mercantil i les relacions comercials entre l'illa i la Toscana, la realitat és que la presència i activitats desenvolupades pels florentins a Mallorca en els darrers segles medievals, són més aviat desconegudes. En aquest treball, a través de documentació notarial mallorquina, es donen a conèixer florentins i pisans que per diverses circumstàncies passaren per ací, sobretot mercaders, però també aquells que s'hi establiren i, potser, s'hi quedaren. Malgrat que les minses dades documentals no permeten abordar un estudi dels toscans a Mallorca amb profunditat, s'ha de remarcar que s'hi aprecien contractes d'aprenentatge, nomenaments de procurador, reconeixement de deutes, litigis, compres, vendes, etc. Val a dir que aporten una perspectiva, potser amb mancances, de com vivien o s'integraven a la societat mallorquina.

Relacions amb la Toscana i els toscans

Barcelona, València i Mallorca, pel seu paper mercantil i per la seva projecció mediterrània, mantingueren relacions amb les ciutats toscanes i acolliren grups de mercaders provinents d'Itàlia.⁶ Pel que fa als toscans, a Mallorca es consignen algunes dades sobre florentins, més poques sobre pisans i són inexistents envers persones provinents de Lucca, Siena o Arezzo.

Al llarg del segle XIII algun florentí ja passava per Mallorca. Ser Doto era un florentí que el 1242, a través de dos procuradors pisans, reclamava la propietat d'un vaixell que tenia en litigi amb Bellobru de Nolit i Anselm de Berard.⁷ No sempre les relacions entre un territori i l'altre varen ser bones. El 23 de juliol de 1269 ja foren prohibides, per primera vegada, les companyies de mercaders de Siena, Florència, Plasència i Lucca a l'illa de Mallorca.⁸ Serà, sobretot, als segles XIV i XV quan els florentins sovintejaran l'illa amb més assiduitat.

L'infant Felip, regent de Mallorca, el 28 d'abril de 1328 anuncià l'expulsió de Mallorca de mercaders luquesos, florentins, plasentins i sienesos. L'excepció va recaure en la companyia dels Bardi que aconseguiren fer-se amb el monopoli dels negocis florentins satisfent 200 lliures anuals. Els Bardi són referenciats el 1336 en relació amb un pagament de lleuda al fisc reial.⁹

També, aviat, s'hi implantà la companyia dels Peruzzi que el 1336 comptava amb dos factors a la ciutat de Mallorca: Lupo Sardi i Tomasso Permi. I no eren els únics florentins perquè es coneixen els noms de Guido Gatini, Nicolo Ferrantini i altres. Només per

6 SOLDANI, M.E.; TANZINI, L.: "Corporaciones y tribunales mercantiles entre Toscana y Cataluña en torno al siglo XIV", *Hispania*, LXXVI, núm. 252, 2016, p. 11.

7 SANTAMARÍA ARÁNDEZ, A.: *Ejecutoria del reino de Mallorca. 1230-1349*, Palma, 1990, p. 620-621. ABULAFIA, D.: *Un emporio mediterráneo. El reino catalán de Mallorca*, Barcelona, 1996, p. 155.

8 DURLIAT, M.; PONS I MARQUÈS, J.: "Recerques sobre el moviment del port de Mallorca en la primera meitat del segle XIV", *Actes del VI Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, Madrid, 1959, p. 362.

9 ARM, LR 7, f. 202r. SEVILLANO COLOM, F.; POU MUNTANER, J.: *Historia del puerto de Palma*, Palma, 1974, p. 181.

posar uns exemples obtingueren la ciutadania mallorquina a la segona meitat del segle XIV Simone Guardi, Antonio Guardi, Giovanni de Rigo, Pacino Stozzi, Miniato di Matei, Baldufo di Torino, Mateo di Bartolo Cassini o Manto Bonsenyor.¹⁰

Al llarg del segle XIV es documenten diverses societats mercantils establertes a l'Illa. El 1369 la societat florentina dels Guardi, el 1373 la dels Guardi Rogo i entre 1403 i 1407 la de Tomasso Binducci de Florència.¹¹

Adesiara sorgien conflictes i situacions tenses entre els florentins i els mallorquins. El 1372 Pere el Cerimoniós escrivia a les autoritats de Florència per denunciar abusos comesos per canvistes florentins envers mercaders mallorquins i la venda de llana i altres mercaderies per 40.000 florins. El mateix any les autoritats mallorquines intentaren arrestar Cesar di Gitardo, el factor dels Guardi, la qual cosa inquietà el mateix rei i ocasionà que a partir d'aleshores el factor no fos un florentí sinó un mallorquí.¹²

No hi ha dubte que una bona entesa entre la Corona d'Aragó i les diferents entitats polítiques del centre d'Itàlia facilitava les relacions comercials. Adesiara sorgia rivalitat pel control dels mercats i, aleshores, es publicaven manaments i ordinacions limitant les transaccions comercials. El divendres dia 17 de juny de 1401 es feia públic un pregó per mitjà del qual Joan de Mombui, lloctinent de Roger de Montcada, governador del regne de Mallorca, comunicava el contingut d'una carta reial, datada a Barcelona el 15 de gener del mateix any, el text de la qual responia a súpriques de les ciutats de Barcelona, València, Mallorca, Tortosa i de la vila de Perpinyà. La missiva manava que *d'aquí avant per negun temps alguns florentins, luqueses, seneses, toscans, lombarts o qualsevol italians de ça mar o algun o alguns de lur nació o factors o negociadors o missatgers lurs no stiguen ne star presumesquen o guosen negociar, mercadejar en alguna manera per suo (?) per altre o altres qualsevol en les ciutats e regnes de València e de Mallorques ne en la dita ciutat de Barchinona ne encare en altres ciutats, viles, castells o lochs de la sua senyoria [...] hagen axir de tots los regnes e terres del dit senyor deçà mar e de la dita ciutat e regne de Mallorques e illes a aquell adjacents*. Es revocaven guiatges i llicències atorgats anteriorment i només es facultaven a aquells qui duguessin queviures *en cars de carestia e necessitat de blats e d'altres vitualles a mengar e a beura necessàries*. Es feia excepció de genovesos i pisans, també d'aquells italians domiciliats en ciutats i viles de la senyoria del rei així com d'alguns florentins amb els que hi havia un guiatge subscrit per dos anys, entre els quals Cristoforo de Bartolo.¹³

En altres ocasions els mercaders florentins comptaren amb el favor reial. El dissabte 29 de juliol de 1424 un altre pregó anunciat per Leonard Padró, saig, de manament d'Olfo de Pròxida, cavaller, governador del regne de Mallorca, a instància de Bastiano de Bartolo en nom de la comunitat de Florència feia saber que el rei Alfons havia assegurats

10 DUFOURCQ, Ch.E.: "Aspects internationaux de Majorque durant les derniers siècles du Moyen Âge", *Mayurqa*, 11, 1974, p. 17-18.

11 SEVILLANO COLOM, F.; POU MUNTANER, J.: *Historia del Puerto...*, p. 182.

12 DUFOURCQ, Ch.E.: "Aspects internationaux...", p. 19.

13 ARM, AH 421, f. 93-96.

tots i cada un dels florentins *persones, béns, robes e mercaderias de aquells, de totes represàlies e marques en totes les terres e regnes e principats de la sua senyoria per terra e per mar* segons s'indicava en carta, datada a Tortosa el 20 de març de 1420. Dita carta posava de manifest la protecció durant dos anys dels ciutadans i mercaders de Florència, mentre no estassin sotmesos a la senyoria de genovesos, extensible a *qualsevol regió de la ciutat, vile ho loch de la nació de vostre comunitat sotmeses de qualsevol stat ho condició sien los quals ho de vosaltres ho de qualsevol de qualsevol (sic) de aquells venent, mercadaiant, tractant, trematent, reebent ho negociant axí com principals factors, portadors de negocis, instigadors ho missatges ho en altre qualsevol nom o veu haver, tenir, regir e administrar, tremetre e reebre o navegar are ho d'aquí avant en sdevenidor haia covengut en tots e sengles regnes e terres nostres axí d'acà com d'ellà com encara axí mateix en qualsevol parts dins mar*.¹⁴

El 20 de juny de 1448 a Mallorca arribaren noves sobre la guerra declarada contra venecians i florentins. S'avisà al públic que estàs preparat per a la defensa o, en el seu cas, per a l'atac.¹⁵

Des de Barcelona estant, el 31 de març de 1452, la reina Maria escrivia al procurador reial de Mallorca fent-li saber que el rei havia imposat cert dret a les robes i mercaderies dels florentins i li enviava còpia. El document del rei indicava que aquestes mercaderies que entraven o eixien per mar o per terra *paguen a la Cort del dit senyor hun e dos terços per centanar per preu o valor de les dites robes o mercaderies en mans dels doaners o gabellots de la Cort del dit senyor en les ciutats e terres on seran*.¹⁶

De tant en tant Mallorca era deficitària en cereals i, sobretot, de blat per culpa de la irregularitat pluviomètrica. La fretura de forment obligava a cercar mercats proveïdors allà on fos. El 13 de setembre de 1473 els jurats de Mallorca remetien una carta als senyors i ancians de la insigne ciutat de Florència en la qual exposaven que per l'estèril anyada *vuy qui som en lo principi del any los forments són muntats a XXX sous la quartera de açí qui en altre temps solien valer XV o XVI sous*. Acudien a les autoritats florentines preguntant que els avisessin en cas que procedissin a la treta de forment i afegien e *aximateix si en lo entretant hi anava alguna fusta per carragar per ací, aquesta vullen les magnificències vostres endressar e expedir per tal forma que nosaltres siam subvenguts en aquesta tanta necessitat segons de vosaltres confiam*.¹⁷

La companyia comercial dels Datini

Els florentins els trobem a les principals ciutats de la Corona d'Aragó.¹⁸ Entrat el segle

¹⁴ ARM, AH 423, f. 64r-68r.

¹⁵ CAMPANER Y FUERTES, A.: *Cronicón Mayoricense*, Palma, 2007, p. 162.

¹⁶ ARM, RP 44, f. 1r-1v.

¹⁷ ARM, AH 680, f. 152v.

¹⁸ IGUAL LUIS, D.: "La ciudad de Valencia y los toscanos en el Mediterráneo del siglo XV", *Revista d'Història Medieval*, 6, 1995, p. 79-110. LOZANO GARCÍA, S.; SAUCO ÁLVAREZ, M. T.: "Mercaderes florentinos en la Zaragoza del siglo XV", *Aragón en la Edad Media*, 17, 2003, p. 213-261. SOLDANI, M.E.: *Uomini d'affari e mercanti toscani nella Barcellona del Quattrocento*, Barcelona, 2010.

XIV algunes companyies comercials de Florència posaren la seva atenció sobre Mallorca essent les més importants la dels Bardi, entre altres.

Francesco di Balduccio Pegolotti (1290-1347), mercader i polític florentí, redactà un manual de mercaders entre 1343 i 1345 en el qual s'esmenta Mallorca. L'autor recrea un viatge ideal pels principals ports del món conegut i, per al cas mallorquí, ho fa amb coneixement de causa perquè a l'Illa els Bardi hi tenien instal·lada una filial que controlaren Pieruzzo Gugialferi i Rinuccio Benitendi. Val a dir que Pegolotti va mantenir al llarg de la seva vida una estreta relació amb la companyia mercantil dels Bardi.¹⁹

El 1369 s'establí la societat de Simone i Antonio Guardi, florentins.²⁰

Ara bé, a Mallorca, des de finals del segle XIV els més destacats florentins foren aquells relacionats amb el famós mercader de Prato Francesco di Marco Datini que tenia una sucursal ben activa a Ciutat. Sobre el conjunt de la companyia mercantil Datini obra molta i interessant bibliografia la qual cosa ens eximeix d'insistir-hi.²¹

El conjunt documental generat per les activitats de la companyia Datini es conserva a Prato i l'integren entorn de 600 registres de comptes i 150.000 cartes comercials i privades. Gens menyspreable és la part corresponent a Mallorca que comprèn una quarantena de registres i més de catorze mil missives rebudes o expedides des de l'Illa les quals aporten importants informacions en relació amb l'organització dels negocis.²² En aquest arxiu es constata com els mercaders florentins són presents de manera continuada a l'Illa a partir de 1387.²³

Els homes de Datini, en un primer moment, s'acolliren al consolat dels genovesos fins que, més tard, els florentins nomenaren cònsol propi a l'Illa.²⁴ El 20 de març de 1450, vacant el consolat dels florentins a Ciutat per mort del mercader Joan Geronès, la reina havia cobert el càrrec amb una patent provisió a favor de Bernat Verdera, mercader.²⁵ El 1467 fou elegit cònsol dels florentins Joan Marcigori de Strociiis per un període de tres anys.²⁶ El 1485 desenvolupava la funció de cònsol en Ramon de Sant Martí.²⁷

19 FERRER I MALLOL, M.T.: "Els italians a terres catalanes (segles XII-XV)", *Anuario de Estudios Medievales*, 10, 1980, p. 399-400. SOLDANI, M.E.: "Mercanti 'facitori di facciendi grosse': firentini, pisani e lucchesi a Barcellona nel tardo Medioevo", *Mercatura è arte*, Roma, 2012, p. 117.

20 FERRER I MALLOL, M.T.: "Els italians...", p. 455.

21 Obres de referència són: NIGRO, G. (edició a cura de): *Mercanti in Maiorca. Il carteggio datiniano dall'isola (1387-1398)*, 2 vols., Firenze, 2003. ORLANDI, A. (edició a cura de): *Mercaderies i diners: la correspondència datiniana entre València i Mallorca (1395-1398)*, València, 2008. L'arxiu Datini de Prato és fonamental per a l'estudi del gran comerç internacional baix medieval.

22 HOUSSAYE MICHIZENI, I.; VAGNON, E.: *Cartographie commerciale...*, p. 29.

23 HOUSSAYE MICHIZENI, I.: "Coexistence et réseaux...", p. 37.

24 HOUSSAYE MICHIZENI, I.: "La 'Nation' et les milieux d'affaires florentins aux XIVe et XVe siècles", *Nation et nations au Moyen Âge*, Paris, 2014, p. 306.

25 ARM, LR 63, f. 130r-130v.

26 CATEURA BENNASSER, P.: "Consolats estrangers a les illes Balears (1347-1500)", *Mayurqa*, 22, I, 1989, p. 172.

27 ARM, LR 76, f. 271r.

Francesco di Marco Datini establí el 1393 representant de la companyia a Barcelona i a l'any següent ja hi havia una filial a Mallorca que perdurà fins a 1411. L'inici de la sucursal mallorquina començà amb l'ajut de Nofri di Bonnacorso que des del 1392 ja havia servit als interessos dels Datini per compte de la companyia florentina d'Antonio di Filippo Lorini establerta a Barcelona.²⁸

Als darrers anys del segle XIV Ambrogio Lorenzi va llogar un albergo en el carrer de la Mar, prop del moll, per emmagatzemar robes i draps. No durà molt la seva gestió atès que morí el 1396 acabant la fase inicial de la implantació per començar la fase de consolidació dels interessos dels Datini al front dels quals es situaren Niccolò di Giovanni Mazzuoli i Cristoforo (o Cristofano) di Bartolo. Els factors dels Datini s'encarregaven, sobretot, de la compra de llana menorquina, sal d'Eivissa i productes barbarescos que arribaven a Mallorca i des d'on eren redistribuïts per la Mediterrània i per Europa. D'aquesta manera, Mallorca restava integrada en el comerç internacional.²⁹ Cal remarcar el paper que desenvoluparen els jueus del nord d'Àfrica com a proveïdors de productes magrebins a la filial Datini de Mallorca.³⁰

Tant els Datini com altres grans mercaders florentins (Bardi, Peruzzi, Acciacuoli) tenien interessos a la Corona d'Aragó. Florència no disposava de flota pròpia i hagué de recórrer a vaixells d'altres ciutats fins a la conquesta de Pisa el 1406 quan pogué comptar amb Porto Pisano i el 1421 amb l'adquisició del port de Liorna la qual cosa permeté als florentins accedir directament a la mar. A partir d'aquell moment Florència emprengué la seva política marítima i cercà, com ja ho feien Gènova i Venècia, tenir el seu propi comerç d'importació i d'exportació.³¹ Efectivament, a partir de 1421 la ciutat de Florència equipà una flota i esdevingué potència naval. Ja no va ser necessari utilitzar els vaixells de diferents transportistes ni amagar-se darrera el pavelló d'altres nacions per comerciar amb el Magreb. Emperò, dissortadament, ja s'havia acabat l'època Datini.

Amb aquesta nova circumstància els florentins també anaren a Flandes emperò, pel que fa al seu pas per Mallorca, consta poca informació. Una galera carregava de cera a Mallorca en la seva aturada per després prosseguir cap a territori flamenc el juny de

28 CUADRADA, C.: "El paper de la llana menorquina segons la documentació datiniana: mecanismes i estratègies comercials", *Revista de Menorca*, 1, 1998, p. 114.

29 HOCQUET, J.C.: "Ibiza, carrefour du commerce et témoin d'une conjoncture méditerranéenne (1250-1650 env.)", *Studii in memoria di Federigo Melis*, 1, Nápoles, 1978, p. 493-526. ORLANDI, A.: "Ibiza entre el Mediterráneo, el Atlántico y el Mar del Norte (siglos XIV-XV)", *e-Humanista*, 38, 2018, p. 48-64. CUADRADA, C.: "El paper de la llana...", p. 117-118.

30 HOUSSAYE MICHIEZI, I.: *Datini, Majorque et le Maghreb (14e-15e siècles). Réseaux, espaces méditerranéens et stratégies marchandes*, Leiden-Boston, 2013, p. 493-499 i 500-541. Hi apareix una llarga llista de productes africans, intermediaris, compradors, port on s'enviaven, etc Productes com cuiram, pells, cera, plomes d'estruç i molts altres. HOUSSAYE MICHIEZI, I.; VAGNON, E.: "Cartographie commerciale...", p. 28. HOUSSAYE MICHIEZI, I.: "Entre Majorque et l'Afrique. Configuration de l'espace et réseaux juifs d'après des sources commerciales italiennes (fin XIVe-début XVe siècle)", *Revue des Études Juives*, 173, 1-2, 2014, p. 139-174. En especial els jueus de Sigilmassa, important ciutat medieval al sud de Fes, passant la serralada de l'Atlas. Ben segur que existien contactes amb jueus mallorquins instal·lats al nord d'Àfrica després de veure's forçats a partir com a conseqüència dels fets del 1391.

31 MACAIRE, P.: *Majorque ...*, p. 323.

1427. L'itinerari més regular de les galeres florentines passava pels ports de Sant Feliu de Guíxols, Mallorca, València, Xàvea, Vilajoiosa, Dènia, Alacant, Almeria, Cádiz, Lisboa, A Coruña, Sandwich, Southampton per arribar a les costes flamenques.³²

La manufactura tèxtil a la Toscana era bona part de la seva base econòmica. A més de llana de la contrada n'hi arribava molta d'anglesa³³ i d'altres llocs com Menorca que era ben apreciada per ser d'una qualitat comparable a la de les llanes angleses.³⁴ Entre les cartes en relació amb aquest tema se'n coneixen dues de principis del segle XV en què Bernat Portal, mercader mallorquí, informava Cristoforo de Bartolo.³⁵

En aquest ambient cal remarcar el protagonisme de la família de Bartolo i, singularment, Cristoforo i Bastiano. Encara que poques, unes simples dades permeten entreveure aspectes de la seva vida quotidiana a Mallorca. Cristoforo di Bartolo Carocci da Barberino, com a factor, substituï a la ciutat de Mallorca a Ambrogio di Lorenzo de Rocchi.³⁶ Ambrogio havia arribat el 1394 per instal·lar la companyia Datini a Mallorca. Sobre Bastiano obra més documentació. El 9 d'agost de 1403 (?) se'l denomina, a més de mercader florentí, *civis tum Maioricarum*, en un acte en relació amb Gaspar Lerchario, mercader genovès.³⁷

El dijous dia 8 de juliol de 1406 Bastiano de Bartolo reconeixia haver lliurat a Antoni Font, prevere beneficiat a l'església de la parròquia de Sóller, 77 quarteres de forment per vendre en aquell poble que hi serien portades per diversos traginers.³⁸

Existia força relació entre ciutat de Mallorca i Sant Feliu de Guíxols. El 10 de desembre de 1417 Llorenç Laudrich, habitador d'aquella vila portuària empordanesa, en el moment en el port de la ciutat de Mallorca, propietari d'una nau anomenada Santa Maria, admetia tenir 100 lliures en comanda de Bastiano de Bartolo en relació amb un viatge que havia de fer a Eivissa.³⁹

El 16 de maig de 1426 Bastiano de Bartolo per pagar a Antoni Castanyer, *senior*, mercader i procurador dels drets del bisbe de Barcelona a Mallorca, 49 lliures a les quals estava obligat juntament amb Guillet Faret de Marratxí pel delme del blat, li venia un bord criat a casa seva, de nom Julià i de nació de tàrtars, pel preu de 55 lliures.⁴⁰

El 25 de gener de 1431 Bastiano nomenava procuradors Lluís Polani i Jaume Just, mercaders venecians.⁴¹

32 MACAIRE, P.: *Majorque et...*, p. 323.

33 ABULAFIA, D.: *Un emporio...*, p. 247.

34 MACAIRE, P.: *Majorque et...*, p. 107.

35 FERRER I MALLOL, M.T.: "Dues cartes en català des de Ciutadella a la companyia Datini de Mallorca (1405-1408)", *Randa*, 10, 2008, p. 82.

36 CUADRADA, C.; ORLANDI, A.: "Ports, tràfics, vaixells, productes: italians i catalans a la Mediterrània baixmedieval", *Anuario de Estudios Medievales*, 24, 1994, p. 7.

37 ARM, Prot. C-74, f. 48r-48v.

38 ARM, Prot. V-11, f. 76r.

39 ROSSELLÓ VAQUER, R.: *Relacions entre Sant Feliu de Guíxols i Mallorca (segles XIII-XVI)*, Palma, 1997, p. 22.

40 ARM, Prot. S-21, f. 54r-54v.

41 ARM, Prot. O-3, f. 6r.

Bastiano arrelà a i l'Illa i hi quedà almenys per un temps. Del seu entorn familiar, una filla, Marió, ingressà en el monestir de Santa Elisabet conegut com de la Terça Regla o de les terceroles el qual era habitat per una comunitat de beguines.⁴² El dilluns dia 19 d'agost de 1437 manifestava a sor Cília Vives (filla de Joan Vives i de Gabriela) tenir 15 lliures que li foren adjudicades per sentència arbitral per part dels notaris Nicolau Bosaca i Miquel Bertós (?). Sembla que aquesta quantitat es destinaria a la comunitat de monges.⁴³ Poc després, el 25 de setembre següent Marió *ad honorem e reverenciam domini nostri Jesuchristi et gloriose virginis Marie eius matris et beate Elisabet et anime mee salutem vitam religo (...) eligens offero me et omnia bona mea dedico atque dono omnipotenti Deo et monasterio Tercie Regule beati Ffrancisci et eidem ordini in manu et posse Tercie Regule civitatis Maioricarum...* Marió prometia obediència i castedat en el seu ingrés com a monja. El pare feia donació de 3 lliures censals a la prioressa les quals rebia de l'heretat d'Esclarmonda, vídua d'Andreu Riera a Bernat Coll, sabater, per unes cases situades a la parròquia de Santa Eulàlia a la travessa de n'Oristany, al barri del Call.⁴⁴

Sense conèixer la data exacta, en un capbreu consta que Marc Riudamenya cada any pagava 1 lliura de cens per un alberg situat al carrer de la Pelliceria, prop del pont dels Pellicers. Dit cens, amb anterioritat, solia satisfer-lo Bastiano de Bartolo, florentí.⁴⁵

La companyia Datini disposava d'un alberg per acollir els seus factors o delegats alhora que servia per emmagatzemar mercaderies.

Luca del Biondo, mercader florentí, tornant de Bruges féu escala a la ciutat de Mallorca. Des del mateix port el 3 d'abril de 1396 va escriure dues cartes que es conserven al fons Datini a Prato. Una d'elles va adreçada al factor de la companyia en la qual afirmava que només davallaria a terra per anar a la casa (*S'io sciendo in terra, verrò corti a vostra casa e della vostra cortesia vi ri[n]grazio*). En ocasió d'un segon viatge per la Mediterrània de nou s'acostà a Mallorca i va romandre a la casa Datini del 17 al 25 de juny de 1397 juntament amb Niccolò de Simone Vespucci, Giovanni di Bartolo da Empoli, Forese Chorbizi i un acompanyant (servent?) de Lucca.⁴⁶

Aquesta casa estava situada a la parròquia de Santa Creu i comptava amb quatre persones empleades fixes tot l'any. El 16 de juliol de 1395 una carta d'Ambrogio di Lorenzo di Rocchi informa del lloguer d'una casa on hi havia estat Llorenç Pedrissa, company que fou de Lorenzo Luchese i d'Arnau Baggi, factor d'Arnao di Firente per 22 reials anuals i, de moment, la llogava per un any i en podria disposar a partir del setembre vinent. Tot i considerar el preu un poc alt reconeixia que la situació era bona (*[i]n bonissimo luogho e*

42 BARCELÓ CRESPI, M.: *Beguines i beates mallorquines a la tardor medieval*, Palma, 2017, p. 15.

43 ARM, Prot. A-102, f. 42r.

44 ARM, Prot. A-102, f. 44r-44v.

45 Aquesta dada apareix en un Capbreu de l'hospital general de censals i rendes i comença el 29 d'abril de 1486. La informació va cap enrere, fins al 1413, en què s'indica que el cens fou comprat a Pere Colom per en Berenguer Riudamenya. ARM, H-61, f. 101v. Tot plegat fa pensar que Bastiano de Bartolo el pagava abans de 1413.

46 En els fons Datini es conserven els escrits de mercaders florentins presents de manera continuada a la ciutat de Mallorca entre 1391 i 1411, singularment en relació amb les companyies comercials de Filipo Lorini (1391-1394) i de Francesco Datini (1394-1411). HOUSSAYE MICHIEZI, I.: "Ciutat de Mallorca, creuset des populations à la charnière des XIVe-XVe siècles", *Villes en Méditerranée au Moyen Âge et à l'Époque Moderne*, Aix-en-Provence, 2018, p. 453 i 456.

bonissimo vicinato chom'altra chasa ci sia, ed è be[n]e fornida di bottegga e chamera e d'ogn'altra chosa ci bixo[n]gna.⁴⁷ Se'n llogà una altra, front a l'anterior, el 1396 i encara una altra el 1399 per un temps de quatre anys i per 110 reials.

Cristoforo di Bartolo havia arrendat de la dona Maria una botiga (local per a magatzem) on exposava les mercaderies que arribaven a Mallorca. Caterina, serventa, i Areina, esclava, s'ocupaven de les tasques domèstiques a la casa de la companyia. Caterina rebia un salari de 8 lliures anuals i Areina en cobrava 7 a més de poder comprar dues peces per a la seva vestimenta. Val a dir que Caterina, en ocasió de la malaltia contreta per Ambrogio di Lorenzo i d'Agnolo di Iacopo, obtingué, a més, 1 lliura pel treball extraordinari exercit en aquell moment. Aleshores, Cristoforo era el director de la delegació datiniana a Mallorca i Agnolo di Iacopo di Michele, també florentí, havia col·laborat amb la companyia primer a València i després a Ciutat.⁴⁸

El 28 d'octubre de 1403, pocs dies després del desastrós aiguat, els agents Datini es desplaçaren a un altre indret llogat per 25 reials l'any que consideraven no massa adequat però atenent les circumstàncies no hi havia molt per triar. El cop d'aigua destruï l'edifici, féu malbé les mercaderies i, fins i tot, hi morí alguna persona. Més endavant, el 1409, Niccolò Manzuoli, que aleshores dirigia la filial mallorquina, comprà un alberg que costà 65 reials i que comprenia dues botigues i un pis amb sala, cambra i cuina.⁴⁹

L'estudi dels registres comptables i la correspondència mercantil de la companyia Datini, pel que fa a dades referides a Mallorca, ha permès a la professora Orlandi, entre altres temes, conèixer la relació existent amb el petit comerç de la ciutat de Mallorca i, de manera més concreta, amb un sector femení. Es refereix al paper desenvolupat per "mercaderes" o "botigueres", dones ben actives en el mercat dels vels de cotó a finals del Tres-cents i a principis del Quatre-cents.⁵⁰ Aquestes dones pogueren accedir a préstecs, amb facilitat, per part dels factors datinians.

S'evidencia que del 25 de març de 1396 al 31 de gener de 1400, entre els compradors dels productes oferts pels Datini, trenta-tres dones tingueren contacte amb la companyia. Tot i tractar-se de dones amb oficis diferents, les més nombroses eren aquelles al capdavant de petits negocis (*merciaie, linaiole e bottegaie*), de les quals set s'ubicaven a la plaça de la Quartera. La sucursal a Ciutat proveïa de productes molt diversos i entre ells es trobaven coltells de Gènova, ganivets de Niça, tafetà bolonyès, velluts, fustani blanc i negre de Milà, cotó tenyit, or i argent filat, teles de lli i, per damunt de tot, vels de cotó confeccionats a Perugia (eren els millors), Arezzo i Sansepolcro. Entre 1396 i 1400 dels 11.486 vels venuts a la filial datiniana a Ciutat, 10.936 arribaren a les botigues de les "mercaderes" i només la resta a homes.⁵¹

47 HOUSSAYE MICHIEZI, I.: "Ciutat de Majorque...", p. 456.

48 ORLANDI, A.: "Le merciaie di Palma. Il commercio dei veli nella Maiorca di fine Trecento", *Dare credito alle donne. Presenze femminili nell'economia tra medioevo ed età moderna*, Asti, 2012, p. 153.

49 HOUSSAYE MICHIEZI, I.: "Ciutat de Majorque...", p. 457. És molt interessant la carta que va enviar Niccolò Manzuoli a Florència descrivint els fets del desbordament de la Riera.

50 ORLANDI, A.: "Le merciaie...", p. 149-166.

51 ORLANDI, A.: "Le merciaie...", p. 154 i 156.

El vel era una peça important en la indumentària femenina alguns dels quals podien considerar-se com objectes luxosos. Els vels es venien d'una part en el mercat local i d'altra part es redistribuïen a altres places.

Florentins actuant de procuradors i testimonis

Atesa la vida agitada que portaven molts de mercaders, sovint havien de partir sense haver resolt quefers propis del seu ofici i per tant requerien la figura del procurador per a què els representés i, fins i tot, encara que romanguessin a la ciutat.

Els elegits per actuar com a procuradors solien ser persones conegudes, compatriotes i conveïns o també mallorquins de renom i prestigi.

El 12 de juny de 1441 era Pere Manzuoli, florentí, el que designava procurador Andreu Alenyà, mercader.⁵² El 27 d'octubre de 1460 Mateu de Serantori, mercader florentí, elegia Miquel de Coll, igualment mercader florentí, per exigir a Bartomeu de Puig, mercader de Mallorca, quantitats que li eren degudes.⁵³ El 29 d'abril de 1485 Tomàs Bellaozi, mercader florentí, procurador d'Antoni Cortès de Prato, també mercader de Florència, designava Guillem de Cardils, doctor en dret, per actuar en la causa existent entre Tomàs i Pere Doto, argenter de Mallorca.⁵⁴ El 2 de juny de 1501 Pere Peraxo, representant de Cesar de Basti, mercader florentí resident per un temps a València, nomenava Gaspar Quatrenlls (?), mercader habitant a Menorca per reclamar mercaderies d'un naufragi en aigües menorquines de la caravel·la Santa Maria.⁵⁵ El dia 16 de març de 1524 Antoni de Simone, mercader de la ciutat de Florència, en el moment en el regne de Mallorca, triava per procurador seu el notari Miquel Moranta.⁵⁶

A l'hora d'escollir una persona per tal que actués de testimoni donant fe d'un acte davant notari era acostumat acudir a algú de confiança, de paraula i de bona fama.

El dia 5 de febrer de 1442 Pere de Manzuoli, mercader florentí, actuava de testimoni en l'acte de venda d'una esclava russa de setze anys, per part de Joan de Santodebal, mercader, i Pere Olivar, patró de nau, del lloc de Bilbot [Bilbao?] de Biscaia, a Domènec Padrolo, sabater de Mallorca, pel preu de 80 lliures.⁵⁷ El 6 de juliol de 1447 era Miquel de Nicola, barber florentí, qui testimoniava en l'acte de nomenament d'Antoni de la Fona, causídic, com a procurador de Guillem de Sant Joan, donzell.⁵⁸ El dimecres dia 29 de desembre de 1474 Andreas de Listioci, florentí, era un dels testimonis a favor d'Umbert de Togores, donzell, en l'acte de concessió de llibertat de la seva esclava Margalida, de nació de russos.⁵⁹

52 ARM, Prot. S-29, f. 66r-67r.

53 ARM, Prot. C-115, f. 245r.

54 ARM, Prot. P-646, f. 46v.

55 ARM, Prot. S-883, f. 86r-87r.

56 ARM, Prot. C-248, f. 17r.

57 ARM, Prot. P-276, f. 33r.

58 ARM, Prot. F-121, f. 21v.

59 ARM, Prot. P-426, f. 2v.

Altres florentins

La major part dels florentins localitzats a Mallorca eren mercaders però no tots. Alguns noms:

El 1344, en el context de l'enfrontament entre Jaume III i Pere el Cerimoniós, es dugué a terme una enquesta, sobre filiació política, que s'envià al rei de la Corona d'Aragó. Entre els interrogats que, en el moment, residien a Mallorca o es trobaven de pas per l'illa figuren Risso de Manno, florentí, corredor de comerç, Bartomeu Pistoia, mercader toscà, Domingo de Pietro, florentí, i Joan de Bartolo del que s'indicava que era oriünd de la Toscana.⁶⁰

Marc Berard, florentí, *pectinator*, ciutadà de Mallorca, i la seva muller Rosa, exesclava de la muller del mercader Joan Pont, difunt, el 21 de febrer de 1409 reconeixien tenir en comanda de Pere Oliver, exesclau de Mateu de Vallfogó, 10 lliures les quals anaven destinades *in libertate et alforria persone mei dicte Rosse*.⁶¹

El 22 d'agost de 1427 és citat Tomàs Bendutxo, florentí, qui estava casat amb Joaneta.⁶²

L'any 1428 Nicolau de Joan, mercader florentí, *pro nunc in civitate Maioricarum degens*, procurador de Constança, muller de Galceran de Torrent, donzell de Vidreres (diòcesi de Girona), reconeixia que Llätzer de Lloscos, procurador reial, li lliurà 112 lliures i 10 sous per censals.⁶³

El 22 d'abril de 1441 Bon Joan (documentat amb diferent grafies, Bonjoan o simplement Joan) Filaci (o Filari), mercader de la ciutat de Florència aleshores habitant a Mallorca, reconeixia que Nicolau de Pacs, mercader i ciutadà de Mallorca, li entregà 100 florins (?) d'or.⁶⁴ El 4 de maig del mateix any Julià Juefli, mercader florentí, venia a Joan Filaci, un esclau seu de vint-i-dos anys pel preu de 90 lliures.⁶⁵ El 6 d'octubre també de 1441 Joan Filaci, nomenava Joan Ferrer perquè actués com el seu procurador.⁶⁶ El 18 de gener de 1442 arribà al port d'Alcúdia una barca carregada de forment de Bonjoan de Filaci. La càrrega era de 3.000 quarteres o entorn. Els jurats d'Alcúdia volien que les descarregàs al seu poble però el mercader expressava fermament la seva voluntat de fer arribar dreta via *carrera no mudada* la barca en el port o moll de Ciutat.⁶⁷ El 23 de febrer de 1442 se'l documenta en relació amb Teseu i Pere d'Angelo així com amb Joan Ventura i Ticard d'Avensati, tots mercaders florentins.⁶⁸ El dia 17 de febrer de 1444 el prior i frares del convent de Sant Domingo es reuniren al so de campana, a la sala capitular del convent,

⁶⁰ LLOMPART, G.: "Rei de Mallorches, mal regnats... Una enquesta secreta feta pel governador Arnau d'Erill en 1343", *Randa*, 29, 1991, p. 59-61.

⁶¹ ARM, Prot. M-100, f. 21r-21v.

⁶² ARM, Prot. C-71, f. 173r.

⁶³ ARM, Prot. S-18, f. 16r.

⁶⁴ ARM, Prot. S-29, f. 41v.

⁶⁵ ARM, Prot. S-29, f. 47r.

⁶⁶ ARM, Prot. S-29, f. 115v.

⁶⁷ ARM, AH 485, f. 8v.

⁶⁸ ARM, Prot. S-29, f. 226v-227r.

per tractar sobre la manera de pagar la quantitat de 200 lliures que devien a diferents persones i entre elles Bonjoan de Filaci.⁶⁹

Els germans Teseu i Pere d'Angelo igualment eren mercaders florentins per causa mercantil a Mallorca estant. Teseu d'Angelo, el 4 d'abril de 1431 venia a Miquel Berenguer, mercader del castell de Morvedre, un bord seu negre *oriundum Indiarum*, d'uns quinze anys, de nom Martí, pel preu de 83 lliures. Un dels testimonis era Lluç Justo, mercader de Venècia.⁷⁰ Pau Pardo, mercader mallorquí, el dia 5 de març de 1433 assegurava a Teseu d'Angelo, mitjançant Francesc Fabra i Antoni Esglésies, mercaders de Perpinyà, 200 lliures sobre setze costals de cera carregades a Mallorca en la coca de Pere Vilar de Sant Feliu de Guíxols per vendre a Cotlliure. El dia 20 del dit mes i en la mateixa coca en Pardo assegurava a Antoni Monzoli, mercader florentí, 40 lliures sobre 9 gerres plenes d'orxella. Hi havia dues altres assegurances de 100 i 200 lliures.⁷¹ El 14 de juny de 1441 Jordi d'Avensati, mercader florentí, escollia procuradors els dos germans d'Angelo.⁷² El 3 d'agost de 1441 Bernat Nicolau d'Eivissa resultava elegit procurador per defensar els interessos de Teseu d'Angelo.⁷³ Bartomeu de Medici, mercader florentí, el dia 12 de setembre de 1441 nomenava procuradors seus els germans Teseu i Pere d'Angelo, reconeguts com a ciutadans de Mallorca, per a que li recuperassin quantitats que li eren degudes. Actuaven de testimonis Francesc de Joan i Lluç Justo, mercaders venecians.⁷⁴ Això és prova de la relació que mantenien entre ells els mercaders i homes de negocis estrangers. L'any següent Francesc Aixeló, secretari reial, feia una assegurança amb Teseu i Pere d'Angelo, corresponent a les 100 lliures de la seva participació en *rebus et mercibus* en un vaixell patronejat per Joan Martí, el qual ese *vehendi Napols*.⁷⁵

El divendres dia 12 de setembre de 1466 Pere Gual, doctor en dret, ardiaca i canonge de la Seu, i Pere Francesc Dalbi (d'Albi?), mercader florentí i procurador dels mercaders florentins Pere de Capombres i Jaume Desponi (?), són documentats en relació amb un deute de 852 lliures moneda de Barcelona.⁷⁶

El dia 8 de febrer de 1469 Bartomeu Font, calçater, admetia deure a Jaume d'Anton Donati, mercader florentí, 50 lliures per la compra de 7 quintars i 25 lliures de llana d'Aragó neta de tares.⁷⁷ El 30 d'abril de 1474 Robert Donati, mercader florentí, nomenava procurador Jaume d'Anton Donati, *avinculum mei*, per demanar el que li devien certes persones de la ciutat de Mallorca.⁷⁸ El dia 1 de febrer de 1497 *Donatus Donati*, florentí, erigia en procurador seu Pere Sellers, verguer de la cúria de la governació, per recuperar

69 ARM, Prot. A-90, f. 121v-124v. També el trobem documentat el 1446. ARM, Prot. S-29, f. 226v-227r.

70 ARM, Prot. O-3, f. 19v-20r.

71 ROSSELLÓ VAQUER, R.: *Relacions entre...*, p. 27.

72 ARM, Prot. S-29, f. 67v-68r.

73 ARM, Prot. S-29, f. 86r-87r.

74 ARM, Prot. S-29, f. 100v.

75 ARM, Prot. S-29, f. 158v.

76 ARM, Prot. P-162, f. 12r-13r.

77 ARM, Prot. C-114, f. 29v.

78 ARM, Prot. C-124, f. 55v.

36 lliures que li devia Perot Pardo, ciutadà, que a la vegada les devia el seu germà Àlvar Pardo, per un drap de lli que li comprà. Aquest prometia pagar al pròxim mes de maig.⁷⁹

Des de Tarassona el 27 de maig de 1484 el rei dirigia una missiva al lloctinent Blanes de Berenguer, a Gregori Burgues, procurador reial, i a Guillem de Sant Climent, governador de Menorca. El monarca havia manat en cartes anteriors que fos feta inquisició per tota Menorca de les robes que havien estat preses de la nau d'en Joan Peris de Bermeu, biscaí, i que s'havien de restituir als mercaders florentins de qui eren o procuradors d'aquells. De nou, els afectats havien recorregut al rei, i eren Antoni Berti, mercader florentí habitant de present a València i Bernat Gil, Joan Macip, Lops de Monyos i altres mercaders de dita ciutat, asseguradors de llanes i altres robes carregades en la platja de la ciutat de València per portar a Pisa pel dit Antoni Berti. Demanaven s'averiguàs sobre les robes preses a Menorca i si eren dels florentins, en aquest cas, restituir-les.⁸⁰

Ara per ara coneixem el nom de poques dones. Del 9 de juliol de 1465 data un contracte de servei. La dona Bona, nadiua de la ciutat de Florència però en el moment de pas per la ciutat de Mallorca, acordava amb Baptista Bartomeu, mercader, que el serviria en el viatge que Déu volent, emprendria cap a Alger en una caravel·la. Bartomeu es comprometia a calçar-la, vestir-la, donar-li menjar i beure i tenir-la tant sana com malalta. Al final també li donaria 30 lliures *in adiutorium dicti mariti*. No s'explicita però és probable que el marit es trobàs captiu entre sarraïns. Bona tenia més de vint anys i menys de vint-i-cinc.⁸¹ El 5 de juliol de 1469 Lucrècia, *femina peccatrix nativa civitatis Florencie*, reconeixia deure a Colette de Mongalino, del regne de Nàpols, 15 lliures que li deixà *ad opus et pro meis necessitatibus*.⁸²

A més dels noms i llinatges citats, ben segur que n'hi havia molts altres.

Onofre Vaquer, en un llistat de gairebé nou-cents noms de mercaders de fora que passen per Mallorca a la segona meitat del segle XV relaciona els següents florentins: Antoni de Bonacorsa (1448), Bernat Xampell (1458), Jaume i Miquel de Colle (1460), Mateu de Serantoni (1460), Miquel de Cotte (1461), Andrea Delistrossi (1467), Jaume d'Antoni Donati (1469), Andrea deli Strossi (1474), Robert Donati (1474), Antoni Altoniti (1474), Donatus Donati (1500). I entre els pisans, Nicolau Vernegal (1459), Andrea de Campi (1480), Bener d'Orlandis (1480), Pelegrí d'Orlandis (1489).⁸³

D'altra banda, d'un total de 575 immigrants lliures, no mercaders, només esmenta tres noms pertanyents a florentins. Eren: Bona Matina, criada (1465), Lucrècia, prostituta (1469) i Baltasar Ornanini, llibreter (1491).⁸⁴

⁷⁹ ARM, Prot. S-827, f. 21v-22r.

⁸⁰ ARM, LR 76, f. 174r-174v.

⁸¹ ARM, Prot. C-201, f. 80r.

⁸² ARM, Prot. C-214, f. 254r.

⁸³ VAQUER BENNÀSSAR, O.: *El comerç marítim de Mallorca, 1448-1531*, Palma, 2001, p. 341, 343, 345, 346, 356, 357, 358, 359, 360. Hem escrit els noms tal com apareixen en el llibre. Aquest autor no indica la signatura dels documents. Simplement assenyala que es localitzen a protocols notariais de l'Arxiu del Regne de Mallorca.

⁸⁴ VAQUER BENNÀSSER, O.: "Immigrants a Mallorca a la segona meitat del segle XV", *BSAL*, 51, 1995, p. 125, 129, 133 i 135.

Llibreters florentins i el món del llibre

La Itàlia del Renaixement i, en concret, la capital de la Toscana, foren un exemple que admiraren des de molts altres indrets d'Europa. I Mallorca no en va ser una excepció encara que els nous horitzons culturals que arribaven a l'Illa només il·lustraven l'elit cultural del moment.

Així i tot, la nova sensibilitat renaixentista i les idees humanistes foren admeses tant en les arts com en les lletres sempre en l'àmbit de les minories cultes.⁸⁵ Ben segur que hi contribuïren els intensos contactes amb la cort napolitana d'Alfons el Magnànim, els estudiants mallorquins a les universitats italianes i els homes de negoci que anaven i venien amb certa assiduitat.

La procuració reial de Mallorca fins i tot emprava paper que venia de la Toscana. El paper de cada vegada més anava reemplaçant el pergamí. El divendres 4 de febrer de 1429, Teseu d'Angelo, ja esmentat, *degens in civitate Maioricarum*, admetia que Llätzer de Lloscos, procurador reial, li pagà 1 lliura i 10 sous pel preu de *quandam raymam papiri toscane forme communis ad opus et pro servicio officii procuracionis Maioricarum*. El 22 de novembre del mateix any Teseu repetia quantitat pel mateix concepte.⁸⁶ El dia 22 d'octubre de 1489 el Reial Patrimoni pagava 2 lliures i 5 sous a Bartomeu Miquel, especiaire, *per preu de una rayna (sic) de paper toschà, de forma menor, ops de fer e scriure lo capbreu*. Es tractava d'un capbreu dels aious del rei a Ciutat i a l'Illa.⁸⁷

Un contracte d'aprenentatge i servei del 18 d'abril de 1486 assabenta que Francesc del Pont, fill de Bartomeu del Pont, del regne de València, en el moment habitant a Mallorca, es col·locava amb Tomàs Bellussi, llibreter florentí, també resident a Mallorca, per un temps de dos anys per tal de servir-lo tant de dia com de nit, no eixir sense permís i *addiscendi vestrum officium de librario*. El primer any Tomàs li havia de donar menjar, calçat i vestit i el segon any 15 sous al mes. S'indicava que Francesc del Pont era major de disset anys i menor de vint-i-cinc.⁸⁸

Un altre llibreter florentí era Baltasar Ornanini que, igualment, habitava a la ciutat de Mallorca. El 26 de juliol de 1491, Baltasar convenia que Berenguer Forcadell, mercader, li havia lliurat 40 ducats venecians que li eren deguts per part de Joan Forcadell, germà de Berenguer.⁸⁹

Al cap d'un any, més o menys, el divendres 13 d'agost de 1490 un florentí de nom Baltasar (cal pensar que es tracta de la mateixa persona del llibreter anterior), *nunch mercantiliter in civitate Maioricarum residents*, feia venda a Mateu Sa Mora, llibreter, dels següents llibres: *quingentas Pastranas stampe sive de empremta forme quatuor quartarum in*

85 BARCELÓ CRESPI, M.; ENSENYAT PUJOL, G.: *Els nous horitzons culturals a Mallorca al final de l'Edat Mitjana*, Palma, 2000.

86 ARM, S-18, f. 19v-20r i 42r. No es tracta d'un protocol notarial sinó del *Llibre d'extraccions dels caps dels oficis de la ciutat de Mallorca*, escrit per Guillem Salvà, notari públic regint l'escrivania de la procuració reial.

87 ARM, RP 3.458, f. 68r.

88 ARM, Prot. M-623, f. 30v.

89 ARM, Prot. C-197, f. 148r-149r. S'hi esmenta Mateu Sa Mora, llibreter.

foleo pel preu de 50 lliures mallorquines; *viginti quinque regulas (...)* per 2 lliures, 11 sous i 4 diners; *quindecim Lunaris* per 27 sous i 6 diners; *sexdecim Tullios sive Tullis De Officiis cum comentis* per 12 lliures i 16 sous; *octo Terencios sive Terensis cum comento* per 3 lliures i 4 sous; *quingentos septem Psalmos* per 8 lliures, 6 sous i 8 diners. Tots els llibres eren d'estampa, és a dir impresos. Baltasar es comprometia entregar els cinc-cents exemplars de l'obra de Pastrana el prop vinent dia 5 d'octubre a la ciutat de Nàpols, sota pena de 25 lliures aplicadores al fisc reial, en el primer vaixell que salpàs amb destinació a la ciutat de Mallorca. El document afegia *et dicti libri venient rischo, periculo et fortuna mei dicti Baltasaris*.⁹⁰ Com es pot apreciar, obres d'autors clàssics arribaven a Mallorca a través de florentins en el marc de la nova sensibilitat renaixentista.

Pel que fa a l'obra de Joan de Pastrana es tracta de la gramàtica llatina *Exemplarii Grammaticae*. Aquesta obra, ja impresa a València el 1502 i a Mallorca més endavant, va ser reeditada diverses vegades i va ser present a les biblioteques privades més selectes de la ciutat.

Envers els pisans

Amb relació als pisans cal remuntar-se d'una banda a la croada pisano-catalana del 1114-1115 acuradament descrita al *Liber Maiolichinus de gestis pisanorum* i d'altra banda recordar que ja eren presents a la ciutat de Mallorca en els darrers temps de Mayurqa. Pisans i genovesos, abans de la conquesta de Mallorca per Jaume I, utilitzaren l'Illa com a base de suport en les seves relacions amb almoràvits i almohades del nord d'Àfrica i a partir de 1230 continuaren freqüentant-la.⁹¹

El 1303 s'arribà a un acord entre el rei de Mallorca i el Comú de Pisa pel qual s'establí l'impost del lou. El lou dels pisans es fixava en 1 diners per lliura pel qual els mercaders pisans podien mercadejar lliurement a Mallorca. El professor Tito Antoni féu un buidatge acurat dels dos llibres comptables que es conserven a l'Arxiu del Regne de Mallorca oferint un retrat del comerç amb Pisa. Aquests llibres comprenen els anys 1304-1322 i 1353-1355. Hi apareixen el nom del mercader, la data, la mercaderia, el que pagava, el nom del transportista, el tipus i nom d'embarcació així com altres detalls. Per exemple, del 7 de juny de 1353 al 21 de novembre de 1355 al moll de Ciutat foren registrades trenta-vuit arribades i quaranta-tres partides d'embarcacions (coca, pàmfil, tarida, lleny) amb mercaderies de propietat pisana les quals hi solien romandre entre quinze dies i dos mesos per descarregar, comprar i carregar per, després, dirigir-se a Porto Pisano. De vegades, venien de Pisa, i de vegades procedien d'altres indrets d'origen com Xipre, Tropea a la Calabria o Alcoll a Alger. Ara bé, els armadors tots eren pisans. De Mallorca sortia oli, llana, sal eivissenca, fruita seca, peix sec... De Pisa arribava vidrieria, armes, metalls (plom, coure, estany...), algun esclau, teixits (llana, lli, cotó, seda), pells, cuiros, perfums, espècies... Alguns d'aquests productes eren adquirits a Orient on els italians

⁹⁰ ARM, Prot. N-18, f. 85v-87r. MUNTANER I BUJOSA, J.: "La primera imprenta mallorquina", *BSAL*, XXXI, 1962, p. 499- 500. Aquest autor assenyala que el 14 d'agost de 1487 aquesta gramàtica s'havia imprès pel mestre Caldentei a Mallorca. Sembla que la imprenta aviat deixà de funcionar i, tal vegada, això expliqui que una nova edició tingués lloc a Nàpols. HILLGARTH, J.N.: *Readers and books in Majorca 1229-1550*, II, Paris, 1991, p. 553.

⁹¹ DUFOURCQ, Ch.E.: "Aspects internationaux...", p. 6.

tenien una llarga tradició comercial.⁹²

El 1303 i el 1321, per exemple, esdevingueren atacs piràtics protagonitzats per pisans i per mallorquins que foren superats per acords amistosos.⁹³ El mateix 1320 ja s'esmenten referències a la societat dels Gambacurta, pisans que mercadejaven a la capital mallorquina, que reclamaven certes depredacions practicades per pirates castellans.⁹⁴

El 1320 s'ha documentat Vanio del Grillo mercader pisà i alhora cònsul dels pisans a Mallorca.⁹⁵

El 7 de juliol de 1321 el rei Sanç de Mallorca, des de Perpinyà, imposava un impost als pisans que residien a Mallorca. Argumentava una justa represàlia perquè els mallorquins que vivien a Pisa havien estat gravats amb idèntica càrrega.⁹⁶

Entre 1323 i 1326 les relacions pisano-mallorquines es varen interrompre a causa de l'aliança del rei Sanç amb Jaume II de la Corona d'Aragó en la guerra contra Pisa per la conquesta de Sardenya. Es varen reprendre després del tractat de pau signat entre Jaume II i el Comú de Pisa del 1326.

A partir de la informació facilitada per la documentació del dret de l'ancoratge, el 1332 feren la seva entrada al moll de la ciutat de Mallorca sis vaixells pisans i el 1340 tres qualificats de florentins quan de fet també eren pisans. Per aquestes dates, en concret el 1343, es coneixen els noms d'alguns mercaders florentins (pisans?) residents a Mallorca: *Guidus, Gatini, Nicholaus i Ferrantini*.⁹⁷

Malgrat això, a la primera meitat del segle XIV els mallorquins no freqüentaren gaire Pisa i, en tot cas, era escala de viatges que tenien com a destinació Gènova.⁹⁸

Els pisans gaudiren de certa preferència en els territoris de la Corona d'Aragó, en general. Quan el 1353 Pere el Cerimoniós prohibí als italians del centre i del nord residir en els seus territoris i d'ancorar als seus ports, féu excepció dels pisans. El 1401, a diferència d'altres toscans, els pisans no varen ser expulsats de l'Illa i cap al 1402-1407 la societat mercantil del pisà Antonio di Simone Fauglia hi era activa.⁹⁹

El 1370 Bonacorso Boncompte era cònsol pisà a Mallorca.¹⁰⁰

Adesiara se signava pau i treva entre un territori i l'altre. El 1379 un pregó feia pública la

92 ANTONI, T.: I "partitari" maiorchini del lou dels pisans relatiu al comerç dei pisani nelle Baleari (1304-1332 e 1335-1365), Pisa, 1977, p. 7, 15, 23, 24 i 29, sobretot.

93 DUFOURCQ, Ch.E.: "Aspects internationaux...", p. 15.

94 SEVILLANO COLOM, F.; POU MUNTANER, J.: *Historia del puerto...*, p. 181.

95 DUFOURCQ, Ch.E.: "Aspects internationaux...", p. 15.

96 VICH Y SALOM, J.; MUNTANER Y BUJOSA, J.: *Documenta Regni Maioricarum (Miscelánea)*, Palma 1945, p. 133.

97 DURLIAT, M.; PONS I MARQUÈS, J.: "Recerques sobre...", p. 350, 351 i 362.

98 TUDELA VILLALONGA, L.: *Catalunya, Mallorca i Gènova (1336-1349). Economia i política*, Palma, 2005, p. 45-47.

99 DUFOURCQ, Ch.E.: "Aspects internationaux...", p. 15-16.

100 FERRER I MALLOL, M.T.: "Els italians ...", p. 450.

pau establerta entre el rei d'Aragó i la república de Pisa.¹⁰¹

El 1385 es va subscriure una pau entre la Corona d'Aragó i el duc i comú de Gènova i el comú de Pisa, i aleshores, el rei Pere el Cerimoniós envià una missiva notificant l'esdeveniment. El lloctinent de governador Francesc Sagarriga, féu fer crides pels llocs acostumats de la ciutat manant que dita pau fos servada per les naus, galiotes i altres vaixells que partissin per navegar. En cas de no complir incorrerien en pena de multa.¹⁰²

Entre 1402 i 1407, operava a Mallorca la societat mercantil d'Antonio di Simone Faglia de Pisa.¹⁰³

Jeroni i Urbà Paganelli eren mercaders pisans, amics el rei d'Aragó. Envers ells, es comentava a Mallorca el 13 de febrer de 1440 que eren estades carregades algunes robes i mercaderies en la nau veneciana de la qual era patró Marco Contari, venecià, en el lloc de Saona. Una nau armada del rei de Navarra de la qual era capità Francesc Navarro, l'havia presa estant ja en les mars de València. Andreu de Lierici, mercader pisà, en donava fe.¹⁰⁴

El 13 de febrer de 1453 Francesc de la Braque, mercader pisà, nomenava procurador Ramon Vidal, mercader mallorquí, per recuperar quantitats que li eren degudes.¹⁰⁵

Entre 1451 i 1464, segons els protocols del notari Miquel Boix, només hi hagué tres contractes d'assegurances a Pisa mentre que a Gènova foren noranta-tres i a Palerm cinquanta, per posar uns exemples. Això significa que els mercaders mallorquins a mitjan segle XV tenien preferències mercantils cap a altres destinacions.¹⁰⁶

Caterina, vídua del picapedrer Jordi Cortei, el 20 d'abril de 1495 es comprometia en matrimoni amb Francesc de Pisa, mariner. Caterina, que tenia casa a la parròquia de Sant Nicolau, aportava un dot de 50 lliures.¹⁰⁷

El primer dia d'octubre de 1516 Nicolau de Scerola de Pisa elegia procurador Agustí Cigala, donzell, per dur una causa que s'havia presentat a la Cúria de la governació entre Nicolau d'una part, i Jaume Vic i Pere Torrandell de l'altra part.¹⁰⁸

Objectes florentins i pisans a llars de la ciutat de Mallorca

Amb les persones també arribaven objectes com teles, vestimenta, roba de llar i mobles que eren adquirits pels estaments benestants de la ciutat. La documentació no aclareix si els objectes eren portats a Mallorca des de les ciutats toscanes o si eren elaborats en altres indrets a la manera florentina o pisana.

101 CAMPANER Y FUERTES, A.: *Cronicón Mayoricense*, Palma, 2007, p. 73.

102 ARM, AH 419, f. 2r-2v.

103 SEVILLANO COLOM, F.; POU MUNTANER, J.: *Historia del puerto...*, p. 182.

104 ARM, AH 424, f. 2r.

105 ARM, Prot. C-128, f. 4v.

106 VAQUER BENNÀSSAR, O.: "El comercio marítimo ...", p. 151.

107 ARM, Prot. T-486, f. 178v-179r.

108 ARM, Prot. R-328, f. 75v.

Alguns objectes florentins, a tall d'exemple:

Pere Sunyer, mercader, tenia *quoddam supertunicale panni de sanguinea florenti cum pellibus de vays, quandam clavidem dictis pani lividi florentini cum arminis et sindone livida listata* i un cofre amb clau obra de Pisa (1404).¹⁰⁹

Llorenç Jaume, mercader (mort a Tenes, terra de moros), disposava d'una polanda de drap tanat de Florència folrada de pells (1404).¹¹⁰

Nicolau de Quint, mercader, comptava amb dos capirons de grana florentina, una cota de grana de Florència senar, altra cota de drap florentí negre folrada de tercenal negre, altra cota de drap de grana de Florència, altra cota de drap de grana de Florència folrada en part de marts i en part de drap *xamellí* en el cos i les mànegues de *tuichos* blancs, altra cota de drap de grana de Florència amb les mànegues folrades de panxes de vairs, altra una cota de drap de Florència blava tota folrada de panxes de vairs, un mantell de grana de Florència folrat de panxes de vairs i un mantell de drap de grana de Florència desfolrat. A més, Tres tovalles de lli llistades pisanques i dues altres tovalles, totes blanques, també pisanques (1437).¹¹¹

Pau Serra, sastre, habitant en el carrer de Sant Joan, en una cambra de ca seva guardava, dins un cofre, un cot de drap verd florentí amb mànegues grans folrades de vairs amb tela entorn dels peus, i a la botiga un gonell de gangolat de Florència folrat amb cortapisa de genetes negres (1456).¹¹²

Antoni Sendra, guardià de la mar, en una cambra servava un tros de drap verd florentí (1458).¹¹³

Alguns objectes pisans, a tall d'exemple:

Pere Sunyer, mercader, tenia un cofre amb clau obra de Pisa (1404).¹¹⁴

Pere Moller, paraire, tenia a ca seva sis tovalles pisanques (1411).¹¹⁵

Jaume de Mora, donzell, tenia tres tovalles pisanques amb llistes i un cofre obra de Pisa (1427).¹¹⁶

Nicolau de Quint, mercader, comptava amb tres tovalles de lli llistades pisanques i dues altres tovalles, totes blanques, també pisanques. A més, un cofre d'àlber obra de Pisa (1437).¹¹⁷

109 ARM, Prot. C-81, f. 2r i 3r.

110 ARM, Prot. C-81, f. 9v.

111 ARM, Prot- C-73, f. 84v, 86r, 86v i 87r. SASTRE MOLL, J.: *Alguns aspectes de la vida quotidiana a la ciutat de Mallorca (època medieval)*, Palma, 1997, p. 182-184.

112 BARCELÓ CRESPI, M.: *El raval de Mar de la ciutat de Mallorca (segles XIII-XV)*, Palma, 2012, p. 183 i 188.

113 BARCELÓ CRESPI, M.: *El raval de Mar...*, p. 202.

114 ARM, Prot. C-81, f. 2r i 3r.

115 ARM, Prot. T-860, f. 75r.

116 ARM, Prot. M-15, f. 78v i 79r.

117 ARM, Prot- C-73, f. 84v. SASTRE MOLL, J.: *Alguns aspectes...*, p. 180 i 183.

MARIA BARCELÓ CRESPI

Jordi Boga, baster, posseïa un cofre obra de Pisa (1475).¹¹⁸

Salvador Sureda, cavaller, a la cambra nova, dins una caixa d'álber, guardava deu tovalles grans pisanesques, vint tovalles de cotó noves pisanesques i quatre tovalles pisanesques de bri noves (1495).¹¹⁹

Macià Poncet, tintorer, conservava unes tovalles de Pisa (1496).¹²⁰

Llorenç Sabater, notari, havia una caixa gran obra de Pisa terciada amb tancadura (1502).¹²¹

Nicolau Relles, dues tovalles velles obra de Pisa, esquinqades (1502).¹²²

Jaume Martí, ciutadà, era propietari de quatre tovalles de tinell pisanesques (1503).¹²³

Joan Geronès, mercader, tenia dues dotzenes de torcaboques de cotó obra de Pisa (1505).¹²⁴

Pere Villas, mariner, havia dues tovalles de taula pisanesques mitjanceres (1507).¹²⁵

Francesc Pons, paraire, comptava amb dues canes i mitja per a torcaboques en peça pisanesca (1508).¹²⁶

Jordi de Dameto, cavaller, a ca seva eren ben presents peces de parament de llar a l'estil pisà com unes tovalles de tinell obra de Pisa, una tovalla pisana de taula llarga, unes tovalles de taula pisanes noves, unes altres tovalles de taula llarga oldanes de la mateixa obra, unes altres tovalles grans de la mateixa obra pisanes usades, dues tovalles usades obra de Pisa de taula gran i unes tovalles de taula pisanesques (1510).¹²⁷

Nicolau de Muntanyans, doctor en lleis, a la sala de ca seva es trobava una tovalla obra de Pisa sobre el tinell i a la recambra eren desset les tovalles pisanesques noves (1516).¹²⁸

Amb tot queda ben palès que hom podria considerar aquests objectes més bé luxosos i, per tant, només es trobaven a cases benestants.

118 ARM, Prot. T-854, f. 43r.

119 ARM, Prot. P-451, f. 107r.

120 ARM, Prot. T-500, f. 2r.

121 ARM, Prot. M-612, f. 56r.

122 ARM, Prot. T-496, f. 77v.

123 ARM, Prot. P-399, f. 16r.

124 ARM, Prot. T-497, f. 15v.

125 ARM, Prot. T-497, f. 18v.

126 ARM, Prot. T-497, f. 64v.

127 ARM, Prot. T-860, f. 21r-21v.

128 ARM, Prot. T-500, f. 146v i 151r.

Uns darrers mots

Entre les moltes persones de fora que passaren o s'establiren a Mallorca en els darrers temps medievals hi havia gent de la Toscana, singularment, florentins i pisans que aprofitaven l'ambient idoni de la ciutat de Mallorca per als seus negocis.

Cal remarcar el paper desenvolupat pels factors de la companyia mercantil Datini, així com altres companyies, en el marc del comerç internacional, atès que l'illa de Mallorca els servia com a magatzem de productes vinguts des del nord d'Àfrica, especialment, i alhora escala per a la ruta de Ponent cap a l'Atlàntic.

Sense ser un col·lectiu estranger gaire nombrós, els toscans contribuïren tant en persones com en mercaderies a la imatge cosmopolita que oferia la ciutat de Mallorca en els anys de tardor medieval. En aquesta ciutat, certament, hi coincidien gents i cultures d'arreu de la Mediterrània i de més enllà. La seva òptima situació geogràfica la convertia en un indret de pas per a la major part dels vaixells que salpaven les aigües de l'antic *Mare Nostrum*.

UNA OBRA DE L'ESCUPTOR JOAN SAGARRA DINS L'ENTORN ARTÍSTIC DEL SINDICAT DE FORA

Miquel Pou Amengual

Historiador de l'Art

Resum: Aquest article pretén informar, en la mesura del possible, dels béns artístics que el Sindicat de Fora s'encarregà de promoure entre les darreres dècades del segle XVI i durant el segle XVII. La corporació encomanà a l'escultor Joan Sagarra el retaule major de l'oratori institucional. L'estudi, a més d'explicar la seva fabricació, el posarà en context amb l'altre patrimoni que es dugué a terme durant la primera part de l'època moderna: la reforma i ampliació de la Casa del Sindicat i la creació del seu oratori. Una capella construïda amb la direcció d'Antoni Genovart. A la vegada es completarà el treball amb les pintures que la institució adquirí i es prestarà una darrera atenció al conjunt de retrats reials que varen tenir.

Paraules clau: Joan Sagarra, Gregori Ballester, Sindicat de Fora, Antoni Genovart, Josep Borràs, Bartomeu Domenge.

Abstract: This article aims to inform, as far as possible, of the artistic pieces that the Fora Syndicate was in charge of promoting between the last decades of the 16th century and during the 17th century. The corporation entrusted the sculptor Joan Sagarra with the main altarpiece of the institutional oratory. The study, in addition to explaining its manufacturing, will put it in context with the other heritage that was carried out during the first part of the modern era: the reform and ampliation of the Syndicate House and the creation of the oratory. A chapel built under the direction of Antoni Genovart. At the same time, work will be completed with the paintings that the institution acquired and will pay attention to all the royal portraits they had.

Key words: Joan Sagarra, Gregori Ballester, Sindicat de Fora, Antoni Genovart, Josep Borràs, Bartomeu Domenge.

Rebut el 30 de maig. Acceptat el 15 de desembre de 2019.

Sigles: ARM = Arxiu del Regne de Mallorca, AH = Arxiu Històric, AMP = Arxiu Municipal de Palma, ADM = Arxiu Diocesà de Mallorca, AML = Arxiu Municipal de Lluçmajor, BM = Biblioteca March, GEPEB = *Gran Enciclopèdia de Pintors i Escultors de les Balears*, GEM = *Gran Enciclopèdia de Mallorca*.

1. Introducció

Les agrupacions gremials, administracions o governs polítics sempre dedicaren, esporàdicament, alguns dels seus fons econòmics per a la creació de béns artístics. Normalment dins el caire religiós o, bé, englobats com a complement dins d'altres funcions; per exemple, la construcció de la seu social. I per tal cosa es contractava al pintor, l'escultor o l'arquitecte per fer la tasca. Tot afegint que dins una pura visió antropocèntrica també hi tenia cabuda, tant pel que fa a l'artista com pel promotor, una voluntat de deixar visible la seva existència o el seu estatus més enllà de la curta temporalitat de la vida. En aquest mateix article veurem que les intervencions en el recinte del Sindicat de Fora des de finals del segle XVI obeïren no només a la creixent importància de la institució. Sinó, també, a una voluntat expressa de deixar-ne constància material.

L'art, en general, i alguns dels casos que tractarem en particular, era una activitat que complia amb aquests objectius (representatius i de pervivència a l'espai i en el temps), de tal manera que les paraules de Leonardo da Vinci redactades en un dels seus escrits quan deia que: *La bellesa pereix en la vida, però és immortal en l'art*. No fan més que confirmar la voluntat de permanència d'aquest enfront de la caducitat del món.

La reflexió del geni florentí pot ser un resum d'un dels motius que cercaven les actuacions vinculades entre el món artístic i el món del poder: la bellesa però també la permanència. Tanmateix, s'obvia que aquesta, la bellesa visual a què feia referència, perdura sempre hi quan perduri la matèria damunt la qual fou feta. Una circumstància que a l'hora de la creació, tant per banda del promotor com del creador, no es té en compte doncs es dona per fet la seva conservació.

Un requisit el qual aquest estudi no compta, doncs, la desgràcia sobre el patrimoni mallorquí és una constant.¹ I un dels casos de destrucció durant les darreres dècades del segle XIX i del segle XX és el conjunt monumental del Sindicat de Fora que aquest article vol afrontar. Una institució quasi oculta i afectada per més d'un tel de l'oblit: primer per la desaparició com a institució i, després, amb la desaparició física de tot l'espai que el pertanyia (Oratori de Sant Pere i Casa del Sindicat). Una situació que fa que ens trobem, per poder començar la recerca que ara volem emprendre, molt a prop de la coneguda cita del benedictí Bernat de Cluny. Si bé reinterpretada per Umberto Eco a la seva novel·la més famosa "El nom de la Rosa". El narrador, fra Adso de Melk, acabà d'escriure les seves memòries dels misteriosos fets ocorreguts en una abadia italiana amb les següents paraules: *stat rosa pristina nomine, nomine nuda tenemus*.² I és això el que nosaltres tenim de la institució més representativa de la Part Forana de Mallorca: noms, sense matèria.

Una vegada anul·lada la institució es vengué el patrimoni immoble i provocà la paral·lela dispersió del patrimoni moble. Posteriorment, en diversos moments, es produí la destrucció total: primer, de l'oratori a la segona meitat del segle XIX i, en una data no molt llunyana, la Casa del Sindicat. Una situació que fa que no poguem al·ludir al misticisme romàntic

¹ En aquest article, a banda del patrimoni institucional que tractarem, farem referència a algun cas més.

² ECO, U.: *El nombre de la Rosa*, Madrid, 2005 (1980), p. 575. Traducció: De la rosa originària només ens queda el seu nom, només tenim noms buits.

del pas del temps, perquè aquest darrer fet es produí l'any 1988.³ Una circumstància que vendria a ser com si, fa tres dècades, haguessin derruït l'edifici de Cort, el Consolat de Mar o el Palau de l'Almudaina. Per mencionar els altres tres llocs representatius del poder civil de l'Antic Règim. Doncs, com sabem, aquesta institució que representava la Part Forana es trobava en el tercer esglaó dins l'escala dels poders polítics illencs. Just per darrera de la reial i dels Jurats.

En tot cas, com que del tot el que ens queda són això: noms. Volem a partir d'aquests, recopilats tant en bibliografia com en fonts d'arxiu, interpretar el patrimoni perdut partint del retaule de Sant Pere Apòstol, patró de la institució, que el Sindicat de Fora encarregà l'any 1586 a l'escultor Joan Sagarra.

Aquest estudi, com veureu, desborda l'obra feta per Sagarra però el prenem com a eix de l'article, i part del títol, perquè fou la troballa del contracte que l'escultor firmà amb els Síndics de la institució el punt de partida que inicià la recerca. I pel fet que la promoció artística duta a terme per aquest organisme no ha estat investigada, hem cregut que el treball esdevindrà més consistent i complet si l'acompanyam del seu context historicoartístic. Tot això basant-se en la documentació que s'ha conservat (llibres d'actes, cartularis, llibres de clavariat, etcètera). Uns béns, al cap i la fi, que visqueren conjuntament amb l'obra de Sagarra durant els quasi tres segles de vida que tengué aquest conjunt monumental.

2. La formació del conjunt monumental del Sindicat de Fora

Les transcripcions descriptives que tenim del Sindicat de Fora són escasses. Jaume Cabanelles en el text de *Le Cicérone français à Palma de Majorque* de l'any 1845 encara pogué veure l'oratori identificant l'interior d'estil gòtic.⁴ I una de les darreres la registrà l'Arxiduc Lluís Salvador quan la propietat ja havia passat a mans privades. Així i tot, ens oferí la visió que tengué del lloc a la segona meitat del segle XIX:

[...] *l'antic edifici del Sindicat, que s'aixeca a l'esquerra, al costat d'una placeta petita. Per desgràcia ha estat molt reformat. Mostra encara un ràfec dotat de cabirons dobles i finestres quadrangulars, però a la banda de la petita entrada té columnes octogonals de suport de ràfec. El pati, que disposa de columnes octogonals, està molt renovat. A la dreta hi ha la casa més gran, propietat del senyor Miró, amb una façana principal modesta, balcons amb reixes de ferro i una entrada d'arc rodó. Interessant és el sostre cassetonat del vestíbul d'entrada i la bella escala gòtica que es troba al pati reduït.*⁵

La institució en aquest darrer moment, com ja hem apuntat més amunt, havia desaparegut i les propietats immobles, com es veu a la descripció, s'havien reformat i passades a mans privades. A pesar que el lloc i l'organisme sobrevisqueren al Decret de Nova Planta, la posterior lletania de la seva agonització és sabuda.

En general, podem dir que l'origen del recinte es trobava l'any 1456 quan hi hagué la voluntat de comprar un edifici per fer una seu estable a la Ciutat de Mallorca. Un projecte

³ Curiosament, l'any passat, es compliren trenta anys (1988-2018) d'aquests successos que enterraren, de manera definitiva, el que quedava de la Casa del Sindicat. Com veurem, el conjunt que tractarem es trobava a l'actual carrer del Sindicat (Ciutat) a l'esquerra de la placeta oberta a un costat del carrer. Al fons d'aquesta plaça s'alçava l'oratori adherit al Casal. Ambdós limitaven pel darrere amb els actuals carrers de can Espanya, i de can Vatlòri.

⁴ OLIVER MORAGUES, M.: *La Casa i carrer del Sindicat de la Part Forana*, Palma, 1991, p. 21.

⁵ D'ÀUSTRIA L.S.: *Les Balears. Descrites per la paraula i la imatge*, 4, Palma, 2002, p. 106.

que es dugué a terme l'any següent. Fins llavors les reunions o l'allotjament se celebraven en dependències privades. Unes dècades abans (1375), per exemple, el Sindicat tenia un alberg llogat per aquestes funcions. Posteriorment, s'afegiren algunes propietats del voltant i es produïren les primeres ampliacions.⁶ La importància creixent de l'organització, a partir de finals del segle XVI, es plasmà en la formació del corresponent patrimoni representatiu (la seu de l'organització i la capella adjunta). Aquesta personalitat, fins i tot simbòlica, es deixà veure a través dels seus oficials. Els quals passaren a ser coneguts amb el sobrenom d'aquest lloc: oïdors de la Casa del Sindicat, secretari de la Casa del Sindicat, etcètera. Una vegada establert el Decret de Nova Planta la institució perdurà però no ho va ser la seva representativitat, ni el poder executiu o legislatiu, que havia tengut i es reduí a funcionar només per tasques de gestió administrativa o tributària. Aquestes noves causes feren que l'any 1758 ja es produís un primer intent de venda de les propietats.⁷ Tanmateix, la capçada definitiva es produí a les primeres dècades del segle XIX, quan després de la Guerra del Francès, es començà a preveure la creació de la Diputació Provincial. Un procés que acabà anul·lant el que restava del funcionament de l'organisme. Tot això provocà que el 1820 hi hagués una darrera junta liquidadora i encara que després del Trienni liberal (1820-1823) el Sindicat de Fora, a través dels síndics, tornà a surar esporàdicament. Una Reial Orde de 1834 el condemnà, definitivament, a desaparèixer.

Els béns immobles i mobles sofriren el mateix destí. L'any 1823 se subhastà la propietat a favor del llucmajorer Miquel Salvà i Cardell. Amb un preu de venda irreal enfront del valor real del lloc i que va fer que, amb altres recursos interposats, retornàs als síndics. Una victòria efímera perquè deu anys més tard, i ja amb la institució definitivament eliminada, les propietats tornaren a mans de Salvà. El llucmajorer no tardà una dècada a revendre la propietat. La primera partida afectà el conjunt de l'oratori (sagristia, porxo, estable i terrassa superior) que fou adquirida per Antoni Coll i Muntaner. Aquesta zona fou la primera a derruir-se. L'altra gran part, la Casa del Sindicat, fou reformada, sobretot a l'exterior, adoptant una estètica modernista. I, com hem dit abans, aquesta porció esperà fins a l'any 1988 a seguir el venturós camí en què el patrimoni mallorquí sol acabar.⁸

Repasat, breument, l'origen, la fi i la destrucció de tot el conjunt ens hem de desplaçar al començament de tot plegat. Quan es produïren les circumstàncies, polítiques i econòmiques, que dugueren a la creació de tot el patrimoni monumental que hem comentat.

2.1. La Casa del Sindicat

La documentació de finals del segle XVI d'aquesta institució ens transmet la voluntat que es produí d'optar per a una ampliació i una reforma àmplia de la propietat que tenien. Aquesta mentalitat dugué no només a habilitar la mateixa seu o casal sinó també a adherir-hi un oratori i crear l'esponjament de l'entrada amb una petita plaça (o dos patis) de recepció. Aquest darrer aspecte resulta bastant lògic si tenim en compte que el carrer on es trobava,

⁶ Les obres menors són habituals en tota l'època moderna i es poden trobar de manera constant. Si bé, en aquest estudi, només prestarem atenció a les localitzades de major volum.

⁷ PLANAS ROSSELLÓ, A.: *El Sindicat de Fora: corporación representativa de las villas de Mallorca*, Palma, 1995, p. 232-235.

⁸ Vegeu la publicació: OLIVER MORAGUES, M.: *La Casa i carrer del Sindicat...*, p. 11, 15, 27-28. Que, en part, sorgí a causa d'aquesta darrera destrucció.

que acabà adquirint l'actual nom del Sindicat,⁹ és bastant estret i la corporació solia albergar de manera constant els síndics, representants i missatgers venguts de la Part Forana. Això devia provocar la consegüent necessitat de precisar un espai obert per poder donar cabuda dels diversos carruatges, bestiar i d'altres moviments que devien freqüentar el lloc.

El trenta-un de maig de l'any 1585 fou quan el llucmajorer Miquel Socies, un dels dos síndics-clavaris responsables d'aquell any, dirigint-se als membres de la corporació deixà constància de la intenció i la voluntat de fer obra major a la propietat i d'afegir-hi un oratori. Tota una declaració de principis que entrava dins les idees i el moviment de puixança que es produïen en aquelles dècades. El síndic exposà en el parlament que:

[...] per los predecessors nostres fonc comprada una botiga on està davant la casa per efecte de enderrocar-la y fer plaça a la present nostre casa y per moltes determinacions de Consell està determinat de reparar la present casa fent-se sala per tenir Consell, cambres per los síndics de gramalles y consellers [...] fer una capella en la casa d'enfront, et ornar la dita nostre present casa del modo que com puix ha d'ésser y és reparo de nostre Universitat Forense y com mes esser lustrada de totes les susdites coses per demostrar-se de qui és y qui resideix y habita aplicant-hi los diners se havien de cobrar dels Mags. Jurats que són 2.800 ll. [o segons el disponible] y de sus dites té molta necessitat de altres referiments y adobs necessaris com es lo arxiu [...] la finestra de la cambra del síndich, et [...] seria de parer se desfés la dita casa y del llenyam sen treurà se fes y principis la dita sala y lo que esta principiand del arxiu cambra y lo portal baix per tancar la dita clastra [...].¹⁰

El discurs pronunciat per Socies ens demostra les intencions d'engrandir el casal i fer-lo, més o menys, uniforme amb pati i una capella. A més a més, deixà testimoni de la voluntat representativa que havien adquirit i volien demostrar: *[...] ornar la dita [...] casa [...] com puix ha d'ésser [...] per demostrar-se de qui és y qui resideix [...]*. Un aspecte que, com sabem, aconseguiren.

Les obres no tardaren a produir-se i, principalment, les podem trobar entre els anys de 1585 i 1586. El mestre d'obres Onofre Mestre fou, en gran part, un dels que les dugué a terme.¹¹ Uns treballs (enderroc, referir, picar pedres, etc.) en els quals també participaren d'altres mestres d'obres i picapedrers de l'època: Rafel Cabanelles, Pere Callar, Agustí Socies, Onofre i Jeroni Mestre, etc.¹² La feina afectà a totes les vessants (guix, manobres,

9 Abans el carrer es coneixia per carrer de Sant Antoni de Pàdua, per tenir el convent homònim en un dels costats (ZAFORTEZA MUSOLES, D.: *La Ciudad de Mallorca: ensayo histórico-toponímico*, 5, Palma, 1989, p. 281). La plaça i l'arcada central amb terrat perdurà perquè s'obligà a la seva conservació.

10 ARM, AH 4477, f. 38r. No tardaren en començar a avituallar la casa. Tot i que les obres no s'havien acabat. L'inventari del 13 de març de 1586 ja registrà tot el que s'havia comprat: draps, canelobres, poals d'aram, coxins, tovalloles..., i dos retaulets de paper pintats de Nostra Sra. per a la sala (ARM, AH 4477, f. 43r). Aquestes darreres peces serien les que dos anys després es posaren a la nova sala de reunions: *Item tres quadros lo un tot de fusta ab la figura de Christo Ntro. Senyor, l'altre de paper ab la salutació y l'altre de paper amb la figura de Nstra. Senyora tots guarnits de fust* (ARM, AH 4251, s. f., inventari de 1588).

11 ARM, AH 4614, f. 44, 47, 73, etc. Pere Antoni Safortesa hi aporta una jàssera. El llibre té registrats diverses partides: pedreny, fusta, ferro, costos del transport, treballs de fusteria d'Antoni Genestar, mitjans per les parets, etc.

12 ARM, AH 1256, s. f. Aquest quadern sembla que formaria part del llibre de comptes del claviari de 1586. Tot i que es va desfer i dispersar. I un dels llocs on anà a parar-ne part fou en aquesta unitat d'arxiu. Aquests llibres solien pintar-se amb l'escut del Sindicat afegint-hi l'escut d'armes del Síndic responsable. Per exemple, la portada del llibre d'on prové aquest bloc fou pintat el 1586 per Gaspar Oms: *Jo Gaspar Oms, pintor he rebut del dit Sr. Síndic clavari deu sous per pintar lo present llibre i de son companyia fet a 6 de juny 1586*. Un treball que s'ha conservat però separat, individualment, en una altra unitat d'arxiu: ARM, AH 6605 (fig. 1). Un llibre que també en

fusters, etc.) i el mes de juliol el trencador de pedra Gabriel Marimon ja havia aportat una dotzena de pedres per fer un dels arcs que es construïren.

Una de les finestres que es fabricà, segurament, la que s'havia conservat a la façana posterior que mirava a la plaça de l'oli es realitzà durant aquesta època.¹³ L'any 1585 un pintor, citat amb el nom de Gregori, fou qui per tres sous s'encarregà del seu disseny. Almenys de les armes i del coronament de la peça. Tot apunta que aquest artífex correspon a Gregori Ballester perquè és l'autor que durant aquests anys s'encarregava de policromar les miniatures blasonades dels llibres de govern d'aquesta corporació.¹⁴ El relleu escultòric d'aquesta finestra, en períodes més o menys llargs, també estava policromat. Un aspecte que ho sabem gràcies al rebut de l'escultor Pere Bauçà quan l'any 1706 en cobrà poc més de dues lliures per aquest treball.¹⁵ L'escultor Bauçà, seguidor de Jaume Girard, feia deu anys que es dedicava a aquesta professió i un dels seus fills (Miquel) li seguí la carrera.¹⁶

Aquesta estètica que treballava Bauçà (el d'acabar l'obra amb pàtines de protecció o policromades) era habitual a l'època. Algunes creus de terme o, fins i tot, la volada escultòrica i la façana de Cort de la Ciutat de Mallorca són casos documentats d'aquests procediments. Tot i que sembla que ha passat bastant desapercebut, o no s'ha volgut veure, i ja en la majoria dels casos són elements totalment irrecuperables.¹⁷

consta el pintor és el de penyores realitzat per Mateu López (OLIVER MORAGUES, M.: *La Casa i carrer...*, p. 25). També es troba un altre López, Guillem Llopis, que li encomanaren, el març de 1596, pintar unes cortines (40 sous) fetes pel sastre Toni Soler (24 sous). Potser a l'estil de cortina rebostera amb l'escut d'armes del Sindicat (ARM, AH 5004, f. 28v). Aquest Guillem, com després comentarem, participà en obres menors amb l'escultor Sagarra a l'Almudaina. Els pintors també solien dedicar-se a pintar ciris amb els escuts blasonats de les corporacions (virrei, bisbat, Cort...) i pel Sindicat també en feren. Per exemple, l'any 1585 a causa de la mort del Síndic d'aquell any. Tot i que en desconeixem l'autor: ARM, AH 4787, f. 89v. [...] *per pintar 4 antorxes per la mort del honorable Me. Joan Blanquer, Síndic.*

13 La finestra es fotografiar l'any 1988 quan s'estava derruint: OLIVER MORAGUES, M.: *La Casa i carrer...*, p. 25. I, en una altra ocasió, es publicà amb una altra fotografia amb els murs tombats i les arcades mare del Casal a punt de desaparèixer: PLANAS ROSSELLÓ, A.: *El Sindicat de Fora...*, làmines entre p. 308-309.

14 ARM, AH 4614, f. 82r. *Més a mestre Gregori, pintor qui feu un escut per fer les armes del Sindicat de la finestra i les armes del meu llibre.* Pel que fa a les pintures de miniatura blasonada d'aquest pintor se troben a: ARM, AH 4613, f. 1r. *Jo Gregori Ballester, pintor he rebut quatre sous [...] per les armes del present llibre* (20-06/1588); i a: ARM, AH 4612, s.f. Secció de despeses menudes: *Jo Gregori Ballester, pintor he rebut de Joan Sureda, síndic 1 ll 10 s per pintar dos senyals [...] En les armes de la casa i mes dos armes de paper per les portades* (29/10/1598). El primer cas té dos escuts superposats, a damunt les armes del Sindicat i a baix les armes del Síndic-Clavari. El segon cas només consta l'escut d'armes del síndic policromat amb el símbol corporatiu (les claus). Una estètica a l'estil vaticanista. Hi ha un segon còdex d'aquest mateix any (1598). Si bé no consta l'autor es tractaria del mateix Ballester donat que a l'anterior apunt fa referència a dos treballs i, a més, té el mateix disseny (ARM, AH 4611). El llibre del síndic Jaume Armengol, amb dos escuts (un del Sindicat i l'altre dels Armengol) també correspon al pintor Ballester que en cobrà 4 sous (ARM, AH 4775, f. 1. 20/06/1588). El 1600 foren els síndics Bernat Domènec d'Inca i Bartomeu Gallard que comanaren la policromia decorativa a Ballester (ARM, AH 5003, f. 55v). Entenem que també són atribuïbles a Gregori Ballester les dels síndics Jordi Alomar i Joan Busquets de 1602-1603 (AH 4998; AH 4999). Una selecció d'aquestes miniatures les podeu veure a l'annex fotogràfic final (fig. 2-4).

15 ARM, AH 3504, f. 32v. *Jo debaix firmat fas testimoni com Pere Bauçà, escultor, ha rebut [...] per mans y bastretes d'haver daurat i pintat les armes y capitells ab les gelosies de la finestra de la sala gran de la Casa del Sindicat* (19/03/1706).

16 GAMBÚS, M.; BARCELÓ, P.: *Les arts a Mallorca entre els Àustries i els Borbons*, Palma, 2014, p. 322, 409.

17 Per exemple, al municipi de Llucmajor perviu el topònim de la "Creu daurada" en una creu de terme. Si bé l'explicació tradicional ha optat per al·legar al daurat visual del color del marès. Un fet que, per si mateix, no exclouria a quasi cap de les creus de terme. S'ha de fer constar que l'explicació del nom no obeiria a cap metàfora visual sinó a una descripció real. Perquè consta que l'any 1806 el mestre d'obres B. Duran cobrà per [...] *el cost de fabricar i*

La història final i la desaparició de la finestra renaixentista que s'havia conservat a la façana posterior, l'única que no havia sofert les reformes de la banda del carrer del Sindicat, quasi mereix un estudi per si mateixa. No només pel seu valor artístic i els successos sabuts de l'enderroc sinó pels diversos esdeveniments que ara mateix exposarem.

L'edifici del Sindicat havia estat declarat en runa l'any 1982 i, posteriorment, s'activà el procés per a la demolició del conjunt i fer una nova construcció. En un primer moment, el Patronat de la Ciutat Antiga establí que aquesta peça no fos destruïda i s'havia de desmuntar i reconstruir encastada a la paret esquerra del pati. A davall del porxo de l'entrada.¹⁸ El juny de 1988, quan les obres d'enderroc estaven començades, l'arquitecte i el constructor manifestaren que era impossible traslladar la finestra així com s'havia ordenat. El patronat, davant la suposada impossibilitat, canvià les ordres i manà, per tant, que es fes un nou projecte i que es conservàs *in situ*.¹⁹ Posteriorment, els promotors no havien complert les ordres, tant pel que fa a la finestra com pel nou projecte, i s'inicià un procés de paralització de les obres amb un altre procés d'incoació sancionador.²⁰ A tot el sospitós procés s'afegí, per banda dels tècnics municipals, la coneixença d'un conjunt de columnes i d'arcs originals d'especial valor dins el pati interior. Un altre fet que feia, donada l'obligació de la conservació dels elements de valor historicoartístic que sorgirien, la inclusió d'aquest nou conjunt amb els altres elements que s'havien de conservar.

Sorprement, la finestra que en un primer moment s'apel·là a la impossibilitat del seu

daurar la Creu Daurada de esta vila [...]. És a dir, durant un temps, indeterminat, aquesta peça era daurada (AML, A 078.1, s. f., rebut 16, 20/04/1806). I, segons les cròniques vuitcentistes, el voladís de Cort també era acabat, en tot o en part, amb fragments d'estofat d'or i policromia (FURIÓ, A.: *Panorama óptico-histórico-artístico de las Islas Baleares*, Palma, p. 57; LAURENS, J.B.: *Recuerdos de un viaje artístico a la Isla de Mallorca*, Palma, 2006, p. 67; VUILLIER, G.: *Les illes oblidades*, Palma, 1973, p. 21). La mateixa façana era il·lustrada amb morter abans de les reformes de finals del segle XIX. No sabem fins a on afectaren aquestes intervencions (volada, murs, etc.). Tanmateix, la darrera intervenció deixà tota la fusta del voladís vista i és dubtós que hagués tengut mai aquest acabat. Suposam que tampoc s'investigà de l'existència o de les restes de la policromia i dels daurats originals. Fos quan fos que desaparegueren ara són totalment irrecuperables. El Dr. Guillem Mas tengué més sort quan pogué estudiar un grafit àrab del segle XVII d'una torre costanera abans de la seva destrucció quan es "restaurà" (MAS GORNALS, G.: "Torre de Cala Pi, patrimoni restaurat i esborrat", *UH*, 09/01/2019, p. 28; i per l'estudi del mateix es presentà a les XXXI JEHL *La Barbaria i les Balears: les relacions entre Tunis i l'arxipèlag al llarg de la història* l'any 2012 i publicades el 2019). Tot això, de la mateixa manera que el conjunt que estudiem, sembla un continu permanent en la malaurada conservació del patrimoni mallorquí. I a hom li fa recordar el que contava el pare Miquel Batllori durant l'estada en el convent jesuïta de Ciutat. En aquest unes (suposades) rehabilitacions destruïren un dels patis (BATLLORI, M.: *Recuerdos de casi un siglo*, Barcelona, 2001, p. 183). Aquest aspecte sobresurt del marc d'aquest treball, tot i que hi té a veure, i només apuntam a dos investigadors que consideram que clarifiquen algunes de les causes que solen produir-se. Per una banda, el Dr. Vicente Romano a: ROMANO, V.: *La intoxicación lingüística: el uso perverso de la lengua*, Mataró, 2007. Sobre l'ús de la llengua com a justificació i dins un perfil ideològic determinat amb una clara voluntat manipuladora, que no s'aplica al patrimoni històric però n'és transferible, per exemple: ús de "rehabilitació" envers de "re-construcció"; "projecte d'idees" envers de "projecte constructiu", etc. L'altre autor que indicam és el Dr. Manuel Delgado, de caire més absolut, i des del perfil de l'antropologia urbana o sobre l'ús de les rehabilitacions urbanes escudant-se en la salvaguarda del patrimoni històric. Quan el que amaguen són plantejaments depredadors de caire econòmic i neoliberal. Aquest autor es pot resseguir tant a través de les conferències disponibles a la xarxa com en els variats estudis que ha publicat.

18 AMP, LO 1987/2999, 1/2, 03/12/1987, 13/04/1988.

19 AMP, LO 1987/2999, 1/2, 08/06/1988.

20 AMP, LO 1987/2999, 1/2. El que sembla transmetre la documentació és que volien obviar la conservació de qualsevol element patrimonial. A més, s'interposà una denúncia de Mora per evitar l'aplicació dels informes que obligaven a la conservació.

trasllat es va acabar desmuntant.²¹ I això no equivalgué a la seva conservació sinó a la seva desaparició. Segons una denúncia presentada el 29 de juny de 1988, la peça s'havia desmuntat i emmagatzemada dins l'obra. I l'endemà va ser robada. Segons el denunciant el conjunt afectat era format per: [...] *compuesto de cuatro columnas y cada columna de varias piezas, con un escudo, en la parte central de la columna superior* [...].²² Així, per tant, la finestra i, segurament, altres columnes que s'aprecien en els registres fotogràfics de l'expedient i que eren els únics testimonis escultòrics del conjunt monumental del Sindicat van desaparèixer, juntament amb el mateix casal, per sempre.

Els fets i els delictes exposats, pel que sabem, no foren resolts i l'únic que s'acabà realitzant fou una còpia de la finestra robada. Aquesta es troba encastada a l'actual mur frontal del pati obert del Sindicat. I molt lluny, en tot cas, de l'original i sense cap valor històric, més enllà de ser el trist record burlesc d'aquests lamentables esdeveniments.²³

Les obres de la Casa del Sindicat que encabiren la fabricació d'aquesta desapareguda finestra no fou l'única empresa que comptà amb escultura aplicada per a un element de la façana. Una altra de les intervencions que implicà a un escultor fou durant els anys 1714-1715 quan s'incorporà un balcó. La nova feina incloïa la realització d'un escut amb les armes sindicals. Aquest treball va ser a càrrec de Domènec Ferrer per un cost de 50 lliures.²⁴ Domènec Ferrer i Company (c. 1670-1737), era un fill del pintor Pere Joan Ferrer i una vegada finat son pare entrà en el taller d'escultura de Miquel Barceló. Aquesta no va ser l'única ocasió que l'escultor treballàs a càrrec d'uns representants públics. Els Jurats de l'illa, per exemple, ja li havien encomanat la imatge de Sant Elm per a l'oratori ciutadà. A més del treball escultòric de les finestres de Cort que donaven a la plaça de Santa Eulàlia.²⁵

21 Segons l'arquitecte no era possible l'extracció de la finestra perquè la maquinària no podia entrar per l'estret carrer. Els arcs i les columnes del pati (interior a l'edifici no el pati exterior) ja estaven mig derruïdes quan els tècnics ho saberen. I s'ordenà la recuperació o la reconstrucció dels arcs destrossats (01/12/1988; 29/11/1988). Tot això vol dir que l'actual pati interior de l'edifici només té, aproximadament, la meitat de les arcades originals. L'altra meitat són peces de reconstrucció o noves (AMP, LO 1987/2999, 2/2. Plànol de la Planta Baixa).

22 AMP, LO 1987/2999, 2/2. L'informe del zelador és més pessimista (30/06/1988). Segons aquest, la façana posterior havia estat derruïda i provocà la destrucció de la finestra. Els obrers, en canvi, deien que la finestra sí havia estat desmuntada. La denúncia presentada a la Inspecció de Guàrdia també recollia que diversos desconeguts s'havien interessat per les restes escultòriques d'aquell mur i demanaren si es trobaven en venda. Tot el procés i les restes, tanmateix, no són molt clares o precises però ens dóna una lleugera idea dels esdeveniments. El conjunt que es denuncià com a robat mencionà diverses columnes, a més, parla de finestres en plural. No hem localitzat cap fotografia de la façana íntegra anterior a la destrucció. La planimetria d'alçat d'aquest mur (AMP, LO 1987/2999, 1/2, 4t bloc, fachada C/ España, estado actual) indica que podia tenir més elements d'interès. Per exemple, en el centre del primer pis, s'obrien dues finestres de mig punt.

23 AMP, LO 1987/2999, 2/2, 22/05/1989. Si es compara amb la peça original, es pot veure que l'actual reproducció és bastant més petita, sense l'escut d'armes corporatiu, etc.

24 ARM, AH 3707, f. 33v, 34r-35v. El mestre d'obres que dirigí la construcció de la balconada fou Antoni Cerdà. Tant el pedreny com les pedres esculpides foren dutes de Santanyí a través de la barca del Marquès del Catlar. L'escultor Domènec Ferrer cobrà la feina en dues partides. Una vegada el 27 de març de 1715: *Jo [...] Domingo Ferrer, escultor, he rebut del Magt. Llorenç Bonet [...] deu lliures y son a compte de les armes fa [...]*. I la segona el darrer dia de maig: *[...] he rebut [...] 40 ll. [...] per fer les armes y pintar la balconada*. A damunt hi devia haver una balconada de ferro forjat perquè el ferrer Guillem Noguera en té rebuts. I Antoni Cardell cobrà per gafes d'aram i poms de llautó. Aquest darrer també proporcionà alguna peça per a la font de la clastra. Els qui feren la feina manual de la instal·lació foren els ferrers Antoni Umbert, Bartomeu Mir i Joan Capdebut.

25 Aquest darrer treball tampoc s'ha conservat perquè la façana fou destruïda i refeta. Tot i que es pot veure com era en alguns gravats d'època. Aquesta sofrí, en part, els mateixos esdeveniments polítics que dugueren a la destrucció del recinte del Sindicat. I Bover ho treia a col·locació en un dels seus escrits: *[...] nunca se vera concluido*

També tengué com a clients a l'alt estament eclesial perquè realitzà treballs en pedra per a la Seu mallorquina.²⁶

No sabem on devia estar aquesta nova balconada però tot fa pensar que podria haver-se situada a la façana que confronta amb el carrer del Sindicat o en els murs dels dos patis oberts. Ambdues parts foren reformades en el segle XIX i, per tant, aquest element degué ser una de les primeres víctimes de l'edifici. Les referències de l'arxiduc Lluís Salvador, com hem vist, ja no en parlaven.

L'ampliació de finals del segle XVI de la Casa del Sindicat que hem esbossat suposà, de manera coetània, la realització de l'oratori de Sant Pere i la fabricació del retaule homònim.

2.2. La construcció de l'oratori institucional i el retaule de Sant Pere Apòstol

L'oratori de la Casa del Sindicat fou fet entre el 1586 i 1590. En un primer moment hi treballà Onofre Mestre, el mateix que duia el gruix de la feina del Casal, però continuà i s'acabà amb la direcció del més conegut constructor Antoni Genovart. Aquest altre, com veurem a través de les actes, fou sol·licitat per ser un dels mestres d'obres de més renom de la Part Forana. I ja que la institució promotora era la representant d'aquesta part de l'illa resulta lògic que fos aquest qui acabàs fent acte de presència dins els seus projectes.

Antoni Genovart ha estat recentment recuperat de l'oblidada bibliografia artística. Un fet que fa que poguem extreure l'àmplia obra que realitzà. El mestre d'obres havia treballat per a l'església de Sineu a on també hi va fer el basament del retaule major (1566-1571). Una tipologia de peça que, com veurem, repetirà a l'oratori del Sindicat. També participà en la parroquial de Pollença (1570) on, a més, realitzà la torre de la Cala de Sant Vicenç. Les comandes seguiren a les esglésies de Petra, Felanitx, Campos, Manacor, etc. D'entre les quals convé destacar la capella de l'hospital de Campos construïda en els mateixos anys que l'oratori corporatiu. Sobretot pel fet que aquest darrer, que ara tractarem, va

*este precioso edificio porque quien debe continuarlo son los regidores y no tienen el fervor ni curiosidad de los antiguos Padres de la Patria Jurados del Reyno que lo principiaron y no vieron finalizado por haberles S.M. repuesto su régimen [...] (BM, BOVER, J.M.: Miscelania histórica Maioricense (Ms), V, f. 96v). Sabem, a més a més, que durant l'època de construcció d'aquesta façana (1702) els Jurats encomanaren a la colla d'escultors formada per Miquel Cantallops i Joan Pujol (1703): sis capitells i tres escuts d'armes de la Ciutat (dos de grans i un de petit) que devien ser per aquesta obra (ARM, EU 86, f. 182v). De fet si seguim la litografia recollida en el Panorama d'Antoni Furió, el mur tenia almenys dos escuts: un al capdamunt de l'arc central de l'entrada i un altre a la cantonada del carrer de la cadena. Curiosament consta que alguns escuts d'armes del Regne dels voltants de l'edifici de Cort entraren en el Museu Diocesà de Mallorca en dates indeterminades, p.e.: ADM, 42/6/35. Peces que no hem sabut ni identificar ni localitzar. Sobre l'escultor Cantallops, sabem que el 1731 era deutor del Col·legi de Sucrers de la Ciutat (ARM, Protocols-3654, f. 209). I pel que fa a Pujol, es troba un Joan Josep Pujol, que no sabem si és el mateix que treballava amb Cantallops. Perquè consta un Joan Pujol que s'examinà d'escultor l'any 1697 i un Joan Josep Pujol que s'encartà d'escultura l'any 1682 amb Jaume Lull (GAMBÚS, M.; BARCELÓ, P.: Les arts a Mallorca..., p. 272, 338, 290). Fos el qui fos, l'any 1709 testificava a favor de l'escultor Antoni Pasqual, un fill del també tallador Pere Antoni, i segons el mateix Pujol: [...] ha cosa de 25 anys que tinc tractat y conegut a mestre Ant. Pasqual, scultor, [...] pues per haver ell y jo practicat junts lo ofici d'escultor en casa de un mateix mestre, sempre som stats confederats [...] (ARM, AA 658, expedient 11, s. f.). I l'any següent (1710) un d'ells, Joan Pujol, escultor, morí sense fer testament i fou enterrat a l'església dels Socorrs (ADM, D, Santa Eulàlia, 1707-1714, f. 83r). La façana principal i posterior de l'edifici es troba estudiada a: GAMBÚS, M.: "La configuración arquitectónica del edificio desde los orígenes al siglo XVIII", *Ajuntament de Palma. Historia, arquitectura y ciudad*, Palma, 1998, p. 89-109.*

26 CARBONELL, M.: "Ferrer, Els", *GEPEB*, 2, p. 156. Per la mort de l'escultor: ADM, D, Santa Eulàlia, 1737-1744, f. 14r. A finals del segle XVI a Felanitx habitava un pintor fadrí de llinatge Ferrer, Antoni Ferrer. Si bé, en principi, sense connexió amb la coneguda nissaga d'artistes. El pintor felanitxer morí assassinat el 1611 i tenia una germana vídua a Ciutat (ARM, AA 62, f. 729).

desaparèixer i l'oratori campaner que s'ha conservat ens pot donar una idea molt pròxima al que els síndics aixecaren a Ciutat. Genovart, per altra banda, va fer obres de petit format en treballs de creus de terme: dues a Algaida (1578-79) i la creu dels Morts de Sineu.²⁷ També va ser de la seva responsabilitat la torre defensiva del Cap Blanc i la del Cap Enderrocat de Lluçmajor.²⁸

Cal destacar que dins l'entorn de les obres exposades ens apareix, ocasionalment, el mateix cercle artístic que trobarem en el Sindicat. Per exemple, l'església d'Artà que començà Genovart fou dissenyada per l'escultor Gaspar Gener. El mestre de Joan Sagarra, l'altre escultor que obrà el retaule dins la capella de Sant Pere. I aquest té obres repartides en algunes de les construccions citades: a Artà hi va fer una figura i a Felanitx la portalada. Per altra banda sembla que aquest constructor acaparà certs treballs d'escultura, a l'estil dels talladors o mestres d'obres medievals, doncs realitzà, entre d'altres, la creu de Colomer a Algaida. A les següents línies també veurem que a banda de les funcions de mestre d'obres tot fa pensar que també adoptà més d'una tasca escultòrica pel Sindicat de Fora.

El primer lloc on trobam a Antoni Genovart compromès en el projecte d'aquesta institució és a una acta corporativa feta l'octubre de 1586. La qual ens deixa veure el canvi de direcció que es produí a l'oratori i la seqüència constructiva. Vegeu:

Nosaltres per passar avant, l'obra de la capella, segons altres determinacions de Consell [...] havem dada dita capella a fer segons veuran [...] conforme albara [...] a mestre Antoni Genovard, picapedrer, per cent y cinc lliures y creiem segons la traça y la feina ha de fer tenir gran fayso²⁹ y hont essent dit Genovard conegut per V.M per haver fetes tantes feines per la part forana de més importancia y havent ja posada ma en la obra nos deu deixar de afavorir-lo en dita escarada, no obstant la oblatio feta per mestre Onofre Mestre encara que digne ho[?] fera den sents mancho, y haver fetes ja moltes obres en la casa, les quals V.M. tots tenen vistes [...] de mestre a mestre y de feina a feina hi son d'avantatges per on V.S. oiran lo tenor de l'albarà [...] diran si dita escarada per nosaltres donada la tenim per ben donada o no. [...] lo dit albarà y vista la traça de la feina ha de fer y fa dit Genovard passades les veus, com es costum fons conclòs definir per tots, nomina discrepante, que dita escarada es molt ben donada y que dits senyors Síndics [...] se continua la feina, no obstant la presentació del dit mestre Onofre Mestre.³⁰

Així, per tant, sembla que hi hagué una competició o confrontació entre els dos mestres d'obres. D'una banda, Onofre Mestre que treballava de manera important en el Casal i, per l'altra, Genovart que acabà afavorit pels síndics i es decantaren perquè agafàs tota la direcció.

La capella es va fer de dos trams que era com s'havia projectat. Emperò durant un període, no sabem si per influència del nou constructor, es considerà la possibilitat d'ampliar-la amb

27 CARBONELL BUADES, M.: "Antoni Genovart", *Ultimi independenti architetti del gotico nel Mediterraneo tra XV e XVI secolo*, Palermo, 2008, p. 205-225.

28 SEGURA SALADO, J.: *Les torres marítimes de Lluçmajor*, Palma, 1991, p. 40, 50.

29 Creiem que aquesta paraula es refereix al fet que l'obra que proposà Genovart havia de tenir un gran faixó (faixa motllurada o sortida en un mur).

30 ARM, AH 4477, f. 48r. De fet fou Onofre Mestre qui s'havia encarregat de fer la cambra nova del Síndic i l'arxiu (1585): *Me. Onofre Me., picapedrer, ha rebut [...] 4 ll 2 s. Per guix, calç [...] per la cambra del Síndic, per lo arxiu*. Mentre que el fuster Tomàs Mulet aportà peces domèstiques (ARM, AH 4787, f. 46v). Mestre, com hem dit, dugué la tasca important de la reforma de la Casa del Sindicat, segons es desprèn de les copioses despeses conservades (ARM, AH 4786, f. 73r i s.; ARM, AH 4788, f. 60v).

un tram més: *V.M. ja tenen vista la traça de la capella quelcom xica és, nosaltres havem volgut veure si la poriem créixer una clau y tenir sagristia digne [...] y fer que aixecam són dues claus sien tres y loch per dita capella y verament se poria complir millor l' obra y estaria més ligada [...].*³¹

El problema d'aquesta proposta era que no tenien el terreny i havien d'agafar part d'un trast veí o part de l'hort del recinte. El novembre els síndics tornaren a reunir-se i Arnau Bonmacip, síndic d'Inca, informà del sobrecoast que això suposava:

*Honors V.M. se recordaran com en lo consell propassat nos fou donat orde de veure si poriem acréixer una clau a la iglesia [...] prenint un tros de l'hort de les cases de M. Marcer però [...] vist cert fideicomis fet per dit Marcer [...] no obstant nons ha volgut dar lloc y considerat que tant acomodada y mes estara dita iglesia fent-se de l'arc [...] resta prou plaça y del carrer major se podrà veure lo retaule confiats que V.M tindran per bé dita mudança [...] y així bé del retaule dat a fer a me. Pere³² Sagarra, imaginaire, conforme la traça tenim en lo qual ha de fer una pastera y un Sant Pere de bulto, ni mas ni menos és lo de la Seu, hagut esguard de la altaria y amplaria del retaule perquè en esser feta l'esglesia sia fet lo retaule y [...] Sr. Bisbe la capella beneesca així bé lo retaule y campana [...] s'ha de fer [...] es necessari donar diners per avançar les obres [...].*³³

El retaule de Joan Sagarra com ja veiem en aquest parlament s'havia comanat paral·lelament a la construcció de la capella. Això, com veurem, tengué algunes conseqüències pel fet que sembla que els trams, almenys el de l'altar, van ser més amples del que es tenia previst. Un resultat que equivalgué a haver d'ajustar el moble provocant un increment de la despesa. L'escultor havia contractat l'obra, un poc abans, amb els síndics Arnau Bonmacip i Jaume Puig:

Contrata del estatuario Juan Sagarra para hacer el retablo de (la) iglesia del sindicato.1586

Faig fe, Jo, Jaume Puig nott. Com los senyors Ms. Arnau Bonmacip y Ms. Jac. Puig síndics clavaris de la Univert. Forana de una p(ar)t y lo honora(ble) m(est)re Joan Sagarra imaginaire de [...] per altre son d'acordí ço es lo dit Sagarra de fer un retaule de llenyam vermell per la Iglesia se fa en la Casa del Sindicat conforme la traça per ell mostrada y de mà mia firmada de altaria, amplaria y ab los relleus en ella designats en la pastera del qual promet fer y donar acaba(da) ab totes sus proporcions una figura de St. Pere de bulto ab sa cadira de la altura y proporció es necessaria hagut sguard de la dita pastera [...] de la hechura es lo de la Seu. Ni més ni menys no obstant dit Sagarra no havia dada la traça la qual retaule ab dita figura de St. Pere dit Sagarra promet y se obliga donar conforme dita traça y desus dit es per tota la quaresma pròxima vinent y los dits Srs. Síndics se li prometen per tota cosa fase pintar y daurar darse-

31 ARM, AH 4477, f. 48v.

32 Encara que sigui transcrit com a Pere és un error de l'escrivà. Tant el contracte com les despeses que veurem citen l'escultor amb el nom que coneixem (Joan).

33 ARM, AH 4477, f. 50v-51r. El text conservat fa mal llegir i, més o menys, creiem que correspon a la transcripció feta. Pel que sembla volgueren ampliar un tram que no feren i optaren per ampliar per la banda del pati, segons es dedueix. De tal manera que la mirada des del carrer i el pati obert donaria no sols una visió del conjunt sinó també del retaule interior. Suposam que en aquell moment encara no s'havia posat l'actual arcada que dividí el pati en dos espais. Aquesta part conservada (obra i portes amb els forrellats i baules originals amb l'escut d'armes) creiem que es construí al voltant de l'any 1616 perquè el fuster Josep Barceló cobrà: [...] 5 lliures y son [...] per la sindria per fer lo arc de la placeta [...] per les portes noves [...] (ARM, AH 3045, s.f.). Mentre que l'empedrat es posà el 1634 (AH 3065, f. 20v). No sabem si hi hagué empedrats posteriors però segons la llicència d'obres de 1988 es va conservar el que hi havia.

li cent y cinc lliures moneda de Mall(orca) deste manera: ço es vint lliures de [present] y les restants 85 ll segons la feyna dara feta de manera que acabat dit retaule sia acabat de pagar dit Sagarra. Les quals 105 ll dits Srs. Sindics se li donaran per tota cosa, tant per llenyam, mans co(m) estat altre qualsevol altre cosa fora pintar y daurar lo que se guardara a dits Srs. Sindichs [...] Fas lo present firmar de dites parts restant la present escriptura en mà dels dits Srs. Sindics y la traça en poder de dit Sagarra. Als 28 de 8bre 1586.

Arnau Bonmassip, sindich clavari

Jaume Puig, sindich clavari

Jo Joan Sagarra, himaginayra firma lo susdit passar en veritat.³⁴

Aquesta obra escultòrica del Sindicat Forà és la primera que es coneix realitzada per Sagarra a compte propi. Una vegada acabà la formació en el taller de Gaspar Gener. I feia tres anys que havia contret matrimoni amb Elisabet, la filla del mestre. El taller de mestratge no l'abandonà del tot perquè seguí col·laborant tant amb el sogre com amb el gendre (Gaspar Gener II).

El treball d'aquest escultor ja l'hem citat, en part, dins les construccions fetes per Antoni Genovart: una imatge de Sant Miquel a Artà (1592) i el portal major de la parroquial de Felanitx (1599-1603).³⁵ També sabem que en tengué d'altres de caràcter menor: un tabernacle per Pollença (1601) i algunes feines en el Palau de l'Almudaina.³⁶ Una de les darreres obres va ser un retaule de Sant Cristófol per a Binissalem (1605-1611). Una tasca que, segurament, alguns dels seus descendents (Vicenç i Francesc Sagarra) en tengueren alguna part activa. Almenys foren aquests qui acabaren de cobrar les partides pendents després que finàs (†1621).³⁷

El contracte que hem pogut recollir menciona que havia de seguir com a exemple el retaule de Sant Pere de la Seu. Una referència que no ens serveix de gaire informació perquè aquesta altra peça es perdé arran d'un incendi (1819).³⁸ Sagarra realitzà la nova peça del Sindicat en pocs mesos. A banda del cobrat durant la firma del contracte, sabem que el 29 de juliol de 1587 cobrà altres cinc lliures i una altra partida la rebé a l'octubre.

La construcció del presbiteri però, com ja hem comentat, es realitzà amb més llum del

34 ARM, AH 4251, s. f., C-26.

35 CARBONELL BUADES, M.: *Art de cisell i de relleu*, Palma, 2002, p. 84, 120.

36 POU AMENGUAL, M.: "El retaule dominic del Roser a Pollença", *Locus Amoenus*, 15, 2017, p. 60; MOLINA BERGAS, F.: "Jerarquia y poder en la confradía de pintores, bordadores y escultores de la Ciutat de Mallorca", *BSAL*, 70, 2014, p.141-163.

37 POU AMENGUAL, M.: "Sobre la retaulística de Binissalem durant l'època moderna. Les intervencions de Joan Sagarra i Joan Antoni Oms", *BSAL*, 70, 2014, p. 167-171.

38 De les poques referències històriques del retaule de la Seu es troba la narració de J.M. Bover: [...] *El retablo era muy antiguo pues conjeturo con fundamento si seria obra del año 1400. En un incendio [...] no perdonó no solo al cuadro [...] parte de la bóveda lo que desde luego se mandó reedificar por orden del Cabildo cuyas armas y las del San Apóstol son las que en las llaves sustituyeron a las de Zaforteza [...]* (BM, BOVER, J.M.: *Miscelánea histórica Maioricense* (Ms), V, f. 49v). Hi ha un darrer treball que analitza l'evolució d'aquesta capella catedralícia: ESCALAS MARTÍN, M.M.: "Origen y transformación histórica de la capilla del Santísimo en la Catedral de Mallorca", *LlNÑO*, 24, 2018, p. 35-46. Segons el grau de fidelitat que seguí l'escultor Sagarra podríem tenir una primera aproximació al retaule gòtic que desaparegué de la Seu. El moble tindria uns cinc plans repartits entre la predel·la i carrers. I la figura titular seria de l'apòstol damunt la càtedra.

previst. Una situació que provocà l'ampliació de la nova peça i haver de fer una súplica als síndics per poder compensar les despeses afegides:

Die 13 10bris 1587 per Joan Segarra imaginaire

Magnífics Sr. Syndics

Mestre Joan Sagarra era tingut en fer lo retaule del Gloriós Sant Pere, lo qual ha fet per la present Universitat d'amplaria de setze palms y mig y d'altària de vint palms y mig posant-hi lo llenyam y tot lo menester com apareix lo acta de concordia y traça per ell feta d'aquell y com lo hage fet d'amplaria de devuit palms y d'altaria de vint y dos palms per efecte de embalar aquell per hont en aquell ha entrat més llenyam y ha haguda mes feina. E com a bé que hagués seguida la traça y concordia feta per dit retaule en ninguna manera haguera tret lo just jornal y cabal de aquell com més havent lo fet més ample y alt y molt mes embalat de obres com se pot veure per la traça y retaule lo qual esta fet. E com sia cosa justa que quiscun sie satisfet de son just treball y cabal, per tant, dit Sagarra suplica a V.M. haguda ocular visura de dit retaule y traça y feina per ell feta en dit retaule. Y considerant lo llenyam que hi ha entrat més [...] afegir-li alguna justa quantitat així per estrenes com per lo just valor de dita feina, les quals coses a bé [...].³⁹

El consell es reuní l'endemà a la petició. Un moment, a més, que ja començaven a tenir en compte els elements del nou lloc. Baldament, encara no tenien cap pressupost assignat per aquestes despeses afegides. I, de moment, tampoc s'acordà resoldre la petició feta per l'escultor.⁴⁰

El treball final però fou cobrat de manera periòdica cosa que ens indica la regularitat que tengué aquesta feina. Un nou avançament el trobam després: *Jo Joan Sagarra, imaginaire, confesa haver rebudes cinc lliures dic cinc lliures a bon comte del retaule per mans del senyor Jaume Vanrell; i la mateixa quantitat es repetí el gener. La peça fou finalitzada entre aquest mes i el març de 1588. Segons es pot desprendre quan cobrà 5 lliures pel retaule que feia en el mes de gener i altres cinc dos mesos després transcrit de la següent manera: [...] compte del retaule he fet per la capella [...].⁴¹*

Per altra banda, Genovart, tengué l'edificació, en gran part, acabada el 1587. I finalitzà amb les dues voltes previstes sense l'ampliació proposada. En tot cas, també tengué despeses no previstes que provocaren una altra súplica per banda d'aquest mestre d'obres. En aquesta petició ja es veu el resultat final de l'obra aixecada: *[...] ha feta i fabricada la iglesia de dos claus [...] amb lo millor modo y política a ell possible [...] tant del portal, voltes y claus tant ben proporcionada que dóna contento a qualsevol qui veu aquella [...].* Uns mèrits que, fossin certs o no, servien per justificar la pujada del preu i el cobrament.⁴²

39 ARM, AH 4477, s.f, cosit entre f. 54-55.

40 ARM, AH 4477, f. 54r-55r. Les portes de l'església, ornar l'altar, pali, comprar un calze amb la patena, etc. eren peces que s'havien de comprar. I no tardaren més d'un any en entrar-hi perquè el 1590 dins l'església ja hi trobam: tovalloles, palis, una llàntia de vidre, una patena d'argent, un camis i una capsa de llenyam pintada per tenir les hòsties (ARM, AH 4251, s.f.). L'argenter Rafel Guitart feia de testimoni de l'inventari però no sabem si tenia cap relació amb l'entrada de les peces.

41 ARM, AH 4782, f. 85r, 88v, 90r-v; AH 4783, f. 74r. El mateix dia (8 de març) en cobrava una altra partida de 6 lliures i en quedaven quaranta.

42 ARM, AH 4477, f. 53v-54r i full cosit. El síndic era un tal Vanrell. La súplica de Genovart s'acceptà i li lliuraren 10 lliures. Jaume Puig s'encarregava de la logística del Casal i també demanà cobrar pels serveis. Però no tengué tanta sort o, almenys, el consell no resolgué aquesta altra petició.

La capella conservada de l'hospital de Campos, com hem mencionat més amunt, és la que ens pot proporcionar una idea més clara d'aquesta altra. L'oratori de sant Pere va ser un edifici adherit al Casal i de dos vessants amb l'entrada pel pati obert del carrer del Sindicat i donant l'esquena a la plaça de l'oli del darrera. Els murs devien ser llisos i amb poques obertures. Segons veurem, la portalada ciutadana, que també devia ser apuntada com la de Campos, tenia un nínxol damunt el portal amb un conjunt escultòric de tres personatges. A diferència de l'edificació campanera que és llisa. Tampoc es construï cap espadanya damunt la façana perquè tenia una torreta de campanar al darrera. Aquest campanar es pot deduir del fragment del volum que sobresurt en aquesta àrea segons es recollí en el mapa del canonge Garau. Però també els comptes de l'obra, que més endavant exposarem, citen l'existència d'una torreta de campanar. Un lloc on s'hi varen afegir dos rellotges de Sol. Pel que fa a les dimensions, sortosament, la súplica que realitzà Sagarra ens dóna una idea aproximada de les mesures interiors d'aquesta església institucional. El mur del presbiteri tenia un mínim de setze pams i mig d'amplada i altres vint-i-dos pams pel que fa a l'altura. Això vol dir que la capella tenia dos trams, aproximadament, de quatre metres d'amplada cada mur i per damunt dels cinc metres d'alçat s'aixecaven les voltes de creueria.⁴³

L'altar fou dut per Joan Rosselló el juny de 1587.⁴⁴ I Sebastià Marimon hi aportà algunes carretades de grava tant pel trespol, l'argamassa, la banda superior o pel farciment de les voltes. L'estructura de fusta per l'armassó de suport per construir les voltes internes fou muntada pels fusters Guillem Veny (40 sous) i Bartomeu Suau (28 sous). El portal de l'entrada el realitzen conjuntament el picapedrer Antoni Ballester i Genovart. Ells dos també treballaren en altres parts de la capella.⁴⁵

El retaule de Sagarra no es muntà en un primer moment dins l'oratori però ja havia entrat a formar part del patrimoni de la corporació (1588). I de manera provisional va ser dipositat entre la sala gran del Casal i la sala de l'arxiu: *Item dins lo Arxiu de les escriptures una taula de noguer llarga sens petja y molta part del retaule que ha de esser per la Iglesia que no esta posat a son cte. [...]* I en la sala gran nova: *Item part del retaule de la capella on esta la figura de St. Pere [...]*.⁴⁶

No sabem, exactament, quan tengué la instal·lació definitiva però no tardà moltes setmanes. Genovart, entre els mesos de setembre de 1588 i el gener següent, posà el bancal. Un tipus de treball habitual en ell perquè també executà el de l'església de Sineu. A més, el moble de sant Pere tenia un nínxol per la figura central cosa que suposava un volum afegit a la banda posterior. Això requerí que Genovart hagués de llavorar part del mur del presbiteri per

⁴³ Un pam mallorquí són 0'1955 m. Per tant, 18 pams: 3'50 m; 22 pams: 4'30 m.

⁴⁴ ARM, AH 4783, f. 71v. *Jo Antoni Genovart, picapedrer, faig testimoni com me. Joan Rosselló, picapedrer [...] rebut de Jaume Vanrell, sindic [...] cinc lliures y son per un altar [...]*

⁴⁵ ARM, AH 4783, f. 72r-75r; AH 4782, f. 84 i s. Un altre pedreny i mitjans de marès foren de Lluçmajor duts pels nadius d'aquest poble Jaume i Bartomeu Cardell (pare i fill). Sebastià Marimon, Lluç Ferragut, Antoni Ballester o Joan Llobet que s'encarregà de deu dotzenes de cantonades són altres jornalers que hi treballaren; la botiga del fuster Pere Bover, etc.

⁴⁶ ARM, AH 4251, s.f. Inventari any MDLXXXVIII. Aquest any ja tenien algunes de les peces que havien de completar la capella. Per exemple, a la cambra el Sindic Vanrell s'hi trobava [...] *una campana nova que se ha de posar en la Iglesia.*

poder encabir tot el conjunt: *Jo Antoni Genovard [...] confés haver rebut [de Pere Sureda síndic] a bon comte de l'escarada tinc. Ço és el sota bancal del retaule y la capelleta per la pastera de St. Pere i una pica d'aigua beneida y tres figures. Ço és Nstra. Senyora amb son fillet y dos síndics la qual escarada va per preu de vint i cinc lliures. Fet 21/10/1588.* Un treball que finalitza tres mesos després cobrant unes tres lliures per: [...] *lo fet al bancal del retaule y tres figures damunt el portal de l'esglesia y una capelleta per estar la pastera de Sant Pere y una pica d'aigua beneida [...]* (11/01/1589).⁴⁷

La narració de Genovart ens dóna, com veiem, més informació. No només del treball que realitzà sinó del conjunt de l'oratori. El mestre d'obres a més de realitzar-hi una pica per l'aigua beneïda va realitzar una figura de Nostra Dona franquejada per dues figures de síndics damunt el portal. La documentació no dóna peu a més interpretacions de la composició d'aquest conjunt escultòric. Emperò donat el context religiós, devocional i polític davant del qual ens trobam tot fa pensar, sense gaire marge d'error, que aquesta capelleta que presidia la façana tenia la Verge en el centre amb dos síndics orants vestits amb gramalles a cada costat. Almenys, aquest és l'esquema que en el segle següent repetiran algunes pintures d'aquest context quan es representaven els Jurats del Regne.⁴⁸

Si aquesta interpretació és la correcta, la documentació ens indica que les tasques de Genovart anaren més enllà de la del picapedrer o mestre d'obres. I feia petites peces d'escultura. Un aspecte que tendria el paral·lelisme a la creu del Colomer que realitzà a Algaida. La peça algaidina té diverses figures i elements arquitectònics clàssics (columnes i volutes). Entre aquests darrers elements ens crida l'atenció les volutes aixafades del capitell algaidí i que, curiosament, eren seguides a les de la finestra robada d'aquest recinte. Uns aspectes que ens poden fer apuntar cap a un possible mateix cercle de treball, al voltant d'Antoni Genovart o taller, com a autors. Un aspecte, tanmateix, en coherència a l'època i els distints actors i aspectes que ens apareixen en aquesta institució. Recordem, a més a més, que en el parlament del síndic de 1586 ja es mencionava que Genovart havia pres alguna part activa a les obres abans de passar, directament, a un primer lloc de la direcció.⁴⁹

L'escultor Joan Sagarra, per altra banda, coetàniament quan elaborava el retaule del Sindicat també s'encarregà de pintar i daurar les claus de volta d'aquest nou espai. Els blocs de pedra s'havien dut de Santanyí l'abril de 1587. I n'arribaren tres: un per fer la pica d'aigua beneïda i dos per les claus de les voltes.⁵⁰ Aquests no tardaren més de tres mesos

47 ARM, AH 4613, f. 52r-v. De la pica, o piques d'aigua beneïda, que pogué tenir aquest oratori; Zaforteza Musoles recollí que encara a la primera meitat del segle XX n'hi havia una d'empotrada en el mur del carrer Vallori, número 2. El carrer del darrera del Sindicat i que donava a la plaça de l'oli (ZAFORTEZA, D.: *La ciudad de Mallorca...*, p. 280-282; també citat a: OLIVER MORAGUES, M.: *La Casa i carrer...*, p. 21). Aquesta zona té un nou edifici que ocupa tot l'espai, cosa que fa impossible entreveure més dades.

48 Les pintures amb els Jurats de l'illa que segueixen aquesta composició les trobam a la pintura: "El Crist dels Jurats" del Consell de Mallorca o amb una Verge a la taula del Cerimonial de Cort feta pel pintor A. Riera (1659).

49 ARM, AH 4774, f. 29v, 30r, 60v. Les portes de la capella les posaren l'any 1589 pel fuster Guillem Güells. Sobre Genovart, entre 1588 i 1589, es reincideix sobre la feina: *Jo [...] reb [...] de l'escarada tinc en la Casa del Sindicat ço és lo sotabancal del retaule i la pica d'aigua beneida i tres figures a nel portal. Ço és una Ntra. Sra. i dos síndics. I va per preu de vint-i-cinc lliures (28/11/1588).* Uns treballs que torna a cobrar el gener: [...] *bancal del retaule i una capella dins la paret a on te d'estar la pastera de Sant Pere i tres figures damunt el portal de la capella i una pica d'aigua beneida [...]*.

50 ARM, AH 4784, f. 50 i ss. Genovart és qui fa de testimoni, gestionà l'arribada del material i cobrà per fer una

en esculpir-se i l'escultor Sagarra les completà, com hem mencionat, amb la pintura i el daurat.⁵¹ Una tasca menor però que tampoc fou l'única perquè, igual que hem vist en Gregori Ballester o Gaspar Oms, Sagarra també pintà algunes miniatures blasonades de la corporació. Almenys la del síndic solleríc Jaume Custurer l'any 1587.⁵²

Si bé ja hem mencionat com desaparegué i destruí l'escultura aplicada exterior que tenia aquest conjunt monumental. Les dues claus de volta, una vegada esbucada la capella, passaren al Museu Diocesà de Mallorca. I tot i que la documentació no en parla ara sabem que en aquestes peces es treballà en una: l'escut d'armes corporatiu amb les quatre barres i dues claus. I, per l'altra, la figura de Sant Pere Apòstol assegut i en senyal de benedicció. Que, en el millor dels casos, aquesta darrera representació podria haver seguit el disseny de la figura que havia fet Sagarra pel retaule (fig. 5-6).⁵³

L'any 1589 quan el retaule es posà damunt el bancal s'acabà pintant i daurant. Aquests treballs no estaven inclosos en el contracte i el pintor escollit per aquesta segona fase fou Onofre Suau. Si bé Sagarra, posteriorment, en tornarà a prendre part activa.

Pel que fa al pintor Suau es pot dir que aquesta feina pel Sindicat Forà degué ser la primera en importància que realitzà durant la seva vida professional. Doncs el pintor obtingué el mestratge pictòric aquest mateix any. Suau poc després (1593) ja comptava amb un aprenent, Miquel Riutord, que també degué visitar la seu de la corporació amb el mestre per treballar-hi, perquè en aquest altre any, com veurem, el pintor encara hi feia tasques artístiques. Alguns anys més endavant es pot seguir trobant al pintor Suau obrant per a la capella del Roser de Valldemossa. I, així mateix, a finals de segle (1597) tornava a coincidir amb l'escultor Sagarra, juntament amb altres pintors, treballant en el Palau de l'Almudaina.⁵⁴

El cost de Suau per les tasques del Sindicat de Fora (daurat de la pastera i de la figura de

finestra de racó. A l'abril de 1587 dirigia el bastiment intern de l'església per muntar els dos trams de la volta de creueria.

51 ARM, AH 4785, s.f. *Jo Joan Sagarra himaginair confessa haver rebudes set lliures [...] per pintar i daurar de les dues claus de la capella [...]*. Aquest altre còdex és un dels qui contempla més copiosament les partides d'obres. L'escultor, per exemple, en seguí registrant diversos rebuts pel retaule (35 lliures el 24 de gener de 1587; 20 lliures pel febrer i 15 lliures a l'abril). Les parets de la casa i capella es feren entre el setembre i novembre de 1586. Pel desembre estaven en el portal i les cantonades, etc.

52 ARM, AH 4782, f. 96v. Cobrà 5 sous. L'escut d'armes pintat és un pont de dos arcs amb l'anagrama CV coronat per una creu. La tipologia i composició usada per Sagarra segueix la que pintà Gaspar Oms (fig. 1). Encara que es troba bastant desgastada.

53 Una foto i la procedència d'aquesta clau de volta fou publicada a la veu de la GEM: PLANAS, A.: "Sindicat de Fora", *GEM*, 16, 1991, p. 248. Per altra banda agraeisc l'obtenció de les fotografies i les fitxes d'inventari a Conxa Pons del departament de patrimoni del Consell de Mallorca (n. inv. 978 i 979). No m'ha estat possible la localització material d'aquestes peces. Però sabem que a la primera meitat del segle XX la clau de volta amb les armes del Sindicat es trobava encastada davall el porxo d'accés del museu. A l'esquerre del pati del Palau Episcopal (AGUILÓ, R.M.; PALOU, J.M.: *Rafael de Ysasi: Museo Arqueológico Diocesano* (II), Palma, 2018, làmina II). Després en passar el museu a l'altra ala del Palau, la peça es guardà a peu pla en alguna de les sales. Valdria la pena la seva recuperació i la retornada a exposició pública amb la pertinent informació divulgativa. No només per la banda patrimonial o artística que puguin tenir sinó perquè són dels pocs testimonis representatius que perduren d'aquesta institució.

54 CARBONELL BUADES, M.: *Cendres de Troia. El pintor Miquel Bestard (1592-1633)*, Palma, 2007, p. 123; BAUÇÀ DE MIRABÒ, C.: *La Real Cartuja de Valldemossa*, Palma, 2008, p. 294; MOLINA BERGAS, F.: "Jerarquia y poder...", p. 152.

Sant Pere) va ser de seixanta lliures.⁵⁵ L'octubre de 1589 començà a rebre 5 lliures per la pintura i seguí cobrant fins a l'abril de 1590: 5 lliures (19/10/1589), 19 lliures el mes següent en dos rebuts i, després, 4 lliures i 6 sous (28/04/1590). El 29 de maig de 1590 havia acabat aquesta primera feina i cobrà una quitança de 6 lliures i 10 sous del síndic Melcior Vives [...] *per a compliment per tota la feina ha feta en el retaule de la capella del Sindicat*.⁵⁶ Això dugué a l'acabament del gruix pictòric del nou moble i pogué ser inaugurat juntament amb la capella.⁵⁷

El retaule i l'oratori van ser inaugurats però encara hi havia feines pendents. Per això tornam a trobar Onofre Suau durant els mesos d'agost i desembre de 1590 per pintar [...] *los cinc plans del retaule* [...]. O sigui els buits dels carrers i de la prede-la.⁵⁸ Onofre Suau degué fer algunes escenes hagiogràfiques en coherència amb els sants que tenia el moble i que, segons els inventaris que exposarem, almenys, s'hi trobaven un Sant Pere (el titular) i un Sant Andreu.

L'any 1593 consta que la cúria del bisbat visità l'oratori i pogué registrar el nou entorn: [...] *altare ac retabulum... decenter estare* [...] *Poster vero visitant calcuiem, missae et omnia alia ornamenta dit capella* [...] *omnia bene manere*.⁵⁹ I els síndics, posteriorment, en pogueren parlar en una reunió per decidir completar el lloc amb les peces requerides.⁶⁰ L'any següent de la visita diocesana encara tenien pendent feines de detall.⁶¹ I, una altra vegada, del setembre de 1594 a l'agost de 1595, es tornà a acudir a l'escultor Sagarra i al pintor Suau pels acabats.⁶²

Finalment, i pel que fa a l'existència llarga de més de dos segles del retaule corporatiu, el moble tengué intervencions menors a càrrec d'alguns fusters i artistes. Una de les

55 Els comptes es poden seguir amb els fets pels dos síndics. Un d'ells és el que mencionarem en el text i l'altre és Antoni Torrens que fa constar el preu estipulat. Els altres pagaments parcials són: 10 lliures per pintar el retaule (20/10/1589); 5 lliures (12/12/1589); 25 lliures dos dies després; 5 lliures per començar a pintar dos dels plans (17/04/1590) i seguí, pel mateix concepte, el mes següent (2 lliures i 10 sous): ARM, AH 4776, f. 31r-v.

56 ARM, AH 4770, f. 25v-27v, 53v.

57 ARM, AH 4770, f. 34 r. [...] *per fer sonar les trompetes lo dit de la benedicció de la capella* [...]

58 ARM, AH 4774, f. 25v-26r, 28v, 29v. En aquests rebuts el síndic és Pere Antich: [...] *Jo Antoni Torrens faig testimoni com me. Onofre Suau, pintor, ha rebut* [...] *set lliures y deu sous* [...] *y son per un pla de la banqueta del retaule* (23/08/1590); *deu lliures y son a bon compte* [...] *de pintar los cinc plans del retaule* (01/11/1590); *Onofre Suau, pintor, reb* [...] *vull lliures y son a bon compte del retaule que pinta* (15/12/1590). Aquest any també es pagava 1 lliura per la figura del palis. Segurament una figura brodada, o pintada, de les que sortiran en els inventaris que veurem.

59 ADM, Visites Pastorals, 1593, s.f.

60 ARM, AH 4471, f. 63r. Acta del dissabte 17/07/1593. *V.M sabran com lo reverendíssim Sr. Bisbe nos ha manat ab penes que facem uns vestiments, uns palis y tovalles per la nostra iglesia y sera necessari fer uns calaxos per tenir los ornaments* [...]

61 ARM, AH 4767, s.f. *Més per manament que acabin de pintar el retaule y dues gerretes y sis sous per obra de terra. Tot 7 sous y 4 diners*. Una de les tendes que el pintor Suau comprava els pans d'or era a cal sucrer Pere Boner. El qual entre la cera per a la corporació i el pa d'or d'Onofre Suau cobrà 13 lliures (ARM, AH-4773, f. 47r., abril de 1592).

62 ARM, AH 5006, f. 4r, 52v, 53v-54v. L'escultor rebé, en sis rebuts, 43 lliures. El pintor Suau acabà de cobrar 5 lliures a l'agost de 1595. A títol d'anècdota podem dir que perderen els comptes dels treballs i li manaren al pintor que recollís tots els rebuts per revisar-los; ARM, AH 5007, f. 26. *Jo Joan Sagarra himaginair quonfessa haver rebudes dotze lliures* [...] *del senyor Francesc Llobera* [...] (24/11/1594). El retaule fou completat amb unes cortines de Rafel Cabanellas (agost de 1595).

primeres renovacions importants l'hem poguda localitzar el març de 1647 quan el pintor Miquel Domenge (†1660), un pintor sense obra estudiada i dins el cercle del pintor Jaume Comelles, cobrà més de tres lliures per arreglar-ne algunes parts.⁶³ Una de les darreres participacions va ser una restauració de cert volum. Almenys pel que fa al policromat original i que la realitzà el pintor Josep Martorell l'any 1752.⁶⁴

La fortuna posterior del retaule de Sant Pere Apòstol una vegada anul·lada la institució i venut el patrimoni monumental no l'hem sabut resoldre. Quan es vengueren els edificis a Miquel Salvà sabem que el contracte estipulava que no hi estaven inclosos els béns mobles: [...] *Se advierte que en la presente enajenación no van comprendidos los muebles de la casa principal, ni el quadro, altar y muebles del oratorio* [...].⁶⁵ Algunes de les peces, com sabem i més endavant explicarem, passaren a l'església de Santa Eulàlia, però d'entre aquestes no hem localitzat el retaule que presidia la capella institucional. Segons Bover: [...] *llevada la figura de St. Pedro y la de N. S. a la Igl^a de S. Eulalia y capilla de los Santos Cuatro coronados mártires del gremio de albañiles* [...]. La figura de Nostra Senyora, que feia referència Bover, podria ser la pintura que veurem de la Immaculada. Encara que també podia fer referència a la que presidia el portal major de l'església. La figura de Sant Pere i el retaule, en canvi, segueixen estant en parador desconegut.⁶⁶ Tampoc n'ha quedat rastre del mobiliari i dels utensilis de la Casa Sindical (cadiram, segells, etc.). A pesar de que molt d'ells serien, fàcilment, identificables perquè consta, en més d'una ocasió, que se solien posar gravades les armes sindicals.

3. El context artístic del Sindicat de Fora durant l'època moderna

Els inventaris dels béns que, periòdicament, elaborava el Sindicat Forà són molt interessants per l'aspecte artístic que desenvolupam en aquest estudi. Aquests registres funcionaven de control i a través d'ells coneixem el que tenien, l'ampliació o la desaparició de les peces. A més a més, ens dóna una idea de l'estructura de la Casa del Sindicat i els seus usos. En

63 ARM, AH 3614, f. 54r. Si bé el pintor cobrà la feina a l'abril: *Jo Miquel Domenge, pintor, confes haver rebudes tres lliures y quinze sous [...] y son per adob de tres plans de la banqueta del retaule de lo altar de Sant Pere [...] i reb del senyor Joan Oliver, síndic (04/04/1647)*. També el localitzam el mes anterior quan exercí de testimoni del sastre que havia preparat les gramalles (21/03/1647). Un fet que ens indica que ja devia treballar pel retaule.

64 ARM, AH 4609, f. 24v. *Jo he rebut [...] 3 ll. 15s. Per haver renovat lo altar de St. Pere [...] això és de mon ofici de pintor. Palma, 17/12/1752. Josep Martorell, pintor*. En aquestes dates el mestre d'obres era Miquel Cerdà. Que la intervenció del pintor completava una renovació més ampla es veu amb el fuster Antoni Balla. Perquè aquest cobrà per clavar unes cornises per a l'altar i reclavar els dos quadres laterals. Els tres anys següents el prevere Antoni Pont de la Terra incorporà i arreglar altres peces: [...] *per cinta pel St. Cristo [...] per renovar la dita figura del St. Cristo y fer-li una ma* (octubre de 1754); *deu florerer comprades a Barcelona per adorno de la Iglesia de St. Pere* (02/07/1755). L'any 1754 compraren un Breu d'indulgències (ARM, AH 4607, f. 23v, 37v, 39v, i full solt del fuster Balla).

65 ARM, Notaris, P-1338, f. 228r i s. El conjunt era la Casa del Sindicat, l'oratori i tres botigues. En aquell moment (1823) l'immoble limitava amb l'actual carrer del Sindicat, amb les cases del sabater Damià Canals, del negociant Felip Martí, del teixidor de lli Antoni Coll i l'hort d'Antoni Nicolau. La del cap de cantó era dels hereus de Gabriel Estada, àlies Espanya. Aquest darrer malnom degué seguir per identificar l'actual carrer.

66 BM, BOVER, J.M.: *Miscelania històrica Maioricense* (Ms), V, f. 63. S'ha especulat si la figura de Sant Pere seria la que tenia el retaule del Sant Crist de les Ànimes d'aquesta església (OLIVER MORAGUES, M.: *La Casa i carrer del Sindicat...*, p. 23). Una peça que desaparegué en un incendi (1971). Però si Sagarra el va fer així com el contractà, el sant assegut a la càtedra, no correspondria a la figura que s'incendià. Que, a més, tenia una figura de Sant Ponç de parella coherent. Aquesta tampoc correspon a cap de les peces que tenia la institució. Els objectes de la capella dels Sants Coronats, a començaments del segle XX, foren mudats a l'església de La Soledat (Ciutat). Un altre lloc on tampoc hem obtingut cap resultat.

tot cas, sense deixar d'altres aspectes interessants (els béns mobles o teixits), en aquest apartat, donarem prioritat a l'estudi de les peces pictòriques.

L'inventari de 1649, fet cinquanta anys després de la gran ampliació que hem vist, ens informa de les dependències i dels béns que es custodiaven. En total hi trobam 15 espais interiors, inclòs l'oratori, si bé, no tots tenien peces artístiques.⁶⁷ Per fer-nos una idea exposarem aquest primer inventari i, després, afegirem les variacions més importants que tengué. L'espai que disposava d'un major nombre de pintures era la Sala de reunions i solia ser la primera en ser registrada en aquest tipus de documentació. Vegeu:

En la Sala:

Item un retrato a l'oli de Cristo Crucificat y les figures de Ntra. Sra. y Sant Joan evangelista amb son dosser de tafeta blau senzill y cortineta y flocadura del mateix.

Item altre quadro a l'oli amb les figures de Sant Cabrit y Sant Bassa.

Item tretze retratos a l'oli amb la figura de Ntro. Senyor Salvador y los dotze amb les figures dels Sants Apòstols.⁶⁸

Item un retaula molt antic al tremp amb la figura Ecce homo.

Item altre retaula molt vell y molt antic rellevat amb la figura de Ntro. Sr. Crucificat.

En la cambra del Sindicat Major:

Item un retaulet vell al tremp trencat amb la figura de Ntra. Sra. del Roser, que per ser tant vell no es apta de tenir-lo penjat.

[..]

Les pintures que s'hi trobaven, potser, no totes foren incorporades directament a partir de la compra directa per banda de la institució. Ja que el lloc també tenia una funció domèstica i de recepció dels síndics i dels altres representants i treballadors de la Part Forana. Cosa que fa que alguns d'ells poguessin incorporar peces i després passessin a formar part del conjunt. En canvi, d'altres sí que podem dir que foren adquirides a compte de la corporació. Aquestes tant podien ser comprades directament al pintor o a través d'un intermediari. Un dels qui exercia de manera més habitual aquesta funció era el custos o guardià de la Casa. L'any 1630 aquest càrrec era ocupat per Rafel Bover i fou l'encarregat d'adquirir els

67 ARM, AH 6661, f. 2v-4v.

68 Aquest apostolat perdurà fins al segle XIX perquè encara surt a la sala nova a l'inventari de 1799. Aquest registre de finals del segle XVIII les descriu d'una manera prou precisa i fa que ens doni una idea més completa del conjunt. La pintura del Salvador era un llenç d'un sant Crist, segurament, de cos sencer amb tota la creu. L'apostolat eren quadres més petits amb figures de mig cos: *Un quadro gran figura del Sto. Cristo y dotze quadros medianes figures de los dotze apòstols, usats* (ARM, AH 6661, f. 73). Aquesta iconografia es coneixia prou bé en els interiors domèstics de Ciutat. Per exemple: Francesc Vicens Tarongí o també a la casa del menescal Guillem Terrassa (1708) en tenien uns (ARM, Protocols-3655, f. 19v; Prot. 3646, f. 213); el mercader Llorenç Ballester (1724) tenia el conjunt de l'apostolat amb una pintura de Jesús (ARM, Protocols-3633, f. 35). I Francesc Lloret (1729) en tenia un d'incomplet amb 7 dels 12 apòstols (ARM, Protocols-3633, f. 221). A més, Gaspar Oms, que hem vist que treballà pel Sindicat, tenia un llibre d'estampes amb les làmines dels apòstols i les degué usar en alguna ocasió per les seves obres pictòriques (LLOMPART, G.: *La pintura medieval mallorquina*, IV, Palma, 1980, p. 243). I dins aquesta tècnica (làmines impreses) sabem que Joan Fullana (1748) també en disposava d'un conjunt damunt fusta (ARM, Protocols-3622, f. 75 i ss. [...] *12 retaullets dels Apòstols de paper o pergamí* [...]). En canvi, l'ús de l'apostolat aplicat damunt d'altres peces (sarcòfags interiors de la mare de Déu de l'Assumpció o sanefes decoratives dins casals) es coneixen gràcies a algunes peces que conserven els museus Diocesà i el de Mallorca i, potser, també en el casal de Can Moragues.

quadres de l'apostolat que hem citat: [...] *Jo debaix scrit Rafel Bover, guardià del Sindicat he rebut de Mo. Pere Seguí, sindic [...] 26 lliures per lo preu de tretze retaules qui són els dotze apòstols i nostro senyor que serviran la sala major del Sindicat.*⁶⁹ En d'altres ocasions el mitjanser era, relativament, un extern. Un d'ells el trobam amb el quadre dels Sants Cabrit i Bassa que fou adquirit l'any anterior al de l'apostolat i l'encarregat va ser el fuster Pere Esteve. Un personatge que durant aquells anys també era un treballador habitual de la institució. Esteve revengué la pintura per unes 10 lliures: [...] *me. Pere Esteve, fuster, ha rebut del Sr. Jaume Gual, sindic-clavari, 10 lliures 15 sous i són per un quadro de Sant Cabrit i Sant Bassa amb guarnissa daurada la qual servi per la Casa del Sindicat.*⁷⁰

L'única de les peces d'aquesta sala de reunions que sabem que el treball fou pagat directament a l'autor va ser la pintura de Sant Joan i de Nostra Senyora. L'any 1629 el pintor Joan Llodrà deixà la feina registrada: [...] *Jo debaix scrit, Joan Llodrà, pintor, he rebut del Sr. Pere Seguí, sindic [...] 8 lliures y son per haver fetes y pintades dues figures en un quadro gran que son de Sant Joan y de Ntra. Sra. Fet a 8 de gener 1629.*⁷¹ En tot cas, cal precisar que si comparam la transcripció feta per Llodrà amb la peça inventariada. Llodrà no degué realitzar el llenç sencer sinó que només incorporà dues figures a un llenç que ja es trobava pintat amb un Crucificat. Un conjunt que devia ser de dimensions considerables perquè també estava completat amb un espai escenogràfic (cortineta, dosser, flocadura...).

El recorregut per la Casa del Sindicat, segons l'inventari, passava després per altres tres llocs: [...] *la cambra que mira a la Capella; la cambra del Sindic menor i la sala del Sindic menor.* En cap d'elles es trobaven objectes artístics i només tenien utensilis domèstics. Per bé que a la darrera cambra hi havia un document d'uns drets corporatius que el Sindicat degué emmarcar i decorar amb algun treball artístic menor. Pel fet que apareix citat de la següent manera: *Item un retaulet en que hi ha continuats tots los drets de la Universitat per memòria.* Sortint d'aquestes cambres es trobaven altres vuit sales, sense peces artístiques, fins que s'arribava a la part baixa de l'escala: [...] *saleta per la qual se va en el mirador damunt la porta forana; cambra del sindic vell; cambra al costat de l'arxiu amb sa finestra qui mira en el pati; cambra qui mira a la cisterna; cambra nova; cuina,⁷² botiga del carbó i cambra del pastador.* I, després davant l'escala, abans d'entrar dins l'església, tenien [...] *un retaule vell de la antigalla de la figura Ecce Homo.*

Una vegada completat tot el recorregut s'accedia a l'oratori. El qual ja tenia un conjunt considerable de peces:

⁶⁹ ARM, AH 3055, f. 54r. 30/01/1630.

⁷⁰ ARM, AH 3054, f. 46-47. 13/03/1629. El fuster Esteve, com diem, treballava habitualment pel Sindicat. De fet aquest mateix any els hi va fer una caixa nova amb guarnició flamenca. I el 1630 feia diverses atxeres i altres peces per les finestres de la casa amb motiu d'unes alimares (ARM, AH 3053, f. 75). La nova pintura dels Sants Cabrit i Bassa entra dins l'època de promoció d'aquests personatges durant les primeres dècades del segle XVII. De fet, el mateix any fou quan Cort se'n dotà d'un altre i que s'ha conservat. L'any següent foren proclamats co-patrons de l'illa. Un fet que serví per elaborar més pintures, per exemple, la que s'havia conservada a la Casa de la Inquisició, ara en el fons pictòric de *Sa Nostra*. En general, per aquesta època, les pintures i la seva promoció vegeu: DDAA: *Cabrit i Bassa entre el mite i la història*, Alaró-Mallorca, 2010; CARBONELL BUADES, M.: *Cendres de Troia. El pintor Miquel Bestard (1592-1633)*, Palma, 2007.

⁷¹ ARM, AH 3055, f. 51r.

⁷² En aquest lloc l'únic mencionable és que tenien una bacina de llautó vella.

Primo un retaule amb altar amb la figura de bulto al mig del gloriós Sant Pere y a cada part ço és a una: Sant Pere [sic] y en lo altre Sant Andreu.

Item una campaneta que està aplicada a la paret amb sa cordellina.

Item una campana al campanar.⁷³

Item altre campaneta per tocar missa.

Item dos piquetes de plata: una que té dit guardia y l'altre mestre Bart. Castell lleonat.

Item en lo dit altar la figura de Crist Crucificat de bulto d'altaria de tres palms amb ses cortines de tafeta blau y floquedura.

Item dos canelobres de llautó grans en dit altar.

Item un caxa gran amb son pany y clau dins la qual hi ha lo següent [...].⁷⁴

Un artista coetani, l'escultor Pere Pou, va intervenir en alguns d'aquests objectes. Almenys, el tenim documentat en el suport de la creu del Sant Crist que hem transcrita. L'any 1645 Pou s'encarregà d'alguns acabats: *Jo Pere Pou, escultor, confesa haver rebut del Sr. Martí Martorell [...] cinquanta sous [...] per una creu ha feta en el Cristo [...] daurat i fer neta la busca i la roca [...].⁷⁵*

Per altra banda, també hem vist que disposava de campanar. En aquest espai superior de l'oratori sabem que hi participà el mestre d'obres Josep Gelabert. I de la mateixa manera que a l'anterior segle l'oratori fou dirigit pel constructor de més renom d'aquell moment. Ara el Sindicat contractà l'altre mestre d'obres més estudiat d'aquesta altra centúria. Gelabert és conegut, sobretot, per ser el creador de l'únic tractat mallorquí de construcció d'aquesta època. I tant ell com la seva nissaga havien participat en obres d'altres institucions públiques. El pare treballà a la Seu i en fortificacions, i el germà Francesc amb el mateix Josep feren treballs pel conjunt monumental del Col·legi de la Mercaderia (Llotja i Consolat).⁷⁶ Un currículum que ara podem ampliar perquè l'any 1666 realitzà dos rellotges de Sol per a la torre del campanar de la capella de Sant Pere. Aquesta nova tasca és un aspecte desconegut entre les seves elaboracions. El manual que realitzà no contemplà aquesta matèria. I degué ser una de les darreres feines perquè morí, tan sols, dos anys després.⁷⁷ Tanmateix, no sabem si l'obra de Gelabert perdurà durant tota la vida d'aquest

73 La campana grossa de l'oratori ja la tengueren comprada el 06/07/1587 per 34 lliures i devia ser la que s'havia guardat dins la cambra d'un dels síndics.

74 La caixa contenia els objectes litúrgics: casulles, palis, tovalloles, camís, missals, un calze de plata amb patena daurada, una pau amb la figura de sant Francesc de Paula... El calze del segle XVI no perdurà perquè l'any 1704 Baltasar Valentí, que tenia una de les tendes llogades al Sindicat, rebia 75 lliures per treballs i una part era destinada a: [...] *diners bestrets per un calis nou* [...] (ARM, AH 3510, f. 34r). Pel que fa a la caixa, tot i que, segurament, n'incorporaren diverses i en el segle XVII es fabricassin les calaixeres. Aquesta que se cita podria ser la de l'inquisidor i canonge Joan Abrines. Perquè consta que l'any 1594 n'havien comprat una en els encants d'aquest clergue per ser usada, explícitament, dins l'oratori (ARM, AH 4768, s.f. 16/04/1594).

75 ARM, AH 3650, f. 50r.

76 GAMBÚS, M.: "Josep Gelabert. Mestre de pedra viva (1621-1668)", *Vertaderes traces de l'art de picapedrer*, Palma, 2014, p. 74-81.

77 ARM, AH 3642, f. 44r. *Joseph Gelabert, picapedrer, confés haver rebut d'Antoni Mayol, síndic-clavari cinc lliures*

recinte que estudiem perquè, trenta anys després, se'n feren dos de nous. D'aquesta altra comanda hem pogut conèixer que l'encarregat fou un frare mercedari i suposam que devia ser un estudiós o aficionat d'aquesta matèria.⁷⁸

Tot després de l'oratori es mencionava una altra pintura a l'escala grossa que pujava a la planta noble del Casal Sindical. Un lloc que podria ser de pas interior entre les dues edificacions: *Item un quadro a l'oli amb la figura de Cristo a lo replà de l'escala major com pujam a les sales.*

A tots aquests béns que registraren en sabem algunes variacions. El 1651 s'havien fet dues portes noves: una per a l'estable i l'altre per tancar el portal de la part baixa de l'escala major.⁷⁹ I l'any 1653 el retaule vell del Roser, que es trobava a la cambra del Síndic Major, es perdé de manera definitiva.

Per altra banda, les peces pictòriques de l'oratori s'ampliaren amb [...] *un quadro de Sant Sebastià a l'oli gran, amb la figura de Sant Roc amb vases daurades.*⁸⁰ La pintura havia estat encomanada per vint lliures l'any anterior a la que fou registrada al pintor Josep Borràs (1652).⁸¹ Aquest llenç és un dels que ha sobreviscut perquè per estar l'oratori sufragat per l'església de Santa Eulàlia algunes de les peces, com aquesta, foren a parar en aquest altre lloc. Actualment, la podem trobar dins la capella de Sant Vicenç Ferrer (fig. 7).

La pintura de Borràs l'hem de situar dins l'entorn sociocultural i sanitari del moment. Aquests anys eren especialment perillosos per les contínues ràfegues de pesta que es produïen.⁸² A més a més, en alguna ocasió, ja s'ha fet menció que un dels tallers artístics beneficiats d'aquesta situació va ser el dels escultors Pinya perquè la devoció que sorgí a Sant Sebastià els hi proporcionà un important rèdit de treball.⁸³ Per això que no ens resulti

y 14 sous y son per haver fet dos rellotges de Sol en el campaneret [...]. Les barres de ferro per l'ombra de les hores foren del ferrer Francesc Palerm.

78 ARM, AH 3735, f. 36r. [...] *n'he pagades per fer dos rellotges de Sol en la Casa del Sindicat en el Pare fray Arnau del Conv. De la Mercè [...]* (06/09/1698). Aquest frare, per l'època i el lloc, correspondria a fra Josep Arnau, cronista mercedari del convent ciutadà. Les seves cròniques foren publicades, posteriorment, a: ARNAU, J.: "Crónica del Convento de la Merced", BSAL, 31, 1953, p. 428 i s.

79 ARM, AH 6661, f. 5v.

80 ARM, AH 6661, f. 7r.

81 ARM, AH 3604, f. 49v. *Jo Joseph Borràs, pintor, he rebut del Senyor Sindic-clavari Cristòfol Pons de la vila d'Inca, quinze lliures y son a bon compte de vint lliures he concertat de mans de pintar un quadro de S. Sebastià i Sant Roc. Lo qual serveix per la iglesia de Sant Pere del Sindicat. Fet als 8 setembre 1652./ Més he rebut a compliment 5 lliures de dit quadro[...]25 setembre de 1652/ Més [...] rebut Jo dit Borràs trenta quatre sous per compra la tela de S. Sebastia y S. Roch [...].*

82 Els mateixos llibres de comptes posen de relleu aquesta por a la infecció. Per tal causa s'incrementaren les despeses destinades pels guàrdies de control. Sobretot a les viles de la costa i evitar que grups externs no controlats per algun port oficial entrassin a l'illa. Una de les cases afectades per la pesta fou la del pintor Llodrà que havia treballat pel Sindicat. El pintor, tot i que finà el 1647, tenia la casa darrera el convent de Sant Domingo, i aquesta consta que tengué un afectat, Bernat Mateu, que morí (ARM, AH 6562, s.f., n. reg. 895, 14/07/1652).

83 POU AMENGUAL, M.: "Una ampliación del catálogo escultórico de los Pinya con los trabajos realizados en las iglesias de Bunyola y Campanet (Mallorca)", *Ars & Renovatio*, 6, 2018, p. 76. La pesta d'aquells anys va dur a Sant Sebastià ser nomenat patró del Regne. Fins i tot s'elaboraren pintures per particulars recordant els mortals esdeveniments. Un d'aquests exemples es troba en una tela de cap a 1652 que recollí el nombre de morts (més de vint mil). A la pintura es pintà una representació de la Mort sobre la badia i Ciutat de Mallorca. A baix, tot un seguit de finats i, a dalt, mitja dotzena de sants demanant la intervenció divina, entre ells Sant Sebastià i Sant Roc (TOUS

estrany que fos aquest mateix taller que s'encarregàs de l'escultura i del daurat del marc que completà la pintura devocional.⁸⁴

L'obra de Borràs segueix un cromatisme obscur i pesat amb les figures realitzades amb els contorns i la musculatura marcada. Un fet que dóna una impressió estàtica a tot el grup. L'estil es pot englobar dins les maneres de fer d'aquest pintor perquè també es troben en el treball del Davallament que realitzà per un retaule de la Basílica de Sant Francesc. La distribució de les figures escollida fou la de posar els dos sants en un primer pla davant un fons de paisatge obert. Per sant Sebastià, a l'esquerre, s'optà per la tipologia clàssica del martiri acompanyat per un àngel que baixa del cel. A l'altre costat, Sant Roc mostra les ferides de la cama a l'àngel que té davant. El Sindicat de Fora va fer constar el mecenatge d'aquesta pintura realitzant l'escut d'armes institucional que el podem trobar coronat als peus del sant.

L'any 1655 es feren les calaixeres de la sagristia. Una cosa que equivalgué a desfer la vella caixa que guardava els ornaments: *Item uns calaixos nous que se han fets per la sagristia, y se ha desfeta una caxa vella a on estaven los ornaments [...]*.⁸⁵

L'església institucional tengué un altre quadre important. I consta que la corporació el va registrar el mateix any que el feren (1674): *Item un quadro gran a la iglesia amb les figures de Nostra Sra. Concepció, el beato Ramon Llull y Sor Catalina Tomàs*.⁸⁶ La data també es pintà damunt la tela on encara es pot veure acompanyant l'escut d'armes del Sindicat a la part baixa. Aquest llenç fou realitzat pel pintor Bartomeu Domenge per vint-i-una lliures.⁸⁷ El marc daurat que la serva fou lliurat pel guardià de la Casa, Pere Frau, per 29 lliures. Malauradament, a diferència de l'altra vegada, no quedà constància del taller escultòric d'on l'obtingueren.⁸⁸ La pintura també s'ha conservada a la parroquial de Santa Eulàlia dins la capella de Santa Catalina (fig. 8).

La pintura de Domenge és una de les poques que es coneixen d'aquest autor i una de les

MELIÀ, J.: *Palma a través de la cartografia: 1596-1902*, Palma, 2009, p. 257). Un detall d'aquesta pintura també s'aprofità per il·lustrar l'estudi de: PASCUAL BENNASAR, A.: "Els orígens de la devoció al Betlem a les caputxines", *El franciscanisme a Mallorca*, Palma, 2008, p. 72.

84 ARM, AH 3604, f. 50v. *Jo debaix escrit Pere Joan Pinya, sculptor, confes haver rebut del Magnífic Cristofol Pons [...] 29 lliures y son per la guarnició de un quadro de St. Sebastià tant de la fusta com de la dauradura y mans. Fet a 18 de desembre de 1652*. Per altra banda, la relació entrecreuada dels dos mestres (Borràs per la pintura i els Pinya per l'escultura) és un fet que ja es coneixia i que es troben alguns exemples en treballs fets pel convent de Montisyon. Un aspecte que traspassà l'àmbit professional perquè el pintor Borràs també va ser un dels marmessors escollits per Pere Joan Pinya (CARBONELL BUADES, M.: *Art de cisell...*, p. 105-106; POU AMENGUAL, M.: "Joan Puigdorfil Fortuny i la darrera obra de Pere Joan Pinya", *MRAMEGH*, 25, 2015, p. 181).

85 ARM, AH 6661, f. 9v, 13. L'any 1664 ens tornen a aparèixer uns calaixos nous fets per a la sagristia però tot fa pensar que es una còpia literal dels anteriors inventaris perdurant la novetat del moble. El fabricant de les calaixeres va ser el fuster Antoni Sastre que cobrà 22 lliures tant per elles com per afegir una vasa davall de l'altar de la capella (ARM, AH 3601, f. 38r, 02-04-1655).

86 ARM, AH 6661, f. 23-24.

87 ARM, AH 3652, f. 36v. *Jo Pere Frau, guardià de la Casa del Sindicat faig testimoni com mestre Bartomeu Domenge, pintor ha rebut del Sr. Pere Adrover, síndic-clavari vint-i-una lliures i dotze sous [...] per mans, tela i bastiment de un quadro de N. Sra. De Concepció i el beato Ramon Llull i Sor Tomasa en que tot junt val la dita quantitat en que estava concert. Fet als 12 d'abril 1674*.

88 ARM, AH 3652, f. 36v [...] *per una guarnició de un quadro de [...] en que tot junt val dita quantitat aço és llenya, or i mans. Fet 20 abril 1674*.

darreres que realitzà perquè morí tres anys després (1619-1677). Li seguí la carrera un fill (Francesc) però aquest ja obtingué el mestratge pictòric lluny de l'aprenentatge parental perquè fou el 1690.⁸⁹ Domenge pintà les tres figures més representatives del santoral mallorquí: la Immaculada, la qual tenia en el clergat mallorquí un focus de la defensa del dogma (tot i que la confirmació oficial no arribà fins el segle XIX), Ramon Llull i Santa Catalina Tomàs. La figura principal la trobam presidint el quadre i lleugerament elevada. A cada extrem lateral hi veiem els dos personatges mallorquins en posició devocional. Una composició que ja hem vist que devia tenir el seu format escultòric a l'entrada del lloc amb el grup de la Verge i els dos síndics que havia realitzat Genovart un segle abans.

Finalment, es va incorporar un canzell a l'entrada per mans del fuster Josep Sastre (1683-1684).⁹⁰ Mentrestant, el sant Crist de tres pams s'havia posat alçat amb peanya a devora el presbiteri i damunt l'altar s'hi trobaven una sacra i dos faristols pels missals. A finals d'aquest segle tenien un patrimoni tèxtil prou complet amb: *Item 5 casulles [...] ço és una de setí carmesi y vellut verd ab les armes del Sindicat y St. Jaume, Sant Andreu y Sant Pere; altre de domàs blanc ab [...] les armes del sindicat que té per títol 1683; altre [...] Item cinc palis ço és un de domàs blanch nou amb ses sterilles d'or ab les armes del Sindicat que té per títol 1683 [...]*, entre d'altres.⁹¹ La majoria eren peces anteriors doncs surten en els inventaris d'abans excepte les de blanc fetes l'any 1683. D'aquestes darreres el sastre Sebastià Lledonet va fer la casulla blanca i el corresponent pali, mentre que els escuts d'armes brodats foren de Rafel Moyà.⁹² Trenta anys després encara ampliaren les peces amb una altra casulla que tenia un Sant Andreu i una Santa Eulàlia. Així com amb una petita pintura de Sant Pau (1712).⁹³

Els béns del recinte com ja hem mencionat es dispersaren i no sabem de quina manera. Però així com algunes de les pintures es guardaren a la parròquia de santa Eulàlia també podem dir que, almenys, una d'aquestes casulles que hem recollit també hi entrà. En concret hem pogut localitzar la que correspondria a la de setí carmesi i vellut verd brodada amb les figures de Sant Pere, Sant Jaume, Sant Andreu i els escuts d'armes del Sindicat de Fora (fig. 9-10). Per bé que ha tengut, almenys, una reforma. Per exemple, es canvià el setí carmesi per setí verd. I encara que conserva la banda central de vellut verd i les figures sembla que es reduí pels caires superior i inferior. Cosa que provocà el desplaçament o la retirada d'un dels escuts de la banda superior i l'ajustament al límit de l'espai de les figures. Encara que la citació on apareix registrada és de finals del segle XVII (1685), pel que fa a

⁸⁹ CARBONELL BUADES, M.: "Domenge, Els", *GEPEB*, 2, 1996, p. 113; GAMBÚS, M.; BARCELÓ, P.: *Les arts...*, p. 307.

⁹⁰ ARM, AH 3757, f. 31v; AH 3759, f. 36r-37; AH 3760, f. 30. La peça tengué alguns arranjaments posteriors, p.e.: l'any 1703 el fuster Macià Bujosa cobrà 2 sous per adobar-lo i posar el pany nou de la porta. Aquest fuster també aportà un faristol i allargà un altre amb una vasa nova (ARM, AH 3510, f. 31r, full solt). Ell mateix, segurament, és qui intervé l'any 1700 per fer un bastiment nou pel retaule i adobar un retaule (ARM, AH 3515, s.f.).

⁹¹ ARM, AH 6661, 1r bloc, f. 109v, 111r. Inventari de 1685; repetit a l'inventari de 1688. A començaments del segle XVIII el sant Crist ja tenia un conjunt de faldons per vestir: *Item sis gonelletes del St. Cristo de diferents colors* (2n bloc, inventari 1713).

⁹² ARM, AH 3757, f. 30r-v. Just brodar els dos escuts costaren vuit lliures. Els síndics d'aquest any també elaboraren una memòria dels fets o renovacions més importants (AH 3758, s.f.).

⁹³ ARM, AH 6661, s.f., 1712. També es trobava una altra creu, potser més petita que la del presbiteri: *Item una creu or fust, que en ella sculpsit la figura del St. Cristo*.

la peça podria tractar-se de les primeres que es realitzaren per a l'oratori. Donat que una casulla de setí carmesí es pot resseguir dins els inventaris anteriors fins a arribar al primer que hem desenvolupat (1649). I, per tant, podria tractar-se de les primeres peces que es realitzaren fruit dels manaments que havia realitzat el bisbe Vich i Manrique quan visità per primera vegada la capella de sant Pere poc després de la inauguració.⁹⁴

En tot cas, com hem remarcat per les claus de volta d'aquesta desapareguda institució, ens retrobam amb una altra important peça des del caire artístic (per estar documentada i conservada) i des del caire simbòlic, institucional o històric pel que fa a l'organisme d'on prové.

4. Els retrats regis de la corporació política

Si bé la pintura de retrat forma part del fons artístic que hem desenvolupat a l'anterior apartat. La Casa del Sindicat, a partir de la segona meitat del segle XVII, tengué diverses pintures de monarques per presidir la sala de juntes. Una qüestió que entra dins el marc institucional i polític que aquesta corporació representava.

La presència de retrats àulics, però, l'hem trobada molt tardana. Encara que això no significa que no en tengués d'anteriors. De retrats, tot i que no sabem a quins personatges feien referència, sabem que ja n'havien adquirit a finals del segle XVI, per exemple, el 1586 el francès Guillem Radó per set reials en va vendre dos al síndic Gabriel Domènec.⁹⁵

I dins aquest context de la representació política del Sindicat, com la resta d'organitzacions de l'illa, solia ser part activa dels diversos esdeveniments en motiu reial que se celebraven (naixements d'hereu, noces reials, etc.). Un dels primers preparatius que sabem d'aquest segle, seguint aquest fil conductor, va ser quan finà Felip III (1621). Una situació que provocà que haguessin de preparar alguns elements de dol. Un dels artífexs que rebé comandes per aquest succés fou el pintor Joan Antoni Bonet que habitava en el carrer Femenia d'Amunt del mateix barri.⁹⁶ Bonet preparà dos escuts i algunes pintures sobre paper que havien de servir per a les funcions mortuòries.⁹⁷ L'any 1658, en canvi, se celebraren les alimares o

94 Aquest passat estiu (2019) es realitzà una exposició al Museu de Mallorca dedicada al món domèstic medieval: "El moble a Mallorca. Gòtic, segles XIII-XVI. Vida quotidiana". Dita casulla hi fou exposada i en opinió de la catalogadora Magdalena Bennàssar, conixedora de l'art tèxtil mallorquí, la datació correspondria a aquestes primeres dècades de l'oratori.

95 ARM, AH 4614, f. 58v. En canvi, la presència de monarques anteriors sí que n'hem localitzat a cases particulars. Per exemple, la casa de Francesc Vicenç Tarongí (1734) en guardava un de Felip II (ARM, Protocols-3643, f. 123r; repetit a: Protocols-3655, f. 20v). I l'argenter Francesc Pomar (1738) en tenia un de Felip IV (ARM, Protocols-3633, f. 226 i s.). De totes maneres el conjunt de retrats reials més complet de l'illa deu ser el que es troba en el fons pictòric de Cort. Un conjunt inaugurat a les primeres dècades del segle XVII amb la galeria de retrats dels reis privatis del regne i mogut pel context polític-religiós de l'època a favor d'un refermentament patriòtic. El Sindicat també hi participà, doncs, com hem vist, havia adquirit una pintura de Sant Cabrit i Bassa. Una de les iconografies que formaven part d'aquest moviment.

96 FERRÀ-PONÇ, D.: "Bonet", *GEM*, 18, p. 343. El pintor morí l'any 1638 i se'l coneix relacionat amb Miquel Quetglas, l'altre escultor que també es trobava dins el cercle de J. Sagarra.

97 ARM, AH 3052, s.f. [...] *Joan Ant^o Bonet he rebut del honorables Ant. Ramis, síndic de Muro, vint-i-sis sous per lo valor de dos scutets de [?] pintats y dos papers per les portaderes pintades per lo dol de la mort del Rei nostre senyor (16/07/1621)*. Aquests tipus de treballs era una tasca molt comuna i estesa durant les exèquies de l'alta societat (monarquia, noblesa, etc.), vegeu: QUIROGA CONRADO, M.: "Los *papers de morts* mallorquines como muestra de la heráldica funeraria efímera", *Emblemata*, 9, 2003, p. 231-288. A banda, consta que un altre personatge, citat com Joan Baptista Malloda, daurà i pintarà 3 escuts que estaven en el cor de l'església. La capella

festes en motiu del naixement de Felip d'Àustria (1657-1661). El primer fill mascle de Felip IV amb Marianna d'Àustria, cosa que el feia hereu de la Corona Espanyola. Això també dugué diverses tasques, per exemple, la compra de teles per a la decoració efímera i que el fuster Joan Alemany s'encarregàs de fer un portal. Una peça que suposam correspondria a un arc de triomf efímer.⁹⁸ I un altre pintor, Joan Baptista Rosselló, s'encarregà de policromar dos escuts d'armes. Unes làmines que degueren usar-se pel portal triomfal treballat per Alemany o per alguna façana del Casal.⁹⁹ El Tractat dels Pirineus i les posteriors noces de Maria Teresa d'Àustria amb Lluís XIV de França (1660) tornaren a provocar altres celebracions commemoratives.¹⁰⁰ El mateix succeí poc després de morir l'hereu austríac i nascut Carles (1661-1700) que seria coronat rei amb el nom de Carles II. La corporació repetí les celebracions de 1658 i el fuster Alemany tornà a encarregar-se de fer una portalada.¹⁰¹

Carles II encara que fou coronat l'any 1665 la institució no inventarià el seu retrat fins al 1681.¹⁰² Si bé el tenien fet des de feia tres anys quan l'adquiriren per poc més de 13 lliures al pintor Francesc Seguí.¹⁰³ Una obra que, com després veurem, fou reciclada per adaptar-se als canvis successoris que esdevingueren.¹⁰⁴

L'any 1700 fou proclamat Felip V nou monarca i la corporació no tardà en dotar-se d'un nou retrat aulic. En aquest cas l'escollit per pintar-lo fou Bernat Marimon.¹⁰⁵ La posterior Guerra de Successió i el canvi produït l'any 1706 a Mallorca a favor de l'emperador Carles d'Àustria implicà la retirada d'aquest retrat borbònic per posar-ne un del pretendent austríac Carles III. El nou retrat es posà el mateix any però, potser, vislumbrant la temporalitat de la situació i els permanents canvis a causa de la guerra, s'optà per reciclar el que encara tenien de Carles II. Els síndics, per això, cridaren novament al pintor Marimon perquè canviàs el rostre d'un monarca pel de l'altre.¹⁰⁶ La intervenció de Marimon degué ser tan accidental

tenia, segons consta als inventaris, un petit cor però també aquest treball podria correspondre al convent de Jesús d'Alcúdia. Perquè és un rebut soft cosit i aferrat a un altre que pertany a aquest temple alcudienc (ARM, AH 3656, s.f. 15/05/1671).

98 ARM, AH 3606, s.f. [...] *haver fet un portal per les alimares aso es canyam, mans y claus* [...] (23/05/1658).

99 ARM, AH 3605, f. 78r. El pintor finà el 1666 i s'havia casat amb un familiar del pintor Cotto.

100 ARM, AH 3629, f. 57 i s.

101 ARM, AH 3625, f. 64-66v. Amb el portal també es feren llantoners i atxeres (22/02/1662).

102 ARM, AH 6661, f. 105. *Item un quadro del Rei Ntro. Sr. D. Carlos segundo.*

103 ARM, AH 3664, f. 37r. *Jo debaix firmat Fc. Seguí, pintor tinc rebut del Sr. Rafel Garcies, sindic [...] les quals son pel quadro del Rei tinc pintat per la Casa del Sindicat i dita quantitat tinc rebut de mestre Pere Frau [...] Fet 10 8bre 1679.*

104 Del pintor Seguí se'n sap ben poca cosa. El 1660 ja era pintor i prohoms del Col·legi d'artistes mallorquí. Del qual, durant diversos anys, formà part de la seva Junta (GAMBÚS, M.; BARCELÓ, P.: *Les arts...*, 245) i morí l'any 1693 (ADM, D. Sant Nicolau, f. 24v).

105 ARM, AH 3513, f. 34v. *Jo Bernat Marimon, confés haver rebut del Sr. Joan Siquier [...] 3 lliures [...] y son per el retrat del quadro del Sr. Rei.*

106 ARM, AH 3505, f. 31r. [...] *Bernat Marimon, pintor, ha rebut de [...] Joan Arrom, sindic, tres lliures [...] y son pel retrat que ha fet de la cara del Senyor Carles tercer, Rei d'Espanya, en el quadre del Sr. Rei Carles Segon [...] Fet els 3 octubre del 1706.* El pintor Marimon juntament amb en Pere Joan Ripio eren dos dels encarregats de "los focs". És a dir, d'alguns aspectes de la festa de la coronació de Carles III que s'havia de produir un dels diumenges següents (08/11/1706). En aquesta festa també es comanà a Baltasar Valentí 10 lliures de vetes de seda grogues per decorar tant la Casa del Sindicat com el vestuari dels consellers (14/06/1707). Pel que fa a les festes d'aquesta època, vegeu: DDAA: *Festa i cerimònia a Palma*, Palma, 2003.

com provisional o, almenys, no agradà a la institució perquè només un any després el pintor Francesc Pastor va tornar a fer un nou rostre damunt la mateixa tela.¹⁰⁷ A partir del començament de la segona dècada (1712) ja quedà registrat el retrat de Carles III en els inventaris corporatius i seguí fins a la victòria del bàndol felipista i la tornada de Mallorca a la servitud de Felip V.¹⁰⁸

La fi de la Guerra de Successió i el retorn al poder a Mallorca dels felipistes equivalgué, com podem suposar, a la retirada del retrat de Carles III. Això suposà que un altre pintor, Honorat Massot, restauràs el retrat que havien retirat deu anys abans de Felip V i així pogué tornar a presidir el lloc.¹⁰⁹ Aquesta darrera pintura perdurà durant tot el segle perquè encara fou citada en un moment molt tardà (1799). Lluny, per tant, d'estar en un lloc preeminent de la Sala Major de reunions però conservada dins l'habitació del Síndic Major: *Mes altre quadre de Felip Quint usat*.¹¹⁰

Una darrera pintura de monarca que aparegué a la segona meitat del segle (1769) va ser el retrat de Ferran VI: *Item una figura de mig cos del Sr. rey Don Fdº 6ª amb vasa a la romana ab verguerons daurats*. Una peça que també perdurà fins el segle següent perquè es recollí dins l'habitació del síndic menor durant l'any 1799. Segurament és la que ja s'havia adquirit el 1757 quan surt la referència a la pintura reial que es trobava dins la Sala de reunió corporativa però sense deixar-ne constància del monarca representat: *Item un quadre ab la figura de nostro Rei ab vasa negra y perfils daurats*.¹¹¹ No ens consten altres retrats posteriors. Tot i que com hem dit també pels anteriors als que hem pogut documentar és un aspecte que cal deixar obert.

Finalment, en aquest aspecte representatiu i de part activa en esdeveniments polítics d'aquesta institució, podem afegir que en els anys de 1757 i 1761 encara es guardava la decoració que s'usà durant una de les festes de coronacions reials. En principi, correspondria a la de Ferran VI (1746) i que pogueren reutilitzar durant la proclamació de Carles III (1759). Un interval d'anys en que consta la presència d'una de les peces que s'havien utilitzat: *Item*

107 ARM, AH 3749, f. 33r. *Jo Ff. Pastor, pintor, tinc rebut [...] 1 ll. 12s. Y son per haver mudat la cara en el senyor Rei D. Carlos tercer [...] (19/09/1707)*. Pastor s'havia format amb el valencià Gregori Aleix. Aquesta feina pel Sindicat era de les primeres que tengué perquè rebé el mestratge l'any anterior. I, a més, era conegut dins el cercle del Sindicat perquè Marimon, pintor habitual de la institució, fou qui el presentà a l'examen del Col·legi (GAMBÚS, M.; BARCELÓ, P.: *Les arts...*, p. 323, 355).

108 ARM, AH 6661, 3r bloc, s.f., inventari de 1712; 2n bloc, s.f. Inventari de 1713 i 1714.

109 ARM, AH 3706, f. 30r, 37. *Jo debaix firmat, Honorat Massot, pintor he rebut de Joan Doménech [...] quaranta sous [...] [2 lliures] y son per haver renovat el quadre de Nostro Rei D. Felip Quint [...] fet vuy als 14 8bre 1715*. Quatre anys després el fuster Maties Bujosa, cobrava 5 lliures per fer 2 bancs i unes vases per dos quadres de la sagristia. De pintures de Felip V també se'n trobaven a cases particulars: el ferrer Tomàs Bover (1725) en tenia una de Felip V i una de Carles II (ARM, Protocols-3633, f. 100v). I una altra de Carles II la tenia el casal de l'argenter Agustí Antoni Cortès (1735) en el carrer de Cala Fosca (ARM, Protocols-3634, f. 114-120).

110 ARM, AH 6661, f. 71-74, Inv. 1799. L'acompanyaven tres pintures més: *Primo un quadre figura de la Puríssima ab vasa blava i flors blanques, usat; Més altre quadre figura de St. Cabrit y St. Bassa; Més altre quadre figura de St. Sebastià ab vasa [...] Unes pintures de la Puríssima i Sant Sebastià, l'any 1761, s'havien instal·lat a l'entrada de la Casa del Sindicat i no semblen les que hi havia dins l'església perquè es repeteixen.*

111 OLIVER MORAGUES, M.: *La Casa i carrer...*, p. 53; ARM, AH 6661, BLOC 7, INV. 1757, f. 73; bloc 9, inv. 1769). S'incorporà una pintura de Sant Antoni de Pàdua cap a l'any 1769. Alguns inventaris d'aquesta institució sembla que es trobaven a: ARM, AH 1047. Però, en posterioritat, pareix que s'han integrat a: ARM, AH 6661.

*una portalada que serví per la proclamació de Nostro Rei.*¹¹² Una decoració efímera i que ja n'havíem vist algun exemple a l'anterior segle.

Que durant aquestes dècades el Sindicat recollís aquest objecte de manera específica no és un aspecte trivial. O, almenys, és representatiu de la nova posició protocol·lària i representativa que havia adquirit la institució després dels nous ordenaments des del Decret de Nova Planta. Fins llavors, els representants del Regne de Mallorca eren els Magnífics Jurats de la Ciutat i Regne de Mallorca però aquests, com sabem, foren eliminats sense cap substitut equivalent. Això equivalgué a què la representació del conjunt de l'illa quedàs orfe. I la representació del regne, més aviat simbòlica, quedà constituïda pels Regidors de la Ciutat i els Síndics de la Part Forana, formant un sol cos. I d'aquesta manera la institució adquirí part de la representació de Mallorca en els esdeveniments polítics que els requerien: exèquies de Lluís I, proclamació del monarca Ferran VI, festes d'elecció de Ramon Despuig com a Gran Mestre de Malta, etc.¹¹³

5. Conclusions

La puixança i la representació del Sindicat de Fora a partir del segle XVI anà en paral·lel a la promoció de diversos béns artístics. Una primera fou l'ampliació i la important reforma de la Casa del Sindicat. I la segona va ser la construcció de l'oratori institucional de Sant Pere. Ambdues propostes entraven dins la mateixa estructura i mentalitat de l'època. De la mateixa manera que les altres institucions de Govern de l'illa ja l'havien promoguda: el Palau de l'Almudaina i la capella de Santa Anna, Cort i la capella de Sant Andreu, el Consolat i la capella de la Llotja.

Tot això dugué a la paral·lela creació i compra d'un conjunt de peces artístiques per demostrar, com ja s'indicà en un dels parlaments dels síndics, l'estatus i la dignitat que havien de personalitzar. Aquests projectes dugueren a contractar els mestres d'obres més representatius de finals del segle XVI i de la següent centúria: Antoni Genovart i Joan Gelabert. I pels diversos béns incorporats comptaren amb un ample ventall de pintors i escultors. D'entre els quals hem pogut recuperar alguns casos: Gregori Ballester que policromà alguns llibres de Govern i dissenyà l'escultura aplicada de la finestra del Casal; Joan Sagarra escollit per dur a terme l'element principal de la nova capella i altres tasques menors; Onofre Suau que aportà el treball pictòric del retaule patró d'aquesta institució; Josep Borràs que elaborà els dos sants patrons de l'illa contra la pesta i Bartomeu Domenge que obrà un conjunt devocional amb els màxims representants hagiogràfics mallorquins. A més d'altres artífexs que treballaren en encàrrecs de menor format. Tot un conjunt artístic promogut per la màxima institució representativa de la Part Forana i que la corporació servà durant quasi tres segles. Uns elements que van ser completats amb tot un conjunt de peces d'ús litúrgic, domèstic i civil que engrandí el ric patrimoni que el Sindicat de Fora arribà a acumular. Uns objectes dignes, al nivell i al servei d'una institució d'origen medieval i que perdurà fins que fou eliminada i destruïda en el segle XIX.

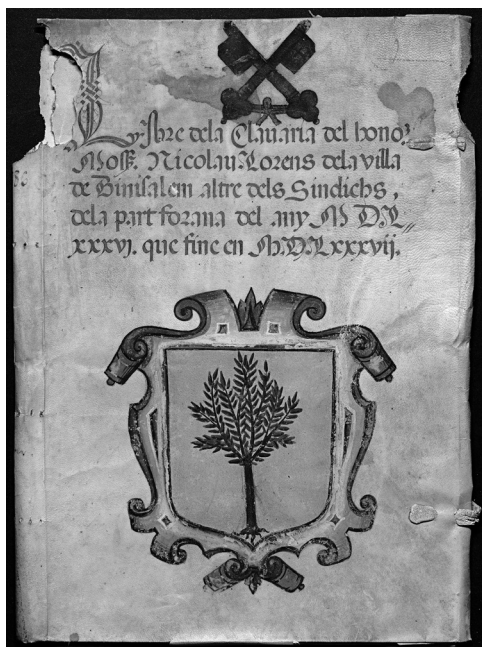
A partir del que s'ha exposat, hem volgut fer un tomb per alguns aspectes d'aquests béns

¹¹² ARM, AH 6661, bloc 7, Inv. 1757; bloc, 8, Inv. 1761. Aquest darrer any també sembla que un vell retrat passà a dins de les habitacions dels síndics: *Item un quadro figura de un Rey a lo antiguo.*

¹¹³ PLANAS ROSSELLÓ, A.: *El Sindicat de Fora...*, p. 276.

artístics que es realitzaren. Un patrimoni que, com a conjunt unitari, ja no existeix i que molt poc del que hi havia hem pogut identificar o estudiar. La història ens demostra, com també hem pogut comprovar en els darrers mesos, que el patrimoni material historicoartístic pot suportar la deixadesa i el pas del temps (hem mencionat la Torre de Cala Pi). I, fins i tot, aquests monuments poden resistir autèntiques catàstrofes naturals o artificials (p.e. Nostre Dame de París). Amb el que ja no poden fer front és a les posteriors i variades intervencions i actuacions humanes. Des de les quals, en tot o en part, solen acabar eliminats per sempre.¹¹⁴

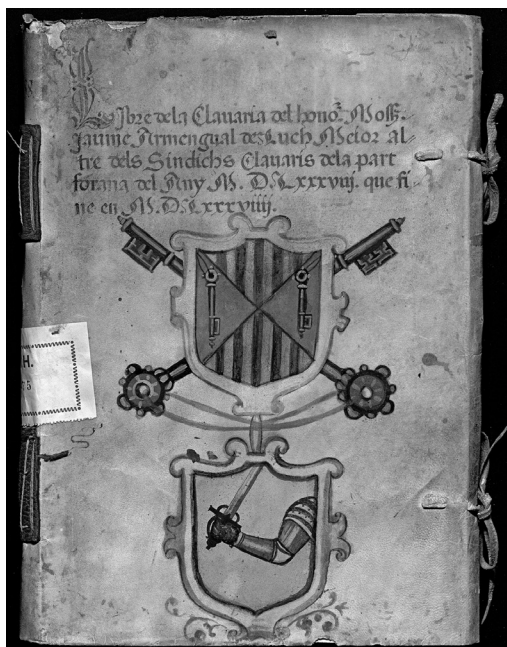
114 Noah Harari a la primera obra que el va fer conegut internacionalment (NOAH HARARI, Y.: *Sapiens. Una breu història de la humanitat*, Barcelona, 2016) planteja alguns dels fils conductors de la mateixa manera: la intervenció humana com a causa de la desaparició d'ecosistemes, animals, pobles i cultures. En el camp patrimonial que hem tractat es pot plantejar de la mateixa manera. I les causes que la provoquen, com hem comentat en alguna nota, solen obeir a diversos motius (amagats o ben presents).

Fig. 1 Miniatura del llibre de govern del Sindicat de Fora.
Gaspar Oms, 1596
Font: ARM, AH-6605

Fig. 2 Miniatura del llibre del síndic Joan Sureda.
Gregori Ballester, 1598.
Font: ARM, AH-4612

Fig. 3 Miniatura del llibre del síndic Jaume Armengol.
Gregori Ballester, 1588.
Font: ARM, AH-4775

Fig. 4 Miniatura del llibre del síndic Bernat Domènec.
Gregori Ballester, 1600.
Font: ARM, AH-5003

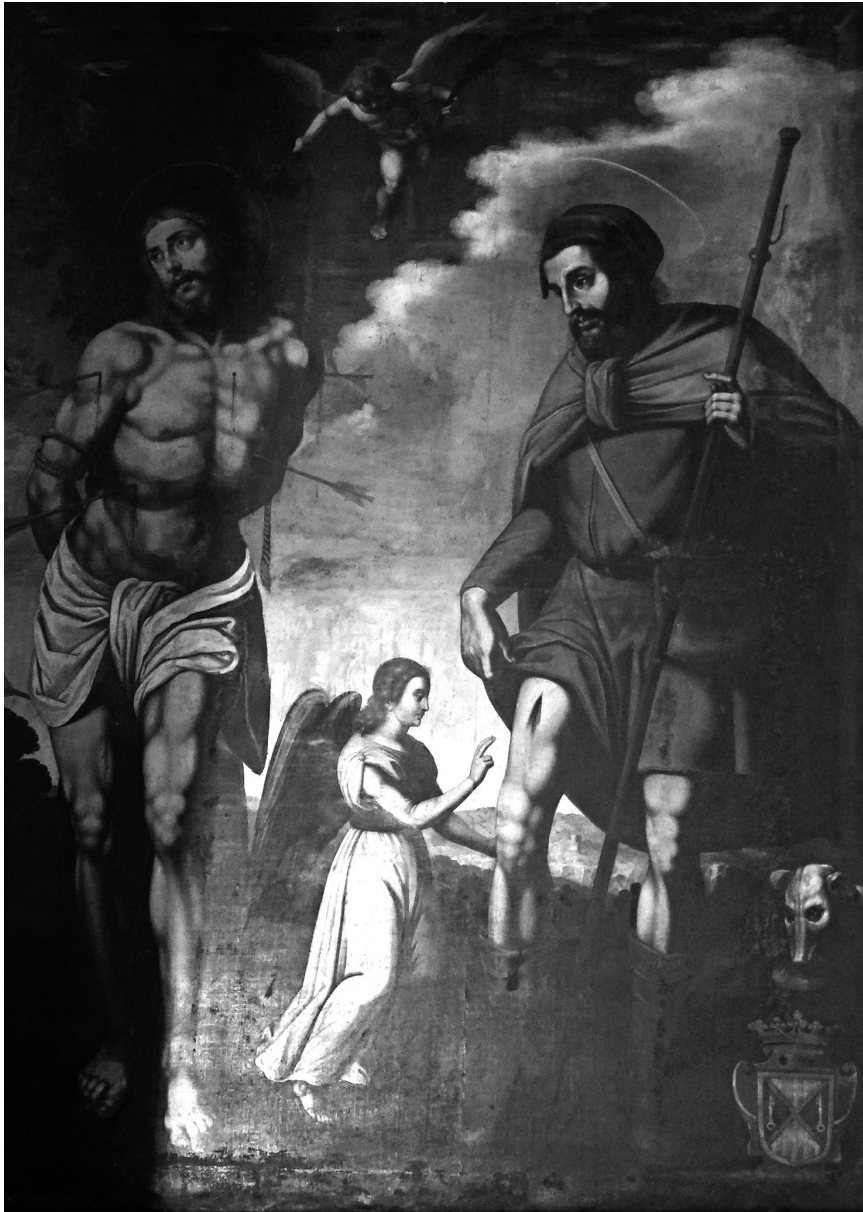

Fig. 5 Clau de volta de la Capella del Sindicat de Fora amb l'escut d'armes institucional. Cercle d'Antoni Genovart i Joan Sagarra, 1587

Fig. 6 Clau de volta de la Capella del Sindicat de Fora amb sant Pere apòstol
Cercle d'Antoni Genovart i Joan Sagarra, 1587

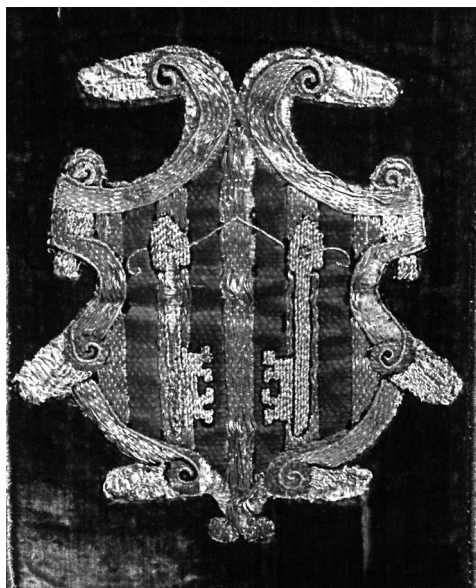
Fig. 7 Pintura de Sant Sebastià i Sant Roc. Església de Santa Eulàlia. Josep Borràs, 1657

Fig. 8 Pintura del beat Ramon Llull i Sor Catalina Tomàs orants davant la Verge. Església de Santa Eulàlia. Bartomeu Domenge, 1674

Fig. 9 a, b Anvers i revers de la casulla institucional. Església de Santa Eulàlia. Finals del segle XVI, començaments del segle XVII. Reformada

Fig. 10 Detall de la casulla amb l'escut d'armes brodat del Sindicat de Fora

EL CUARTEL DE LA MILICIA PROVINCIAL DE LA LONJA EN PALMA DE MALLORCA (SIGLO XVIII)

Eduardo Pascual Ramos

Universitat de les Illes Balears

Resumen: El presente artículo analiza los proyectos, financiación y construcción a finales del siglo XVIII del cuartel de la Lonja en la capital del reino de Mallorca. A lo largo del siglo de la Luces hubo diferentes proyectos frustrados, aunque finalmente se construyó entre 1797 y 1799 para acuartelar a la milicia Provincial de Mallorca. El objetivo es estudiar los proyectos fallidos, así como el proceso de construcción del cuartel y su financiación. El artículo concluye con un apéndice que contiene, a grandes rasgos, el proceso de venta y la demolición del cuartel en 1879.

Palabras claves: cuartel, milicia, Mallorca, Palma, siglo XVIII.

Abstract: This article analyzes the process to build an infantry barracks in Palma, capital of the Kingdom of Mallorca. Throughout the eighteenth century there were different frustrated projects, but finally construction was made possible between 1797 and 1799 to barrack the provincial militia of Mallorca. The objective is to study the failed projects, as well as the process of construction of the barracks and its financing. The article concludes with an appendix that includes, in broad strokes, the process of sale and the demolition of the barracks in 1879.

Keywords: headquarter, militia, Majorca, Palma, 18th Century.

Recibido el 23 de febrero. Aceptado el 11 de diciembre de 2019.

In memoriam de D. Jaime Solivellas Blanes (1925-2019). Este trabajo forma parte del proyecto de investigación "Gobierno, guerra, grupos de poder y sociedad en el reino de Mallorca durante la Edad Moderna" (HAR2015-67585-P, AEI/FEDER, UE).

Abreviaturas: AGCM = Arxiu General Consell de Mallorca, AGS = Archivo General de Simancas, AIBM = Archivo Intermedio Militar de Baleares, AMP = Arxiu Municipal de Palma, AMT = Arxiu del Marqués de la Torre, ARM = Arxiu del Regne de Mallorca.

Con el cambio dinástico en el trono español se produjo una mayor presencia militar en los antiguos territorios de la Corona de Aragón, que como apunta Borreguero Beltrán, no estuvo en consonancia con la disponibilidad de espacios adecuados que todo soldado y oficial tenía derecho.¹ La voluntad de la monarquía fue construir cuarteles, pero hubo más proyectos que realidades.² Esta carencia fue resuelta alquilando espacios que en la mayoría de casos no estaban adaptados a la finalidad requerida, en estados ruinoso e insalubres.³ El acuartelamiento militar en Mallorca, una vez acabada la guerra de Sucesión, fue un desagravio ya que históricamente la isla disfrutaba de un privilegio de Martín el Humano de 1401 que la eximía de acuartelar tropas no insulares y que estuvo vigente hasta el siglo XVIII, salvo alguna excepción.⁴

La rebelión de los territorios de la Corona de Aragón contra Felipe V en la guerra sucesoria le facultó para aplicar una política absolutista contra los espacios insurrectos. El Decreto de Nueva Planta hace mención a la militarización insular con el objeto de repeler posibles ataques desde la Menorca británica o de la costa norteafricana, pero deja sin aclarar cómo se llevaría a cabo. Tan solo, el artículo décimo sexto se menciona la cuestión de los alojamientos al dejar al comandante general plenas funciones: *Y por la misma razón se regularán los alojamientos y cuarteles de las tropas por mi comandante general de aquel reino según la necesidad, atendiendo a que se moleste a aquellos naturales lo menos que sea posible.*⁵ Tras la toma borbónica de Mallorca en 1715 permanecieron en la isla cuatro regimientos de infantería (Castilla, Guadalajara, Lombardía y Milán) y uno de caballería (Dragones). Sus oficiales fueron alojados en casas particulares -pagado de su sueldo- y la tropa en conventos (*Sant Domènec, Sant Francesc, Montis-ion, San Esperit*) y en la casa de Comedias, de propiedad municipal.⁶ Según estos datos, la presencia militar en Mallorca fue menor que en otras regiones,⁷ aunque la permanencia fija generó un problema para las nuevas autoridades que tuvieron que improvisar un plan de alojamiento alquilando

1 Los espacios con mayor concentración de fuerzas militares en la Península fueron las fronteras y las costas de los tres departamentos marítimos de Cádiz, El Ferrol y Cartagena; BORREGUERO BELTRÁN, C.: "Los problemas del alojamiento militar en la España del siglo XVIII", en BALAGUER, E.; GIMÉNEZ, E. (eds.): *Ejército, Ciencia y Sociedad en la España del Antiguo Régimen*, Alicante, 1995, pp. 123-129.

2 BORREGUERO BELTRÁN, C.: "Los problemas del alojamiento...", pp. 118-119.

3 Para el caso de Málaga ver: RECIO MORA, R.: "El problema del acuartelamiento de tropas en Málaga durante el último cuarto del siglo XVIII y su incidencia en los conventos, casas y mesones de la población civil", *Boletín de Arte*, 15, 1994, p. 149.

4 CASANOVA TUDOLÍ, U.: "Los alojamientos de soldados en el Reino de Mallorca a lo largo del siglo XVII", *Mayurqa: revista del Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts*, 22, 2, 1989, pp. 733-744. Para el siglo XVIII ver también: TOUS TOUS MELIÀ, J.: *Palma a través de la cartografía (1596-1902)*, Palma, 2009; SEGURA SALADO, J.: *Sistema de defensa en el siglo XVIII*, Manacor, 1999; COLL COLL, A.: "El ejército acuartelado en Mallorca e Ibiza durante el siglo XVIII: entre la precariedad y los proyectos pospuestos", *Revista Universitaria de Historia Militar*, 8/16, 2019, pp. 160-181.

5 ARM, Documentación impresa, 1716. Real Cédula del Decreto de Nueva Planta de la Real Audiencia de Mallorca. PASCUAL RAMOS, E.: *El Decret de Nova Planta de Mallorca. Temps del Leviatan*, Palma, 2016, pp. 81-87.

6 AMP, AH 2.075/2, f. 125v. Palma, 8-XI-1719. El primer batallón del regimiento de Soria fue acuartelado en la casa de Comedias, con el obligado reacondicionamiento castrense. Así mismo, el ayuntamiento formó una comisión de dos regidores encargados de los alojamientos de los oficiales.

7 ANDÚJAR CASTILLO, F.: "La 'confianza' real: extranjeros y guardias en el gobierno político-militar de Cataluña (s. XVIII)", *Pedralbes*, 18, II, 1998, pp. 509-519.

casas particulares, habilitando espacios municipales, caballerizas acondicionadas e incluso conventos (Tabla 1).

Localidad	Alquiler
Palma	230 libras
Alcudia	70 libras
Llucmajor	65 libras
Felanitx	81 libras
Manacor	50 libras
Binisalem	10 libras
Pollensa	55 libras
Casa de Comedias en Palma	100 libras
Ibiza	200 libras

Tabla 1 Localidades y gastos del alquiler de cuarteles en Mallorca
Fuente: ARM, RP 4.077 (1726)

Este improvisado acuartelamiento creaba problemas de urbanidad con la vecindad y de operatividad por la dispersión de la tropa, en compañías y no en batallones, con la obligada presencia en cada alojamiento de una guardia para controlar la disciplina y recogimiento del soldado.⁸ Más allá del tema de la indisciplina, de ahí la razón de Vauban para construir cuarteles, la monarquía tenía que responder a la necesidad constructiva de un nuevo tipo de edificio racional destinado exclusivamente a alojar a la tropa y mandos entendido como un elemento primordial para la defensa del estado moderno.⁹ Es lógico que la monarquía construyese más cuarteles donde había más tropa, como señala Cortada para el caso de Cataluña.¹⁰ El giro militarista de Carlos III tuvo como novedad en la década de los años sesenta la creación de la Milicia Provincial de Mallorca cuyas tropas también habría que alojar, vestir y mantener.¹¹

8 BORREGUERO BELTRÁN, C.: "El impacto social del reclutamiento y de otros impuestos militares en el siglo XVIII", en MARTÍNEZ, E.; PI, M. de P.; TORREJÓN, J. (eds.): *Los Ejércitos y las Armadas de España y Suecia en una época de cambios (1750-1870)*, San Fernando, 2001, pp. 206-207.

9 CAMACHO MARTÍNEZ, R.: "Las atarazanas de Málaga. Proyectos de intervención en el siglo XVIII", *Espacio, Tiempo y Forma, Serie VII*, 4, 1991, pp. 265-282; LÓPEZ-BRAGADO D.; LAFUENTE-SÁNCHEZ V.: "Los proyectos del Cuartel de Infantería para la ciudad de Zamora en el primer tercio del siglo XVIII", *Studia Historica: Historia Moderna*, 41/1, 2019, pp. 407-433.

10 CORTADA i COLOMER, LI.: *Estructures territorials, urbanisme y arquitectura poliocèntrics a la Catalunya preindustrial*, 2 vols., Barcelona, 1998.

11 PASCUAL RAMOS, E.: "La defensa civil en tiempos de guerra. La milicia de Mallorca (1762-1769)", *Vegueta*, 16, 2016, pp. 265-288.

Ahora bien, en el siglo de las Luces hubo un impulso constructivo de cuarteles gracias a la formación del cuerpo de Ingenieros, según el modelo francés, con la finalidad de planificar, proyectar y construir obras estatales (civiles y militares).¹² El primer reglamento que estableció el modelo de cuarteles fue redactado por el ingeniero general de los Ejércitos, Jorge Próspero Verboom, aprobado por Felipe en 1718, conocido por el *Proyecto General Impreso* que incluía un plano a modo de ejemplo, aunque dejaba margen a la adaptación al lugar de ubicación. El modelo del cuartel de Verboom, según la tradición francesa de su maestro Vauban, era un edificio autónomo, longitudinal, dividido por un muro medianero con pequeños aposentos (10 o 12 soldados) y en los extremos incluían los aposentos de los oficiales. La mayor novedad respecto al cuartel de su maestro es la posibilidad de independizarlo de la fortificación. Como se verá más adelante, este fue el modelo proyectado por los ingenieros insulares hasta los años cuarenta para levantar un cuartel de infantería en Palma. La novedad, en palabras de José-Miguel Palop para el reino de Valencia y Murcia, inició un extenso programa de proyección de cuarteles durante el siglo XVIII.¹³ En otras regiones como Andalucía se produjo una situación similar con multitud de proyectos, aunque con pocas realidades ante la falta de financiación local.¹⁴

Un nuevo modelo cuartelario sustituyó al hegemónico hasta ese momento. Se trataba del propuesto por el ingeniero Bernard Forest de Bellidor, con influencia de Vauban, que agrupaba cuatro cuerpos de edificios en torno a un patio central destinado al ejercicio de la tropa. Cada uno de los cuatro lados del cuadrado tenían la disposición del antiguo cuartel de Vauban. Otra de las novedades más destacable era su ubicación independiente a la fortificación lo que lo convertía en un edificio urbano.¹⁵ Entendemos que el cuartel proyectado para Palma en la década de los años sesenta (fig. 1) era una variante de este modelo, diseñado en forma en U, que descartaba el modelo rectangular, con un patio de armas y ubicado dentro de la ciudad. Pese a la existencia de estos modelos en la práctica no hubo una unidad en cuanto a la tipología a seguir. En cualquier caso, se trataban de modelos de orientación que al final los ingenieros aplicaban, o no, sus propios criterios, según la realidad del lugar, del presupuesto y bajo la supeditación de las directrices del Ingeniero Director. Aunque, como apunta H. Capel *et alii*, a pesar del extraordinario volumen de proyectos pocos se llevaron a término.¹⁶

12 LLORET PIÑOL, M.: "La defensa de la isla de Mallorca en un informe del ingeniero militar Miguel Gerz, 1774", en *Biblio 3W. Revista bibliográfica de Geografía y Ciencias Sociales*, VI/323, 2001.

13 PALOP RAMOS, J.M.: "El ejército en Valencia durante el siglo XVIII: alojamientos y cuarteles", *Estudios de historia moderna. Homenaje a la profesora Emilia Salvador Esteban*, 1, 2008, pp. 420-421.

14 MARZAL MARTÍNEZ, A.: "Notas sobre la arquitectura militar dieciochesca en Andalucía. Cuarteles", *Actas del I Congreso de Historia de Andalucía (siglo XVIII)*, III, Córdoba, 1978, pp. 7-11. FERNÁNDEZ CANO, V.: *Las defensas de Cádiz en la Edad Moderna*, Sevilla, 1973, pp. 205 y ss; BAENA GALLÉ, J.M.: "Bartolomé de Amphoux: proyecto de cuartel y puente para Arcos de la Frontera", *Laboratorio de arte*, 6, 1993, pp. 343-357.

15 FOREST de BELLIDOR, B.: *La science del ingénieur*, Paris, 1830, pp. 388-389.

16 MONCADA MAYA, J.O.: "El cuartel como vivienda colectiva durante el siglo XVIII: el caso de España y sus posesiones de ultramar", *Scripta Nova: Revista electrónica de geografía y ciencias sociales*, extra 7, 146, 2003.

Los proyectos fallidos para construir un cuartel en Palma en el siglo XVIII

Durante los reinados de Felipe V y Carlos III se han localizado hasta tres proyectos para construir un hogar del soldado.

El primero, datado a finales de 1727, por orden de Felipe V al comandante general Patricio Laules y al ingeniero Jefe Simón Poulet de Montsoison (1726-1728) para construir en Palma dos cuarteles para dos batallones de infantería ya que las deplorables condiciones de los edificios alquilados repercutían en la tropa.¹⁷ Hay que recordar la intensa labor de Poulet durante su estancia insular al realizar un minucioso estudio de la capital y sus murallas, con cuarenta cortes transversales, y sus correspondientes perfiles.¹⁸ Durante su último año en la isla recibió la orden de proyectar cuarteles para quinientos o seiscientos soldados según, el ya mencionado, *Reglamento para establecer Cuarteles correspondientes al alojamiento de la Infantería, Caballería y Dragones en España y en las Islas* (1718). Como indica Juan Tous, Poulet estaba a punto de abandonar Mallorca con destino a Longon (Italia) aunque prolongó su estancia hasta enero de 1728. Antes de marchar propuso los lugares previstos para la ubicación y delegó la dirección y los proyectos pendientes al teniente coronel ingeniero Martín Gil de Gainza (1684-1737).¹⁹

El proyecto era construir “cuarteles” para dos batallones en diferentes ubicaciones intramuros de Palma. Los edificios tendrían unas dimensiones de 98 metros de largo por 17,5 metros de ancho con tres plantas, techo de dos aguas, aljibe, cocina, almacén de pólvora y treinta y seis aposentos para la tropa y sus oficiales.²⁰ El comandante general, Patricio Laules, envió otra propuesta/plano diseñada por Simón Poulet, proyectado antes de marcharse de la isla, aunque firmada por Gil de Gainza con el título *Plano de la Puerta Pintada y sus cercanías*.²¹ Gil de Gainza desaconsejó esta ubicación por la cercanía de la

17 AGS, MPD, 47, 10. Simón Poulet. En 1683 servía de ingeniero extraordinario en Sicilia. En 1712 ascendió a ingeniero segundo con el grado de teniente. Seis años después era teniente coronel realizando planos en Sicilia. Entre 1726 y 1729 estuvo destinado en Mallorca donde realizó varios planos y también en Ibiza al proyectar almacenes y cuarteles. En 1733 era teniente coronel e ingeniero jefe y en 1736 quedó en Sicilia. CAPEL, H. *et alii: Los ingenieros militares en España. Siglo XVIII*, Barcelona, 1982, pp. 380-381. En 1728 llegaron a Mallorca ocho compañías del regimiento de Dragones de Edimburgo. El cuerpo de infantería de aquel año 1728 estaba formado por el primer batallón del regimiento de Castilla (486 plazas), primero de León (431), segundo de León (407), primero de Asturias (463), segundo de Asturias (457), regimiento de artillería (36), Dragones de Edimburgo (136) y Dragones de Francia (372). Total 2.786 cuyas cifras variaban según las bajas por enfermedad: ARM, RP 4.082, s/f.

18 TOUS MELIÀ, J.: *Palma a través...*, p. 84.

19 Martín Gil de Gainza y Etxagüe. Hijo de Miguel de Gainza y de María Etxagüe, ambos naturales de Enériz. En 1681 era depositario del Real Patrimonio de Mallorca y ayudante del ingeniero mallorquín Vicente Mut. Tras la muerte de este último ingeniero adquirió más protagonismo al ser nombrado sobrestante de la fortificación. Durante la guerra de Sucesión española fue destituido por apoyar a Felipe V. En noviembre de 1715 fue nombrado ingeniero segundo. Fue autor de varios planos de baluartes de la ciudad de Palma y del castillo de San Carlos. En 1726 llegó su máximo ascenso en el cuerpo de Ingenieros al ser promocionado a ingeniero jefe insular con grado de teniente coronel. Entre 1730 y 1735 trazó tres planos de parapetos, almacenes y muelles de la plaza de Palma. Falleció en Mallorca en 1737. CAPEL, H. *et alii: Los ingenieros militares...*, pp. 209-210; JUAN VIDAL, J.: “Navarros en Mallorca en los siglos XVII y XVIII”, en *Studium, magisterium et amicitia: homenaje al profesor Agustín González Enciso*, TORRES SÁNCHEZ, R. (coord.), Pamplona, 2018, pp. 257-263; SEGURA i SALADO, J.: “Don Martín-Gil de Gainza y Etxagüe, ingeniero en Mallorca”, *Castillos de España: publicación de la Asociación Española de Amigos de los Castillos*, 132, 2003, pp. 34-42.

20 AGS, MPD, 44, 02. Palma, 5-VI-1728.

21 AGS, MPD, 44, 11. Palma, VI-1728.

muralla y terraplenes, falta de luz y ventilación en la parte inferior del cuartel por la cercanía de la muralla, tener que expropiar propiedades y no estar próxima a una explanada para instruir a la tropa. El ingeniero confeccionó dos valoraciones de costes según los materiales a emplear: el primero con piedra picada valorado en 8.000 pesos y el segundo con paredes de tapia sobre cimientos de mampostería presupuestado en 3.000 pesos. Ambos tipos de piedras eran autóctonas de la isla.²² El ingeniero jefe, Jorge Próspero Verboom –marqués de Verboom–, rechazó las propuestas por varios motivos. En primer lugar, por la mala calidad de los materiales presupuestados y no emplear el tipo de piedra idónea.²³ Además, el proyecto no estaba bien desarrollado al carecer de la relación, ni tasación de los materiales, sin presupuestar la madera, que seguramente habría que traer de los montes de Tortosa por la mala calidad de la insular y no incluir el pabellón para los oficiales. A pesar de ello, el comandante general, Patricio Laules, avaló el proyecto de Poulet y el empleo de piedra insular. Así argumentó la utilización de materiales autóctonos:

(...) la piedra que aca se halla es muy blanda al trabajarla, y se comprime y endurece haciendose mas fuerte, y con el tiempo de mayor consistencia, uniendose de tal modo con el yeso, que viene a hazerse toda una misma cosa, y queda la obra muy hermosa, solida y de infinita dura y mas barata que la de sillería, y mampostería en este País.

*Y por lo que mira al otro proyecto de cuarteles de tapia, con los angulos, pilares, puertas y ventanas de piedra picada, se esta viendo en muchos edificios antiquisimos de la misma fabrica que hay en esta Plaza que se conservan enteros, durante este genero de obra muchos siglos porque la tierra de que se haze la tapia es de tal calidad que mezclada con un poco de argamassa se endureze y trava tan fuertemente que viene como a convertirse en piedra; con cuya experiencia, todas quantas casas se construyen nuevas y las que hay mas principales son fabricadas de los mismos materiales, y en la misma forma.*²⁴

Por su parte, Gil de Gainza proyectó ubicar los cuarteles en tres lugares diferentes. El primero en el lateral del baluarte de Santa Margarita que obligaba a derribar varias casas y por tanto aumentando el coste.²⁵ El segundo en el interior de las murallas del Temple de la Orden de San Juan –baluarte de San Gerónimo–, adaptándose a las dimensiones del

22 AGS, GM, leg. 3.698. Palma, 9-XII-1727. Patricio Laules al marqués de Castelar.

23 AGS, GM, leg. 3.698. Madrid, 2-I-1728. Marqués de Verboom al marqués de Castelar.

24 AGS, GM, leg. 3.698. Mallorca, 24-II-1728. Patricio Laules al marqués de Castelar. Gil de Gainza indicó que en ese País es la mampostería de mala calidad, y que por consiguiente las paredes de los cuarteles deberan ser todas de sillería, así por su fortaleza y hermosura como por lo poco que excede su valor al de la mampostería o sin no los angulos, portadas y ventanaje de sillería y lo demás de tapia por ser ahí este material muy permanente (...). ARM, AMT, sec. Gil de Gainza, leg. 33. Palma, 19-V-1728. Patricio Laules reenvió a Gil de Gainza una carta del marqués de Castelar donde se indicaba la obligación de enviar planos con sus cortes y nuevos tanteos, el uno considerando las paredes de sillería y el otro sus ángulos, portadas y ventanaje y lo demás de tapia, haciendolo de tres altos como los propone; pero arreglando su distribución y disponiendo al Proyecto impreso que se le ha remitido como también el grueso de maderas por que en la relación que se embia las varía en las destinada para los suelos. Para ello Gil de Gainza realizó dos planos con las disposiciones descritas anteriormente: AGS, MPD, 44, 01 y AGS, MPD, 44, 02. El ingeniero quiso que las paredes del futuro cuartel fueran de mampostería o al menos los ángulos, portadas y ventanas de sillería y lo demás de tapia. Advirtió que solo existían tres parajes para ubicar los cuarteles y que en todos sería necesario derribar algunas casas particulares. Aun así, el marqués de Verboom ordenó a Gainza emplease el plano de Poulet e hiciese una relación de los inconvenientes sobre las posibles ubicaciones de los cuarteles. Al final se propuso construir solo uno y en un paraje idóneo; AMP, AMT, sec. Gil de Gainza, leg. 33. Madrid, 29-IV-1728. Marqués de Verboom a Martí Gil de Gainza.

25 AGS, MPD, 44, 09. Palma, 22-II-1728.

propio recinto.²⁶ La última, entre el baluarte de Santa Cruz y la puerta de Santa Catalina, cerca del torrente que abastecía de agua a la ciudad.²⁷ Las escasas viviendas colindantes, su estratégica localización y la cercanía de agua potable hacían de esta ubicación la más aconsejable. Además, la intención desde Madrid era homogeneizar el cuartel insular con la Ciudadela de Barcelona y para ello el ingeniero jefe del ejército de España, Jorge Próspero Verboom –marqués de Verboom–, envió el *Proyecto General Impreso* con alguna indicación a incluir en el insular como ángulos, portadas y ventanaje de piedra de sillería y el resto de paredes de mampostería ordinaria. De modo que el ingeniero Gil de Gainza confeccionó su proyecto y planos para su aprobación.²⁸ Pero el marqués de Verboom lo rechazó porque “no ha hecho otra cosa que poner su idea vaga en Plano, sin hacer calculo alguno imaginándose a bulto un quartel en 8.000 pesos y el otro en 3.000”. Además, arremetía contra el capitán general ya que “no entiende nada en esta materia según se conoce ha dado ciegamente en apoyar en vista de que tendría dos cuarteles para quatro batallones por 11.000 pesos”.²⁹ En definitiva, para Verboom era obligatorio emplear mejores materiales, aunque aumentase el coste a 30.000 pesos. Además, cambió de parecer al reducir el proyecto a solo un cuartel para un batallón, con pabellones para los oficiales y próximos a los lugares estratégicos defensivos.³⁰ De modo que Gainza redactó varios planos con tres presupuestos. Cada uno variaba los materiales y sus costes al incluir la excavación, los cimientos de mampostería, sillerías, suelos, lucido de las paredes, tejas, las maderas, hierros, así como el aljibe, el lugar común e incluso con una partida para gastos imprevistos:

1. Materiales de sillería y suelos y techos con madera de melis de Tortosa³¹: 356.644 reales de vellón.
2. Materiales de sillería, suelo embovedado y techo de madera de melis: 377.421 reales de vellón.
3. Materiales de tapia, pilares y ángulos de sillería y suelos y tejado de madera de melis: 335.656 reales de vellón.³²

El marqués de Verboom eligió el proyecto abovedado y respecto a la ubicación en primer lugar el que estaba entre el baluarte de Santa Cruz y el puente de Santa Catalina y en segundo lugar en el Temple.³³ Finalmente, el cuartel no se construyó por haber otras prioridades.

26 AGS, MPD, 44, 12. Palma, 22-II-1728.

27 AGS, MPD, 44, 13. Palma, 22-II-1728.

28 ARM, AMT, sec. Gil de Gainza, leg. 33. Palma, 12-II-1728. Patricio Laules a Martín Gil de Gainza.

29 AGS, GM, leg. 3.698. Madrid, 30-III-1728.

30 ARM, AMT, sec. Gil de Gainza, leg. 33. Palma, 19-V-1728. Patricio Laules a Martín Gil de Gainza.

31 La madera de melis proviene de la familia de coníferas, género *pinus*, de color marrón claro o rojizo. Su elevado peso, robustez, pocos nudos y resistencia a la carcoma la hace muy apreciable para la construcción de edificios, barcos, muebles e instrumentos musicales. La madera de melis de los montes catalanes, especialmente de Tortosa, era empleada para la construcción de viviendas y para las embarcaciones y de la armada real.

32 AGS, GM, leg. 3.698. Palma, 5-VI-1728. Plano: AGS, MPD, 44, 02. *Plano elevación y perfiles de un cuerpo de quartel para un batallón de quinientos a seiscientos soldados con sus oficiales levantando sus murallas de tapia sobre cimientos de mampostería y con pilares y ángulos de sillería*. AGS, MPD, 44, 01. *Plano elevación y perfiles de un cuerpo de quartel para un batallón de quinientos a seiscientos soldados haciéndole desde los cimientos de sillería y los suelos con maderos y bovedillas*.

33 ARM, AMT, sec. Gil de Gainza, leg. 33. Madrid, 24-VII-1728. Marqués de Verboom a Martín Gil de Gainza. Verboom propuso hacer paredes delgadas, si se podía con tabiques dobles como se practican en las iglesias.

El segundo intento fue en el año 1738 con motivo del mal estado del alojamiento que acuartelaba los dos batallones del regimiento de África y los de Galicia. La iniciativa partió del intendente-corregidor, Antonio Horbegozo y Landaeta (1727-1741) al proponer al duque de Montemar construir un cuartel para cinco compañías de infantería junto al almacén del cuartel de dragones-caballería, próximo a la Almudaina, sede de la Capitanía General.³⁴ La propuesta tenía una serie de factores favorables como su reducido coste, 33.470 reales, y su cercanía con la Capitanía General. Antes de tomar una decisión se consultó al ingeniero Juan Ballester i Zafra que lo desaconsejó porque la cercanía de las tropas de infantería y de caballería causaría riñas y los aires de las inmundicias de los caballos lo hacía poco aconsejable.³⁵

El último proyecto está fechado en el año 1767. El capitán general Antonio de Alós, Rius, Ferrer y Falguera, marqués de Alós (1765-1780), y el ingeniero jefe Carlos Agustín Giraud (1762-1771),³⁶ recibieron orden del 9 de febrero de aquel año para proyectar un nuevo cuartel de infantería para dos batallones.³⁷ El ingeniero jefe tardó varios meses en localizar y proyectar dos posibles ubicaciones dentro de las murallas de Palma y que descartaban anteriores localizaciones.³⁸ El proyecto constaba de tres planos firmados por Carlos Agustín Giraud:

1. *Plano de un quartel de Ynfantería para dos Batallones según el nuevo Reglamento (fig. 1).*³⁹
2. *Perfiles y elevación de un quartel de Infantería de Palma de Mallorca.*⁴⁰
3. *Planos de los únicos Terrenos que ay en la Plaza de Palma donde se puede erigir un Quartel de dos Batallones según el nuevo reglamento (fig. 2).*

La primera localización era en la explanada del huerto de Moranta, en las inmediaciones del baluarte del mismo nombre. Su construcción no afectaría a ninguna propiedad cercana y, por tanto, descartada la demolición de inmuebles vecinos. Aunque su localización lo hacía poco aconsejable. La segunda era más idónea por su ubicación en las Ramblas de Palma justo en el convento de los padres Carmelitas pero condicionada al traslado de esta orden al Colegio de Montesión de la Compañía de Jesús, recientemente expulsada de la isla (fig. 2).

El gasto de construcción fue estipulado en 71.000 pesos aunque se carecían de fondos

Además, el joven ingeniero Juan Ballester propuso emplear madera de chopo para el armazón de los tejados en lugar de la de Tortosa que costaría solo una cuarta parte.

34 AGS, GM, leg. 3.698. Palma, 2-VII-1738. Antonio de Horbegozo y Landaeta al duque de Montemar.

35 AGS, GM, leg. 3.698. Madrid, 14-VII-1738. Juan Ballester i Zafra al duque de Montemar.

36 Carlos Agustín Giraud. De origen francés, nacido en París, consta que en 1734 era ingeniero. Destinado en Mallorca por Real Orden del 10 de octubre de 1761, procedente de Valencia, y tras el cese del ingeniero Juan Ballester se hizo cargo de la Dirección de Ingenieros en enero de 1762. Al año siguiente era ascendido a coronel e ingeniero jefe. En 1768 realizó el plano de un cuartel de infantería para dos batallones en Palma según el nuevo reglamento. En 1771 pasó destinado a Guipúzcoa y en 1782 realizó un plano de la plaza la ciudad de la Coruña y dos años después el plano frente de la Estrada que se construía nuevamente en La Coruña con arreglo al proyecto de 1774. Consta que murió en La Coruña en 1784. CAPEL, H. *et alii: Los ingenieros militares...*, p. 212.

37 AGS, GM, leg. 3.698. Palma, 13-II-1768. Marqués de Alós a Francisco Lafita.

38 AGS, MPD, 47, 14. Palma, 13-II-1768.

39 El nuevo Reglamento que hace mención fue aprobado por Carlos III mediante Real Ordenanza del 4 de octubre de 1766 que entre otras cosas disponía que cada soldado tuviese su propia cama sin tener que compartirla como se hacía hasta el momento.

40 AGS, MPD, 23, 36. Palma, 13-II-1768.

ya que la tesorería del ejército insular estaba al descubierto en más de 700.000 reales de vellón, especialmente por los gastos del regimiento de milicias Provinciales y la compra de camas, alquileres y reparación de viviendas para cuarteles, entre otros gastos.⁴¹ Existía la posibilidad de solicitar un anticipo al fondo de Caudales Comunes de la ciudad y reino de Mallorca con la obligación de su reintegro mediante una talla –derrama– repartida entre los contribuyentes mallorquines.⁴² Para ello, el oidor decano de la Real Audiencia de Mallorca –presidente de la Junta de Caudales Comunes– tenía que aprobar la operación financiera porque solo se podía emplear dinero de este fondo para casos de urgencia pública. Otro proyecto que no llegó a realizarse.

Proyecto y construcción del cuartel de La Lonja (1797-1799)

El proyecto para construir un cuartel tuvo una nueva oportunidad en el reinado de Carlos IV respondiendo a la necesidad de ubicar a la milicia Provincial y por la llegada de tropas a la isla durante la guerra contra la Convención.⁴³ La primera iniciativa partió del consistorio palmesano en enero de 1792 al solicitar al monarca, con el apoyo del excomandante general Juan de Silva Meneses, conde de Cifuentes (1782-1791), la construcción de un cuartel en Palma.⁴⁴ Como el problema era financiero se volvió a barajar la posibilidad de un adelanto de dinero del fondo de Caudales Comunes.⁴⁵ El tema quedó pendiente y tres años después fue debatido en la sala de plenos municipal palmesano por la imperiosa necesidad de albergar a las tropas que debían de llegar.⁴⁶ Entre tanto empezaron las obras en el denominado *Edificio del Rey* situado en la fachada marítima entre la Lonja y la Puerta del Muelle de Palma (fig. 3).

En julio de 1797, el capitán general, Antonio Cornel Ferraz (1797-1798) presentó al ayuntamiento de Palma el plano del nuevo cuartel proyectado por el ingeniero Bartolomé Reynaud y de la Parra⁴⁷ (1796-1802) que incluía el presupuesto de los costes de los

41 AGS, GM, leg. 3.698. Palma, 8-III-1768. Francisco Lafita a Juan Gregorio Muniain.

42 PASCUAL RAMOS, E.: "Reforma y gestión de la deuda pública. La Junta de Caudales Comunes de Mallorca (1758-1812)", *Cuadernos de historia moderna*, 43/1, 2018, pp. 231-247.

43 PASCUAL RAMOS, E.: "De la amistad al enfrentamiento. Mallorca y la guerra contra la Convención francesa (1793-1795)", en MARTÍNEZ MILLÁN, J.; SÁNCHEZ BELEN, J.A.; RIVERO RODRÍGUEZ, M. (coord.): *Del enfrentamiento a la amistad. Influencias entre las Monarquías de Francia y España en los siglos XVII y XVIII*, Madrid, 2019, pp. 497-524.

44 AMP, AH 2.116, f. 30v. Palma, 11-II-1792. El ayuntamiento recibió carta del conde de Cifuentes apoyando la iniciativa (Madrid, 31-I-1792).

45 AMP, FP, leg. 576/4. Palma, 2-I-1792. El ayuntamiento de Palma al conde de Cifuentes. Por otro lado, el agente del ayuntamiento de Palma en la Corte, Miguel Amer, no pudo entregar la carta en mano al conde de Cifuentes disponiendo que "(...) lo que ejecutaré a la posible brevedad"; AMP, FP, leg. 576/4. Madrid, 21-I-1792.

46 AMP, AH 2.121, ff. 411-412v. Palma, 20-XII-1795. La guerra contra la Convención francesa propició un aumento de tropas en la isla. En 1795 fue reclutado en Suiza el regimiento de Courten con destino en Mallorca y se esperaba la llegada de un cuerpo de infantería de Valencia. El ayuntamiento denunció la falta de espacio-cuarteles para alojar a tropas que se esperaban. El ingeniero director buscó varios lugares.

47 Bartolomé Reynaud y de la Parra (Sevilla, 1737-Palma, 1822). Cadete del regimiento de Lombardía (1764), ascendió a subteniente e ingeniero delineador (1769). Formado en la Academia de Barcelona fue destinado a Figueras (1770), posteriormente Tarifa y a Filipinas. En 1774 pasó destinado en Andalucía y en 1775 ascendió a ingeniero extraordinario. Desde el año 1783 estuvo destinado en Tarragona donde levantó varios planos, entre ellos un cuartel para Reus y al año siguiente como ingeniero ordinario proyecta la plataforma del baluarte de San Juan. Continuó de ingeniero en el Principado de Cataluña reconociendo las fortificaciones de Lérida y en la Seo de Urgell. En 1786 fue destinado por primera vez a Mallorca. En 1796, ascendido a ingeniero segundo y comandante

materiales y de la mano de obra.⁴⁸ En realidad, se trataba de un proyecto del fallecido ingeniero y mariscal de Campo Segismundo Font (1793-1796†), denominado “ensanche y aumento” del *Edificio del Rey* (fig. 4).

Este inmueble había servido hasta ese momento de presidio, almacén de leña y alojamiento de tropa. Con la llegada a la isla del ingeniero Bartolomé Reynaud se impulsó el proyecto con las obras ya iniciadas. El nuevo edificio tendría setecientas camas con instalaciones anexas que incluían cocina, lugares comunes y calabozos, entre otros. El tiempo de ejecución de la obra fue relativamente rápido, dieciocho meses, ya que se inició el 31 de julio de 1797 y concluyó el 9 de febrero de 1799.

La distribución del edificio estaba dividida en dos alturas más altillo y tejado a dos aguas. La planta baja contaba con una nave única distribuida en cuatro dependencias separadas por paredes medianeras y catorce columnas verticales que sostenían la planta superior. Una escalera doble daba acceso a la primera planta con varias salas, ventanas y armeros. La mansarda o buhardilla contaba con luz proporcionada por ventanas de pequeñas dimensiones que proveía cierta nota de variedad al coronamiento del edificio. La puerta única del cuartel facilitaba el control de entrada y salida de los soldados.

El alzado del edificio era de una rigurosa uniformidad con una fachada muy elemental, muy del gusto de la época de las construcciones civiles y militares estatales, cuyos adornos son los huecos de las ventanas que horadan el edificio. La monotonía del volumen macizo de la fachada proporciona una impresión de solidez y firmeza, que expresa el poder de la organización estatal que representa. El empleo de materiales de mampostería refuerza los ángulos, puertas y ventanas por sillares de piedra. La ausencia de decoración del edificio se rompe con la excepción en la puerta de entrada al edificio coronada por el escudo de armas de la ciudad y la inscripción “PALMENSES BALEAR HOC MILITARE HOSPITIVM. AERE SUO AEDIFICANDUM DE CR. DECVR CAR IV BORBONIO REGE PRAETORE. INSVL. BALEAR. ANTO. CORNERLIO VIR. CLAR. ANNO MDCCXCVIII REPAR. SAL. CVRABANT”.⁴⁹

La entrada principal, y única, contaba con dos cuerpos de guardia, uno del oficial y otro de la tropa. El edificio conectaba lateralmente con la Puerta del Muelle y al otro extremo con un patio interior, entre la muralla y el lateral de la Lonja de Palma, que daba acceso a varias dependencias como los calabozos, lugares comunes, un pozo con brocal y un pilón para lavar la ropa. Al extremo del patio daba acceso a la cocina y al comedor con mesas de mampostería donde se reunía la tropa en las comidas.

de obras de fortificación y edificios de Urgell donde solicitó su traslado a Mallorca o a Tortosa. Aquel año pasó a Mallorca responsabilizándose de la obra del cuartel de la Lonja. En el año 1800 ascendió a coronel e ingeniero en jefe. CAPEL, H. *et alii*: *Los ingenieros militares...*, pp. 394-395 y TOUS MELIÀ, J: *Palma a través...*, p. 367.

48 AMP, AH 2.124, ff. 30v-32. Palma, 10-VII-1797.

49 Este escudo tuvo un coste de 26 libras. AGCM, X-575/4. Palma, 5-VIII-1798.

El ingeniero jefe redactó un presupuesto del coste calculado en 12.454 libras. El desglose, *grosso modo*, estaba fraccionado en 8.913 libras para la albañilería, 2.061 libras para carpintería y 1.480 libras para herrería (Tabla 2). Como se verá, el coste final de la obra muestra que la realidad estuvo muy distante del presupuesto original.

Albañilería	Sillería	1.296 libras
	Cal y grava	921 libras
	Yeso	342 libras
	Tejas y ladrillos	799 libras
	Cañas del tejado	105 libras
	Jornales de maestros y peones	4.300 libras
	Excavación y construcción de cimientos	1.150 libras
Carpintería	Jácenas y otras maderas	1.236 libras
	Jornales para labrar la madera	100 libras
	Puertas y ventanas	660 libras
	Clavazón	65 libras
Herrería	Rejas de hierro	1.300 libras
	Herrajes de puertas y ventanas	180 libras
Total		12.454 libras

Tabla 2 Desglose de la relación de materiales y costes del presupuesto del ingeniero Bartolomé Reynaud para reparar y ampliar el Edificio del Rey.

Fuente: AMP, AH 2.124/2, ff. 49-50. Palma, 20-VI-1797

El ayuntamiento de Palma fue el responsable de la gestión operativa de la construcción. En el plenario municipal se debatieron dos cuestiones de importancia. La primera fue impedir el empleo de madera de pino insular para las vigas, jácenas, por madera de mayor calidad bien de álamo o de los montes de Tortosa. La segunda propuesta estaba dedicada a la financiación al proponer un adelanto dinerario del fondo de Caudales Comunes.⁵⁰

⁵⁰ AMP, AH 2.124/2, ff. 30v-32v. Palma, 10-VII-1797.

A principios de octubre de 1797, el comandante de ingenieros, Francisco de Ferser, envió al ayuntamiento de Palma dos relaciones de las maderas y hierros necesarios para la obra (Tabla 3).

Cantidad-Piezas	Largo	Ancho	Alto
37 bigas (jácenas)	34	1 ½	2
Cuartones			
30	26		
80	25		
102	25 ½		
263	24 ½		
60	24 ¼		
116	24		
9	18		
Total 660			
Tijeras para la armadura del tejado			
244	36		

Tabla 3 Relación de las maderas necesarias de Tortosa
Fuente: AMP, AH 2.124/2, f. 213. Palma, 20-IX-1797

El consistorio palmesano comisionó a una persona para viajar a Tortosa para comprar las maderas. El candidato era Vicente Santandreu, empleado de la administración de la Sal, aunque supeditado al permiso del Intendente para ausentarse de su cargo mientras realizaba la gestión en Tortosa.⁵¹ Esto impidió que aceptase el cargo y recomendó a su hermano Pedro Francisco, de profesión carpintero, que fue admitido por el consistorio palmesano.⁵² La operación para comprar y transportar la madera desde Cataluña a

⁵¹ AMP, AH 2.124/2, ff. 219-220. Palma, 9-X-1797.

⁵² El nuevo comisionado Pedro Francisco Santandreu tuvo que depositar una fianza de 3.000 libras. Los fiadores fueron sus hermanos/as Vicente, Catalina, María Rosa, Magdalena, Margarita, María Ignacia y Juan Bautista Santandreu.

Mallorca se precisó en varios aspectos. Para ello, el ayuntamiento fijó los puntos básicos de la misión:

Entregar la carta de recomendación al magistrado de Tortosa para conseguir la madera de mejor calidad.⁵³

Las dimensiones de las maderas según las indicaciones del ingeniero y su corte en la estación más favorable.

Conducción ventajosa de la madera, tanto por tierra como por mar.

Asegurar su valor en la caja de seguridad en Mallorca o Barcelona.

Envío de dinero a Barcelona o Tortosa para la compra de la madera.

Fletar embarcación mallorquina para traer la madera.

Recoger los justificantes para dar cuenta de su comisión.

De modo que el comisionado municipal emprendió viaje hacia Cataluña a principios de diciembre de 1797 con dos letras de cambio de 2.000 duros para hacerlas efectivas en tierras catalanas. El 19 de diciembre llegó a Tortosa y se presentó ante Pedro López y Chávez, juez privativo de montes y maderas y ministro de Marina de aquella provincia. Éste se ofreció a ayudar al enviado mallorquín para la gestión de la compra de cuarenta jácenas de cuarenta palmos, entre otras. Desde el principio tuvo dificultad para la compra ya que las maderas de aquellos montes estaban destinadas exclusivamente para la dotación de la marina sin poder extraerse fuera de la provincia. Gracias a las gestiones de López y Chávez se logró comprar una primera partida de 276 piezas de 26 a 36 palmos a “precio equitativo”.⁵⁴ Las peticiones desde Mallorca continuaron con otra remesa de cuarenta vigas maestras, jácenas, con la correspondiente petición al ministro para cortar unos veinte pinos de aquel monte.

A principios de 1798 ya tenía parte de las maderas, aunque un nuevo problema dificultó la operación. En Barcelona no había patrones que quisieran transportar el cargamento hasta Mallorca por el miedo a los corsarios que azotaban el Mediterráneo.⁵⁵ La solución fue contratar a un patrón mallorquín, Mateo Bosch, con el jabeque *Beata Catalina Thomás*, aunque la carga fue asegurada con unas severas condiciones:

Pago por el flete a diez pesetas por cada carga de madera regulada por el estilo de Tortosa. Cantidad satisfecha en oro o plata al ser descargada en el puerto de Palma.

El comisionado del ayuntamiento no dará la carga en Tortosa sino en el río Ebro, delante la barraca del piloto.

Deberá salir con la mayor brevedad posible al destino del río Ebro, sin emprender viaje o comercio a otra parte.⁵⁶

53 AMP, AH 2.124/2, ff. 224-224v. Palma, 11-X-1797.

54 AMP, AH 2.125/1, ff. 13-14. Palma, 8-I-1798. Carta de Pedro Francisco Santandreu al ayuntamiento de Palma. Tortosa, 31-XII-1797.

55 AMP, AH 2.125/1, f. 12. Palma, 8-I-1798. Carta de Pedro Francisco Santandreu al ayuntamiento de Palma.

56 AMP, AH 2.125/1, ff. 17-17v. La carga de madera en la embarcación fue la siguiente: 234 fustes de 24 hasta 32 palmos de longitud, 29 dobleros de 36 palmos –de los Pirineos–, 8 piezas de 36 palmos de largo de los montes de la provincia de Tortosa.

A finales de febrero de 1798 llegó a Mallorca el primer cargamento de madera que fue entregado a Bartolomé Reynaud y al director de la obra el comandante de ingenieros Francisco Ferser.⁵⁷ Éste último, tuvo serios problemas entre la vieja y la nueva construcción y la humedad de la parte construida viéndose obligado a modificar una planta y portar más madera de Tortosa. En esta tesitura, el ayuntamiento contrató al patrón Antonio Alemany, con la embarcación *la Virgen de los Dolores*, para transportar la madera necesaria.⁵⁸

La obra continuó a buen ritmo con constantes peticiones de maderas a Tortosa donde el comisionado mallorquín se esforzaba en satisfacer las demandas. A finales de abril se remitió mil duros a Pedro Francisco Santandreu para traer más madera.⁵⁹ La compra continuó en verano con el envío de 86 maderas y la contrata de una embarcación para su transporte.⁶⁰ Operaciones de compra y transporte de maderas (jácenas, fustros anchos, etc.) que continuó durante aquel verano de 1798 con un transporte de 258 piezas entre ellas 15 jácenas o vigas.⁶¹

El hierro y los herrajes también fueron imprescindibles. El ingeniero pasó una lista al ayuntamiento especificando las piezas y tipología de hierro y herrajes para puertas y ventanas. El presupuesto comprendía materiales para 76 ventanas con 7 barrotes por reja, 362 bisagras para las ventanas, 59 aldabas y 34 pestillos de golpe. El edificio contaba con una puerta principal, otra para el rastrillo, puerta del patio y cinco ordinarias con sus correspondientes cerrojos, pasadores y cerraduras.

El suministro de los herrajes fue ofertado en subasta pública mediante bando municipal para ser adjudicado al postor que ofreció el precio más bajo.⁶² El consistorio organizó la subastaba pública en la plaza de Cort, con la presencia de regidores y el ingeniero Bartolomé Raynaud, para el suministro de los hierros y los herrajes siendo adjudicado al herrero Francisco Prats al ofrecer 15 sueldos por cada bisagra o *frontiza* y Jaime Vidal por tres sueldos y 6 dineros por cada libra de hierro.⁶³ A todo eso, el maestro herrero, Francisco Mas, propuso al ayuntamiento contratar a un segundo herrero por el enorme trabajo para uno sólo.

57 AMP, AH 2.125/1, f. 80. Relación de la madera de Tortosa transportada por el patrón Mateo Bosch para la construcción del cuartel de la ciudad: 17 jácenas, 13 dobleros, 170 fustets, 20 filas anchas, 3 veinte y quaterons, 25 filetes. No toda la carga llegó a Mallorca ya que se perdieron cinco maderos por el mal tiempo de la mar durante la travesía.

58 AMP, AH 2.125/1, ff. 82-82v. Palma, 27-II-1798. Contrato entre el ayuntamiento y el patrón Antonio Alemany para el flete del transporte de la madera desde Tortosa a Mallorca. Relación de maderas que eran bigas maestras -llamadas en Mallorca jácenas: 13 piezas de 34 palmos de largo, 1 de 3/4 palmo de ancho y 2 palmos de alto, quartones para sobre las vigas maestras todo de un palmo y 3/4 de alto: 14 piezas de 35 palmos de largo, 14 de 25, 140 de 25 y 28 de 24, total 196 piezas.

59 AMP, AH 2.125/1, f. 198. Palma, 30-IV-1798. Relación de madera transportada desde Tortosa: total 175 maderas, con especial atención a las 23 jácenas de 38 palmos, 17 *fustets* de 32 a 36 palmos, 4 fila ancha de 26 palmos.

60 AMP, AH 2.125/1, ff. 266-269. Palma, 11-VI-1798.

61 AMP, AH 2.125/2, f. 2. Palma, 4-VII-1798.

62 AMP, AH 2.125/1, ff. 249. Palma, 4-VI-1798.

63 AMP, AH 2.125/1, f. 181. Palma, 30-IV-1798. El ayuntamiento colocó una reja de muestra en una de las ventanas para que los postores tuvieran de referencia (con 7 barrotes de una pulgada de grueso y 2 travesaños de hierro planchuela). Incluye una relación de los herrajes gruesos y de Lima necesarios para las puertas y ventanas. Junto a las condiciones de la contrata, al mejor postor, de rejas y herrajes necesarios para el cuartel.

Financiación y coste del cuartel

El problema principal para la construcción del cuartel fue siempre la parte económica. En este sentido, el ayuntamiento de Palma propuso al Comandante General que el dinero fuera adelantado por el fondo de Caudales Comunes con obligación de devolver anualmente 3.000 libras del impuesto de *Utensilio*. La Junta de Caudales Comunes aceptó sin discrepancias la operación financiera.⁶⁴

Como ya se ha indicado, el ingeniero Reynaud presupuestó la obra en 12.454 libras, aunque esta cifra no cuadró con el coste final. Los principales causantes del descuadre presupuestario fueron los altos costes de la madera procedente de los montes de Tortosa y el operativo para traerla a Mallorca (seguro, flete, comisiones, etc.).

Gracias a las relaciones de pagos semanales del sobrestante mayor es factible conocer detalladamente los gastos, salarios y materiales de la obra. En términos generales constan 78 partidas entre 1797 y 1799 cuya cantidad suma 28.633 libras. Durante el primer año de la construcción hubo un gasto de 4.683 libras al trabajar veinte semanas ya que la obra comenzó el 31 de julio de 1797. El siguiente año fue decisivo con 52 semanas de trabajo –todo el año– y la partida económica de 22.679 libras por la importación de prácticamente toda la madera, costes marítimos, hierros, materiales, jornales, etc. Durante el último año solo se trabajó 6 semanas, enero completo y dos semanas en febrero con un gasto tan sólo de 1.240 libras.⁶⁵ Por su parte, el fondo de Caudales Comunes desembolsó entre 1797 y 1799 un total de 28.929 libras en tres partidas (7.717 libras en 1797, 19.939 libras en 1798 y 1.273 libras en 1799).⁶⁶ El temido descuadre presupuestario fue de 232%.

La segunda parte era restituir la deuda al fondo de Caudales Comunes retornando el dinero del derecho de *Utensilio* que recaudaban los exactores en los municipios de la isla.⁶⁷ La operación de devolución se realizó entre los años 1797 y 1813 que gracias a los libros contables conocemos la evolución del reintegro destacando que a partir de 1805 las cantidades se fueron reduciendo hasta la mínima expresión por haber otras prioridades de pago.⁶⁸

Epílogo. Venta y derribo del cuartel (1879)

A lo largo del siglo XIX, el cuartel de la Lonja fue alojamiento de la milicia Provincial, también prisión militar durante la guerra de Independencia, improvisado hospital para enfermos de cólera y cuartel de carabineros.⁶⁹

A finales de diciembre de 1869 se proyectó una reforma para aumentar las dependencias en 690 camas. A grandes rasgos, la obra contemplaba dos grandes actuaciones. La primera

⁶⁴ ARM, D-1.204, ff. 219-220. Palma, 18-VII-1797.

⁶⁵ AGCM, X-575/4.

⁶⁶ CANAL, A.: *Memoria sobre la Universal Consignación de Mallorca que dedica a la Diputación Provincial de las Baleares*, Madrid, 1849, p. 78.

⁶⁷ ARM, D-806.

⁶⁸ Las partidas del ramo de *Utensilio* a Caudales Comunes para saldar la deuda son las siguientes: 3.703 libras (1799), 2.434 libras (1800), 3.339 (1801), 1.696 libras (1802), 2.998 libras (1803), 2.948 libras (1804), 3.072 libras (1805), 1.546 libras (1806), 1.817 libras (1807), 945 (1808), 2.353 libras (1809), 30 libras (1810) y 104 libras (1812), 79 libras (1813).

⁶⁹ AGCM, X-845/1. *Estado que manifiesta los individuos franceses que se hallan custodiados (...) en el cuartel nuevo de la Lonja*. Palma, 8-IV-1809.

añadir al cuartel la puerta del Muelle con una dependencia anexa para quedar ambas construcciones integradas. La segunda era aumentar en altura el edificio hasta completar tres plantas de iguales dimensiones lo que habilitaría una planta más y uniformizaría la fachada con similares ventanas en todo el inmueble. En el lado izquierdo de la segunda planta se ubicaría el cuerpo de guardia de los oficiales y de la tropa y en la planta baja de la misma ala del inmueble, las oficinas, almacén y escuela (Fig. 5).

La presión demográfica y las nuevas ideas higienistas fueron motivos para que en la segunda mitad del siglo XIX empezara el derribo de las murallas de Palma que tarde o temprano afectaría al cuartel. El gobierno de la República autorizó, en febrero de 1873, derribar una parte de la muralla marítima que comprendía desde la calle de la Marina, donde estaba el cuartel de caballería, hasta la plaza de la Atarazana, sin afectar al cuartel de la Lonja. Efectivamente, el cuartel sobrevivió hasta el año 1879 aunque ya estaba fuera de uso por el traslado de la comandancia y los carabineros a un inmueble en la calle San Jaime. En los primeros años de la Restauración se inició una campaña en los diarios *El Comercio*, *El Isleño* y *La Última Hora* para continuar el derribo de las murallas.⁷⁰

En 1872 se dieron los pasos para derribar el cuartel bajo el auspicio de la propuesta del ministro de la Guerra, Fernández de Córdoba, de enajenar los inmuebles militares en estado ruinoso y que comprendía el cuartel de la Lonja por su deplorable estado.⁷¹ Aunque hubo de esperar a la Real Orden de 7 de julio de 1879 para certificar el cambio de titularidad de esta instalación militar al ministerio de Hacienda y su posterior venta a la Junta de Obras del Puerto de Palma por el precio de 91.630 pesetas, según valoración del cuerpo de Ingenieros.⁷² El ministerio de Hacienda empleó este dinero para ampliar el hospital militar de Palma, terminar el cuartel de caballería de Palacio, un pararrayo en la torre del Homenaje del castillo de Bellver e instalar la línea telefónica entre Mallorca y Menorca.⁷³

La crónica periodística recuerda que el jueves 3 de junio de 1879 empezaron las obras del derribo de este emblemático inmueble con la retirada del escudo de Palma que decoraba su entrada.⁷⁴ Hay que recordar que la opinión pública no tenía un buen criterio de este inmueble, como publicó el diario *El Isleño* al tachar al cuartel de *anti-artístico* y de "extraño edificio, cuya fealdad es más chocante por su proximidad a la nunca como se merece bien alabada belleza de la Lonja".⁷⁵ Además, la prensa local presionó para que la Comisión de Monumentos conservara la antigua puerta del Muelle, como así ocurrió. Tras cuarenta y nueve días de obras quedó completado el derribado del cuartel y la prensa recomendó que en aquel sitio se pusieran las inscripciones de la vieja puerta del muelle y la del portal del cuartel.⁷⁶

70 SÁENZ i ISERN, F.: "Palma entre dos segles: l'enderrocament de les Muralles", *Estudis Baleàrics*, 70/71, 2001-2002, pp. 20-21.

71 LLABRÉS, J.: *Noticias y relaciones históricas de Mallorca*, V, Palma, 1971, p. 109.

72 AIMB, Comandancia de Obras, caja 1.416, exp. 2. Palma, 13-VIII-1878.

73 AIMB, Comandancia de Obras, caja 1.416, exp. 2. Palma, 11-III-1880. La ley de Presupuestos de 1877 preveía que el dinero procedente de la venta de inmuebles militares fuese destinado a la construcción y mejora castrenses: AIMB, Comandancia de Obras, caja 1391, exp. 4.

74 LLABRÉS, J.: *Noticias y relaciones...*, p. 555.

75 *El Isleño*, miércoles, 4-VI-1879.

76 LLABRÉS, J.: *Noticias y relaciones...*, p. 562.

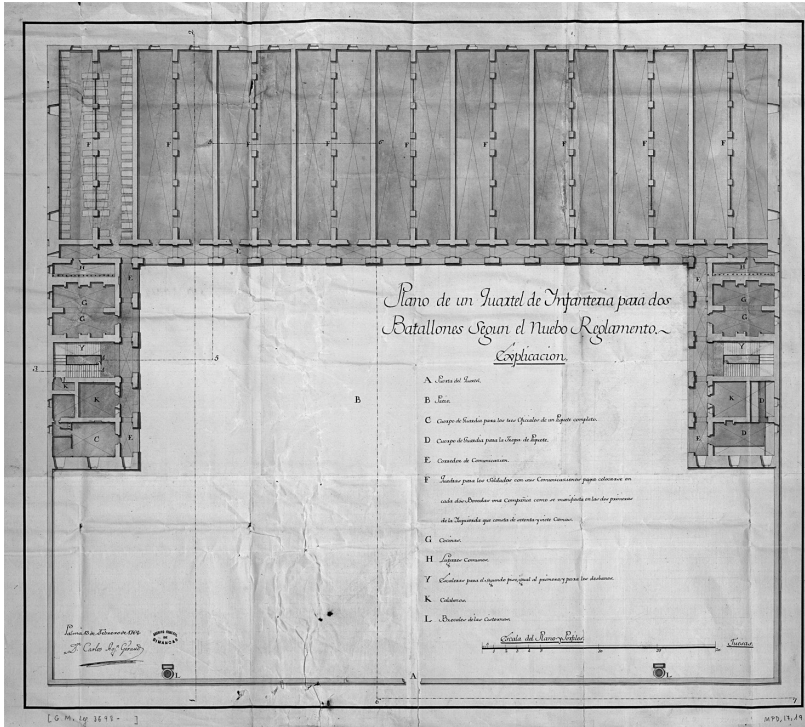
Conclusiones

Con la militarización de la isla durante el siglo XVIII hubo un serio problema para alojar a las tropas acuarteladas cuya solución transitoria fue alquilar espacios civiles a la espera de la construcción de un cuartel adecuado al número de soldados y ajustadas a las condiciones básicas de habitabilidad. A lo largo de la centuria hubo varios proyectos de edificación, pero el nivel de exigencia, los elevados costes presupuestados y la falta de recursos económicos descartaron su ejecución hasta una mejor ocasión.

En la década de los noventa existía unanimidad entre las instituciones estatales, locales y financieras para construir el deseado y necesario cuartel. En apenas veinte meses fue alzado gracias a la buena coordinación de profesionales, de la logística y a la disponibilidad de dinero del fondo de Caudales Comunes. Las cifras presupuestadas poco tuvieron que ver con el coste final ya que casi se triplicó. El descuadre económico se debió principalmente a los altos costes de la madera y su transporte desde Tortosa. Indicar que el modelo longitudinal del cuartel y su ubicación no se adecúa al estilo imperante de aquellas fechas, de Bellidor, sino que atiende a una improvisada ejecución ante la necesidad de contar con urgencia con un hogar para los soldados.

Este cuartel albergó principalmente a la milicia Provincial, pero también fue almacén, hospital improvisado e incluso cuartel de carabineros. A finales de la década de los años setenta del siglo XIX fue vendido por el ministerio de la Guerra a la junta de Obras del Puerto. Su desuso y una campaña periodística de desprestigio condenaron a este cuartel a su demolición al formar parte del plan reformista de la fachada marítima que había de embellecer su fisonomía a costa de patrimonio arquitectónico.⁷⁷

77 En la década de los años setenta del siglo XIX se hicieron fotos del cuartel de la Lonja. Pueden verse en: DEL HOYO BERNAT, X.; COMPANY MATES, A.: "Les murades del Palma: imatges i documents", *Estudis Baleàrics*, 70/71, 2001-2002, pp. 64-66.

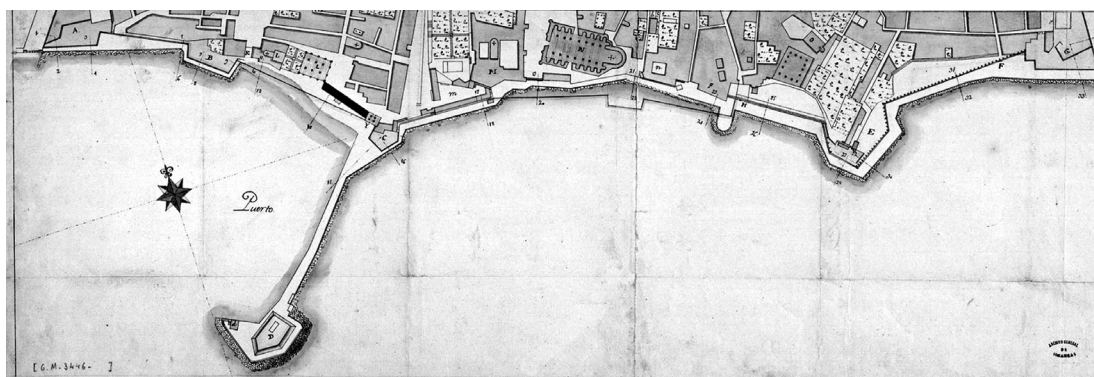

Fig. 1 Plano de un cuartel de Infantería para dos Batallones según el nuevo Reglamento. Fuente: AGS, MPD, 17, 19. Palma, 13-II-1768

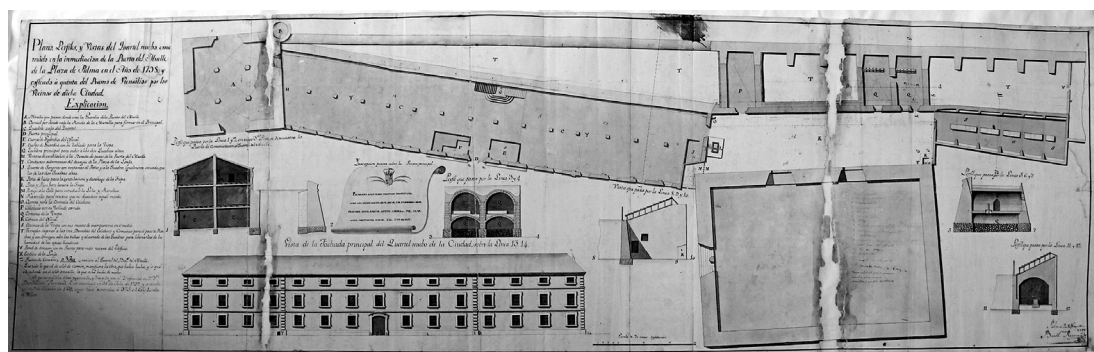

Fig. 2 Planos de intramuros de la ciudad de Palma donde se podría albergar un cuartel para dos batallones según el nuevo reglamento. Projectado por Carlos Agustín Guiraud (1768). Fuente: AGS, MPD 47, 14

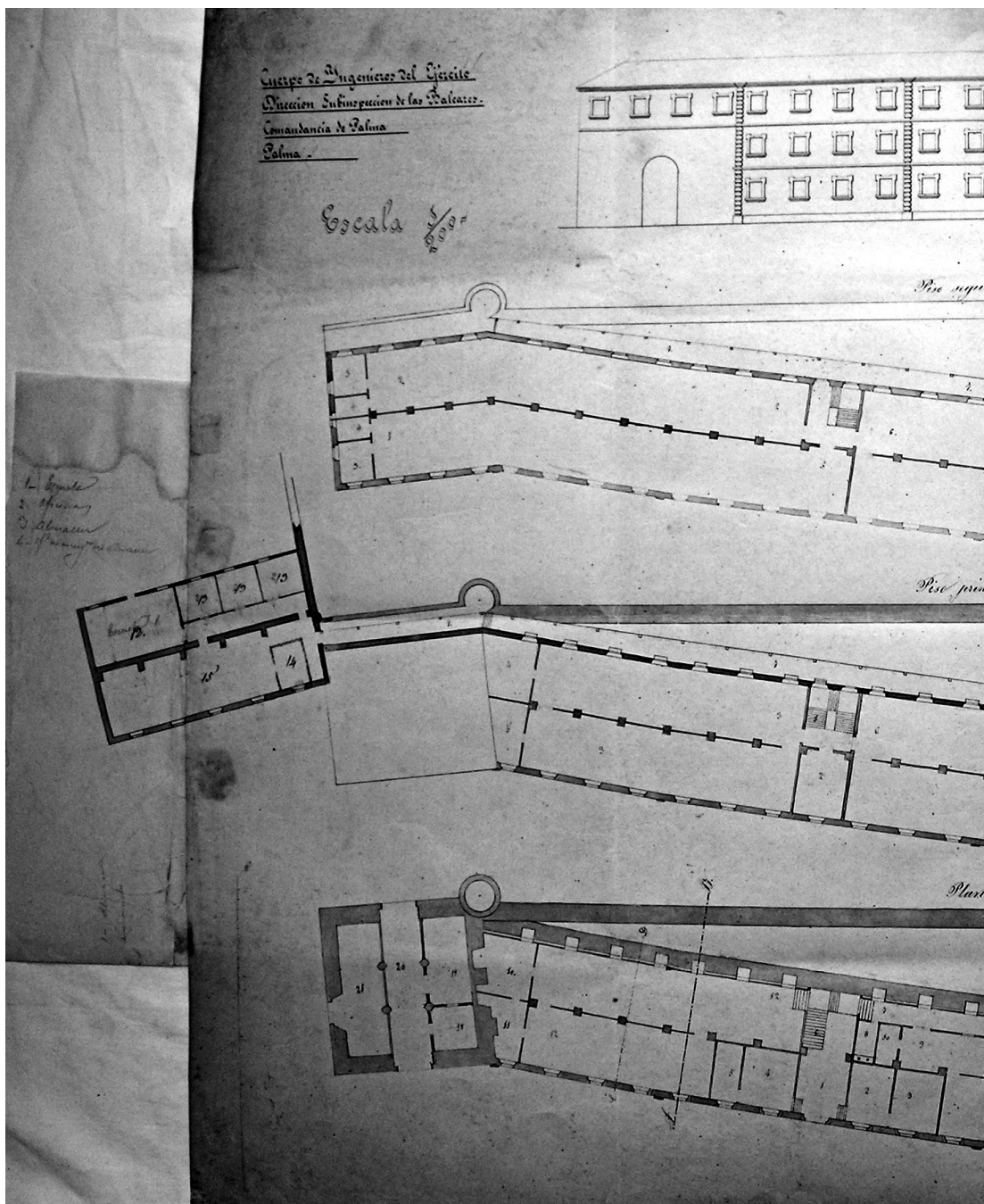

Fig. 3 Plano de la fachada marítima de Palma y la ubicación del Edificio del Rey (color negro).
Fuente: AGS, MPD 12, 102

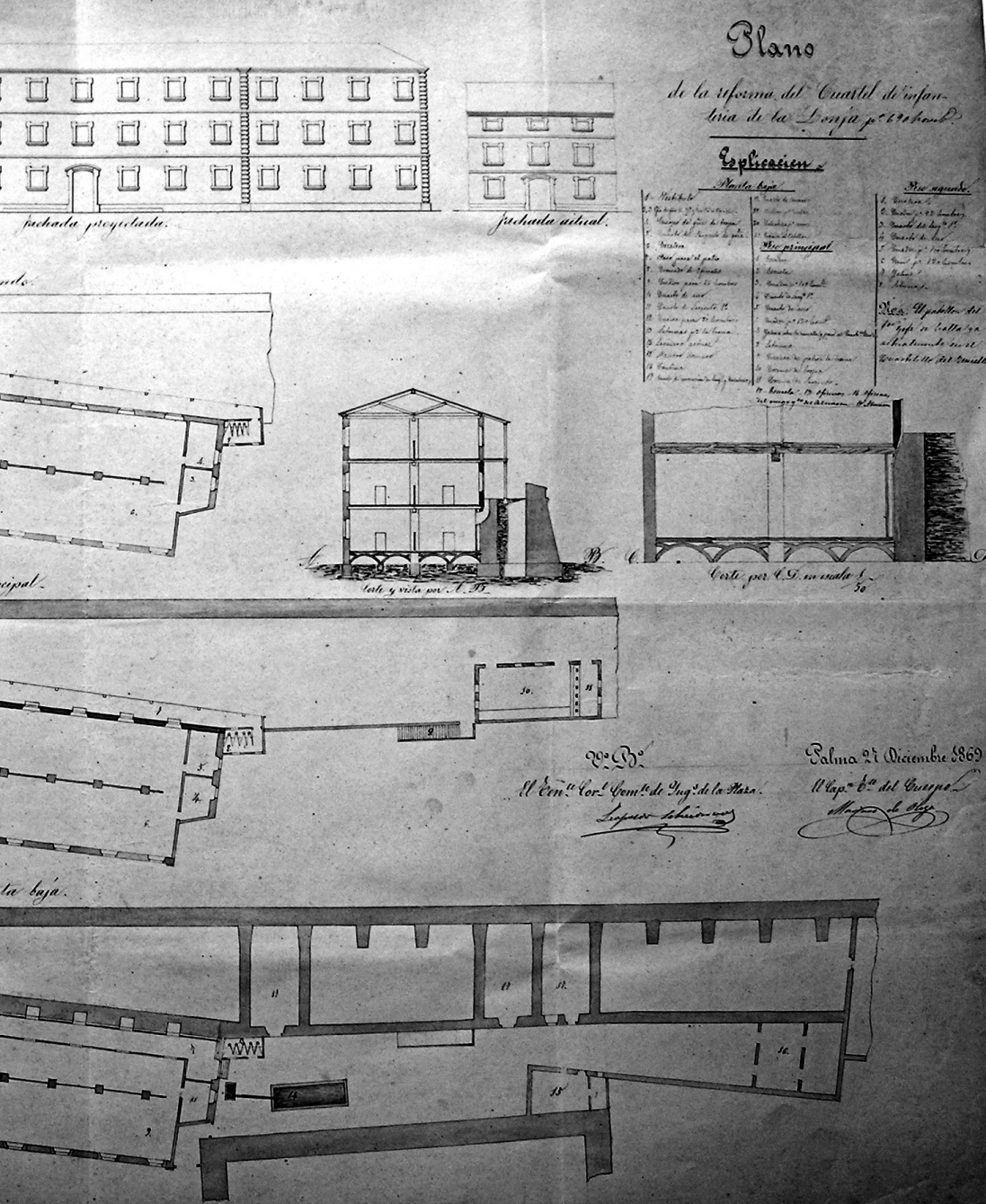

Fig. 4 Plano del cuartel de la Lonja proyectado por Bartolomé Reynaud (1798).
Fuente: Centro de Historia y Cultura Militar de Baleares (CHCMBAL). Archivo Intermedio Militar de Baleares. Planera, 2.1.13.1

Fig. 5 Plano de la reforma del cuartel de infantería de la Lonja (1869)
Fuente: Centro de Historia y Cultura Militar de Baleares (CHCMBAL). Planera 2.1.14.11

DISPUTAS POR LAS TEMPORALIDADES DE LOS JESUITAS EN MALLORCA. LA ACCIÓN DEL FISCAL ANTONIO FERNÁNDEZ DE CÓRDOBA (1784-1787)

Enrique Giménez López

Universidad de Alicante

Resumen: Los bienes pertenecientes a los colegios de Montesión, San Martín, y Pollensa, que fueron ocupados en 1767 tras la expulsión de los jesuitas, fueron administrados deficientemente por las Juntas Municipal y Provincial, por lo que en 1784 fue nombrado como administrador el fiscal de la Audiencia mallorquina Antonio Fernández de Córdoba, quien tuvo que enfrentarse a los restantes magistrados del tribunal, con situaciones muy tensas. En los tres años de su gestión, 1784-1787, Fernández de Córdoba pudo desentrañar la intrincada maraña de los intereses creados en torno a los bienes de la Compañía en la Isla gracias al apoyo prestado por la Dirección General de Temporalidades.

Palabras clave: Mallorca, Audiencia, expulsión de los jesuitas, temporalidades de la Compañía de Jesús.

Abstract: The property belonging to the colleges of Montesión, San Martín, and Pollensa, which were occupied in 1767 after the expulsion of the Jesuits, were administered poorly by the Municipal and Provincial Boards, so in 1784 the public prosecutor of the Majorcan Court Antonio Fernández de Córdoba, who had to face the other magistrates of the court, was appointed provoking very tense situations. In the three years of his administration, 1784-1787, Fernández de Córdoba was able to unravel the intricate tangle of interests created around the Company's assets in the Island thanks to the support provided by the Dirección General de Temporalidades.

Key words: Mallorca, Majorcan Court, expulsion of the Jesuits, temporalities of the Society of Jesus.

Recibido el 9 de enero. Aceptado el 19 de diciembre de 2019.

Abreviaturas: AGS = Archivo General de Simancas, AHN = Archivo Histórico Nacional.

El 27 de marzo de 1787, quien fuera fiscal de la Audiencia de Mallorca y comisionado de las temporalidades de la Isla, Antonio Fernández de Córdoba, comunicaba al conde de Floridablanca que se hallaba presto a embarcarse para la Península, en cumplimiento de la orden de 22 de diciembre del año anterior que lo nombraba oidor del Consejo de Navarra.¹

El Director General de Temporalidades, Juan Antonio Archimbaud y Solano, había recibido pocos días antes el resumen de la comisión de Fernández de Córdoba y formulado un encendido elogio de su labor. Según Archimbaud, el comisionado había “logrado aclarar los intrincados y confundidos asuntos” referentes a las propiedades que en Mallorca habían sido de los colegios jesuitas de Montesión, San Martín y Pollensa.² Restaba tan solo que Jerónimo Rivera, quien había adquirido varias fincas valoradas en 100.468 libras, 5 sueldos y 3 dineros, por las que en enero de aquel mismo año había abonado ya 48.489 libras 15 sueldos y 11 dineros, ingresara la cantidad restante, para lo que disponía del plazo de dos años. El sucesor de Fernández de Córdoba al frente de la comisión de temporalidades de Mallorca sería el regente de la Audiencia, Jorge de Puig y Maurell, quien debía encargarse en lo sucesivo de cobrar los censos y atrasos pendientes de los bienes que habían pertenecido a la Compañía de Jesús.³

Designado el 3 de julio de 1784, las relaciones del comisionado Fernández de Córdoba con la Audiencia mallorquina habían atravesado momentos de gran tensión, pero siempre había contado con el inequívoco apoyo del Director General de Temporalidades, quien había calificado su trabajo de ejemplar.

Su elección como fiscal de la Audiencia de Mallorca en 1781 para cubrir la vacante dejada por Pedro Antonio Carrasco –ascendido a la fiscalía del crimen de la Chancillería de Granada⁴– y su designación en 1784 como comisionado de las temporalidades, hacían honor a su trayectoria. Su abuelo había actuado como tesorero del ejército borbónico en Extremadura durante el conflicto sucesorio, y su padre ejercido como contador general de los maestrazgos en el partido de Alcántara. Fernández de Córdoba había estudiado leyes en la Universidad de Salamanca, e intervenido como subdelegado de la Única Contribución en el Principado de Asturias entre 1752 y 1753, año en que fue nombrado alcalde mayor de Plasencia, cargo que ejerció hasta 1760, cuando pasó a la alcaldía mayor de Badajoz, en calidad de asesor del intendente. Como subdelegado de pósitos de aquel partido, logró la reintegración de más de 10.000 fanegas de trigo, sirvió con carácter interino la asesoría de guerra, y desempeñó varias comisiones durante la guerra con Portugal de 1762, “por lo cual se le recomendó por la Junta de Guerra, para que V. M. se sirviese atenderlo en empleo correspondiente, según su distinguido mérito y circunstancias”.⁵ Propuesto en varias ocasiones para cargos en la

¹ AGS, Gracia y Justicia, leg. 678, Antonio Fernández de Córdoba a Floridablanca, Palma 27 de marzo de 1787.

² Sobre la expulsión de los jesuitas de Montesión, el traslado a su edificio de la Universidad Literaria, destino de libros, documentos, pinturas, y ornamentos y vasos sagrados, en CASSANYES ROIG, A.: “El Col.legi del Monti-Sion després de l'expulsió del Jesuïtes (1767-1772)”, *BSAL*, 68, 2012, pp. 185-200.

³ AGS, Gracia y Justicia, leg. 678, Juan Antonio Archimbaud a conde de Floridablanca, Madrid 8 de agosto de 1787.

⁴ Fernández de Córdoba había sido propuesto para la fiscalía mallorquina el 9 de mayo de 1781 en el primer lugar de la terna, en AGS, Gracia y Justicia, leg. 163 Propuesta de la Cámara de Castilla para la fiscalía de la Audiencia de Mallorca, Madrid 9 de mayo de 1781. Su designación fue el 7 de septiembre de dicho año, en AGS, Gracia y Justicia, lib. 1.576.

⁵ AGS, Gracia y Justicia, leg. 161 Informes de la Cámara para la provisión de la fiscalía de la Audiencia de Mallorca,

magistratura –alcalde del crimen en las Audiencias de Aragón, Cataluña y Valencia en 1776, 1777 y 1779, fiscal de la de Mallorca en 1776, oidor para Canarias en 1778– fue finalmente designado fiscal para la Audiencia de Mallorca el 13 de septiembre de 1781. El 1 de diciembre de ese año se encontraba en Barcelona dispuesto a embarcar para Palma, pero tuvo que posponer el viaje al no encontrar embarcación, por haber zarpado días antes el jabeque correo “San Antonio”.⁶ El 8 de febrero de 1782 partió de Barcelona. Tras desembarcar en Palma el 11, tomó posesión de su plaza de fiscal tres días después.

El 12 de julio de 1785 el Director General de Temporalidades comunicaba al conde de Cifuentes, capitán general de Mallorca y presidente de la Audiencia de aquel Reino, su resolución de poner en manos del fiscal Fernández de Córdoba los asuntos relativos a los bienes que habían pertenecido a los jesuitas en aquella isla. Se le había comunicado el Reglamento de Temporalidades, el cual convenía aplicar de inmediato, así como en particular dos circulares –fechadas el 16 de diciembre de 1783 y el 1 de abril de 1784– a las que la Junta Municipal de Palma había hecho oídos sordos, pese a las reiteradas órdenes para que las aplicase. Se insistía asimismo a Cifuentes para que diera traslado de todo tanto a la Junta Municipal como a la Provincial, y requiriese a ambas para que prestaran al comisionado cuantos auxilios demandara “sin interpretación ni limitación alguna”, ya que únicamente estaba obligado a rendir cuentas de sus actuaciones ante la Dirección General de Temporalidades.⁷ Cualquier iniciativa que las Juntas adoptaran sin el visto bueno del nuevo comisionado sería suspendida, porque existía orden de Carlos III en tal sentido.⁸ Es probable que el escrito de Archimbaud no llegara a manos del capitán general –quien por esas fechas se encontraba en Mahón– por lo que se le remitió por segunda vez el 31 de agosto.

En los tres años que transcurrieron desde su toma de posesión como comisario de las temporalidades de la isla, Fernández de Córdoba logró vender todos los predios, huertos, viñas, casas, caballerías y alodios que habían sido propiedad de los tres colegios jesuitas. Una vez satisfechas cuantas cargas pesaban sobre ellos y deducidos los gastos, la cantidad recaudada quedó depositada en las arcas reales, y en el Banco Nacional de San Carlos.

Los bienes vendidos fueron 6 fincas, 4 huertos y 4 casas que habían pertenecido al colegio de Montesión, valoradas en 101.230 libras 15 sueldos y 2 dineros, que reportaron a las arcas reales 60.170 libras 19 sueldos y 10 dineros, más 8.853 libras, 6 sueldos y 3⁵ dineros que fueron depositadas en el Banco de San Carlos; 4 fincas, 1 huerto y 17 casas del colegio de San Martín, valoradas en 596.764 libras 8 sueldos y 2 dineros, por cuya venta se ingresaron 30.190 libras, 8 sueldos y 5 dineros, más un depósito en el Banco de San Carlos

Madrid 25 de septiembre de 1776.

6 Fernández de Córdoba debía tomar posesión de su plaza antes del 13 de marzo de 1782, pero tuvo dificultades para embarcarse, ya que “por varios contratiempos en el viaje hasta Barcelona, y por una contagiosa enfermedad que sobrevino a su familia, no ha podido llegar a dicha ciudad hasta el día 9 de noviembre próximo pasado, a tiempo en que ya había salido el correo para Mallorca”, en AHN, Consejos, leg. 18.740 Fernández de Córdoba al conde de Valdeano, Barcelona 1 de diciembre de 1781.

7 El mejor y más completo análisis de los cambios operados en la administración de las propiedades que pertenecieron a la Compañía de Jesús, en MARTÍNEZ TORNERO, C.A.: *Carlos III y los bienes de los jesuitas. La gestión de las temporalidades por la monarquía borbónica*, Alicante, 2010.

8 AGS, Gracia y Justicia, leg. 678 Archimbaud al conde de Cifuentes, Madrid 12 de julio de 1785.

de 14.601 libras, 19 sueldos y 10'5 dineros; por último, las 4 fincas (o predios), 3 huertos, 3 casas, 2 caballerías y 1 alodio del colegio de Pollensa valorados en 56.355 libras, 11 sueldos y 8 dineros, posibilitaron ingresar en las arcas reales 12.515 libras, 11 sueldos y 8 dineros, y efectuar un depósito de 21.918 libras y 9 sueldos en el Banco de San Carlos. Se vendieron asimismo aquellos otros bienes que los jesuitas poseían en administración: 1 predio, 6 huertos y 1 casa, valorados en 23.874 libras, 9 sueldos y 3 dineros, por los que se ingresaron 17.427 libras, 6 sueldos y 8 dineros, y se depositaron en el Banco de San Carlos 3.223 libras, 11 sueldos y 3'5 dineros.

En su resumen, Fernández de Córdoba estimaba el total de bienes vendidos en 241.137 libras, 4 sueldos y 3 dineros, de los que había depositado en las arcas reales 120.304 libras, 6 sueldos 7 dineros,⁹ y 48.599 libras, 17 sueldos y 5'5 dineros en el Banco de San Carlos. Quedaban pendientes de cobro censos perpetuos y redimibles por un total de 2.747 libras, 11 sueldos y 3'5 dineros, más atrasos varios por 77.071 libras, 8 sueldos y 2 dineros.

Sin embargo Fernández de Córdoba tropezó en su cometido con una oposición, que abanderó la Audiencia mediante la presentación de sucesivos recursos ante el monarca, a la vez que asumía el papel de portavoz de cuantos disientían de los métodos expeditivos aplicados por el fiscal que, a decir del tribunal, tenían “consternado a este País”.

La Audiencia presentó un primer recurso el 4 de octubre de 1785, pocos meses después de que Fernández de Córdoba iniciase sus actuaciones. Pese a que su condición de fiscal le otorgaba el derecho a formar parte de la Junta Provincial, dejó de asistir a la misma al poco tiempo de su llegada al cargo en 1781, por considerar que sus actuaciones no eran regulares. Nada más ser nombrado comisionado ordenó revisar las cuentas presentadas por quienes hasta entonces habían administrado las temporalidades, para irritación de sus colegas en la Audiencia, sus cinco oidores y el regente, quienes consideraron que sus métodos iban “contra el estilo y práctica observado en el Reino”, ya que, desde la aplicación de la Nueva Planta de 16 de marzo de 1716, la fiscalía había sido ocupada por un letrado foráneo de las islas.¹⁰ Consideraba el tribunal que iba contra la costumbre tanto amenazar a los deudores con penas monetarias, como multar a los morosos con un tercio del importe de la deuda, castigo que la Audiencia calificaba como “propio de los siglos bárbaros”; pero ante todo ponía el acento en que el fiscal-comisionado invadía sus competencias. Resultaba intolerable para los magistrados que, sin previa autorización del tribunal, Fernández de Córdoba publicase edictos con su firma, mediante los que amenazaba con multas y prisión a los morosos.

Si bien el Director General de Temporalidades había comunicado al capitán general y al regente el objeto de la comisión que debía ejercer el fiscal, se había informado a ambos por su condición de presidentes –propietario e interino, respectivamente– de las Juntas Provincial y Municipal. La Audiencia como tal había sido “ignorada absolutamente”; sólo tuvo conocimiento formal de la comisión por un edicto mediante el que se le requería para

⁹ AGS, Gracia y Justicia, leg. 678 Resumen del estado y plan general dirigido a la Dirección General de Temporalidades que manifiesta el que tiene la Hacienda ocupada de los tres Colegios de ex jesuitas de la Isla de Mallorca, Palma 22 de marzo de 1787.

¹⁰ JUAN VIDAL, J.: “La Justicia en el Reino de Mallorca en la Edad Moderna”, en *La administración de justicia en la historia de España*, Guadalajara, 1999, pp. 725-744.

que prestara a Fernández de Córdoba cuantos auxilios demandase, pero éste no había mostrado despacho alguno que avalase el ejercicio de su jurisdicción. Para la Audiencia, “la jurisdicción es cosa de hecho, debe probarse; no la tiene el fiscal por su oficio”.

La gota que había colmado la paciencia del tribunal había sido la detención por el comisionado el 1 de octubre de 1785 del administrador de las temporalidades, Tomás de Basavilvaso, para lo que el fiscal había recurrido a uno de los alguaciles de la Audiencia sin su previo conocimiento. En opinión de los magistrados, Fernández de Córdoba había ordenado la detención, tan solo “para satisfacer su genio ambicioso y amante de autoridad y de dominación”.

La Real Cédula de 25 de noviembre de 1783, sobre la que el comisionado fundaba sus actuaciones, establecía que la labor del comisionado debía dirigirse a poner orden en las cuentas de las temporalidades y cobrar cuanto se adeudase; pero la Audiencia negaba que dicha cédula permitiese detenciones ni castigos sin su previo conocimiento, con invasión de sus competencias jurisdiccionales. En su opinión, la mayoría de los atrasos y deudas que afectaban a bienes que habían pertenecido a los jesuitas en Mallorca eran anteriores a 1767 y, en consecuencia, se debía actuar con moderación para “no arruinar de una vez a los deudores”. Se solicitaba al rey que ordenase al comisionado contención, y que cesase en unas actuaciones que la Audiencia consideraba “irregulares, opresivas e ilegales”.¹¹

Dos meses después, el primero de diciembre, el tribunal elevaba una nueva representación al monarca. Incidía de nuevo en denunciar los que calificaba de “procedimientos extraordinarios e irregulares” del fiscal comisario, y el desaire público que suponían para la Audiencia; los edictos publicados y fijados por Fernández de Córdoba, además de ser “opuestos a las Leyes Reales y municipales de esta Isla”,¹² resultaban injuriosos para la Audiencia, por dimanar de un individuo que carecía de jurisdicción para despachar partidas de soldados, dar órdenes a los bailes, dictar apremios y erigir un tribunal en su casa, con oficiales, portero y dos criados, a quienes había asignado sueldos que sumaban 120 pesos mensuales, con menoscabo de las temporalidades. Pese a que las ejecuciones de deudas estaban reservadas al Consejo Extraordinario –tal y como señalaba expresamente la Real Cédula de 25 de noviembre de 1783– el comisionado las había ordenado. Además, había entrado en la Universidad, que había recibido el edificio que fuera el colegio de Montesión el 11 de noviembre de 1769, junto con los fondos bibliotecarios de los tres colegios mallorquines,¹³ concedidos por el Consejo Extraordinario el 23 de noviembre de 1770, si bien en mayo de 1772 se permitió que el obispo extrajera los volúmenes duplicados para engrosar los fondos de la biblioteca episcopal e iniciar la del seminario conciliar.¹⁴

Sin embargo, cuando Fernández de Córdoba inició su comisión encontró en estado de abandono la biblioteca donada a la Universidad: “cerrada y llena de basura, sabandijas,

11 AGS, Gracia y Justicia, leg. 678 Representación de la Audiencia de Mallorca, Palma 4 de octubre de 1785.

12 AGS, Gracia y Justicia, leg. 678 Representación de la Audiencia de Mallorca, Palma 4 de octubre de 1785.

13 LONGÁS LACASA, M.Á.: “De las bibliotecas de Jesuitas a la biblioteca de la Universidad Literaria de Mallorca, 1767-1770”, en PUIGSERVER POU, R. (ed.): *Cultura, Societat i Política a la Mediterrània contemporània*, Palma, 2013, pp. 257-272.

14 AGS, Gracia y Justicia, leg. 680 Representación del Rector y Claustro de la Universidad Literaria de Mallorca, Palma 20 de enero de 1788.

polvo e inmundicia”. Se habían sustraído 192 volúmenes; el obispo Juan Díaz de la Guerra se había llevado cuantos “le parecieron convenientes, y dejado a la libre disposición de S. M. los tomos que no le acomodaron”.¹⁵ El comisionado –que había designado al librero mallorquín Juan Boldú como bibliotecario– subastó en almoneda lo que quedaba de la biblioteca por 308 libras, cantidad que pasó a engrosar el fondo general de temporalidades.¹⁶

La propia universidad, el ayuntamiento de Palma, los síndicos y algunos particulares –como el teniente coronel Antonio Núñez Garau, D. Eliseo Belloto y el conde de Santa María de Formiguera, entre otros– habían acudido a la Audiencia con quejas por los agravios que decían haber recibido del comisionado, relacionados sobre todo con apremios por deudas con las temporalidades que negaban.

Frente a las advertencias dirigidas por la Audiencia al comisionado en que rechazaba su jurisdicción para llevar a cabo tales actuaciones, Fernández de Córdoba hacía valer su nombramiento por el Director General de Temporalidades, documento que la Audiencia negaba que otorgara facultad jurisdiccional alguna: “sólo se le encargan varias cosas dirigidas al gobierno, recaudación y cobranza de las temporalidades”, lo que en opinión del tribunal no acreditaba su calidad de juez, y menos aún su autoridad para imponer penas de prisión ni multas, como las que recogían los edictos que había hecho públicos.

Este nuevo recurso al monarca iba dirigido, según el tribunal, a “prevenir las maquinaciones de un genio fogoso y exaltado que procurará disfrazar la verdad por todos medios, suprimiendo lo que no le convenga, y adelantando lo que le parezca oportuno”.¹⁷

Cinco días después, el 6 de diciembre, la Audiencia presentó un nuevo recurso ante el rey. El motivo de la premura era que el 2 de diciembre el fiscal comisario había enviado recado al escribano de la Audiencia para comunicarle su propósito de suspender “por ahora” la venta de ciertos bienes cuya causa se encontraba en litigio en el tribunal; recado al que siguió tres días después un escrito en que solicitaba que la Audiencia revocase las resoluciones adoptadas relativas a tales contenciosos; lo que consideraron los magistrados una prueba más de que no aceptaba carecer de jurisdicción, puesto que se consideraba facultado no sólo por las órdenes recibidas de la Dirección General de Temporalidades, sino también por haber heredado las facultades jurisdiccionales de las Juntas provincial y municipal, que se había subrogado al asumir sus competencias; argumento rechazado de plano por el tribunal, para el que las facultades jurisdiccionales de las Juntas estaban en todo caso circunscritas al Presidente y Regente de la Audiencia; además, una vez creada la Dirección General de Temporalidades, el rey había reservado al Consejo Extraordinario “todo apremio y coacción que saliese de los límites de una pura administración y gobierno de las temporalidades”.

La falta de jurisdicción del fiscal comisionado seguía siendo el centro de la crítica del tribunal, que rechazaba los argumentos que Fernández de Córdoba esgrimía “con malignidad”

¹⁵ El obispo rechazó la mayor parte de los duplicados al señalar que “hay muchos desarmados y necesita gastar mucho para la encuadernación de los que hay”, y descartó la posibilidad de venderlos porque “si se quisiesen vender producirían muy poco, así por las calidades expresadas como por el poco comercio de libros en este Reino”, en AHN, Consejos, leg. 23.558 Juan, obispo de Mallorca, a Escolado de Arrieta, Palma 30 de agosto de 1776.

¹⁶ AGS, Gracia y Justicia, leg. 680 Archimbaud a Floridablanca, Madrid 10 de abril de 1788.

¹⁷ AGS, Gracia y Justicia, leg. 678 Representación de la Audiencia de Mallorca, Palma 1 de diciembre de 1785.

sobre el presunto interés de los magistrados y su parcialidad en asuntos relacionados con las temporalidades.¹⁸

El 30 de diciembre de ese mismo año llegaba ante el rey una nueva representación, firmada por el escribano mallorquín Cayetano Socias, quien en 1772 había sido designado secretario de la Junta Provincial, cargo que ejerció sin asignación hasta que en 1777 solicitó al Consejo Extraordinario, con informe favorable de los miembros de dicha Junta,¹⁹ una gratificación de 6 rls. diarios.

Cuando fueron extinguidas las Juntas, el fiscal Fernández de Córdoba despidió a quienes habían estado a su servicio y nombró en su lugar nuevos dependientes: un escribiente, un portero, tres escribanos, tres amanuenses, un alguacil y un bibliotecario, todos con salario fijo, para expurgar de libros duplicados los que habían sido donados a la Universidad procedentes de los tres colegios. Según Socias, el monto de los sueldos alcanzaba los 119 pesos mensuales, mientras que él había recibido por sus trece años de servicios una cantidad tan escasa que “se halla repentinamente amagado su honor y expuesto su corto caudal a una ruina”. Además, el comisionado había pretendido abrir juicio de residencia a Socias por las gratificaciones que había recibido de la Junta durante los años en que se había ocupado de su secretaría, así como por los derechos percibidos en esos trece años, lo que Socias consideró un insulto a su honor que asimismo suponía “agraviar a la misma Junta”. Solicitaba al rey que se ordenara a Fernández de Córdoba no “hacer novedad alguna” respecto a su persona y servicios prestados a la Junta Provincial.²⁰

La defensa del fiscal comisionado corrió a cargo del Director General de Temporalidades, Juan Antonio Archimbaud, responsable de su nombramiento. La situación de las temporalidades en Mallorca había sido, a su criterio, de total abandono, y tanto la Junta Municipal como la Provincial eran culpables de “desórdenes y malversación”: la primera, por haber consentido los elevados sueldos y los gastos inútiles de los administradores, quienes habían oscurecido a conciencia los expedientes y eran responsables por omisión de que no se hubiese cobrado buena parte de lo que se adeudaba a las temporalidades. En cuanto a la Junta Provincial –de la que formaba parte un oidor de la Audiencia– no había observado el decreto por que fue creada, ni actuado con el debido celo.

El fiscal Fernández de Córdoba había dedicado sus esfuerzos a “conseguir la enmienda de tanto daño”, y ese era el motivo de las críticas de la Audiencia. Según Archimbaud, lo que encontró el comisionado fueron “excesos, omisiones culpables, despotismo y abandono” en el manejo de los bienes que habían pertenecido a los jesuitas. Para el Director General, en la primera de las representaciones remitidas al monarca por el tribunal mallorquín, en la que calificaba de irregulares, opresivos e ilegales los apercibimientos y penas con que el comisario conminaba a los deudores, y señalaba que los mayores atrasos provenían de fechas anteriores a 1767, y en que pedía prudencia y moderación en la cobranza, se reconocía al cabo que era “patente el abandono de dichos caudales, y el ningún

18 AGS, Gracia y Justicia, leg. 678 Representación de la Audiencia de Mallorca, Palma 6 de diciembre de 1785.

19 La Junta Provincial de Mallorca estaba formada por el Capitán General, un oidor y el fiscal de la Audiencia, un canónigo de la catedral como diputado eclesiástico, y el corregidor de Palma.

20 AGS, Gracia y Justicia, leg. 678 Representación de Cayetano Socias presentada por poderes a Rodolfo Ruesga, Madrid 30 de diciembre de 1785.

cumplimiento a lo resuelto y mandado en las Reales órdenes” que habían sido comunicadas –como a todas las de España– a las Juntas Municipal y Provincial de Mallorca. A ambas –proseguía Archimbaud– se les indicó cuál debía ser el método que debían seguir tanto en la formación de los inventarios de bienes como en lo relativo al examen y liquidación de las deudas. Citaba expresamente la orden circular remitida por el Consejo Extraordinario el 21 de diciembre de 1768, que encargaba se dispusiese de una cuenta de todas las deudas pendientes en favor de las temporalidades, y que se especificara con claridad cuántas quedaban por pagar o cobrar. Estas medidas fueron reiteradas en dos nuevas circulares, fechadas el 22 de noviembre de 1780 y el 16 de enero de 1782. En ambas se encargaba a los comisionados y a las Juntas que cada año tomasen cuentas a los administradores y comunicasen las irregularidades que advirtiesen, en particular las referidas a “deudas que estuviesen sin cobrar por omisión del administrador”.

En Mallorca todas estas órdenes se incumplieron: la Dirección General de Temporalidades se vio obligada el 4 de enero de 1783 a advertir a ambas Juntas que la dejación en sus obligaciones causaba un gran perjuicio, “dando lugar a que los deudores a las temporalidades, y aun los administradores, se volvieran insolventes” y, en consecuencia, a que la falta de dinero repercutiera negativamente en el pago de las pensiones a los jesuitas exiliados.

Dos años después de este último apercebimiento, y ante la inacción de las Juntas, la Dirección General se vio precisada a dar comisión al fiscal Fernández de Córdoba –considerado hombre “imparcial, inteligente y celoso”– para que adoptase las oportunas medidas que acabaran con una situación de abandono y dejadez. En opinión de Archimbaud, si la Junta Provincial, en cuya composición tenía voz y voto la Audiencia, “hubiera velado y hecho cumplir exactamente las Reales resoluciones, nada hubiera quedado que hacer al fiscal comisionado”, ni éste hubiera tenido que recurrir a publicar edictos que, injustamente, el tribunal tildaba de irregulares e ilegales, y que cuanto pretendían en último término era, además de hallar compradores para las haciendas todavía no vendidas, intimar a los deudores para que pagasen bajo la amenaza de sanciones. No hallaba en estas decisiones del nuevo comisionado nada irregular, opresivo ni ilegal. Afirmar, como hacía la Audiencia, que Fernández de Córdoba no procedía con “sosiego y reposo”, ni usaba de la moderación para el cobro de las deudas, contradecía el reconocimiento por parte de la propia Audiencia de que la mayoría de los atrasos eran anteriores a la ocupación de los bienes, y se preguntaba Archimbaud si las Juntas habían requerido a los deudores desde 1769 al pago de sus deudas. Si los requerimientos se habían practicado sin resultado desde entonces, eran lógicos los apremios, apercebimientos y conminaciones que Fernández de Córdoba incluía en sus edictos, y patente la responsabilidad tanto del Director General de la Junta Provincial, como de los miembros de la Audiencia que habían formado parte de la misma, “que los acredita como omisos e inobedientes”.

En opinión de Archimbaud, y para soslayar las quejas del ayuntamiento y de diversos particulares que buscaban apartar al fiscal comisionado de su cometido, éste debía recibir las facultades y jurisdicción necesarias, y que la Audiencia tan solo quedara como la instancia donde oír en justicia las apelaciones que interpusiesen las partes.²¹

²¹ AGS, Gracia y Justicia, leg. 678 Informe de Juan Antonio Archimbaud sobre las quejas de la Audiencia de Mallorca contra el fiscal Fernández de Córdoba, Madrid 21 de enero de 1786.

Al tiempo que Juan Antonio Archimbaud salía en defensa de su comisionado, la Audiencia remitía al monarca una nueva representación en la que reiteraba sus quejas sobre el proceder de Fernández de Córdoba, “atropelladamente, y con los modos de juzgar de aquel Reino”, pues en el edicto publicado aplicaba las leyes castellanas para las ejecuciones de las deudas, en contra de lo que la Audiencia denominaba “estilo de Mallorca” y del punto 18 de la Real Cédula del Decreto de Nueva Planta de la Real Audiencia de Mallorca, publicado en San Lorenzo el 17 de marzo de 1716, donde se decía que era voluntad del monarca “se observen todas las Reales Pragmáticas y Privilegios con que antiguamente se gobernaba este Reino, menos en las causas de sedición y crimen de Lesa Majestad, y en las cosas y dependencias pertenecientes a Guerra”.²² La Audiencia, pues, consideraba contrario al derecho consuetudinario mallorquín imponer la décima a los deudores morosos, e intolerable aplicar la pena de la tercera parte de la deuda, que el tribunal estimaba propia “de los siglos bárbaros”.

Pero el nudo del conflicto era, para el tribunal mallorquín, la falta de jurisdicción del fiscal comisario. La Audiencia se quejaba de que únicamente había tenido noticia de la comisión que ejercía su fiscal por la publicación del edicto, que llegaba a requerir “a los tribunales y justicias políticas y militares le diesen el auxilio que pidiese”, lo que los magistrados consideraban una falta de decoro y respeto hacia un tribunal que no podía consentir “que nadie ejerciese en su territorio jurisdicciones no establecidas por las leyes”. Desconocía asimismo la Audiencia de la detención y encarcelamiento del que fuera administrador de las temporalidades, Tomás de Basavisalvo: a juicio del tribunal, un exceso más de Fernández de Córdoba, quien utilizaba su comisión “para satisfacer su genio ambicioso y amante de autoridad”. En esta segunda representación, la Audiencia pedía al monarca que contuviese los métodos ilegales del comisionado, los cuales podían provocar desórdenes de consecuencias imprevisibles, pues para “la administración y venta de estos bienes – única facultad del comisionado –no era necesario un proceder tan ruidoso, un aparato tan extravagante, ni mezclarse en asuntos distantes de la comisión, ni vejar a los vasallos con apremios militares, y otros mil medios”.²³

El 10 de marzo de 1768 el Director General de Temporalidades respondía a la nueva representación de la Audiencia y a la denuncia formulada por el escribano Cayetano Socias. Básicamente venía a ratificar lo ya manifestado en su informe de 21 de enero, amén de rechazar cualquier irregularidad en las actuaciones del comisionado, pues había seguido las órdenes tanto de la Dirección General como del Consejo Extraordinario destinadas a enajenar fincas de las temporalidades, cortar los abusos y malversación de caudales y, sobre todo, cobrar las elevadas deudas pendientes, que había exigido “por los medios justos establecidos por las mismas órdenes comunicadas y leyes del Reino”. No cabía alternativa, a la vista del abandono en que se encontraban las temporalidades en la Isla, con deudores que ni pagaban ni eran reconvenidos para que lo hicieran, por dejadez de la Junta Provincial. En su opinión se atacaba al fiscal comisionado porque los magistrados de la Audiencia deseaban evitar los cargos que pudieran achacárseles por su inacción; el administrador, que había manejado los dineros a su antojo, quería de ese modo “huir

22 Texto de la Real Cédula en PASCUAL RAMOS, E.: *El Decret de Nova Planta de Mallorca. Temps del Leviatán*, Palma, 2016, p. 86.

23 AGS, Gracia y Justicia, leg. 678, Representación de la Audiencia de Mallorca, Palma 21 de enero de 1768.

de la fatal precisión de rendir sus cuentas, y reintegrar sus alcances”; y por último, los particulares que habían protestado ante la Audiencia eran deudores de las temporalidades que retenían indebidamente el dinero, y puesto que no se les reclamaba, confiaban en no abonarlo jamás; ahora que el comisionado se le exigía, “les era muy sensible se les compiliese a hacerlo”.

Las representaciones remitidas al monarca en contra del fiscal comisario, en opinión de Archimbaud, respondían a un propósito de evitar se supiera la verdad sobre lo acontecido en Mallorca desde la ocupación de los bienes de la Compañía de Jesús, y para ello no se dudaba en pintar “los procedimientos de vuestro fiscal con unos colores muy negros, y en unos términos tan inciertos y asombrosos como nada conformes a la verdad”.

El encono de los magistrados del tribunal contra el fiscal había sido aprovechado por el administrador de las temporalidades y por los deudores, todos ellos miembros de “la clase poderosa” de la isla, para desacreditar sus actuaciones y expulsarlo de su comisión. El recurso del escribano Cayetano Socias era el mejor ejemplo, señalaba Archimbaud, del desarreglo con que había actuado la Junta Provincial. La Junta era concedora desde diciembre de 1769 de que para evitar los muchos recursos que presentaban los escribanos para que se les satisficieran sus derechos con cargo al del fondo de temporalidades, el Consejo Extraordinario había decidido que fueran abonados por los interesados sin gravamen para las temporalidades. El Consejo pretendía que los escribanos, al no tener sueldo fijo ni percibir sus derechos hasta concluir su trabajo, no lo retrasaran. El que Cayetano Socias tuviera asignado un salario de 6 rls. diarios desde 1777 se consideraba contrario a lo determinado por el Consejo, y por esa razón Fernández de Córdoba había suspendido el abono de tal retribución, además de mandarle que acreditase qué trabajos y diligencias había realizado desde 1777, distinguiendo las propias de la Junta Provincial, de aquellas otras encargadas por particulares. Archimbaud aplaudía la decisión, que se ajustaba a las circulares del Consejo Extraordinario, por lo que el recurso de Socias debía rechazarse en su totalidad.²⁴

Antonio Fernández de Córdoba había sido entretanto promovido a oidor del Consejo de Navarra, y preparaba su traslado a la península. Había informado de ello a Juan Antonio Archimbaud y expresado su deseo de que la Dirección General designase un sujeto de Palma para hacerle entrega de los expedientes relativos a su comisión que obraban en su poder.

El 20 de junio de 1786 Archimbaud informaba a Floridablanca que no tenía a quién encargar los asuntos pendientes en Mallorca, y solicitaba²⁵ que se prorrogase la estancia de Fernández de Córdoba hasta que finalizase su tarea, que estaba próxima a concluir con tal que se evitase el obstruccionismo de la Audiencia, ya que no era conveniente que “aquellos asuntos lleguen a manos de ningún ministro de aquella Audiencia, ni a las de los contrarios, públicos y secretos, de aquellas desgraciadas temporalidades”.²⁶

24 AGS, Gracia y Justicia, leg. 678 Informe de Juan Antonio Archimbaud sobre recurso de la Audiencia de Mallorca y del escribano Cayetano Socias, Madrid 10 de marzo de 1786. Fue remitido al conde de Floridablanca en esa misma fecha.

25 Pedía la mayor celeridad “a efecto de que las temporalidades no experimenten los dolorosos perjuicios que hasta ahora”.

26 AGS, Gracia y Justicia, leg. 678 Archimbaud a Floridablanca, Madrid 20 de junio de 1786.

Una vez designado oidor en el Consejo de Navarra, Fernández de Córdoba respondió a los recursos presentados por la Audiencia, en particular a la acusación de ejercer su comisión sin jurisdicción e incumpliendo las leyes municipales. Recordaba en su escrito que cuando en 1782 entró a formar parte de la Junta Provincial de temporalidades como miembro nato dada su condición de fiscal, ya pidió se le exonerase de tal cargo; pero al denegarse su solicitud tuvo que examinar las cuentas de la Junta a partir de 1780, lo que dio lugar a la animadversión de la Audiencia y de muchos particulares implicados en el manejo de los bienes que habían pertenecido a los jesuitas.

El punto crucial de la crítica del tribunal mallorquín era la acusación de que actuaba sin jurisdicción, y a refutarla dedicó Fernández de Córdoba gran parte de su escrito. En su opinión correspondía al comisionado idéntica jurisdicción que poseían las Juntas Municipal y Provincial, a excepción de lo contencioso, y en todo momento la había ejercido en nombre del rey: “no he usado más que la jurisdicción voluntaria, gubernativa, económica, conminativa, y de apremio de tropa para cobranzas”. Al único que detuvo y encarceló fue al administrador Tomás de Basavilaso, que quedó libre una vez que hizo efectiva la fianza requerida. Negaba Fernández de Córdoba haber contravenido las leyes municipales ni el derecho consuetudinario, siempre que no hubieran sido utilizadas para disculpar corruptelas, pues en su opinión ese derecho no mostraba reglas seguras, ya que Mallorca carecía de una práctica judicial fija, y se manipulaba “según le acomoda a las partes en sus recursos”.

El monto que estimaba de las deudas por percibir, la mayoría anteriores a 1767, superaba las 30.000 libras: cantidad que a su criterio resultaba imposible de cobrar de utilizar los medios que la Audiencia demandaba; sólo cabía hacerlo mediante una “conminación gravísima que atemorice, cárcel que obligue, y tropa”.

Los gastos que suponían para las temporalidades los sueldos de cuantos trabajaban para su comisión (escribiente, portero, tres escribanos, tres amanuenses, alguacil, y bibliotecario) quedaban por debajo de los ocasionados por el personal que mantuvieron ambas Juntas, y para demostrarlo cotejaba los sueldos.

Las denuncias de la Audiencia eran, en su opinión, ofensivas, y terminaba afirmando que no era menester “calumniar para quejarse, ni injuriar para defenderse”.²⁷

Tal y como había solicitado el Director General de Temporalidades, el traslado de Fernández de Córdoba a la península para ocupar su plaza de oidor en el Consejo de Navarra, quedó en suspenso por Real orden de 13 de julio de 1786, que ordenaba proseguiese con su comisión hasta poner punto final a los asuntos pendientes. Entendió con ello el comisionado que el rey había aprobado todo lo actuado por él hasta entonces, y que podía proceder en lo sucesivo con independencia del tribunal mallorquín en todo lo referente a las temporalidades, aunque su continuidad suponía exponerse tanto “a sindicaciones de malcontentos”, como a “nuevas persecuciones y sonrojos”.

La decisión de proseguir en su tarea la comunicó al Capitán General, conde de Cifuentes; al comandante interino, Antonio Gutiérrez, y al Regente de la Audiencia, con el fin de que todos ellos diesen las órdenes oportunas para que cuantos dependían de ellos obedecieran las órdenes relativas a la comisión, que se reducían a liquidar y entregar las Pías Memorias a

²⁷ AGS, Gracia y Justicia, leg. 678 Antonio Fernández de Córdoba al Rey, Palma 24 de junio de 1786.

los individuos que habían recibido esa gracia del monarca; vender los bienes de los jesuitas que todavía estaban pendientes; y reintegrar los atrasos, que era sin duda la tarea de mayor complejidad. El comisionado calculaba el monto de lo adeudado en más de 100.000 libras, de difícil cobro tanto por haber transcurrido mucho tiempo sin que se recaudara cantidad alguna, como por la insolvencia de muchos deudores; si bien Fernández de Córdoba estaba dispuesto a intentarlo mediante la coacción –“nadie paga como no sea forzado por la justicia”– y en cualquier caso tratando de eludir contenciosos, pues “con otras mil trampas legales se eternizará cualquier ramo, hasta que en un larguísimo litigio se decida o no a favor de la ocupación”.

Debía evitarse, pues, la intervención de la Audiencia, pese a la promesa del Regente de que el tribunal no entorpecería su comisión. En un escrito fechado el 10 de agosto, el Regente, Jorge Puig, había comunicado a Fernández de Córdoba su disposición a colaborar, y que había cursado orden a todas las autoridades de la Isla para que lo auxiliasen; si bien le reiteraba que no podía mandar, sino solo requerir dicho auxilio, ya que “las justicias ordinarias, así real, como baronales, solo tienen por superiores, a quienes deben obedecer, esta Real Audiencia su Presidente y Regente, el Consejo Supremo de Castilla, y el Rey”.²⁸

No era ese el criterio del comisionado, para quien, si las partes deseaban recurrir sus decisiones, debían hacerlo ante la Dirección General de Temporalidades, el Consejo Extraordinario, o el Secretario de Estado. De lo contrario su labor resultaría, si no imposible, al menos larga y difícil. El comisario reivindicaba a la postre una jurisdicción independiente de la Audiencia, similar a la que ostentaban los Intendentes.²⁹

Las diferencias entre el comisionado y el Regente quedaron pronto de manifiesto. El 10 de agosto de 1786 Fernández de Córdoba remitió a Puig un pregón en el que mandaba que los deudores a las temporalidades abonasen en el plazo de tres días las cantidades atrasadas a su administrador, Rafael Pou, con apercibimiento de cobro por apremio. En el pregón se calificaba de *reales* los bienes ocupados a los jesuitas, y el Regente mostró su disconformidad tachando lo de *reales*, por considerar que debía indicarse que estaban bajo la Real protección, ya que el monarca “no quería nada para sí”, lo que el comisionado estimó contrario a lo dispuesto en la Real cédula de 14 de agosto de 1768.

Este nuevo incidente entre el comisionado y el Regente motivó que Fernández de Córdoba informase a Floridablanca el 19 de septiembre, pues consideraba que era un estorbo más para la adecuada conclusión de su tarea en Mallorca. El pregón que había redactado el fiscal comisionado, destinado a forzar a los morosos, fue presentado a Jorge de Puig el 10 de agosto, quien lo modificó de un modo que, en opinión del comisionado, “embaraza precisamente las anunciadas preparaciones para los apremios de cobranza”, lo que suponía, además de un agravio personal, variar sustancialmente el método de cobranza en contra de la Real cédula de 14 de agosto de 1768, que no dejaba duda a que los bienes que fueron de los jesuitas eran pertenecientes al fisco “y reversos a la Corona por

²⁸ AGS, Gracia y Justicia, leg. 678 Jorge Puig, Regente de la Audiencia de Mallorca, a Antonio Fernández de Córdoba, Palma 10 de agosto de 1786.

²⁹ AGS, Gracia y Justicia, leg. 678 Antonio Fernández de Córdoba al conde de Floridablanca, Palma 10 de agosto de 1786.

crímenes de Estado”,³⁰ sin que el monarca los considerara confiscados, al no desear que pasasen a formar parte de la Real Hacienda, sino que, una vez pagadas las cargas y las pensiones a los jesuitas exiliados, las rentas que quedasen tras las ventas se aplicasen a establecimientos que eran llamados Reales.

La condición de “reversos a la Corona” los había convertido en propiedad del Real Patrimonio, y en consecuencia cabía disponer de ellos a la libre voluntad del soberano.³¹ Fernández de Córdoba, al contrario de cuanto sostenían el Regente y la Audiencia, consideraba que todos los bienes ocupados “mientras estén administrados y en poder y dominio de S. M., aunque sus rendimientos no entren en el Real Tesoro si no en distinta caja para las intenciones del Rey, son tan *Reales* y deben administrarse, cobrarse y percibirse cómo y del mismo modo, y por el propio método, privilegio y orden de apremios y ejecuciones que se recaudan todas las Rentas Generales y Provinciales de la Corona, y demás tocante al Real Patrimonio que está a cargo de los Intendentes”. Una vez más, el fiscal comisionado equiparaba sus facultades a las de los Intendentes, quienes sólo estaban obligados a jurar sus cuentas ateniéndose a las ordenanzas del Consejo de Hacienda y su Contaduría Mayor.

La pretensión del Regente, al eliminar del texto del pregón el calificativo de *Real* para los bienes de la Compañía y pretender que el comisionado no despachase por sí mismo los apremios, sino que se sometiera al estilo del derecho consuetudinario mallorquín –“el estilo del País”– tendría como consecuencia indeseada que el cobro de las deudas se dilatase en el tiempo hasta hacerlo ineficaz. De aceptarse la pretensión del Regente de que fuese la Audiencia la que estimara los apremios, el comisionado estaba de más. Citaba Fernández de Córdoba el ejemplo del colegio de Montesión, en el que gracias a su gestión había logrado liquidar de fondos por él descubiertos 50.148 libras, 13 sueldos y 1’5 dineros, que sin su intervención hubieran quedado sin cobrar.³²

Fue su última actuación antes de partir para su destino en Navarra y ser sustituido interinamente en la fiscalía de Mallorca por Bernardo Contesti, un abogado de Palma, ya que el designado, Juan Pérez Villamil, renunció a la plaza para ocupar la secretaría de la Presidencia del Consejo de Castilla.³³ En junio de 1787 ya había tomado posesión en el Consejo de aquel Reino. El capitán general y virrey de Navarra, el aragonés Manuel de Azlor de Urries-Gurreea, comunicaba a Floridablanca el 18 de junio de 1787 que el nuevo oidor “hace pocos días que llegó a esta capital y va dando muestras de su buen talento, instrucción y agradable trato”.³⁴ Sería su último destino, pues Fernández de Córdoba falleció en Pamplona el 1 de junio de 1793.³⁵

30 Según el texto de la Real Cédula, “el extrañamiento y pérdida de la naturaleza que tienen en estos reinos las personas eclesiásticas o de orden, trae consigo una separación absoluta del cuerpo de la sociedad, y por medio de ella quedan inhabilitados de tener ni poseer bienes, ni derechos algunos dentro de la monarquía; y con mucha mayor razón, cuando el extrañamiento dimana de sedición o inquietud pública”.

31 En la Real Cédula se indicaba expresamente que los bienes ocupados “han quedado a la libre disposición de S. M. bajo su patronato”. El texto de la Real Cédula en la Colección General de las Providencias hasta aquí tomadas por el Gobierno..., Madrid 1769, Parte II i pp. 35-71.

32 AGS, Gracia y Justicia, leg. 678 Fernández de Córdoba a Floridablanca, Palma 19 de septiembre de 1786.

33 AHN, Consejos, leg. 18.740 Manuel Aizpún al conde de Valdellano, Madrid 19 de junio de 1787.

34 AGS, Gracia y Justicia, leg. 822 Manuel Azlor a Floridablanca, Pamplona 18 de junio de 1787.

35 AHN, Consejos, lib. 740, f. 141.

LA DELEGACIÓ DEL GOVERN A MENORCA: LA SEVA EVOLUCIÓ JURÍDICA DURANT EL SEGLE XIX

Miquel Pons Portella

Advocat

Resum: L'estructuració de l'Administració perifèrica de l'Estat a Menorca ha generat in comptables dificultats des del moment mateix de la seva definitiva incorporació al Regne d'Espanya (1802). L'illa no gaudí de la presència estable d'un representant civil de l'Estat fins al 1856, quan es creà el Subgovern de Menorca. L'any 1882, però, aquest òrgan pioner fou suprimit i substituït per una Delegació del Govern que romandria en funcionament fins al 1997. L'objecte d'aquest estudi és analitzar les vicissituds normatives i orgàniques d'aquesta Delegació fins al tombant del segle XIX, o sigui: durant els anys de la seva implantació i la seva consolidació.

Paraules clau: Menorca, segle XIX, Administració perifèrica de l'Estat, òrgans administratius, Delegació del Govern.

Abstract: The structuring of the peripheral State Administration in Menorca has generated countless difficulties since the moment of its definitive incorporation into the Kingdom of Spain (1802). The island did not enjoy the stable presence of a civil representative of the State until 1856, when the Subgovernment of Menorca was created. In 1882, however, this pioneering administrative body was suppressed and replaced by a Delegation of the Government that remained in operation until 1997. The purpose of this study is to analyze the regulatory and organizational vicissitudes of this Delegation until the turn of the 19th century, that is: during the years of its implantation and its consolidation.

Key words: Menorca, 19th century, peripheral State Administration, administrative bodies, Delegation of the Government.

1. Introducció

L'existència de territoris insulars en el perímetre de l'Estat espanyol implica –i ha implicat històricament– que aquest hagi hagut d'instrumentar mecanismes eficaços per a la gestió de la seva “singularitat”.¹ En efecte, la història registra com la moderna Administració perifèrica de l'Estat –organitzada entorn de les províncies i els governadors civils– des d'antuvi es demostrà incapaç de satisfer les necessitats particulars de les Illes Balears i les Illes Canàries.² Aquesta incapacitat es posà molt especialment de manifest a l'hora de donar resposta a les peculiaritats pròpies de les illes menors de cadascun dels dos arxipèlags, les quals –segons un text oficial publicat el 1847–, “*sin poder aspirar al título de capitales de provincia, exigen no obstante la acción inmediata de un agente caracterizado*”.³

El cas de Menorca és paradigmàtic en aquest sentit: incorporada definitivament al Regne d'Espanya l'any 1802, la seva ubicació dins la província/arxipèlag de les Illes Balears generà des del principi disfuncions i malcontentaments. Per aquesta raó, va ser necessari crear noves figures administratives que s'adaptessin a les singularitats del fenomen insular. Així les coses, del segle XIX ençà, l'Administració perifèrica de l'Estat a Menorca ha experimentat quatre etapes ben diferenciades:

- I. Fins al 1856, l'illa no va comptar amb la presència estable d'un representant civil de l'Estat.
- II. Entre el 1856 i el 1882, Menorca tingué un Subgovern propi.
- III. Entre el 1882 i el 1997, el Govern va mantenir una Delegació a l'illa.
- IV. Des del 1997, té la seva seu a Menorca una Direcció Insular de l'Administració General de l'Estat.

En aquest treball ens ocupa l'estudi de la tercera d'aquestes quatre èpoques:⁴ la Delegació del Govern a Menorca, en efecte, va romandre activa entre el setembre del 1882 –just després de la supressió del Subgovern creat el 1856– i el maig del 1997 –quan la Llei 6/1997, de 14 d'abril, creà la Direcció Insular de l'Administració General de l'Estat. La nostra anàlisi se centrarà en els primers anys d'aquest període –en concret, fins al tombant del 1900– i serà estrictament jurídica, és a dir: es prescindirà de consideracions personals i/o polítiques⁵ per focalitzar l'atenció en les vicissituds normatives i orgàniques de la Delegació del Govern a Menorca durant els seus primers anys d'existència.

¹ El Tribunal Constitucional ha reconegut que els articles 138.1 i 141.4 de la Constitució del 1978 contenen “una llamada de atención sobre la singularidad objetiva que el fenómeno de la insularidad representa”. Així ho feu per primera vegada en la STC 132/2012, de 19 de juny, sobre la Llei 8/2000, de 27 d'octubre, de consells insulars (fonament jurídic 3r); hi insistiria en la STC 153/2014, de 25 de setembre (fonament jurídic 5è).

² ARANDA MENDÍAZ, M.; GALVÁN RODRÍGUEZ, E.: “El hecho y su estudio histórico-jurídico: Una propuesta para la enseñanza de la historia local”, *Vector Plus*, 17, 2001, p. 10.

³ *Gaceta de Madrid*, 02.12.1847, p. 1.

⁴ Sobre les dues primeres etapes, vegeu PONS-PORTELLA, M.: “Los Subgobiernos en el tratamiento histórico del “fenómeno insular”: el caso de Menorca (1856-1882)”, *e-Legal History Review*, 24, 2017.

⁵ Des d'una perspectiva política, la Delegació ha estat estudiada amb una minuciositat molt notable a MERCADAL BAGUR, D.: *El mando civil en Menorca: subgobernadores y delegados del Gobierno (1857-1998)*, Sant Lluís, 1998. Vegi's també, sobre el context general de l'època, QUINTANA, J.M.: *Monàrquics i republicans a la Menorca de la Restauració (1874-1931)*, Lleida, 2018.

2. La creació de la Delegació del Govern a Menorca (1882)

Durant el mes de març del 1882, després del primer canvi de torn de la Restauració, el Govern liberal de Práxedes Mateo Sagasta presentà al Congrés dels Diputats un Projecte de Llei Provincial que mantenia la regulació dels subgovernos prevista per l'article 14 de la Llei Provincial de 2 d'octubre del 1877.⁶ Això no obstant, durant el tràmit parlamentari, la comissió encarregada de dictaminar el nou text normatiu decidí eliminar qualsevol referència dels subgovernos i substituir-los per uns nous "delegats especials" que el Govern podria crear en poblacions que no fossin capital de província "*cuando las necesidades del orden público u otros sucesos extraordinarios lo hagan en su concepto preciso*". Aquest canvi –vehiculat mitjançant l'article 18 de la nova Llei Provincial– generà un important debat tant al Congrés com al Senat, on el ministre de la Governació, Venancio González, clogué la discussió revelant que la comissió parlamentària havia introduït la modificació "*de acuerdo con el Gobierno y después de discutirla mucho*".⁷

Finalment, la Llei Provincial fou promulgada pel rei Alfons XII dia 29 d'agost del 1882 i aparegué publicada a la *Gaceta de Madrid* el dia 1 de setembre següent. L'article 18 de la nova Llei tenia el següent contingut literal:

"Cuando las necesidades del orden público u otros sucesos extraordinarios lo hagan en su concepto preciso, podrá también el Gobierno nombrar delegados especiales, con autoridad gubernativa, para poblaciones que no sean capitales de provincia. Los haberes de estos funcionarios se pagarán siempre del presupuesto general del Estado, y sus nombramientos se pondrán en conocimiento de las Cortes, si éstas se hallasen abiertas, dentro de los ocho días siguientes al en que fueren aquéllos firmados, y en otro caso dentro de los ocho primeros días de la siguiente legislatura".

Així les coses, en data 16 de setembre del 1882, els diversos funcionaris del Subgovern de Menorca reberen les seves cessanties.⁸ Ara bé, tot just el dilluns venidor –dia 18– i mitjançant una Reial Ordre telegràfica, el ministre de la Governació disposà que continuessin "*en sus puestos todos los empleados de este Subgobierno [...], pues se reharán los nombramientos*".⁹ Començaren aleshores unes setmanes d'interinitat que es perllongarien fins que, dia 2 d'octubre del 1882, es reberen "*las Reales Órdenes nombrando Delegado del Gobierno de S. M. en Mahón, el actual Subgobernador D. Ricardo Andrés de Assereto y reponiendo en sus destinos a los empleados que fueron declarados cesantes por la supresión del Subgobierno*".¹⁰

Pocs dies abans havia estat publicat oficialment el Reial Decret de 27 de setembre del 1882,¹¹ amb el qual es creà –en termes jurídics– la Delegació del Govern a Menorca. En l'exposició d'aquest Reial Decret, el ministre Venancio González explica que els subgovernos foren suprimits per la nova Llei Provincial. Per aquesta raó,

"en justo acatamiento de lo nuevamente legislado, procedió este Departamento a dictar [...]"

⁶ PONS-PORTELLA, M.: "Los Subgobiernos...", p. 23.

⁷ Sobre aquest episodi, vegeu PONS-PORTELLA, M.: "Los Subgobiernos...", p. 23-27.

⁸ *El Bien Público*, 16.09.1882, p. 3.

⁹ *El Bien Público*, 19.09.1882, p. 3.

¹⁰ *El Bien Público*, 02.10.1882, p. 3.

¹¹ *Gaceta de Madrid*, 29.09.1882, p. 906.

las órdenes consiguientes, suprimiendo los subgobiernos [...], declarando en consecuencia cesantes a los funcionarios que los desempeñaban, como también a los oficiales que servían a sus órdenes y a los inspectores y agentes de orden público destinados [...] a los Subgobiernos de Mahón y Gran Canaria [...].

Una vez cumplido el precepto anterior, es necesario disponer lo conveniente para poder llevar a efecto lo mandado en el artículo 18 de la nueva Ley [Provincial] respecto a los delegados especiales que, con autoridad gubernativa y para poblaciones que no sean capitales de provincia, podrá el Gobierno nombrar en ciertos casos. Previene dicho artículo que los haberes de estos funcionarios se pagarán siempre del Presupuesto General del Estado; y para que esto pueda tener lugar preciso es que, por los medios legales, se obtenga crédito al efecto, porque bien sabido es que este tiene que preceder siempre al servicio a que se destine”.

Així doncs, el propòsit essencial del Reial Decret de 27 de setembre del 1882 és adoptar les disposicions comptables necessàries per al desplegament de les noves delegacions del Govern, estipulant com s'haurien de cobrir pressupostàriament tant els salaris (article 1) com les despeses materials (article 2). La solució trobada pel Ministeri de la Governació consistí senzillament en utilitzar els crèdits previstos en origen per als Subgovernos de Maó i Gran Canaria (article 3), que ascendien a un total de 60.750 pessetes.

Ara bé, aquesta continuïtat –fàctica i jurídica– que s'establí entre els subgovernos i les delegacions del Govern¹² no tenia un encaix gaire precís en l'article 18 de la Llei Provincial. D'entrada, l'aplicació d'aquest precepte exigia literalment l'existència de “necessitats d'ordre públic” o la concurrència d'un “esdeveniment extraordinari”. A més a més, el caràcter temporal o transitori d'aquesta classe de delegats fou explícitament reconegut –inclús pel ministre Venancio González– durant els debats parlamentaris que precediren l'aprovació de la Llei Provincial: certament, els delegats especials només podien designar-se i mantenir-se en el seu càrrec entretant durés la causa que havia motivat el seu nomenament.¹³

La debilitat jurídica de l'operació governamental que culminà en el Reial Decret de 27 de setembre del 1882 fou argumentada amb insistència pel diari maonès *El Liberal*, portaveu dels sectors republicans de Menorca. Aquest mitjà de comunicació posà l'accent particularment en què la “jurisdicció”¹⁴ de la Delegació del Govern inclòia en exclusiva la ciutat de Maó, en la mesura en què l'article 18 de la Llei Provincial només permetia nomenar delegats especials “*para poblaciones que no sean capitales de provincia*”. En aquesta mateixa línia, el mes de novembre del 1882, *El Liberal* denunciava –fent-se ressò d'una polèmica periodística originada a l'illa de Tenerife– que “*los Delegados del Gobierno [...] parece que dictan disposiciones fuera de la población en que residen, cuando la Ley en este punto es clara*”.¹⁵ Aleshores, *El Bien Público* sortí en defensa de la posició ministerial amb una afirmació gairebé tautològica: “*si el [delegado del Gobierno] de Mahón extiende*

¹² La plena semblança entre un subgovern i una delegació del Govern fou apreciada àdhuc per la doctrina administrativa de l'època. Així, el jurista català Fermí Abella –que fou subgovernador de Menorca entre el 1864 i 1865 (MERCADAL BAGUR, D.: *El mando civil...*, p. 24-26)– escriuria que, “*a decir verdad, la novedad de los Delegados del Gobierno es el título o denominación. En lo demás, tienen grandísimas semejanzas con los alcaldes-corregidores y con los subgobernadores que reemplazaron a éstos*”. ABELLA Y BLAVÉ, F.: *Tratado de derecho administrativo español*, I, Madrid, 1886-1888, p. 321.

¹³ PONS-PORTELLA, M.: “Los Subgobiernos...”, p. 27.

¹⁴ *El Liberal*, 15.09.1882, p. 2.

¹⁵ *El Liberal*, 09.11.1882, p. 3.

su jurisdicción a los demás pueblos de la isla será sin duda porque tendrá para ello facultad delegada de la autoridad que puede concedérsela".¹⁶

Un altre aspecte dels nous delegats creats pel Govern que criticà *El Liberal* fou "la falta de claridad en fijar las atribuciones de estos empleados".¹⁷ Certament, l'article 18 de la Llei Provincial es limitava a preveure que aquests òrgans tindrien "autoritat governativa", sense cap altra precisió. Segons la interpretació del diari *El Liberal*, "lo gubernativo queda reducido al orden público", de manera que aquesta seria l'única competència que tindria la Delegació del Govern. Per tant, seguia argumentant *El Liberal*, la nova institució "es una rueda inútil en la máquina administrativa, [...] [dado] que los pocos asuntos de que tiene que entender podrían pasar a la Alcaldía, con lo que se ahorraría la nación una buena cantidad; y estos pacíficos habitantes se estarían en sus casas muy quietos y muy tranquilos".¹⁸

3. Reducció i restabliment de la Delegació del Govern (1889-1891)

El Reial Decret de 29 de juny del 1889¹⁹ ordenà que durant l'exercici 1889-1890 es prorrogués la vigència dels Pressupostos Generals de l'Estat aprovats per a l'any econòmic 1888-1889 mitjançant la Llei de 7 de juliol del 1888.²⁰ Aquesta Llei pressupostària disposava el següent en el seu article 8:

"El Gobierno, durante el ejercicio de 1888 a 89, reducirá los gastos de los departamentos ministeriales en una cantidad por lo menos de 5 millones de pesetas, a cuyo efecto queda autorizado para reformar los servicios, aunque se hallen organizado por leyes especiales, sin aumentar en ningún caso las plantillas ni los sueldos del personal".

Aleshores, partint d'aquest precepte de la Llei de 7 de juliol del 1888, la Reial Ordre de 21 de juliol del 1889²¹ disposà que "cada uno de los Ministerios revise inmediatamente su respectivo presupuesto de gastos y proponga en Consejo de Ministros, antes de finalizar el mes actual, todas las economías que puedan hacerse en los servicios públicos".

Així les coses, seguint les indicacions de la Llei de Pressupostos de l'any econòmic 1888-1889 i la Reial Ordre de 21 de juliol del 1889, el Ministeri de la Governació fou objecte d'una reorganització de serveis que es concretà en el Reial Decret de 29 de juliol del 1889.²² Com argumentava el ministre Trinitario Ruiz y Capdepón en un passatge de l'exposició dirigida a la Reina Regent, "sin emprender reformas transcendentales que no conceptúa prudentes careciendo del concurso de los Cuerpos Colegisladores, no vacila en proponer a V. M. algunas que pueden rebajar la cifra de gastos". En concret, es preveia una reducció "real i efectiva" de 763.088 pessetes.

Entre les mesures de reorganització adoptades pel Reial Decret de 29 de juliol del 1889 hi hagué la supressió de la Delegació del Govern a Menorca. La mateixa exposició del

¹⁶ *El Bien Público*, 10.11.1882, p. 3.

¹⁷ *El Liberal*, 09.11.1882, p. 3.

¹⁸ *El Liberal*, 11.11.1882, p. 2.

¹⁹ *Gaceta de Madrid*, 01.07.1889, p. 1-7.

²⁰ *Gaceta de Madrid*, 10.07.1888, p. 101-109.

²¹ *Gaceta de Madrid*, 24.07.1889, p. 239.

²² *Gaceta de Madrid*, 01.08.1889, p. 367-372.

ministre Ruiz y Capdepón s'hi referia en els termes que es reproduïxen a continuació:

“Las delegaciones especiales que el Gobierno tiene en Cartagena, Mahón y Gran Canaria representan un gasto que mueve a pensar en la supresión de aquéllas, dotando en cambio a dichos puntos de un servicio de vigilancia que, siendo completo, resulte más barato, ya que aquellas oficinas no significan otra cosa, pues la organización de los gobiernos civiles y el número de ellos les permiten atender a todos los asuntos administrativos sin el concurso de dependencias auxiliares, que en algunos casos pudieran ser sólo una estación más en el trámite de los expedientes”.

En efecte, l'article 3 del Reial Decret de 29 de juliol del 1889 establí lacònicament que “se suprimen las delegaciones especiales del Gobierno en Cartagena, Mahón y Gran Canaria, Lanzarote y Fuerteventura. Para dichos puntos se nombrarán delegados de vigilancia, con los sueldos que se determinan en el artículo 6 de este Decreto”. Segons aquest article 6, en endavant, Maó hauria de comptar amb els següents funcionaris: un delegat de vigilància, amb un sou de 5.000 pessetes;²³ un inspector de 4a classe, amb un sou de 1.500 pessetes; i 12 agents de 2a classe, amb un sou per cap de 750 pessetes. En total, per tant, es preveia una despesa de 32.750 pessetes.

El Reial Decret de 29 de juliol del 1889 no seria publicat oficialment fins al dia 1 d'agost, però –durant el capvespre de dia 30– la Delegació del Govern a Menorca ja va rebre el següent telegrama del governador provincial: “En virtud de orden telegráfica del Excmo. Sr. Ministro de la Gobernación, he dispuesto cesen en fin de mes el delegado, los dos oficiales, aspirantes y portero de esta Delegación, que debe quedar suprimida”.²⁴ Val a dir que, en aquell moment, per absència del delegat José Lon Albareda,²⁵ s'ocupava interinament de la Delegació del Govern el secretari Tomás de la Vega y Socorro.²⁶

En data 1 d'agost, el delegat interí comunicà a la resta d'autoritats que cessava en el seu càrrec i que la Delegació del Govern quedava suprimida,²⁷ motiu pel qual el manteniment de l'ordre públic passava a ser competència en exclusiva dels diversos ajuntaments de l'illa.²⁸ Al cap de dos dies –el dematí de dia 3 d'agost– es dugueren a terme les diligències necessàries per materialitzar la supressió de la Delegació del Govern: l'alcalde de Maó es va fer càrrec de les dependències (mobles i arxius) i l'inspector Matías Agúndez va assumir la responsabilitat de les armes de l'extingit Cos de Seguretat.²⁹ Amb unes jornades de retard, per últim, arribaren a l'Ajuntament de Maó les ordres de cessantia de tots els funcionaris de la Delegació.³⁰

Acte seguit, amb un telegrama enviat a primera hora de dia 12 d'agost del 1889, es

²³ En data 1 de juliol del 1887, el sou del delegat del Govern a Menorca havia passat de 5.000 a 7.500 pessetes (*Gaceta de Madrid*, 03.07.1887, p. 17; *El Bien Público*, 04.07.1887, p. 2).

²⁴ *El Liberal*, 31.07.1889, p. 2. En donar compte d'aquesta notícia, *El Bien Público* [31.07.1889, p. 3] afegí que “también han quedado cesantes por el propio motivo el teniente de Seguridad y fuerzas a sus órdenes”.

²⁵ MERCADAL BAGUR, D.: *El mando civil...*, p. 56.

²⁶ *El Liberal*, 13.05.1889, p. 2.

²⁷ *El Bien Público*, 01.08.1889, p. 3.

²⁸ *El Liberal*, 01.08.1889, p. 3.

²⁹ *El Bien Público*, 03.08.1889, p. 3.

³⁰ *El Liberal*, 06.08.1889, p. 3.

comunicà que l'encarregat de la Delegació de Vigilància –nou òrgan en què quedava reduïda la suprimida Delegació del Govern– seria Baldomero Figuerola y Bicheto.³¹ Després de diverses pròrrogues,³² el delegat de Vigilància prendria possessió del seu càrrec dia 30 d'octubre del 1889, comunicant-ho oportunament a tots els ajuntaments de l'illa.³³

Per Reial Ordre de 22 de juliol del 1890, Baldomero Figuerola seria substituït al capdavant de la Delegació de Vigilància pel polític conservador local Fernando Rodríguez de la Encina y Valparada, Baró de Benimuslem,³⁴ que en prengué possessió durant el capvespre de dia 1 d'agost.³⁵ Pocs dies després, dilluns dia 4, el nou delegat de Vigilància de Menorca sortí de viatge cap a Madrid. Segons *El Liberal*, aquesta visita del Baró de Benimuslem a la capital de l'Estat tenia per objecte “recabar del Sr. Ministro de la Gobernación [que] le invista de facultades extraordinarias, idénticas a las que tenían los antiguos subgobernadores y delegados”.³⁶

Certament, la reducció de la Delegació del Govern a una Delegació de Vigilància no serví per a solucionar, almanco en la pràctica, els problemes que generava la indeterminació de les seves competències. És veritat que, en la seva exposició, el Reial Decret de 29 de setembre del 1889 semblà admetre que la Delegació només tenia atribucions en matèria d'ordre públic: “aquellas oficinas no significan otra cosa” –escribí literalment en aquell text el ministre Trinitario Ruiz y Capdepón. També és prou eloqüent que, en comunicar la supressió de la Delegació del Govern a les autoritats de l'illa, el delegat interí Tomás de la Vega y Socorro recordés a l'alcalde de Maó que “queda la citada autoridad local encargada por completo del orden público de esta población”.³⁷

Això no obstant, els conflictes persistiren i el diari republicà *El Liberal* s'ocupà de deixar constància puntualment de “las ínfulas del nuevo Delegado de Vigilancia de Mahón señor Barón de Benimuslem, [...] llegando al extremo de constituirse en los pueblos del interior y llamar a su presencia a Alcaldes y Regidores”. En aquesta informació del mes de novembre del 1890, *El Liberal* precisava que “por Real Orden de 27 de noviembre de 1889 se declaró, a consulta del gobernador de las Baleares, que los delegados de Vigilancia tienen las mismas facultades que se confirieron a los inspectores de distrito por el Reglamento de 18 de octubre de 1887”.³⁸

31 *El Bien Público*, 12.08.1889, p. 3.

32 *El Bien Público*, 23.10.1889, p. 2.

33 *El Bien Público*, 30.10.1889, p. 3.

34 *El Bien Público*, 29.07.1890, p. 2. El Baró de Benimuslem havia estat alcalde de Maó durant l'any 1881 (MERCADAL BAGUR, D.: *El mando civil...*, p. 56) i, en ser nomenat per a la Delegació de Vigilància, era el cap del Partit Conservador (*El Liberal*, 30.07.1890, p. 3).

35 *El Bien Público*, 01.08.1890, p. 3.

36 *El Liberal*, 02.08.1890, p. 3.

37 *El Liberal*, 01.08.1889, p. 3. En aquesta gasetilla s'al·ludeix a l'article 199 de la Llei Municipal de 2 d'octubre del 1877, el primer paràgraf del qual disposava el següent:

“El alcalde es el representante del Gobierno, y en tal concepto desempeñará todas las atribuciones que las leyes le encomienden, obrando bajo la dirección del gobernador de la provincia, conforme aquellas determinen, así en lo que se refiere a la publicación y ejecución de las leyes y disposiciones generales del Gobierno, o del gobernador y Diputación provincial, como en lo tocante al orden público y a las demás funciones que en tal concepto se le confieran”.

38 *El Liberal*, 24.11.1890, p. 2.

Es refereix al Reglament dels Cossos de Seguretat i Vigilància, aprovat per Reial Decret de 18 d'octubre del 1887.³⁹ Segons el seu article 1, la Policia governativa –que “*tiene por objeto mantener el orden público y garantir la libertad, la propiedad y la seguridad individual*”– comprenia el Cos de Seguretat (capítols II i III del Reglament) i el Cos de Vigilància (capítols IV, V i VI del Reglament). Així mateix, l'article 3 del Reglament definia de la manera següent les competències del Cos de Vigilància:

“Averiguar los delitos públicos y practicar las diligencias necesarias para comprobarlos y descubrir a los delinquentes; recoger los efectos y adquirir las pruebas de aquellos, poniendo unos y otras a disposición de la Autoridad judicial; practicar las mismas diligencias con respecto a los hechos que sólo pueden perseguirse, si al efecto fuesen requeridos, hacer las investigaciones prejudiciales, cumplir los servicios que se les encomienden y se refieran a su instituto, por los funcionarios fiscal y judicial y demás Autoridades competentes y, por último, formar el padrón de vigilancia y llevar los registros determinados en este Reglamento”.

Els inspectors de districte formaven part del Cos de Vigilància i les seves competències estaven regulades per la secció primera del capítol V del Reglament. En efecte, com segueix explicant *El Liberal*,

“los artículos 128 al 137 del mencionado Reglamento fijan las atribuciones y deberes de los inspectores de distrito, o sean, las que tiene el Sr. Barón de Benimuslem, las cuales entran todas en el círculo de las simples funciones de policía [...]. Baste decir que por el artículo 129 deben los inspectores desempeñar los servicios de vigilancia dentro de sus respectivos distritos; por el 131 vienen obligados a prestar los auxilios que los reclamen las autoridades, los agentes de éstas y los particulares, y por los artículos siguientes se les encomienda la persecución de los delitos, la vigilancia de las personas de malos antecedentes, de los cafés, tabernas, casas de juegos, y casas de prostitutas.

*El Sr. Barón de Benimuslem es, pues, según las disposiciones legales vigentes, un mero funcionario de policía dentro de su distrito, o sea en el distrito de Mahón, no es una autoridad, y no tiene facultad alguna de inmiscuirse en asuntos municipales”.*⁴⁰

Seguint la tònica periodística d'aquella època, *El Bien Público* replicà les argumentacions d'*El Liberal* en l'edició de l'endemà: “*el cimbrio autor de esta lección de derecho administrativo habla tan serio y tan poseído anda de su gran saber, que cualquiera que no conociera a la cuadrilla podría creer que dice verdad, pero aquí todos sabemos que esta virtud y la cimbrialla están reñidos*”.⁴¹ Ara bé, més enllà d'arguments *ad hominem*, *El Bien Público* només va ser capaç de plantejar una crítica seriosa contra els raonaments jurídics del diari republicà: “*¿Quiere decirnos el autor del escrito que nos ocupa, en qué periódico oficial ha leído o sino quién le ha facilitado el conocimiento de la Real Orden que cita?*”.⁴² La resposta d'*El Liberal* no es va fer esperar: “*¿Y qué le importa a ese señor pipa [es refereix al gasetiller d'*El Bien Público*] quien nos ha facilitado la Real Orden? Nos basta con que la Real Orden exista, y no se atreve a declarar que no existe. Si no la conoce y quiere conocerla, puede buscarla y pedirla a la Delegación de Vigilancia en donde debe encontrarse*”.⁴³

³⁹ *Gaceta de Madrid*, 20.10.1887, p. 208-213.

⁴⁰ *El Liberal*, 24.11.1890, p. 2.

⁴¹ *El Bien Público*, 25.11.1890, p. 2. L'adjectiu “*cimbrio*” era emprat per referir-se a la facció del moviment republicà que encapçalava Manuel Ruiz Zorrilla i que, en el moment d'escriure's aquesta gasetilla, pivotava entorn del Partit Republicà Progressista.

⁴² *El Bien Público*, 25.11.1890, p. 2.

⁴³ *El Liberal*, 26.11.1890, p. 3.

Uns mesos més tard d'aquesta polèmica, la Delegació del Govern a Menorca fou restablerta en els termes que existia abans del Reial Decret de 29 de juliol del 1889. Aquesta mesura es prengué mitjançant un Reial Decret de 21 d'agost del 1891,⁴⁴ l'exposició del qual –signada pel ministre Francisco Silvela– fa una interessant recapitulació sobre els avatars d'aquest òrgan administratiu:

“La suspensión de los subgobiernos en el territorio de la Península fue acertadísima disposición, justificada no solamente por espíritu de economía, sino también por la conveniencia de suprimir dependencias auxiliares que resultaban ya inútiles, dado el desarrollo creciente de los medios de comunicación [...]. Pero si en el territorio de la Península la supresión de los subgobiernos ha resultado beneficiosa, en cambio acredita la experiencia que no cabe aplicar todavía igual criterio a provincias que, como Baleares y Canarias, se componen de diversas islas, y carecen aún de fáciles comunicaciones entre sí y hasta con la Metrópoli”.

No podem deixar de recalcar com en aquesta exposició el Ministeri de la Governació reconeix d'una manera ben explícita la singularitat del fenomen insular, el qual requereix un tractament jurídic diferenciat respecte dels territoris peninsulars. Per aquesta raó, justament, el Govern creà una sèrie de delegacions especials mitjançant l'aplicació de l'article 18 de la Llei Provincial, les quals foren substituïdes pel Reial Decret de 29 de juliol del 1889 *“por otras delegaciones que se denominaron de Vigilancia”*. Reprenem el fil de l'exposició del ministre Silvela:

“Como su propio nombre indica, estas delegaciones quedaron reducidas a un mero servicio de policía, sin otra misión que la de atender al orden público y al cumplimiento de los demás deberes de su instituto. Mas este servicio de policía no basta para satisfacer las necesidades de una buena administración en aquellas provincias. La distancia, su posición insular y [la] lentitud de comunicaciones entre las islas y la Península impiden en muchas ocasiones, y siempre, por descontado, retrasan la adopción de aquellas resoluciones y medidas que están dentro de la competencia y facultad de los gobernadores.

Conviene por ello que los representantes del Gobierno en aquellas delegaciones insulares estén investidos de más representación y atribuciones que las de simple vigilancia y seguridad, y que podrán ser todo lo extensas que las circunstancias de personas y localidades hagan necesario.

Estas consideraciones, y la no menos importante de poder realizar esta reforma no sólo sin nuevos gravámenes en el Presupuesto, sino hasta con una pequeña economía en las mismas cantidades consignadas hoy para el servicio de vigilancia en las expresadas islas [...], mueven al ministro que suscribe a proponer a V. M. el restablecimiento de una Delegación especial del Gobierno en la isla de Menorca, y otra para las de Gran Canaria, Lanzarote y Fuerteventura”.

Aquest fragment de l'exposició del Reial Decret de 21 d'agost del 1891 confirma, d'entrada, que les tesis jurídiques sostingudes per *El Liberal* contra l'actuació del Baró de Benimuslem eren correctes: la Delegació de Vigilància era un simple servei de policia. Ben al contrari, la restablerta Delegació del Govern estava cridada a tenir unes competències molt més àmplies, tot i que –novament– el Reial Decret de 21 d'agost del 1891 brillà per la seva indefinició al respecte. Certament, els postulats plantejats per l'exposició que queda transcrita no s'arribaren a concretar, en la mesura que el Reial Decret es limità a adoptar les mesures pressupostàries oportunes per al restabliment de la Delegació (article 1), determinà la seva plantilla de personal (articles 2 i 3)⁴⁵ i disposà la seva posada en funcionament per

⁴⁴ *Gaceta de Madrid*, 23.08.1891, p. 640.

⁴⁵ La Delegació del Govern a Menorca tindria un delegat especial amb un sou de 5.000 pessetes, un secretari

a l'1 de setembre (article 4). D'aquesta manera, la possibilitat que la Delegació del Govern a Menorca assumís competències *"todo lo extensas que las circunstancias de personas y localidades hagan necesario"* quedà altra vegada en un simple enunciat polític, sense una eficàcia normativa real.

Després de publicat oficialment el Reial Decret de 21 d'agost del 1891, concretament el venidor dia 24, el ministre Francisco Silvela comunicà al Senat⁴⁶ que el Baró de Benimuslem, delegat de Vigilància, passava a ocupar la restablerta Delegació del Govern a Menorca.⁴⁷

4. El discurs parlamentari de Rafael Prieto i Caules sobre la situació de la Delegació del Govern a Menorca (1893)

Durant la sessió contínua del Congrés dels Diputats celebrada ininterrompudament entre el dimecres dia 10 i el divendres dia 12 de maig del 1893, el diputat menorquí Rafael Prieto i Caules aprofità la discussió d'un projecte de llei sobre l'ajornament de les eleccions locals⁴⁸ per demanar la supressió de les delegacions creades pel Govern en virtut de l'article 18 de la Llei Provincial. En concret, l'esmena plantejada en data 11 de maig per Prieto i Caules tenia el següent contingut literal:

"Los Diputados que suscriben tienen el honor de proponer al Congreso la siguiente adición al proyecto de aplazamiento de las elecciones municipales:

*Se entenderán derogadas todas las disposiciones dictadas en infracción del artículo 18 de la Ley Provincial".*⁴⁹

Arribat el moment de defensar aquesta esmena, Prieto i Caules explicà per començar que

(oficial de 4a classe de l'Administració civil) amb un sou de 2.000 pessetes, un auxiliar (aspirant de 2a classe a oficial) amb un sou de 1.000 pessetes, un inspector de 4a classe amb un sou de 1.500 pessetes i sis agents de 2a classe amb un sou de 750 pessetes. En total, per tant, s'esmerçarien 14.000 pessetes anuals en el personal de la Delegació del Govern.

⁴⁶ *Diario de Sesiones de las Cortes*, Senat, 11.01.1892, p. 1743.

⁴⁷ Durant la mateixa legislatura de 1891-1892, un grup de diputats encapçalat pel famós Marquès d'Alcañices –preceptor d'Alfons XII– presentà una proposició de llei perquè els delegats del Govern cessants s'entenguessin inclosos "per assimilació" en el Reial Decret de 31 d'agost del 1875, que regulava els desapareguts subgovernos i establia en el seu article 2 que *"el sueldo y categoría administrativa de estos funcionarios se asimilarán en un todo a los que actualmente disfrutan los secretarios de los Gobiernos de las provincias"* (PONS-PORTELLA, M.: "Los Subgobiernos...", p. 23). Després del tràmit parlamentari acostumat, la proposició fou aprovada pel Congrés dels Diputats amb el següent tenor literal:

"Artículo único. Los cesantes del empleo de delegado especial del Gobierno a que se refiere el artículo 18 de la Ley Provincial vigente, y que hubieren desempeñado su cargo en las ciudades de Antequera, Cartagena, Motril, Linares, Mahón, Jerez de la Frontera, Las Palmas de Gran Canaria o Arcos de la Frontera, se entenderán comprendidos, por asimilación, en el Real Decreto de 31 de agosto de 1875, y todos los funcionarios que desempeñen o hayan desempeñado destinos, siendo nombrados por Real Orden, sin que sus plazas figuren en presupuesto, se entenderán asimilados para el ingreso en la carrera administrativa con la categoría que disfrute igual sueldo al que ellos percibieron".

En aquests termes, la proposició de llei passà al Senat, on s'iniciaren les tasques corresponents, tot i que no consta que s'arribés a aprovar (*Diario de Sesiones de las Cortes*, Congrés dels Diputats, 06.06.1891, pàg. 1979 i apèndix 30; 01.07.1891, pàg. 2704 i apèndix 9; Senat, 02.07.1891, pàg. 1481 i apèndix 7; 04.07.1891, pàg. 1506; 07.07.1891, pàg. 1609).

⁴⁸ *Diario de Sesiones de las Cortes*, Congrés dels Diputats, 10.05.1893, p. 798.

⁴⁹ *Diario de Sesiones de las Cortes*, Congrés dels Diputats, 10.05.1893, p. 841. L'esmena també tenia la signatura dels següents diputats: Rafael María de Labra, Eduardo Baselga, Manuel Pedregal, Nicolás Salmerón, Gonzalo Julián i Francesc Pi i Maragall.

la seva finalitat era indicar al Govern “*garantías que pudiera dar al país y a las minorías de la sinceridad de los propósitos que lo animan*”.⁵⁰

Es fixà primerament en l'incís de l'article 18 de la Llei Provincial segons el qual els nomenaments de delegats especials “*se pondrán en conocimiento de las Cortes, si éstas se hallasen abiertas, dentro de los ocho días siguientes al [día] en que fuesen aquéllos firmados, y en otro caso, dentro de los ocho primeros días de la siguiente legislatura*”. Sobre aquesta qüestió, el diputat per Menorca es formulà un seguit de preguntes retòriques:

“¿Cuándo se ha dado conocimiento a las Cortes estando abiertas, dentro de los ocho días, de los nombramientos de delegados? ¿Cuándo habéis oído, al abrirse las Cortes, que se haya dado conocimiento de los delegados nombrados durante el periodo interparlamentario?⁵¹ ¿Por qué sucede esto? Para evitarse el sonrojo de manifestar que los delegados se nombran a cada momento, bajo cualquier pretexto, sin exigirlo sucesos extraordinarios o imperiosas necesidades de orden público, a capricho de los caciques o de los candidatos ministeriales.

*¿Está, pues, el Gobierno dispuesto a renunciar al continuo abuso de este también mal llamado resorte de gobierno y a dar cuenta a las Cortes de los nombramientos? ¿Hasta cuándo se ha de dar el mal ejemplo a los ciudadanos, de que las leyes se hacen para que los Gobiernos los infrinjan?”.*⁵²

Segonament, entrà en el tema del caràcter provisional dels delegats previstos per l'al·ludit precepte de la Llei Provincial:

*“Por el contexto de este artículo, claramente se desprende que los delegados especiales no pueden menos de tener un carácter temporal y transitorio, como hijos de las necesidades de gobierno o de circunstancias extraordinarias, y, sin embargo, estos delegados se han hecho permanentes en algunos puntos, especialmente en la Gran Canaria, en Cartagena y en Mahón, que tengo la honra de representar”.*⁵³

Aleshores, Prieto i Caules es declarà partidari “*de que haya representantes del Gobierno en las islas de alguna importancia, que sin embargo no reúnen la capitalidad de la provincia, como sucede en la Gran Canaria y en Mahón*”.⁵⁴ Aprofitant l'avinentesa, recordà la seva participació en les tasques parlamentàries que culminaren en la creació de sengles subgovernos a Menorca i a Gran Canària per acabar exclamant: “*¡Cuánta distancia entre aquellas instituciones descentralizadoras, adecuadas a las condiciones de los archipiélagos, a lo que han venido a quedar reducidos los delegados en Mahón y en la Gran Canaria!*”.⁵⁵

50 *Diario de Sesiones de las Cortes*, Congrés dels Diputats, 10.05.1893, p. 841.

51 Certament, són molt poques les ocasions en què hi ha constància de la comunicació governamental exigida per l'article 18 de la Llei Provincial; per exemple: *Diario de Sesiones de las Cortes*, Senat, 07.01.1884, p. 53; Congrés dels Diputats, 26.12.1885, p. 17-18.

52 *Diario de Sesiones de las Cortes*, Congrés dels Diputats, 10.05.1893, p. 841.

53 *Diario de Sesiones de las Cortes*, Congrés dels Diputats, 10.05.1893, p. 841. En aquest punt del discurs, el ministre Venancio González interrompé Prieto i Caules des del seu escó per indicar-li que ja no hi havia un delegat especial per la ciutat de Cartagena.

54 *Diario de Sesiones de las Cortes*, Congrés dels Diputats, 10.05.1893, p. 841.

55 *Diario de Sesiones de las Cortes*, Congrés dels Diputats, 10.05.1893, p. 841. Traçà seguidament un paral·lelisme entre el Subgovern i la Delegació del Govern:

“Entonces, atendidas las dificultades de comunicación interinsular, se procuraba evitar trámites dilatorios de resoluciones que en el seno de las islas mismas podían dictar los subgobernadores, ora por sí, ora previo consejo de los diputados provinciales en las islas residentes. Sin romper la unidad de la provincia ni mermar en nada la competencia de los municipios, se intentaba implantar en la vida administrativa insular instituciones

En efecte, seguí argumentant Prieto i Caules:

“Como vago recuerdo de aquella ley, apartándose completamente de su letra y espíritu, e infringiendo el artículo 18 de la Ley Provincial, han venido creándose delegados permanentes, sin atribuciones, sin categoría, sin ningún medio de cumplir las necesidades del país, sólo con fines puramente de orden público, o lo que es peor, con fines esencialmente electorales. Y no es que me mueva a hablar así queja alguna del delegado que hoy está al frente de la isla de Menorca, no: reconozco que es una persona muy honrada y digna, cuyas condiciones le mantienen alejado de toda intriga y de todo género de coacciones electorales.”⁵⁶

Pero los hombres públicos que sostenemos ciertos principios, no es la satisfacción en las personas lo que buscamos, sino la garantía en las instituciones.

De nada sirve que hoy desempeñe el cargo una persona digna, si la institución en sí es mala, es abusiva, es contraria a la ley, es la degeneración del objeto primordial que se había propuesto la ley del bienio.”⁵⁷

Rafael Prieto i Caules reivindica l'amor que l'illa de Menorca té per “los hombres que han sabido administrar”⁵⁸ i cita, en aquest sentit, el Comte de Cifuentes, el subgovernador Fermín Abella y Blavé i el diputat Isidoro de Antillón y Marzo. Prossegueix el seu discurs:

“Por lo mismo que se tiene allí en mucha estima a los buenos administradores, duele que una institución creada para administrar aquella isla de la manera más adecuada, haya venido a degenerar en un delegado de orden público, sin atribuciones, sin categoría, o con atribuciones arbitrarias, porque la infracción del artículo 18 [de la Ley Provincial] ha llegado a tal punto que el último decreto del 91, no recuerdo la fecha,⁵⁹ dispone que tenga atribuciones gubernativas, sí, el delegado, pero ¡qué atribuciones! Aquellas que crea el gobernador procedentes, según las circunstancias de la persona que desempeña el cargo. Es decir, que la arbitrariedad llega al punto de que las atribuciones varían a capricho del gobernador y según las circunstancias de la persona [...]”

Imposible parece que el cargo [de subgovernador] haya venido a parar a un jefe de orden público, que se ocupe de las casas de bebida, de juego y de prostitución, confiado a las veces a algún cacique, para que responda al propio tiempo a los deseos de su partido y se haga cómplice de sus pasiones e instrumento de abusos electorales, habiendo llegado el caso de ser delegado del Gobierno uno de los caciques del país, cónsul a la par de Rusia; de suerte que se podía dudar si regía la isla en nombre del Gobierno español o del zar de Rusia.⁶⁰ Antes de sostener así una institución degenerada, vale más arrancarla de cuajo.

¿Han de continuar estos abusos de delegados nombrados sin dar cuenta a las Cortes, sin que lo exijan sucesos extraordinarios o necesidades perentorias de orden público? ¿Han de continuar los delegados permanentes, con infracción del artículo 18 [de la Ley Provincial],

adecuadas, con atribuciones suficientes para resolver en todos los ramos administrativos, evitando entorpecimientos graves cuando se quiere sujetar a los archipiélagos a los moldes cerrados de las provincias continentales”.

⁵⁶ En el moment de ser pronunciat aquest discurs, el delegat del Govern a Menorca era José Antonio González Giménez (MERCADAL BAGUR, D.: *El mando civil...*, p. 59 i 108).

⁵⁷ *Diario de Sesiones de las Cortes*, Congrés dels Diputats, 10.05.1893, p. 841-842. Amb “la ley del bienio” es refereix a la Llei d’11 de juliol del 1856 amb què es creà el Subgovern de l’illa de Menorca (PONS-PORTELLA, M.: “Los Subgobiernos...”, p. 10-12).

⁵⁸ *Diario de Sesiones de las Cortes*, Congrés dels Diputats, 10.05.1893, p. 842.

⁵⁹ Es refereix al Reial Decret de 21 d’agost del 1891, amb el qual es restablí la Delegació del Govern a Menorca, com hem explicat amb detall en un epígraf precedent.

⁶⁰ Es tracta de Fernando Rodríguez de la Encina y Valparada, Baró de Benimuslem, delegat del Govern a Menorca entre 1889 i 1892, a qui ens hem referit anteriorment.

desnaturalizando organismos administrativos que respondan a las necesidades del país y que regularicen y encaucen la vida insular de la manera que la naturaleza de los archipiélagos impone?

*Ha llegado la hora de pedirlo”.*⁶¹

En acabat de la seva intervenció, Prieto i Caules discutí breument l'assumpte amb el diputat Aurelio Enríquez González, membre de la comissió encarregada de dictaminar el projecte de llei debatut. En qualsevol cas, els parlaments posteriors no afegiren res de nou i, finalment, l'esmena d'addició proposada pel diputat de Menorca fou desestimada per 91 vots contra 11.⁶²

Aquesta intervenció de Rafael Prieto i Caules al Congrés dels Diputats no tindria cap conseqüència pràctica, perquè ni tan sols la premsa insular li donà gaire importància,⁶³ però és molt il·lustrativa de la situació –política i jurídica– en què es trobava la Delegació del Govern a Menorca una dècada després del seu establiment: és evident, per una banda, que l'illa sortí perdent amb l'eliminació del Subgovern; i, per l'altra, que els problemes que d'origen tenia la Delegació –un fonament normatiu molt deficient i una greu indefinició competencial– romanien encara molt enfora d'ésser resoltos.

5. L'enfrontament de la Delegació del Govern amb l'Ajuntament de Maó per la campanya de vacunació antivariolosa (1894-1895)

L'estiu del 1894 va tenir lloc un interessant episodi que posà a prova les capacitats interadministratives de la Delegació del Govern a Menorca. L'assumpte fou objecte d'un Dictamen emès pel Consell d'Estat dia 20 de novembre del 1894 i es resolgué definitivament mitjançant una Reial Ordre del Ministeri de la Governació de 31 de juliol del 1895,⁶⁴ que són els dos documents que emprarem per reconstruir el cas en qüestió.

L'episodi començà a principis del mes de juliol, quan el Ministeri de la Governació remeté a la Delegació del Govern a Menorca un contingent de vacunes contra la verola. Dimecres dia 4, el delegat José Antonio González Giménez envià a l'alcalde de Maó 24 vaccins “*para que procediera inmediatamente a la vacunación*”. Ara bé, en considerar que les seves ordres no havien estat degudament satisfetes, dia 11 de juliol, el delegat José Antonio González Giménez imposà a l'alcalde accidental Pere R. Pons Pons una multa de 75 pessetes amb fonament en l'article 22 de la Llei Provincial.⁶⁵ El polític maonès recorregué la sanció “*no*

⁶¹ *Diario de Sesiones de las Cortes*, Congrés dels Diputats, 10.05.1893, p. 842.

⁶² *Diario de Sesiones de las Cortes*, Congrés dels Diputats, 10.05.1893, p. 843-844.

⁶³ *El Liberal* donà compte del discurs de Rafael Prieto i Caules en la seva edició de dia 17 de maig [pàg. 2-3] i, posteriorment, en publicà el text íntegre [02.06.1893, pàg. 2]. Ara bé, els comentaris al respecte foren escadussers i, en tot cas, se centraren en les circumstàncies veritablement extraordinàries d'aquella sessió: Prieto i Caules pronuncià el seu discurs cap a les 4 de la matinada, mentre alguns diputats dormien al seu escó, com a part d'una estratègia de filibusterisme executada per la minoria republicana. Uns quants dies més tard, l'il·lustre metge migjorner Francesc Camps i Mercadal escriuria: “*los diputados pueden ser inviolables, pero no indormibles, y nada podrá la inviolabilidad contra la habilidad del Sr. Prieto, que los hará dormir cada y cuando... apoye enmiendas*” [*El Bien Público*, 03.06.1893, pàg. 2].

⁶⁴ *Gaceta de Madrid*, 09.08.1895, p. 513-514.

⁶⁵ Aquest precepte estava ubicat dins el capítol de la Llei Provincial relatiu a les atribucions i els deures dels governadors i tenia el següent contingut literal:

“[El gobernador] También deberá reprimir los actos contrarios a la moral o a la decencia pública, las faltas de obediencia o de respeto a su autoridad, y las que en el ejercicio de sus cargos cometan los funcionarios y corporaciones dependientes de la misma; pudiendo imponer, con este motivo, multas que no excedan de 500

sólo porque a su juicio incumbía imponerla al gobernador, sino también porque entendía que había obrado con la actividad posible”.⁶⁶ Però, en una nova providència de 20 de juliol, el delegat del Govern confirmà la seva decisió i acordà imposar una altra multa pel mateix import de 75 pessetes a l'alcalde “propietari” Damià Moysi Albertí “por falta de obediencia a su autoridad, en perjuicio de la salud pública”.⁶⁷ Tant el regidor Pere R. Pons com l'alcalde Damià Moysi impugnaren aquesta providència davant el governador provincial, el qual immediatament ordenà al delegat del Govern “que suspendiera todo procedimiento interin dictaba la resolución que correspondiera, a cuyo efecto le mandaba remitirse a vuelta de correo el expediente instruido”. La següent decisió adoptada des de la Delegació del Govern està explicada d'una manera un tant crítica en el Dictamen del Consell d'Estat: segons aquest, en efecte, “contestó el delegado que lo había elevado al Ayuntamiento acompañado de la alzada que contra su providencia había interpuesto el alcalde accidental D. Pedro R. Pons”. Per tant, semblaria que el delegat José Antonio González Giménez ja havia remès l'expedient a l'Ajuntament de Maó quan aquest li fou reclamat des del Govern civil de Palma. Amb aquest gest, el delegat venia a reconèixer que el seu superior en l'ordre jeràrquic era l'Ajuntament, la qual cosa no deixa de ser paradoxal si tenim en compte que l'expedient en qüestió tenia per objecte precisament sancionar dos membres d'aquesta Corporació. Reprenguem el relat de l'episodi:

“el 27 del propio mes, el gobernador dio conocimiento al Ministerio [...] de las faltas de respeto a su autoridad cometidas por el delegado, dando traslado del telegrama dirigido al mismo, en que se prevenía le reconociera como superior jerárquico y acatará sus órdenes. En 28 de julio, el propio gobernador comunicó al delegado que había resuelto anular y dejar sin efecto las multas impuestas al alcalde propietario y al accidental, ordenándole diera traslado de su resolución a los interesados, contestando el delegado que no le era posible hacerlo, en razón a haber remitido el expediente al Ministerio en virtud del recurso de alzada interpuesto por D. Pedro R. Pons”.

*pesetas, a no estar autorizado para mayor suma por leyes especiales [...].
Contra la imposición de las multas podrán los interesados interponer recurso de alzada ante el Ministerio de la Gobernación, previa consignación del importe de la multa y en el término de 10 días.
Interpuesto este recurso, el gobernador remitirá los antecedentes al Ministerio dentro del término del tercer día”.*

66 El Dictamen del Consell d'Estat es refereix amb una certa extensió a les actuacions empreses per l'Ajuntament de Maó:

“El mismo día 4, en que recibí los cristales, [el alcalde accidental] dispuso su distribución entre los médicos titulares para que procedieran inmediatamente a la vacunación, reservándose ocho cristales por algunos días para los casos imprevistos [...]. Al regreso a la localidad del alcalde propietario, se hizo saber el día 8 de julio, por anuncios insertados en los periódicos, que el 10 se procedería a vacunar gratis en el Hospital a todos los individuos que se presentasen [...]”.

En efecte, dia 9 de juliol del 1894, els dos diaris de la ciutat de Maó publicaren el següent anunci oficial: “Habiéndose recibido en esta Alcaldía linfa vacuna procedente del Instituto [de Vacunación] del Estado, se avisa al público que mañana 10 se vacunará a las cinco de la tarde por los señores médicos titulares en el Hospital Civil, haciéndolo gratis a los pobres” [El Bien Público, 09.07.1894, p. 3; El Liberal, 09.07.1894, p. 3].

67 Segons el Dictamen del Consell d'Estat, el delegat José Antonio González Giménez adoptà la providència de 20 de juliol després d'haver escoltat les declaracions del metge Frederic Llansó Seguí i del practicant Ricard Coursach Camarasa, segons els quals “no había dado resultado satisfactorio ninguna de las vacunaciones practicadas”. Des d'un punt de vista jurídic, la providència de la Delegació del Govern es fonamenta en les següents disposicions: l'article 22 de la Llei Provincial, el Reial Decret de 21 d'agost del 1891 i la Circular de la Direcció General de Beneficència i Sanitat de 17 de gener del 1880, que recordava a cada governador l'obligació que tenia d'urgir els ajuntaments de la seva província “a fin de que estos hagan cumplir a los médicos titulares y a los demás encargados de las vacunaciones y revacunaciones cuanto se previene en las instrucciones [...] de la presente Circular” [Gaceta de Madrid, 21.01.1880, pàg. 196].

Aleshores, ¿l'expedient instruït per la Delegació del Govern a Menorca va ser remès a l'Ajuntament de Maó o al Ministeri de la Governació? És el gran dubte que deixa la lectura dels antecedents fàctics d'aquest Dictamen del Consell d'Estat, que encara afegeix: *“por su parte el delegado, en distintas comunicaciones dirigidas al Ministerio, dio conocimiento de los hechos ocurridos, rogando que se advirtiera al gobernador que no invadiese sus atribuciones y que se dedujera el tanto de culpa contra dicha autoridad”*. Al seu torn, Pere R. Pons Pons i Damià Moysi Albertí també recorregueren al Ministeri de la Governació perquè fossin deixades sense efecte les multes acordades per la Delegació del Govern.

En aquesta situació, la Secció de Governació i Foment del Consell d'Estat és requerida dia 19 d'agost del 1894 perquè emeti un informe sobre l'assumpte, *“haciendo dicho informe extensivo a fijar las atribuciones de los delegados especiales en dicho punto [Mahón] y en Gran Canaria, y sus relaciones con los gobernadores de las provincias en que ejercen sus funciones”*. Així les coses, l'encàrrec del Ministeri de la Governació al Consell d'Estat no es limita al tema litigiós, sinó que s'amplia a la problemàtica jurídica que venia afectant les delegacions del Govern d'ençà el seu establiment més d'una dècada enrere: la indeterminació competencial i la posició jeràrquica indefinida.⁶⁸

En conseqüència, el Consell d'Estat inicia el seu raonament jurídic recordant que *“los delegados especiales a que se refiere el artículo 18 de la Ley Provincial vigente fueron anteriormente conocidos con el nombre de subgobernadores”*; repassa aleshores la normativa de l'antic Subgovern: el Reglament de 25 de setembre del 1863,⁶⁹ la Llei Provincial de 1870 i la Llei Provincial de 1877.⁷⁰

A continuació, el Consell d'Estat prossegueix en aquests termes:

“Pero en la [Ley] Provincial vigente se varió la denominación de dichos funcionarios por el de delegados especiales, y nada en ella se dice respecto de sus atribuciones; pero desde luego salta a la vista que éstas han sido restringidas por la propia Ley, no sólo porque al legislador le parecieron excesivas las facultades que desempeñaban los subgobernadores, quizás con mengua de la autoridad de los gobernadores, y nada dice de las que a aquellas corresponden, sino porque en dicha Ley se determinaron con bastante amplitud las de las autoridades superiores en las provincias, por medio de las cuales quedaron reducidas las de los delegados o subgobernadores a las de simple vigilancia y seguridad, que podían ser todo lo extensas que las circunstancias de localidad y personas hicieran necesarias, como así se dice en el preámbulo del Real Decreto de 21 de agosto de 1891; pero cuya extensión de facultades o atribuciones de los delegados no se determina en ninguno de los puntos de dicha disposición legal.

Por otra parte, es evidente que, en buenos principios de administración, la autoridad superior de las provincias ha de ser una y armónica, e igualmente no se lograría reconociendo en una misma provincia dos autoridades investidas de iguales atribuciones y facultades.

De todo se deduce que los delegados especiales que nombre el Gobierno en determinadas localidades, ya se estime que las facultades de aquéllos sean las que les concede el Reglamento de 25 de septiembre de 1863, o ya las que el Gobierno les señale al hacer el

68 Segons l'article 50.4 de la Llei de 17 d'agost del 1860, aleshores vigent, *“el Consejo [de Estado] podrá ser oído en Pleno o en Secciones cuando el Gobierno lo estime conveniente [...] sobre cualquier punto grave que ocurra en el Gobierno y Administración del Estado”*. Entenem que la sol·licitud efectuada pel Ministeri de la Governació al Consell d'Estat tenia cobertura jurídica en aquesta disposició de la precitada Llei de 17 d'agost del 1860.

69 PONS-PORTELLA, M.: “Los Subgobiernos...”, p. 14-16.

70 PONS-PORTELLA, M.: “Los Subgobiernos...”, p. 23.

nombramiento, deben reputarse como subordinados de los gobernadores, a quienes deben dar conocimiento de todas las medidas importantes que adopten, y someterse a lo que los mismos resuelvan, bajo su responsabilidad.

Lo contrario implicaría rozamientos en el modo de funcionar ambas autoridades en desprestigio de las mismas y en perjuicio de los intereses públicos”.

D'aquesta manera, el Consell d'Estat arriba a una primera conclusió:

“Los delegados especiales que en virtud de lo dispuesto en el artículo 18 de la Ley Provincial nombre el Gobierno, deben reputarse subordinados de los gobernadores, a quienes como autoridad superior de la provincia deben dar conocimiento de las medidas que adopten y someterse a lo que los mismos resuelvan bajo su responsabilidad”.

Així, queda resolta una de les qüestions que el Ministeri de la Governació havia sotmès al dictamen del Consell d'Estat: els delegats del Govern a les illes menors dels arxipèlags balear i canari estaven jeràrquicament subordinats al governador provincial respectivament. Ara bé, aquest Dictamen de 20 de novembre del 1894 segueix sense entrar en el fons de l'assumpte més problemàtic: ¿quines eren concretament les competències d'aquests òrgans administratius? D'entrada, el Consell d'Estat afirma que la Llei Provincial del 1882 restringí aquestes atribucions fins al punt de reduir-les, almanco en aparença, “a las de simple vigilancia y seguridad”, sense que el Reial Decret de 21 d'agost del 1891 vagi introduir cap canvi real en aquest sentit. Ara bé, més endavant insinua que els delegats especials podrien ostentar les mateixes facultats que el Reglament de 25 de setembre del 1863 concedia als subgovernadors o, alternativament, “las que el Gobierno les señale al hacer el nombramiento”. Per tant, el Consell d'Estat es limita a indicar al Ministeri les diverses interpretacions que oferia en aquell moment l'ordenament jurídic, però sense decantar-se amb claredat per cap de les opcions possibles.

Certament, arribat el moment de resoldre la controvèrsia entre l'Ajuntament de Maó i la Delegació del Govern a Menorca, el Consell d'Estat es limita a valorar els fets⁷¹ i a recordar que entre la Delegació i el Govern provincial hi havia una relació d'estricta jerarquia: “lo procedente y correcto hubiera sido que el delegado diera del hecho conocimiento al gobernador, a fin de que [...] resolviera lo que estimara más acertado en justicia”. Per això, el Consell d'Estat recomana alçar les multes imposades als regidors Damià Moysi Albertí i Pere R. Pons Pons i apercebre el delegat José Antonio González Giménez.

Amb la seva Reial Ordre de 31 de juliol del 1895, el Ministeri de la Governació es limita a acollir íntegrament els raonaments i les conclusions del Dictamen del Consell d'Estat. La notícia arriba a Menorca mitjançant un telegrama del 9 d'agost del 1895, que *El Liberal* publica amb el següent títol: “a buenas horas mangas verdes”.⁷² Posteriorment, el mateix diari es veu obligat a recordar que tot plegat feia referència als esdeveniments produïts l'estiu de l'any anterior, “porque sabemos que alguno de nuestros lectores olvidados ya de tal asunto, hacían cábalas y suposiciones respecto a la multa, al alcalde y al delegado sin poder descifrar a qué asunto se referían en el telegrama aludido”.⁷³

⁷¹ Segons el Dictamen de 20 de novembre del 1894, “es evidente que todo [...] se hizo dentro de los plazos que la Circular [...] de 17 de enero de 1880 determina; [...] por consiguiente, no hubo por parte del alcalde accidental de Mahón, ni por el alcalde propietario, un retraso más que de contados días, que no puede implicar desobediencia a lo ordenado por el delegado”.

⁷² *El Liberal*, 10.08.1895, p. 3.

⁷³ *El Liberal*, 13.08.1895, p. 3. Val a dir que José Antonio González Giménez havia deixat la Delegació del Govern a

6. Conclusions

La supressió del Subgovern de Menorca i la seva substitució per la Delegació del Govern a Menorca, doble moviment normatiu i administratiu efectuat el 1882, fou una decisió que perjudicà l'illa tant en l'aparença –en la mesura en què s'esvai un reconeixement explícit de la singularitat del fenomen insular– com en la substància –perquè el nou òrgan resultà des d'antuvi ineficient.

En efecte, la creació de la Delegació del Govern en virtut de l'article 18 de la Llei Provincial de 29 d'agost del 1882 fou una operació jurídicament fal·laç: les delegacions governamentals previstes per aquest precepte estaven pensades per al manteniment de l'ordre públic i/o per a la gestió d'esdeveniments extraordinaris. Aleshores, un òrgan administratiu d'abast generalista –és a dir: amb competències en diversos rams de l'Administració– i de caràcter permanent, com estava cridada a ésser la Delegació del Govern a Menorca, difícilment podia trobar encaix en aquella disposició normativa. La irregular construcció jurídica de la institució administrativa que havia de substituir l'històric Subgovern de Menorca fou ràpidament denunciada des de sectors contraris al Govern –en particular, pel diari republicà maonès *El Liberal*– i dificultà encara més la seva implantació a l'illa.

A més a més, just quan la Delegació del Govern havia emprès el camí de la consolidació, entre el 1889 i el 1891, un ajust pressupostari del Ministeri de la Governació implicà que quedés reduïda –sota el títol de Delegació de Vigilància– a un simple servei de policia. Aquesta decisió, a part d'accentuar la indeterminació de les seves competències pròpies, serví per a contribuir a les invectives contra un òrgan que massa vegades fou instrumentalitzat amb la finalitat de garantir els interessos electorals del Govern de torn. Val a dir que aquesta indefinició competencial de la Delegació del Govern a Menorca fou ressaltada pel mateix Consell d'Estat en el seu Dictamen de 20 de novembre del 1894, el qual recordà com cap de les normes aprovades del 1882 ençà havien precisat quines eren les atribucions d'aquest òrgan administratiu.

El diputat maonès Rafael Prieto i Caules es féu ressò de totes aquestes crítiques en el seu discurs de dia 11 de maig del 1893. Aquest parlament, tot i les seves esperpèntiques circumstàncies, serví per a resumir les dues idees bàsiques de tota aquesta controvèrsia institucional: primer, l'Administració perifèrica de l'Estat s'havia de fer present a Menorca mitjançant un òrgan singular que s'adaptés a les necessitats peculiars de l'illa, tal com havia succeït entre el 1856 i el 1882 amb el Subgovern; segon, al tombant del segle XIX, la Delegació del Govern a Menorca no era gens útil en aquest sentit.

Menorca el mes de març del 1895 (MERCADAL BAGUR, D.: *El mando civil...*, p. 108). En anunciar la seva substitució per Virgilio Moratilla Clausellas, el mateix diari *El Liberal* afirmaria que, "aunque profesemos distintas opiniones políticas, consignamos con gusto que el Sr. González ha sido un empleado recto y honradísimo, por lo cual sentimos su relevo" [14.03.1895, p. 2].

INICIOS DE LA UNIÓN PATRIÓTICA EN MALLORCA (1924)

Cristóbal Mateu Sastre

Universitat de les Illes Balears

Resumen: El Directorio militar se apropió de la Unión Patriótica nacida en el seno de la A.C.M.P., dada su necesidad de poseer una base social y política a quien dejarle el gobierno una vez cumplidas las expectativas que dieron lugar al golpe de Estado del 13 de septiembre de 1923. En Mallorca, los inicios de esta nueva Corporación estuvieron plagados de altibajos, causados por la frecuente apatía generalizada y agravado por el empeñamiento de sus dirigentes en obligar a los afiliados a renunciar a sus antiguas ideologías políticas –mauristas, weyleristas–, lo que provocó un alud de dimisiones. Sus órganos directivos los integraron las oligarquías urbanas y rurales, adscritos a la Diputación provincial y a las Alcaldías.

Palabras clave: Unión Patriótica, Comité Provincial, Comités locales, constitución, organización.

Abstract: The Patriotic Union was born from the military Directory itself, from its need to have a social and political base to whom to leave the government once the expectations that led to the coup d'état of September 13, 1923 were fulfilled. In Mallorca, the beginnings of this new Corporation were plagued by ups and downs, caused by the frequent widespread apathy and aggravated by the stubbornness of its leaders in forcing members to renounce their old political ideologies –Maurist, Weyleristas–, which caused an avalanche of resignations. Its governing bodies were integrated by urban and rural oligarchies, attached to the Provincial Council and the Mayor's Offices.

Key words: Patriotic Union, Provincial Committee, Local Committees, constitution, organization.

Recibido el 31 de mayo. Aceptado el 12 de diciembre de 2019.

Este trabajo forma parte de mi tesis doctoral en curso "Las instituciones y la vida política en Mallorca bajo la dictadura de Primo de Rivera (1923-1930)", dirigida por el Dr. Antoni Marimón, profesor de la UIB. Con tal de respetar las normas de publicación del *BSAL*, me he visto obligado a dividirlo en dos partes. Esta es la primera.

Introducción

Una vez asentado el nuevo régimen, Primo de Rivera, si, como era su intención, quería prolongar su estancia en el poder, necesitaba una base política y social que lo consolidase y respaldase oficialmente. Desechados de antemano los partidos del anterior régimen, se decidió por las Uniones Patrióticas, en detrimento de La Trazada de tinte fascista, creadas hacía unos meses –noviembre, 1923– por la Asociación Católica Nacional de Propagandistas, organizada e idealizada por Ángel Herrera y cuyo núcleo más importante se hallaba en Valladolid, que, desde el primer momento, habían ofrecido su apoyo y total colaboración a la Dictadura recién instituida y que, además, ya tenían bien perfilada su base socio-política y un desarrollo ideológico más elaborado. De esta manera, lo que hizo el Marqués de Estella fue pulirla y adaptarla a sus propias necesidades, dado que

la cultura política representada por los católicos de Ángel Herrera estaba muy en consonancia con los principios que Primo de Rivera quería para España, esto es, principios basados en la exaltación de la unidad española a la par que la defensa de tradiciones españolas tales como la religión católica y la institución monárquica.¹

En abril de 1924, desde el propio Directorio militar, se empezaron a poner las bases para la constitución de un partido/asociación adicta al nuevo régimen y bajo su estricta protección con la inestimable colaboración de los delegados gubernativos recién instituidos, y que mantendría la denominación de Unión Patriótica, a partir de ahora como partido único y gubernamental.

Fuera del régimen, pero arrastrando una lánguida existencia se mantuvieron otros.

... no se trata de un partido ya existente, con una ideología y unos objetivos prefijados..., sino de un partido que se fabricó desde el poder para facilitar las tareas políticas del gobierno. Se trata, en suma, de un partido del poder desde su mismo nacimiento.²

A José María Pemán, una de las manos derechas del Marqués de Estella, se le puede adjudicar el calificativo de ideólogo, indispensable para adaptar y estructurar aquellas Uniones Patrióticas a su nuevo propósito, que no era otro que estar al absoluto servicio de la Dictadura, donde el *concepto básico era la Patria* y en el que se primaba *lo social sobre lo político*, para lo cual resultaba imprescindible primeramente *la demolición del tinglado político y el saneamiento de la vida administrativa*, para después afrontar *la reorganización de España, mediante una reforma constitucional.*³

Dadas estas premisas algo abstractas, desde el principio, uno de los principales problemas del régimen primoriverista fue su indefinición doctrinal, llena de contradicciones y siempre

1 LÓPEZ IÑÍGUEZ, J.: *La Unión Patriótica y el Somatén valenciano (1923-1930)*, Valencia, 2017, p. 39. Asimismo, para conocer los pormenores sobre el origen y el desarrollo de La Unión Patriótica, consultar entre otros: MARTÍNEZ SEGARRA, R.: "La Unión Patriótica", *Cuadernos de la Cátedra Fadrique Furió Ceriol*, 1, 1992; GONZÁLEZ CALBET, M.T.: *La Dictadura de Primo de Rivera. El Directorio Militar*, Madrid, 1987, p. 130-141; BEN-AMI, S.: *La dictadura de Primo de Rivera, 1923-1930*, Barcelona, 1984, p. 91-111. GÓMEZ-NAVARRO, J.L.: "La Unión Patriótica: análisis de un partido del poder", *Estudios de Historia Social*, 32-33, 1985; CUENCA TORIBIO, J.M.: "La Unión Patriótica", *Aportes*, 33/1, 1997. Y dos obras contemporáneas a estos hechos, una del propio Dictador: PRIMO DE RIVERA, M.: *El pensamiento de Primo de Rivera. Sus notas, artículos y discursos*, Madrid, 1929 p. 51-83, y MAURA GAMAZO, G.: *Al servicio de la historia*, Madrid, 1930.

2 GÓMEZ-NAVARRO, J.L.: *El régimen de Primo de Rivera. Reyes, dictaduras y dictadores*, Madrid, 1991, p. 207-208.

3 (todas las cursivas del párrafo) PEMÁN, J.M.^a: *El hecho y la idea de la Unión Patriótica*, Madrid, 1929.

versátil a capricho del Dictador, quien, obviamente, las trasladó a esta nueva Corporación. Probablemente, fruto de esta imprecisión hay tantas descripciones de la Unión Patriótica como personas intentaron definirla en su momento. El propio Marqués de Estella evidencia esta vaguedad en sus declaraciones durante el banquete de fin de año de 1925 organizado por este partido/agrupación/asociación:

Ahora, como en todas las ocasiones en que nos encontramos, quiero decir algo de lo que significa este gran partido de la Unión Patriótica, sano y puro; es eminentemente un partido político, pero en el fondo es apolítico en el sentido corriente de la palabra. Para entrar en él, no se pide la abjuración de creencias, de sentimientos de personal afecto. Lo único que se pide es renuncia temporal, que puede ser por meses o por años, de las ideas políticas.⁴

Mallorca no fue ajena a este problema de identidad y al inicial escepticismo, incluso repulsa, con que fue acogida esta Agrupación en muchos puntos de la geografía española. Así lo expresaba el periódico palmesano *El Día* en su artículo cuyo título evidenciaba tal estupor, *Unión Patriótica: ¿Qué es eso?*:

En distintas provincias de España, según leemos en los periódicos que llegan a nuestras manos, bastantes elementos están forjando unas agrupaciones que no tienen carácter político, pero sí un marcado sabor patriótico. Esas agrupaciones, no sabemos si pueden llamarse partido, han adoptado el nombre de "Unión Patriótica". A juzgar por lo que se dice, los que las están organizando parece que quieren fundarlas exclusivamente sobre el sentimiento. Para esos españoles, el patriotismo es un sentimiento, y nada más que un sentimiento. Nosotros, empero, que no pensamos formar en las Uniones Patrióticas precisamente porque carecen de contenido, nos tenemos formado del patriotismo un concepto algo diferente.⁵

Primo de Rivera y sus allegados tuvieron que emplearse a fondo para intentar explicar al pueblo su idea de lo que tenía que ser y para qué iba a servir la Unión Patriótica, aunque en la mayoría de sus alocuciones sobre este tema ponía más énfasis en lo que no debía ser.⁶ En efecto, no debía ser un partido, sino una agrupación; tampoco debía ser política, sino, como su mismo nombre indica, tener un marcado sentimiento patriótico.⁷ La impronta del espíritu castrense fue inevitable, aunque el propio Primo de Rivera no tuvo ningún reparo en aseverar *que nadie que pertenezca al Directorio ni sea funcionario suyo ha de imprimir personalidad a la política nueva y sana, que debe representar a la Unión Patriótica,*⁸ en un impúdico intento de emancipar ideológicamente esta nueva formación y liberarla de cualquier predisposición.

Contradictoriamente, en otras ocasiones, el propio Dictador no dudó en denominarla "partido", como instrumento de su continuación en el poder y, además, consideró la posibilidad de que estuviera compuesta por aquellos elementos políticos del país disconformes con la trayectoria anterior al Golpe.

⁴ PÉREZ, D.: *La Dictadura a través de sus Notas oficiosas*, Madrid, [c.1930], pp. 73-74.

⁵ *El Día*, 891, 09-04-1924.

⁶ Coincido plenamente con la opinión del profesor López Iñiguez de que *Primo de Rivera nunca llegó a tener del todo claro el destino exacto al que quería conducir a la Unión Patriótica*. LÓPEZ IÑIGUEZ, J.: *La Unión Patriótica y el...*, p. 39.

⁷ *La UP como sostén político del régimen proclamará su apoliticismo como desprecio al sistema parlamentario, su nacionalismo a ultranza basado en patria, religión y monarquía, y su anti regionalismo. Primo nunca terminará de clarificar y adoptar una ideología propia para su partido*. MARTÍNEZ SEGARRA, R.: "La Unión Patriótica", en TUSELL, J.; MONTERO, F.; MARÍN, J.M⁸ (eds.): *Las derechas en la España contemporánea*, Madrid, 1997, p. 172.

⁸ *El Día*, 912, 04-05-1924.

Una vez instalada en las instituciones –provinciales y municipales– y curtida en las lides de la nueva política, debía estar destinada a asumir la sucesión del régimen dictatorial, eso sí, cuando el propio Directorio lo estimara conveniente, en lo que Primo de Rivera definió como la vuelta a la normalidad constitucional, y para la historiografía clásica, desmilitarización. Así lo explicó el Gobernador civil y militar, Marqués de la Garantía, el mismo día de su fundación en Mallorca, ¡a primeros de mayo de 1924!:

Los militares hemos de marcharnos entregando el poder al elemento civil, y de consiguiente hay que poner las cosas en condiciones de entregarlo a quienes puedan dignamente recibirlo, evitando resuciten procedimientos antiguos.⁹

Grosso modo se puede periodizar la evolución de la Unión Patriótica en Mallorca en tres momentos:

- Inicios: constitución, organización y primeras incidencias (1924-1925).
- Los años felices de la Unión Patriótica (1926-1928).
- Declive y final (1929-1930).

Por supuesto, esta división es subjetiva y, por lo tanto, susceptible de ser cambiada dependiendo de opiniones o prioridades que se quieran aplicar.

Este trabajo únicamente se refiere a la primera fase.

Constitución del Comité Provincial de la Unión Patriótica

Mallorca, a diferencia de las capitales castellanas germen de la Unión Patriótica, carecía de la historia y vocación upetista. De hecho, en la Part Forana, este escepticismo se extendía a la política y partidos en general. Por este carácter marcadamente apático, el proceso de formación, organización e implantación de la Unión Patriótica fue más largo y costoso, y más por imposición del Gobierno civil que por convicción propia. Así, los primeros nombramientos referidos a su cúpula organizativa –Junta Organizadora, Comité Provincial– fueron obedeciendo las directrices emanadas directamente del Directorio, cuyos primeros cargos mantuvieron tanto su ideología como su adscripción a los partidos políticos anteriores al golpe de Estado.

En los últimos días de marzo de 1924, desde Gobernación se remitían a los diferentes Gobiernos civiles instrucciones reservadas para la Organización de los núcleos sociales adictos al Directorio, donde, de forma detallada se daba cuenta a los gobernadores sobre todo el proceso a seguir.¹⁰

Para intentar guiar este proceso de fundación de la Unión Patriótica, Primo de Rivera dirigió una Circular a los gobernadores, alcaldes y delegados gubernativos en la que les conminaba a asumir tal responsabilidad:

Corresponde, por lo tanto, que los gobernadores civiles y los delegados gubernativos amparen por igual la actuación de los ciudadanos que se dispongan a ser factores de la política futura, prescindiendo en absoluto de las antiguas organizaciones, estimulando a salir del retraimiento a los apolíticos y admitiendo el concurso de los que son o fueron políticos, pero no bajo las etiquetas de sus partidos.¹¹

⁹ *La Última Hora*, 10230, 07-05-1924.

¹⁰ MARTÍNEZ GÓMEZ, P.: *La dictadura de Primo de Rivera en Almería (1923-1930). Entre el continuismo y la modernización*, Almería, 2007, p. 299.

¹¹ *El Día*, 912, 04-05-1924.

De esta forma, Primo de Rivera daba el pistoletazo de salida a la formación de una nueva fuerza denominada Unión Patriótica, indispensable para fijar y consolidar la orientación comenzada. Todo esto sucedió en los primeros meses de 1924.

En Mallorca, la sociedad “Fomento del Civismo” fue la primera entidad en ofrecer su colaboración al Gobernador civil, también Gobernador militar, general D. Enrique Martín Alcoba, *para organizar en esta provincia el partido de Unión Patriótica, como órgano útil de gobierno, que pueda en su día, cuando se vuelva a la normalidad, asumir la gobernación del país.*¹² Hay que recordar que esta Corporación fue, también, de las primeras en regocijarse de la llegada de la Dictadura al poder. Sin embargo, y haciendo prevalecer su doctrina de regeneración cívica, este inicial apoyo partía de un supuesto equivocado:

*Desde luego no creemos que se quiera dar al nuevo partido el tinte uniformista y de sumisión servil a un organismo central, como ocurría en las viejas antidemocráticas organizaciones. ...pues de lo contrario, en caso de querer imponernos una norma distinta, no cabe duda que optaríamos por conservar fidelidad a nuestros santos y patrióticos ideales. Si para la formación del nuevo partido, se exigen la sumisión a un programa impreso, sin duda no se sumará el Fomento del Civismo a la nueva organización.*¹³

Como era de esperar, fueron tan significativas las discrepancias que decidieron no participar en la constitución del nuevo partido, no en vano se mostraron incompatibles con la formación de un *núcleo adicto, un partido nacional disciplinado y sumiso, que habría de formarse seguramente en detrimento de la imparcialidad y de la justicia, canalizando los favores y atrayendo a los concupiscentes.*¹⁴

El recién nombrado Gobernador civil y también militar, general D. Jerónimo Martel, fue el encargado de cumplir con las directrices dictadas por el Marqués de Estella y constituir el que debía ser primer Comité Provincial de la Unión Patriótica en Baleares, que el día 7 de mayo quedó integrado por los siguientes señores:

Presidente:

D. José Morell Bellet

Vocales:

D. Alfredo Llompart Juliá

D. Joaquín Gual de Torrella

D. Antonio Ferragut

D. Sebastián Font Salvá

D. Narciso Canals Casals

D. Manuel Bonet Codina

D. Luis Canals Bennazar

D. Guillermo Costa Vanrell.¹⁵

¹² *La Vanguardia Balear*, 522, 26-04-1924.

¹³ *La Vanguardia Balear*, 522, 26-04-1924.

¹⁴ “De Jerónimo Massanet”, *La Vanguardia Balear*, 527, 31-05-1924.

¹⁵ *La Última Hora*, 10230, 07-05-1924.

Visto este primer cuadro, se puede concluir que los partidos maurista, conservador y werylerista estaban consiguiendo mantenerse en las principales instituciones mallorquinas, y la Unión Patriótica no fue una excepción.¹⁶

D. José Morell, abogado, nuevo Presidente de la Unión Patriótica, en abril de 1924, con la promulgación del Estatuto provincial, fue nombrado Presidente de la Diputación provincial de Baleares; D. Alfredo Llompart era, a la sazón, el Alcalde del Ayuntamiento de Palma y afecto del carlismo en Mallorca; D. Joaquín Gual de Torrella, en estos momentos, ostentaba el cargo de Vicepresidente de la Diputación; D. Sebastián Font, con el nuevo Estatuto municipal, era el 3º Teniente de Alcalde de Palma; D. Narciso Canals, Diputado provincial por Palma; D. Manuel Bonet, Diputado provincial por Mahón; D. Luis Canals, era Concejal del Ayuntamiento de Palma, aunque poco después, sería nombrado Presidente de la Diputación y de esta Unión Patriótica; por último, D. Guillermo Costa, iría de la mano del Sr. Bellet, siendo Diputado provincial y formando parte también de la Comisión provincial de Baleares. D. Antonio Ferragut se erigiría en el paladín de esta nueva agrupación, publicando en los diarios locales frecuentes artículos de propaganda, exponiendo sus bondades y ventajas, y arengando a los simpatizantes a afiliarse. Destacar que en este primer Comité Provincial había representantes de las tres islas.

Para hacerse una idea del talante de estos primeros Vocales, baste decir que tres de ellos, Sres. Llompart, Canals (Narciso) y Bonet, eran miembros distinguidos de la Sociedad Fomento del Civismo, presidida por D. Jerónimo Massanet, de profundas connotaciones católicas en su ideario y abiertamente antagónica a todo lo relacionado con el partido Liberal. Por lo tanto, su satisfacción fue absoluta con estos nombramientos para la ejecutiva de la Unión Patriótica, a pesar de sus irreconciliables discrepancias con la nueva Agrupación reconocidas hacía apenas un mes.

Este primer Comité Provincial quedó encargado de organizar el nuevo partido con la formación de los comités locales, que deberían cumplir con el perfil establecido por el Directorio. Todo ello, bajo la atenta fiscalización del Gobernador civil como máximo responsable de esta nueva fuerza política, siempre obligado a cumplir con las directrices marcadas desde el poder central.¹⁷

Prueba de ello, es que para estos primeros nombramientos no dudó en confiar en individuos que ya habían sido elegidos anteriormente por el nuevo régimen para desempeñar distintos cargos de importancia –concejales, diputados provinciales, etc.– y, por tanto, de fidelidad manifiesta, todos ellos integrantes de la oligarquía mallorquina más selecta, probablemente sugerido por alguien de su plena confianza, dado que era un recién llegado –nombrado el 14 de febrero–. El continuismo era más que evidente.

La Unión Patriótica y los antiguos partidos políticos

Este Comité provincial, como se ha dicho antes, debía responsabilizarse de la formación de los Comités locales, dando cabida en ellos a las personas de cualquier significación

¹⁶ *Primo de Rivera fue consciente de la posibilidad de contar con políticos provenientes del antiguo régimen.* FUENTE LANGAS, J.M^o: *La dictadura de Primo de Rivera...*, p. 147.

¹⁷ (telegrama del Presidente del Directorio) *Uniones Patrióticas en cada ciudad... deben formarse por iniciativa ciudadana..., conservando los Gobernadores la intervención para evitar que principios y esencias [de los] nuevos partidos se destiuren o desencaminen.* *La Última Hora*, 10263, 16-06-1924.

política que estuviesen dispuestos a cooperar con el nuevo organismo. Para el Marqués de la Garantía, su formación obedecía a ir entregando el poder a los civiles, dado que los militares estaban de forma transitoria, o lo que es lo mismo, constituir un partido que pudiera suceder en el poder al actual Directorio.

El colectivo de fervientes católicos mallorquines, imbuido también en política local, paradójicamente fue el primero en mostrar su desencanto con la idea de aceptar a *todos los hombres honrados, sean cuales fueren sus ideas*, según palabras del propio Dictador, profetizando que esto sería *el germen que ha de matar a la Unión Patriótica*,¹⁸ pero no por sus supuestas ideas políticas, sino por sus diferencias morales irreconciliables. En definitiva, su verdadera preocupación estribaba en que no se aprovechara tan favorable contexto para erradicar definitivamente al liberalismo y sus ideas de libertad de culto. Posteriormente, esta cuestión se agravó más todavía al publicarse que, para ingresar en esta nueva agrupación, había que respetar la Constitución de 1876, incluido el controvertido artículo 11 que permitía la tolerancia de cultos, desembocando en la firme negativa de integrarse en la Unión Patriótica.¹⁹

Otra formación en mostrar ciertas reticencias con la Unión Patriótica en proceso de constitución, fueron los mauristas que pusieron la voz de alarma ante una posible migración masiva de sus correligionarios, al compartir similares criterios ideológicos. Finalmente, optaron por facilitar *la labor de constitución de las Uniones Patrióticas, pero siempre previa afirmación resuelta de nuestra personalidad*.²⁰ Prueba de ello, es que, en Mallorca, varios cargos importantes del maurismo pasaron a engrosar las filas de la nueva fuerza política, no si la consiguiente decepción y reprobación de sus partidarios; de hecho, fue el partido que más afiliados aportó a la Unión Patriótica mallorquina.

Los socialistas y la UGT, puesto que de momento el Directorio militar parecía respetarles política y socialmente, optaron por una crítica más sutil y la utilización de la ironía siempre burlona. Se trataba más de detractor a los individuos que la apoyaban y a los comentarios que se expresaban en su favor, que arremeter directamente contra la propia Unión Patriótica.²¹

La constitución de los Comités Locales y su problemática

A pesar de estos inicios poco alentadores, el Comité Provincial recién constituido se puso en seguida manos a la obra.²² Para ello, no se escatimaron proclamas y mítines, utilizando cualquier medio a su alcance, sobre todo la prensa escrita, y recabando la casi siempre reacia participación de la ciudadanía mallorquina, habitualmente poco afecta a estas propagandas políticas y menos aún si el mensaje era confuso: *A todos los ciudadanos honrados de Baleares nos dirigimos, invitándoles a formar en las filas, bien entendido que*

¹⁸ (ambas cursivas). *El Reino de Dios*, 33, 10-05-1924.

¹⁹ *El Reino de Dios*, 39, 06-11-1924.

²⁰ *La Almudaina*, 17986, 14-05-1924.

²¹ "La Unión Patriótica definida por D. Luis Canals", *El Obrero Balear*, 1157, 13-06-1924.

²² *Los meses iniciales están caracterizados por la prisa en constituir los comités locales a impulsos del provincial auxiliado por las fuerzas vivas junto con la mediación de los delegados gubernativos*. PALOMARES IBÁÑEZ, J.Mº: *Nuevos políticos para un nuevo caciquismo. La dictadura de Primo de Rivera en Valladolid*, Valladolid, 1993, p. 122.

*no lo hacemos en nombre propio para formar un partido nuestro, sino en nombre de la Patria... a cuyo servicio nos hemos puesto.*²³

De todo el elenco que integraba el Comité Provincial, empezó a despuntar D. Luis Canals – por aquel entonces, incisivo concejal del Ayuntamiento de Palma y expresidente del Casino Maurista–, quien se erigió en el principal valedor de las bondades de la naciente Unión Patriótica, atacando a sus detractores, ensalzando a sus adeptos y, sobre todo, intentando persuadir a los indecisos y a los escépticos que eran la inmensa mayoría. Para conseguirlo, no dudó en visitar personalmente uno a uno los pueblos de Mallorca, acompañando a otros miembros del Comité, con el afán de constituir los correspondientes comités locales.

Estos comités locales debían conformarse necesariamente con las personalidades más influyentes de cada municipio, encabezada por sus Alcaldes, hijos, en su cargo concejil, del mandato directo del Gobierno; o sea, con sus élites de reconocida afección al nuevo régimen. Para ello, antes de la visita concertada, eran previamente convocadas para “informarles” de la marcha del nuevo partido y, sobre todo, para cambiar impresiones. Después de todo el final de este acto protocolario era casi siempre el mismo, el comité quedaba constituido supuestamente por personas de prestigio del municipio, a pesar de la preceptiva cautela a que estaban obligados para no caer en el mismo vicio que se trataba de destruir, referido a ciertos políticos y a los indelebles caciques. Pero si todo este proceso fracasaba en algún pueblo, el Comité Provincial veía con buenos ojos que *se procederá después a constituirlo con los adictos cualquiera que sea su procedencia y prestarles todo el apoyo que exija su actuación.*²⁴ Esta era la idea de regeneracionismo que tenía el Directorio.

Sin embargo, todo este procedimiento contravenía directamente las pautas impuestas por el Dictador y que había mandado por telegrama directamente al Gobernador civil de Baleares, Marqués de la Garantía, para evitar posibles equívocos, según las cuales,

*las Uniones Patrióticas en cada ciudad pueden y deben formarse por iniciativa ciudadana, sin que el iniciador sea obligadamente el jefe en cada una, sino el que resulte luego elegido en la primera reunión de la Asamblea, eso sí, conservando los Gobernadores la intervención para evitar que los principios y las esencias de los nuevos partidos se desfiguren o descaminen.*²⁵

Más aún, según Circular del Directorio remitida a los gobernadores, obligatoriamente,

*en cada pueblo se elegirá por los afiliados un Comité y un representante del mismo en el Comité del Partido Judicial. Los vocales de los comités de Partido elegirán a su vez sus representantes para el Comité provincial que funcionará con absoluta autonomía. El número de vocales de los comités será fijado por el gobernador civil, que cuidará que los antiguos grupos políticos no se integren con engaño en los nacientes organismos.*²⁶

En esta misma Circular gubernativa, se repetía que *la Unión Patriótica no es, ni debe ser, un partido político... Es y debe ser una agrupación de hombres apolíticos y políticos de buena fe, deseosos de la regeneración nacional.*²⁷

²³ “Manifiesto del Directorio a los Baleares”, *Correo de Mallorca*, 4599, 14-05-1924.

²⁴ (firmado: A.F.S.) *La Almudaina*, 18013, 14-06-1924.

²⁵ *Correo de Mallorca*, 4627, 17-06-1924.

²⁶ *Correo de Mallorca*, 4676, 16-08-1924.

²⁷ *Correo de Mallorca*, 4676, 16-08-1924.

En la práctica, nada de esto se estaba respetando. Los comités locales eran designados directamente por el Comité Provincial sin mediar ninguna votación y, por supuesto, sin participación popular alguna. En todo este proceso, la figura del Gobernador civil, Marqués de la Garantía, fue crucial, puesto que era él quien definitivamente decidía los nombramientos, utilizando como prioridad ser incondicional al nuevo régimen, lo cual excluía a la mayoría de dirigentes municipales –Alcaldes y Concejales– anteriores al régimen dictatorial.

Solo cabe darle una explicación a tal comportamiento. La aquiescencia del propio Gobernador civil y la escasa o nula intervención popular para la constitución de los comités locales con la excepción de las oligarquías, imprescindibles para el pronto y firme desarrollo de la nueva agrupación. A pesar de tan importante inconveniente, los nombramientos se iban sucediendo a un ritmo más que aceptable.

En la Part Forana, mayoritariamente rural, el proceso de adscripción a la Unión Patriótica y la posterior constitución de sus comités locales fue, sin duda, relativamente rápido y fácil, integrados por unos elementos –Alcalde, concejales, oligarquía local– designados por el nuevo Régimen, que no les importó en absoluto cambiar de siglas, aunque solo fuera en apariencia, con tal de continuar medrando en la política municipal, como así ocurrió. Por el contrario, para el resto de sus convecinos habitualmente reticentes a la política, las afiliaciones fueron más costosas, salvo aquellos que, por pertenecer a alguna red clientelar, se vieron forzados por el cacique siempre dispuesto a aprovecharse del poder establecido, fuera del signo que fuera. Seguramente por esta escasa convicción, también las renunciaciones fueron numerosas y relativamente tempranas, más aún al establecerse el obligado pago de cuotas.

Primeras dimisiones y subsiguientes despropósitos

Aun con este ambiente de general optimismo, la incipiente Unión Patriótica mallorquina sufrió su primera adversidad. Efectivamente, a mediados de junio del corriente año, cuando apenas llevaba un mes y medio en el cargo, el Presidente del Comité Provincial, D. José Morell, presentó su renuncia, aduciendo *la imposibilidad en que se halla de atender a todo* y enfatizando que *no se crea sea debida esta determinación a discrepancia de criterio en el seno del Comité*,²⁸ el cual la aceptó inmediatamente. En este mismo acto, fue elegido D. Luis Canals como su nuevo Presidente, extrañamente sin la intervención ni el beneplácito del Gobernador civil, aunque hubiera perdido ya cierta relevancia en estas vicisitudes, quien fue informado posteriormente sin poner ningún impedimento. Este mutis parece indicar el grado de confianza que gozaba el Sr. Canals por parte del Gobernador.

Sin embargo, pudo haber sucedido algo en el trasfondo de esta elección. El semanario *La Vanguardia Balear* lo explicaba de esta manera tan pormenorizada:

[el Sr. Canals] Cogió la Presidencia de la Unión Patriótica de un modo irregular. Cuando dimitió D. José Morell, se reunió el Comité para deliberar acerca de la sucesión y se fueron indicando, uno tras otro, diferentes nombres de los allí reunidos, quienes por real o fingida modestia se excusaban, y alguien aconsejó la previa ampliación del Comité a fin de que entraran en él algunos presidenciables, a lo que se opuso resueltamente el Sr. Canals (que por lo visto tenía el ojo puesto en la Presidencia, aunque quisiera disimularlo), diciendo que ello sería proclamar la incapacidad de los reunidos. En vista de esta oposición, siguieron las ofertas para la presidencia vacante y en último término se indicó para el cargo a D. Antonio Ferragut,

²⁸ *El Día*, 951, 19-06-1924.

quien, entre otras razones..., dijo que no lo podía aceptar en modo alguno, toda vez que se le había propuesto después... de todos los demás, lo cual era una demostración palmaria de que él figuraba en último término entre todos los del Comité y que esta era la clasificación que se le había asignado...; a lo que el Sr. Canals, con una sequedad que ha sido objeto de muchos comentarios, que él por su parte tampoco se avendría a estar presidido por el Sr. Ferragut; añadiendo que, puesto que todos rehusaban el cargo él lo asumía, y empezó desde aquel momento a mandar con verdadero absolutismo, en forma que ha suscitado continuos rozamientos y disgregaciones y que ha hecho decir a miembros del Comité que seguramente el Sr. Canals no estaría mucho tiempo en la presidencia.²⁹ Como así sucedió.

Días después, se produjo una segunda dimisión, la del diputado provincial D. Narciso Canals, quien remitió una carta a D. Luis Canals, publicada en varios periódicos locales –El Día y La Última Hora–, donde exponía sus graves desavenencias con el nuevo Presidente de la Unión Patriótica, provocadas por sus duras críticas hacia los nuevos presupuestos provinciales en el seno del Ayuntamiento pamesano del que seguía siendo concejal, y en cuya elaboración había participado D. Narciso, añadiendo además, *crear y fomentar antagonismos entre compañeros de ese Comité, Concejales y Diputados*; y, como casi siempre, la acostumbrada apostilla final, *no por ello reniego de los ideales de la Unión Patriótica, todo lo contrario, ahora más que nunca los defiende*.³⁰

Tal actitud de repulsa fue enseguida respaldada por varios compañeros de la Diputación provincial –D. Joaquín Gual de Torrella y D. Manuel Bonet– por sentirse identificados con ella, además, de requerir poder defenderla ante el Comité provincial del Partido en una pronta reunión.

Al día siguiente, D. Luis Canals les remitió una dura respuesta a los dos Diputados provinciales y componentes del Comité provincial de la Unión Patriótica, significándoles que el caso ya se había resuelto. En cuanto a su intención de defender la opinión de D. Narciso expuesta en su carta, la réplica fue contundente: *de su carta daré cuenta al Comité en la primera reunión que celebre sin convocar a Vds. para que asistan a ella*. Y, ante los rumores de una posible disolución de la Unión Patriótica, su contestación fue también tajante y resolutiva: *el partido no se disolverá, sino que resurgirá más vigoroso que nunca, dando la sensación de su autoridad y de su sensatez, y sustituyendo a las personas que se hacen incompatibles con su desarrollo*.³¹ Todo ello, en un derroche de autoritarismo que mostraba el talante del nuevo Presidente y, por ende, el proceder del nuevo partido en absoluto dialogante.

La consecuencia inmediata de esta extraña contienda, por el modo en que se había desarrollado, fue la dimisión irrevocable de los dos Diputados y también Vocales del Comité provincial, que el Marqués de la Garantía tuvo que aceptar a regañadientes, no sin antes intentar persuadirlos infructuosamente.

La primera crisis seria de la Unión Patriótica de Mallorca estaba servida. Iniciada por el Consistorio pamesano, acto seguido se generalizó con la adhesión de la totalidad de ayuntamientos isleños.

²⁹ *La Vanguardia Balear*, 545, 04-10-1924.

³⁰ (Ambas cursivas) *La Última Hora*, 10273, 28-06-1924.

³¹ (Ambas cursivas) *El Día*, 960, 29-06-1924.

Constitución y organización de la Unión Patriótica de Palma y sus disensiones con el Ayuntamiento

El día 29 de agosto de 1924, en el Consejo Provincial de Fomento de Palma, se celebró la reunión para proceder a la aprobación del Reglamento y a la elección de la Junta Directiva, o según palabras de D. Luis Canals, la constitución de la primera sociedad de la Unión Patriótica de Palma, con la concurrencia de veintiuna personas, bajo su presidencia, quien

*empezó manifestando que la reunión no tenía trascendencia política, sino que era únicamente para cumplir con lo prevenido en la Ley de Asociaciones... Hace un llamamiento a todos los afectos o coincidentes con la Unión Patriótica para que sacudan su pereza a fin de laborar por la salvación de España. Y ello debe conseguirse mediante el alistamiento en nuestras filas de hombres prestigiosos. Dedicar un recuerdo al maurismo, y dice que las doctrinas que éste no logró que triunfaran, las hará prevalecer la Unión Patriótica.*³²

Estos comentarios del Sr. Canals evidenciaban ostensiblemente los propósitos de esta agrupación. En primer lugar, no debía ser política, entendiéndose como política el concepto referido al régimen anterior, tal como señalaba continuamente Primo de Rivera. Asimismo, su vocación era claramente elitista, si bien todavía estaba muy necesitada de la suscripción de un amplio sector popular en cada municipio para ver de conseguir una verdadera raigambre social, también explicitado en aquel manifiesto. Visto todo lo cual se puede conjeturar que, a finales de agosto de 1924, la Unión Patriótica, a pesar de tan contundente apoyo declarado por el Directorio, se hallaba todavía muy lejos de cumplir los objetivos pretendidos, tanto en calidad como en cantidad.

Y para intentar cambiar esta ardua trayectoria, producto, sin duda, de la apatía de los mallorquines mostrada hacia la nueva agrupación, el Sr. Canals tenía previsto para las próximas semanas, cursar comunicaciones suscritas por el Comité Provincial y el Gobernador civil a todos los alcaldes de la Isla, *encargándoles que convoquen a una reunión a las personas respetables de la localidad, sin compromiso con los partidos políticos o dispuestos a romperlos, para constituir con ellos la Comisión Organizadora de la política en la localidad, de donde saldrán los comités locales.*³³

Ciertamente, la Unión Patriótica estaba variando su doctrinario inicial, adquiriendo ahora, de la mano del Sr. Canals, un carácter oligárquico e inequívocamente monopolizador en cuanto a las adicciones políticas de sus nuevos afiliados.

Finalmente, la Junta directiva del Casino, o sea, de la Unión Patriótica palmesana quedó constituida de la siguiente manera:

Presidente:

el del Comité Provincial (o sea, D. Luis Canals)

Vicepresidente:

D. Guillermo Costa Vanrell

Tesorero:

D. Jerónimo Serra

³² *El Día*, 1013, 30-08-1924.

³³ *El Día*, 1013, 30-08-1924.

Secretario:

D. Jaime Garcés Alemany

Vocales:

D. Benigno Palos Fábregas

D. Vicente Torres Riera

D. Jerónimo Rullán

Formación de los Comités locales

Poco después, una Circular gubernativa dirigida a todos los Alcaldes, conminaba a la necesaria formación de los comités locales y la posterior remisión a la estadística de los adictos en cada pueblo,³⁴ la cual, necesariamente, debía ser la más nutrida posible. Todo esto bajo la ineludible inspección del Gobernador civil y de sus correspondientes Alcaldes, *para evitar la constitución de pseudo Uniones Patrióticas. Así, habrá de cuidarse mucho de que los Comités locales no sean acaparados por algún o algunos sectores políticos que no hayan renunciado a su antigua filiación y que se sumen con engaño a la Unión Patriótica*.³⁵

Andratx y Sóller fueron de los primeros en nombrar y establecer sendas comisiones organizadoras. Les siguieron Sa Pobla, Manacor, Lluçmajor, Menorca y, más tarde, Porreres.

COMITÉ LOCAL U.P. ANDRATX				
cargo	nombre	"mal nom"	profesión	edad
Presidente	D. Jaime Tortella	<i>Comas</i>		
Vocales	D. Miguel Pujol	<i>Sa Font</i>		
	D. Gabriel Juan	<i>Jeroniete</i>		
	D. Juan Sastre	<i>Son Juvera</i>		
	D. Baltasar Moragues	<i>Pou des Payé</i>		
	D. Juan Calafell	<i>Vilé</i>		
	D. Antonio Roca	<i>L'Amo Andreu</i>		
	D. Juan Flexas	<i>Baltá</i>		
	D. Miguel Bosch	<i>Blanch</i>		
Fuente...:	<i>Andraitx</i> , 223, 13-09-1924			
COMITÉ LOCAL U.P. SA POBLA				
Presidente	D. Bartolomé Palou Pons		estudiante	25
Vicepte.	D. Miguel Crespí Pons		comercio	37

³⁴ Estas estadísticas no aparecen por ninguna parte.

³⁵ "Circular del Gobernador civil a los Alcaldes de todos los pueblos mallorquines", *Correo de Mallorca*, 4690, 02-09-1924.

Secretario	D. Pedro José Siquier [Femenía]		labrador	63
	[Crespi]		labrador	36
Fuente...:	<i>La Almudaina</i> , 18114, 01-11-1924			
COMITÉ LOCAL U.P. PORRERES				
Presidente	D. Juan Soler Bauzá		farmacéutico	45
Secretario	D. Antonio Salas (tre) Mora		secretario	51
Vocales	D. Juan Barceló Mora		propietario	42
	D. Gabriel Barceló Mora		propietario	38
	D. Juan Feliu Guasp		propietario	26
	D. Juan Mora Fernando		propietario	34
	D. Antonio Fiol Mayol		propietario	53
	D. Bartolomé Mir Alemany		maestro	31
	D. Juan Barceló Rosselló		comerciante	56
	D. Pedro Mora Gomila		tendero	54
Fuente...:	<i>La Almudaina</i> , 18317, 09-08-1925			
COMITÉ LOCAL U.P. SÓLLER				
Presidente	D. Bartolomé Arbona Vicens		comerciante	46
Vicepte.	D. José Bauzá Llull		herrero	39
Secretario	D. Gaspar Borrás Ferrer		empleado	45
Vocales	D. Miguel Casasnovas Casteñer		comerciante	44
	D. José Ferrer Oliver		propietario	55
	D. Rafael Mora Oliver		carpintero	32
	D. Amador Canals Pons		propietario	47
	D. Miguel Lladó [Bernat]		comerciante	55
	D. Cristóbal Castañer [Ripoll]		carpintero	41
	D. José Ballester [Castañer]		comerciante	41
	D. Antonio Castañer Rullán		empleado	33
	D. Cipriano Blanco [Olalla]		radiotelegraf.	37
	D. Manuel Rullán [Oliver]		industrial	38
	D. Pablo Seguí [Alemany]		propietario	53
	D. José Morell Casasnovas		albañil	47
	D. Mateo Colom [Puig]		escribiente	41

CRISTÓBAL MATEU SASTRE

	D. Bartolomé Arbona Vives		comerciante	50
	D. Andrés Vert [Vicens]		comerciante	53
	D. Guillermo Deyá [Arbona]		traficante	70
	D. Pedro [Juan] Magraner Noguera		cantero	49
Fuente...:	<i>La Voz de Sóller</i> , 103, 19-12-1925			
COMITÉ LOCAL U.P. LLUCMAJOR				
Presidente	D. Miguel Mataró Monserrat		propietario	
Vicepte.				
Secretario	D. Miguel Mojer Rebasá		dependiente	
Vocales	D. Juan Roig		abogado	
Fuente...:	<i>La Almudaina</i> , 18162, 28-12-1924			

Tabla 1 Elaboración propia

Pollença ya tenía su propio comité local en junio de 1924, integrado por personas de prestigio que *son garantía firme de que la gran mayoría de Pollensa formará en las filas de la Unión Patriótica*.³⁶

Por el contrario, en Sóller, hubo algunos concejales que renunciaron a la Unión Patriótica para continuar manteniendo sus antiguas filiaciones y lealtades y otros que pidieron más tiempo para reflexionar sobre su respuesta.³⁷ No estaban convencidos en lo de tener que abdicar de sus antiguos partidos para poder ingresar en la U.P. Es más, D. Ramón Rotger Ferrer, Vocal de la Comisión Organizadora, presentó la dimisión del cargo fundando sus motivos en que, *ya que no puede pertenecer a la Unión Patriótica perteneciendo a otro partido, dimite y se da de baja de la repetida Unión*.³⁸

Sea por estos pequeños contratiempos o por mayores discrepancias, los Comités locales no aparecen conformados hasta agosto de 1925.

³⁶ *La Almudaina*, 18011, 12-06-1924.

³⁷ *Asistentes que están conformes (en ingresar en la U.P.): 21. Asistentes que no están conformes: 2. Asistentes que desean quede en suspenso su ingreso: 9.* A pesar de este resultado, el Comité local, propuesto por el propio Alcalde, fue designado por unanimidad. *La Voz de Sóller*, 39, 27-09-1923.

³⁸ *La Voz de Sóller*, 39, 27-09-1923.

JEFES COMITÉS LOCALES U.P. (1925)	
ALARO	D. Cristóbal Bordoy Salom
ALCUDIA	D. Juan Puig Cabert
ALGAIDA	D. Agustín Trobat
ANDRAITX	D. Baltasar Moragues Alemany
ARIANY	D. Antonio Mestre
ARTA	D. Pedro Morell Oleza
BAÑALBUFAR	D. Pablo Albertí
BINISALEM	D. Juan Martí Lladó
(BINIALI)	D. Juan Mestre
BUGER	D. Jaime Pons Siquier
BUÑOLA	D. Antonio Estarellas Pascual
CALVIA	D. Juan Alemany Ensenyat
CAMPANET	D. Jaime Covas Capó
CAMPOS	D. Cosme M ^a Oliver Lladó
CAPDEPERA	D. Pedro Antonio Buazá Serra
CONSELL	D. Antonio Barceló García de Paredes
COSTITX	D. Nadal Campaner Horrach
DEYA	D. Miguel Roca
ESCORCA	
ESPORLAS	D. Ramón Rosselló
ESTELLENCHS	D. Bartolomé Balaguer Alemany
FELANITX	D. Miguel Bordoy Oliver
FORNALUTX	D. Antonio Bisbal Llaneras
INCA	D. Mariano Morell Verd
LLORET	D. Jaime Ferrer Jaume
LLOSETA	D. Antonio Raurell
LLUBI	D. Francisco Alomar Poquet
LLUCHMAYOR	D. Miguel Mataró Monserrat
MANACOR	D. Juan Servera Camps
MANCOR DEL VALLE	D. Francisco Reinés Martorell
MARIA DE LA SALUD	D. Miguel Gual Ribas

MARRATXI	D. Francisco Barrera Noceras
MONTUIRI	D. Pablo Simeón
MURO	D. Pedro Cerdá Carbonell
PALMA	D. José Morell Bellet
PETRA	D. Carlos Horrach Riutort
POLLENSA	D. Martín Vila Cerdá
PORRERAS	D. Juan Soler Bauzá
PUEBLA (LA)	D. Bartolomé Palou Pons
PUIGPUÑENT	D. Antonio Crespí Homar
SAN JUAN	D. Antonio Oliver Más
SAN LORENZO DE DESC	D. Gabriel Carrió Galmés
SANCELLAS	D. Juan Verd Sard
SANTA EUGENIA	D. Bartolomé Bibiloni Cañellas
SANTA MARGARITA	D. Rafael Santandreu
SANTA MARIA	D. Mateo Calafat Cañellas
SANTANYÍ	D. Miguel Clar
SELVA	D. Gabriel Bisellach Salom
SES SALINES	D. José Sintes Bosch
SINEU	D. Francisco García[s] Manera
SÓLLER	D. Guillermo Mora Alcover
SON SERVERA	D. Antonio Sureda
VALLDEMOSA	D. Antonio Llorens Badiana
VILLAFRANCA	D. Gabriel Garí Bou
FUENTES:	<i>Correo de Mallorca</i> , 4973, 11-08-1925.
	<i>La Almudaina</i> , 18327, 21-08-1925.

Tabla 2 Elaboración propia

Discrepancias en el seno de la Unión Patriótica de Palma

Aquel mismo problema se suscitó en el Ayuntamiento de Palma que conoció graves disensiones internas ocasionadas por problemas con la aplicación del nuevo Estatuto municipal y, además, agravada por una Circular del Sr. Canals “invitando” a los concejales a ingresar en la Unión Patriótica e interpretada por algunos ediles como coacción,³⁹ que dividió al Consistorio en dos

³⁹ La citada Circular, avalada por otra del propio Directorio, básicamente conminaba a dar conformidad a la Constitución de 1876 y obligaba a abandonar la disciplina de los anteriores partidos políticos a que pertenecieran,

grupos antagónicos. A consecuencia de ello, y tras un duro debate en la sede consistorial con el propio Alcalde, D. Alfredo Llompart, presentaron su irrevocable renuncia los Tenientes de alcalde, D. Gabriel Villalonga y D. Luis Ferbal, y el Teniente suplente D. Antonio de España, por no poder abdicar de su ideología y convicciones y rechazar aquella “invitación”.

Asimismo, que la Unión Patriótica estaba consiguiendo la pretendida mayoría en el Consistorio palmesano por medios no siempre reglamentados, lo demuestra la dimisión del Sr. Moranta al *no poder aceptar la forma empleada en la votación para elegir el tercer Teniente, por aparecer con papeleta ya confeccionada del Candidato de la Unión Patriótica*,⁴⁰ aunque se justificó tal modalidad para mayor comodidad de los electores. Todo lo cual, dañó más si cabe su imagen ya suficientemente lesionada.

Tal demostración de franqueza fue inmediatamente increpada por el siempre mordaz Sr. Canals, todavía Concejel palmesano, aduciendo que *si aprecian ellos las cosas de otro modo, no así como nosotros las sentimos, bien hacen en obrar como obran*, recordando que *los actuales Ayuntamientos se constituyeron antes que la Unión Patriótica mediante nombramientos de Concejales que otorgó el Gobierno a las personas que creyó más indicadas*.⁴¹ Esta línea de intransigencia, en franca afinidad con el Gobierno dictatorial, debió ser una de las razones por la cual no terminaba de arraigar definitivamente entre la clase política mallorquina. Este ambiente de enfrentamiento entre los concejales adeptos a la Unión Patriótica y el resto se mantuvo durante toda la etapa inicial de la nueva agrupación política.

La primera reacción del Gobernador civil, tras este incidente, fue no admitir tales dimisiones *por no ser justificados los motivos que se alegan* y negar coacción alguna. Finalmente, y previa consulta con sus superiores, aceptó las renuncias *porque creo que no debe retenerse a ningún concejal en contra de su voluntad, mientras haya quien le sustituya voluntariamente*.⁴² Palabras que, desde luego, no ayudaron a apaciguar tan turbio escenario.

Por un lado, el complejo proceso de adhesión –con coacciones incluidas–, que no acababa de incidir en el pueblo, lo que se tradujo en insuficientes afiliaciones a pesar de las continuas proclamas en su favor; y por otro, las pequeñas algarabías –Diputación y Ayuntamiento de Palma –por todos conocidas, hizo necesario dar un golpe de efecto mediante la organización de un gran banquete, otro más, para intentar reconducir la situación y lavar la imagen de la Unión Patriótica ahora algo deteriorada, y, lo más importante, retomar la dinámica de incorporaciones, sin duda, afectada por estos altercados. A este banquete multitudinario, asistieron las autoridades más importantes de la Isla al completo, civiles y militares, desde el Capitán general en funciones, Marqués de la Garantía, que presidió el evento, hasta la Diputación, el Ayuntamiento de Palma, delegados gubernativos, etc., y, por supuesto, representantes de las Uniones Patrióticas de las tres islas, con su Presidente a la cabeza, Sr. Canals. No faltaron los discursos y los vítores al Directorio y a la Unión Patriótica.⁴³

para poder ingresar en la Unión Patriótica.

40 AAP: (AH-2194-2) Actas del Ayuntamiento de Palma, Pleno, 26-09-1924, p. 42.

41 *La Almudaina*, 18067, 06-09-1924.

42 (ambas cursivas) *La Almudaina*, 18075, 17-09-1924.

43 *El Día*, 1093, 02-12-1924; *La Almudaina*, 18140, 02-12-1924; *La Última Hora*, 10408, 02-12-1924.

Durante este proceso de reforzamiento del partido, fueron cubiertas dos de sus Vocalías vacantes con el Vicepresidente de la Diputación, D. Miguel Villalonga Mutti, y un prestigioso comerciante, D. Fernando Alzamora Gomá, por tanto, también pertenecientes a la oligarquía palmesana más exclusiva al igual que sus compañeros de Corporación, en flagrante contradicción con la pretendida regeneración de las instituciones mallorquinas. También fue completamente incongruente la decisión del Sr. Canals de completar el Comité Provincial con un representante de cada partido!, designados por los integrantes de éstos,⁴⁴ al mismo tiempo que estaba defendiendo hasta la saciedad la limpieza política e ideológica de los nuevos componentes.

No obstante, todo este procedimiento para intentar cambiar la imagen de una Unión Patriótica poco convincente, se vino a complicar por la inapropiada actuación del Delegado gubernativo del Partido de Manacor, capitán D. José Rotger Canals, contraria a los preceptos del Directorio y denunciada por el Sr. Canals, Presidente de la UP, quien tomó la drástica decisión de desentenderse de la organización y el funcionamiento de la política en aquella comarca.⁴⁵ Sea por el motivo que fuere, a la postre, el capitán Rotger fue cesado de su cargo.

Todo esto sucedió en el corto espacio de nueve meses, de abril a diciembre de 1924. Y esta nueva fuerza política no terminaba de conseguir la tan anhelada imagen de fortaleza que debería ayudar a ratificar la confianza de la ciudadanía y, con ello, aumentar su todavía no demasiada numerosa filiación y simpatizantes de la Unión Patriótica en Mallorca.

Conclusiones

Supuestamente, la idea original de Primo de Rivera después de perpetrar el golpe de Estado era desarrollar las reformas que él creía necesarias –cierre del Parlamento español, nuevos Ayuntamientos, nuevas Diputaciones, etc.– con tal de descuajar la antigua política, rehén del caciquismo, como principal causa de los males patrios⁴⁶. Sus primeras estimaciones para realizar este proyecto estribaban en unos seis meses, aproximadamente.

Sin embargo, muy tempranamente cambió radicalmente de idea, o por no poder cumplir lo prometido en tan corto espacio de tiempo, o por encontrarse a gusto en la poltrona del Estado, y comenzó a prolongar *sine die* su estancia en la Presidencia del gobierno con el beneplácito del Rey, Alfonso XIII.

Una vez asumida esta decisión, e intentado plagiar el modelo sociopolítico de Mussolini en Italia –a quien había visitado el noviembre anterior junto al Monarca–, aunque no de la misma forma, Primo de Rivera encontró indispensable alentar un partido/asociación que respaldase ciegamente su ideología por ambigua que esta fuera, si quería dilatar su permanencia en el poder, decantándose por la Unión Patriótica ya constituida en Castilla y con claras afecciones hacia el nuevo régimen, en perjuicio de La Traza, fundada en Barcelona en 1923, de inspiración fascista.

⁴⁴ *La Almudaina*, 18130, 20-11-1924.

⁴⁵ Manifestaciones del Sr. Canals: *Por cuanto el Delegado gubernativo de aquel Partido actúa sin hacerlo de acuerdo con el Comité. De modo que no es posible que el Comité asuma la responsabilidad de actos en los que no tuvo intervención. Así tenemos noticias de que se constituyó en la misma ciudad de Manacor una Comisión organizadora a base de elementos afectos a otra política, que no quieren perder su anterior filiación, a lo cual lo subordinan todo. El Día*, 1104, 14-12-1924.

⁴⁶ SBERT, C.M.: *El caciquismo i el seu temps: Santanyí 1868-1936*, Palma, 2007.

En este ambiente de ambigüedad doctrinaria, es cuando se intenta implantar la Unión Patriótica en una sociedad, como la mallorquina, geográficamente alejada de la cuna que la vio nacer, y frecuentemente escéptica en todo lo relacionado con la política, dado el arraigo del caciquismo, sobre todo en la Part Forana.

Según el Gobernador civil y militar de Baleares, Marqués de la Garantía, esta nueva agrupación estaba destinada a ser la heredera del régimen dictatorial una vez restituida la normalidad constitucional. Eso sería cuando Primo de Rivera lo considerara apropiado.

El primer paso de este inicialmente escabroso proceso de fundación de la Unión Patriótica en Mallorca fue la constitución de su Comité Provincial siguiendo las disposiciones llegadas desde el poder central, bajo la atenta vigilancia del Gobernador civil erigido como su máximo responsable. Los antiguos partidos Maurista y Weylerista fueron los que más elementos aportaron a su primer cuadro, con sus consiguientes reticencias hacia la nueva formación.

Este Comité debía encargarse de la organización de la nueva agrupación en la Part Forana mediante la institución de los Comités locales en todos los municipios mallorquines con la fiscalización de los delegados gubernativos. Si en un principio Primo de Rivera ordenó la libre participación de la ciudadanía para su constitución con la venia del Gobierno civil, la realidad fue muy distinta. De hecho, para acelerar este proceso y complacer al Dictador, únicamente participaron las oligarquías –comerciantes, propietarios, terratenientes –y las máximas autoridades municipales designadas recientemente por el propio Directorio, que fueron finalmente las que conformaron estos primeros Comités locales de la Unión Patriótica, seguramente obligado por el escaso interés de los mallorquines.

De esta misma forma, se produjo la constitución de la U.P. de Palma a partir mayoritariamente de elementos de la Diputación y de su Ayuntamiento.

Así las cosas, las primeras disensiones internas no se hicieron esperar. El primero en dimitir fue su propio Presidente, Sr. Morell, sustituido inmediatamente por D. Luis Canals, entonces concejal del Consistorio de Palma, no sin algunas críticas con su controvertida forma de acceder al cargo. A partir de aquí, se inició un duro enfrentamiento, fruto de las desavenencias entre el nuevo Presidente y algunos vocales del Comité Provincial, originadas por su comportamiento ciertamente despótico.

En efecto, ahora las pretensiones del Sr. Canals pasaban por obligar a los futuros afiliados a renegar de sus anteriores ideologías políticas, lo cual no fue del agrado de multitud de upetistas, tanto en la Capital como en la Part Forana, decidiéndose algunos de ellos por conservar sus antiguas convicciones y abdicar de la Unión Patriótica todavía en pleno desarrollo.

Por tanto, habría que distinguir dos niveles de desatención hacia la nueva Corporación. Uno, por parte de aquellos políticos que se negaron a abandonar sus anteriores afecciones partidistas, y otra, que incluye a la sociedad mallorquina en general poco preocupada con la política, a no ser con los asuntos directamente relacionados con su vida cotidiana –subsistencias, trabajo y vivienda–.

Todo esto sucedió entre abril y diciembre de 1924.

DOCUMENTS

UNA NAU DE CRISÒGON DE CENTELLES EN EL PORT DE LA CIUTAT DE MALLORCA (1459-1461)

Miquel Ques i Perelló

Graduat en Humanitats

Resum: El tràfec d'embarcacions ha format part del paisatge natural de la Ciutat de Mallorca. En aquest cas, ullam una nau del noble Crisògon de Centelles que es trobava en el port de Ciutat en el segle XV. Una nau que canvià de mans per un deute pecuniari després del procediment de subhasta i venda. A continuació, es mostra el procés d'execució de la dita nau amb bona part de la seva documentació transcrita.

Paraules Claus: Mallorca, Joan II, Centelles, Pardo, nau, subhasta.

Abstract: Boat traffic has been part of the natural landscape of Ciutat de Mallorca. In this case, we focus the ship of noble Crisògon de Centelles which was moored in the harbour of Ciutat in the 15th century. A ship that changed hands because of a financial debt after an auction and sale process. Below, the process of executing said ship with much of its transcribed documentation is shown.

Key words: Mallorca, Joan II, Centelles, Pardo, ship, auction.

Rebut l'11 d'abril. Acceptat el 27 de novembre de 2019.

Abreviatures: ACA = Arxiu de la Corona d'Aragó, ARM = Arxiu del Regne de Mallorca, GEC = *Gran Enciclopèdia Catalana*, IEC = Institut d'Estudis Catalans, fl = Florins, Vg = Vegeu.

Introducció

El noble Crisògon Andreu de Centelles i de Bellvís,¹ baró i senyor del castell de Centelles, fill i hereu de Gilabert de Centelles i de Perellós, i de Brunissenda de Bellvís.² Maridat en primeres núpcies amb Elionor de Cardona, i amb segones núpcies amb Francesca de Perellós i Fluvià, vescomtessa de Roda i Perellós, amb cap de les quals tingué descendència.³

Crisògon fou conseller de Joan II, i com a capità i propietari de naus armades serví a la monarquia i practicà el cors.⁴ Justament, estant una nau de Crisògon de Centelles en el port de Ciutat de Mallorca, i mantenint aquest un préstec impagat de 130 fl. d'or contret amb el mercader de la Ciutat de València Gabriel Tallada,⁵ a instàncies del mateix creditor, i per manament del rei Joan II,⁶ es procedí a l'execució de la dita nau que es trobava empenyorada pel dit Centelles.⁷ Llavors, el rei donà instruccions de subhastar la dita nau al seu lloctinent reial a Mallorca Francesc Burgues.⁸ Finalment però, un cop retinguda la nau a mans reials, el rei es deixà assessorà per Gabriel Cardona,⁹ el qual aconseguí un copropietari capitalista

1 Anomenat *Grisoldo*, *Grisolgo*, *Grisogo* o *Grisego*, feia nom per Sant Crisògon d'Aquileia, bisbe i màrtir cristià. La figura del sant és representada per un cavaller cavalcant a cavall amb llança i adarga. El 1465, en plena guerra catalana, el conestable Pere de Portugal, senyor del Principat de Catalunya, prengué i confiscà a Crisògon el castell i la baronia de Centelles. MARTÍNEZ-FERRANDO, J.E.: *Pere de Portugal, rei dels catalans*, Barcelona, 1936, p. 69-70.

2 FLUVIÀ I ESCORSA, A.; GONZÁLEZ VIRÓS, I.; VIVAS, P.: *EL Palau dels Centelles*, Barcelona, 2002, p. 67, 114.

3 GEC, 4, Barcelona, 1973, p. 818-819,

4 FLUVIÀ I ESCORSA, A.; GONZÁLEZ VIRÓS, I.; VIVAS, P.: *EL Palau...*, p. 61. FERRER I MALLOL, M.T.: "Jurisdicció i control de la navegació a la ribera i mar de Barcelona", *Anales de la Universidad de Alicante, Historia Medieval*, 12, 1999, p. 115-116.

5 No podem descartar que fos membre d'una família de conversos en el Regne de València. Sabem d'un aital Gabriel Tallada, convers, *olim* Jacob Bonafé. GARCIA, A.: *Els Vives, una família de jueus valencians*, València, 1987, p. 216.

6 Joan II, rei dels Aragons, Sicília, València, Mallorca, Sardenya, rei nominal de Còrsega, rei consort de Navarra, comte de Barcelona, duc nominal d'Atenes i Neopàtria, comte de Rosselló i Cerdanya, marquès d'Oristany i comte de Goceano.

7 En aquest cas, la preponderància de la jurisdicció reial per sobre la jurisdicció consolar quant a l'execució de l'esmentada nau, es podria entendre perquè els actants en la dita causa, Crisògon de Centelles i Gabriel Tallada no eren ni naturals ni habitants de la Ciutat de Mallorca. Recordant que l'acta notarial fou atorgada a Càller. Tenint en compte, que si bé la jurisdicció consular de Mallorca, el 1343, s'estengué a totes les causes dels homes de la mar amb tots els actes i negocis marítims, des del 1345, els cònsols havien de conèixer generalment tots els contractes on els costums de la mar eren declarats. Però, segons es desprèn d'un el privilegi atorgat pel rei Martí I als cònsols de mar de Mallorca, el 15 de gener de 1401, dit privilegi donava una certa jurisdicció *in extenso* a les causes mercantils de naturalesa marítima i no marítima, restringida únicament, als naturals i habitants de la dita Ciutat, per tant, dita causa seria competència reial. Vg. PLANAS ROSSELLÓ, A.: "La jurisdicció consular y el Derecho marítimo en el Reino de Mallorca", *e-Legal History Review*, 26, 2018.

8 Des de la Ciutat de Saragossa, el 25 de setembre de 1458, el cavaller Francesc Burgues i de Galiana fou nomenat regent de la Procuració reial de Mallorca pel rei Joan II, substituïnt a Joan Albertí en l'ofici. JUAN I VIDAL, J.J.; SÁNCHEZ NIEVAS, E.: *Els Burgues, una nissaga de poder*, Mallorca, 2003, p. 49. ARM, LR 69, f. 64v-65v.

9 Gabriel Cardona, mercader natural de Vallbona, en el Regne de València. Fou mestre racional del Regne de Sicília, tresorer reial, mestre portolà i secret de la sal de del Ducat de Calàbria, tresorer general del Ducat de Savoia, i exportador de la sal d'Eivissa cap aquest mateix ducat, Marquesat de Montserrat i Ducat de Milà. FERRANDO I FRANCÉS, A.: "Joan Olzina, secretari d'Alfons el magnànim, autor del curial e güelfa?", *Estudis Romànics*, 35, 2013, p. 447. FERRER I MALLOL, M.T.: "Fou Lluís Sescases l'autor de Curial e Güelfa? El nord d'Àfrica en la narrativa del segle XV", a BELLVESER, R. (coord.): *La novel·la de Martorell i l'Europa del segle XV*, I, València, 2007, p. 60; 70; 99; 113; 114 i 118.

No podem descartar que aquest personatge tingués els seus orígens en una família conversa en el Regne de València. La seva dedicació, el seu perfil professional i les seves relacions podrien indicar-ho.

per a la adquisició de dita nau, a fi de donar una sortida econòmicament beneficiosa a dit negoci reial. Aquest copropietari fou Pere Pardo,¹⁰ mercader de Mallorca.

La seqüència del procés d'execució reial sobre la nau de Crisògon de Centelles

El 28 gener de 1459, a la Ciutat de Càller, en el Regne de Sardenya, mitjançant una carta debitòria notarial, Crisògon de Centelles va contreure amb Gabriel Tallada, mercader i habitador de la Ciutat de València, un deute de 130 fl. d'or per tal de realitzar una reparació a la seva nau. Una promesa de pagament garantida amb l'empenyorament de tots els seus mobles i immobles presents i futurs, i expressament, amb la seva nau.¹¹

Com què Crisògon no havia retornat dit préstec, Gabriel Tallada acudí al rei Joan II per tal de poder cobrar aquell import. Llavors, el 13 d'abril de 1459, des de la mateixa Ciutat de València, el rei Joan II envià una provisió adreçada tant a Vidal Castellà d'Orís,¹² lloctinent reial del Regne de Mallorca, com a Francesc Burgues, procurador reial del Regne de Mallorca, manant a aquest darrer, fer subhastar i vendre la nau de Crisògon que es trobava en el port de la Ciutat de Mallorca per tal de restituir aquell muntant al creditor.¹³ Tot seguit, aquell mateix dia, el rei Joan II, expedí, aquest cop en llatí, la dita provisió, ara dirigida personalment a Francesc Burgues. En aquesta provisió es citava amb més concreció, aquell deute contret per Crisògon de Centelles, manant a Burgues, per justa causa, fer prendre la nau en mans de la cort, i procedir a la seva subhasta i venda, per així poder pagar els 130 fl. d'or més despeses a Gabriel Tallada. Manament reial sota pena de 1.000 fl. d'or aplicadors a l'erari reial.¹⁴

Entre tant, i mentre el procés de la nau es trobava en curs, el dia 2 de maig de 1459, el rei Joan II, encara, des del Palau reial de València, escriví una lletra dirigida al lloctinent Vidal Castellà d'Orís, exposant-li, que en dies passats, Francesc de Campmajor, patró d'una caravel·la de Mallorca, havia denunciat, que fent la via de Catalunya a Ciutat de Mallorca, i havent arribat a Portopí carregat de vi, fruits de la terra, mercaderies i altres coses de valor, foren atacats a mà armada pels mariners d'una barca armada de Crisògon de Centelles, els quals entraren en la dita caravel·la de manera violenta, prenent i sostraint 19 ½ atuells de fruits de la terra, coses i mercaderies, i que vists els fets, manava al lloctinent proveir i executar justícia per als damnificats.¹⁵

10 De la família dels Pardo, conversos a Mallorca, dedicats a la navegació, a la mercaderia i a les assegurances. Es tractaria del mercader Pere Pardo, fill i hereu de Daniel Pardo i nét de Perot Pardo. Es maridà amb Esperança, i tingué una filla i hereva anomenada Graciosa Pardo. Tingué un cosí anomenat com ell, Pere Pardo, fill de Pau Pardo, el qual tingué una filla anomenada Lucrècia Pardo. GUAL DE TORRELLA, M.: "El supuesto origen judío de los Pardo", *BSAL*, 33, 1971, p. 189-193. CATEURA I BENNÀSSER P.: "Valencia y Mallorca en el siglo XV", *Mayurqa*, 26, Palma, 2000, p.191. ARM, Prot, P 2558, f. 32v. BARCELÓ I CRESPI, M.; ENSENYAT I PUJOL, G.: *Ferrando Valentí i la seva família*, Barcelona, 1996, p. 81.

11 ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3422, f. 97v-98r.

12 Vidal de Castellà d'Orís i de Blanes, *alias* Vidal de Blanes, cavaller de València, lloctinent governador del Regne de Mallorca entre 1457 i 1469, i senyor de la baronia de Cotes, Albalat, Segart, Montalt i Comediana. DE VICIANA, M.: *Libro tercero de la crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y de su reino*, Valencia, 2002, p. 43. DE SAMPER, H.: *Montesa ilustrada: origen, fundación...*, II, Valencia, 1669, p. 591 b.

13 ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3422, f. 97v.

14 ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3422, f. 97v-98r.

15 ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3422, f. 102r-102v.

Gairebé mig any després d'haver enviat la primera provisió a Burgues sobre el procés de la nau d'en Crisògon, el dia 17 d'octubre de 1459, aquest cop, des del Palau de l'Aljaferia de Saragossa, el rei Joan II envià una lletra patent dirigida a Francesc Burgues, on li recriminava que en anteriors lletres patents –les del 13 d'abril d'aquell any– li havia manat fer subhastar i vendre la nau de Crisògon per a poder satisfer el deute dels 130 fl. d'or més despeses, i que malgrat haver rebut dites provisions reials, Burgues no havia fet complir dit manament, al·legant no haver rebut cap carta reial manant vendre la dita nau, sinó tan sols el manament de subhastar-la, cosa que havia notificat a sa majestat, i de la qual n'esperava resposta, i per aquesta raó, Gabriel Tallada no havia pogut cobrar aquell deute en perjudici propi. El rei informava per això, que Gabriel Tallada havia hagut de tornar a recórrer a sa majestat suplicant prompte justícia, i que donada per verídica l'emprestança d'aquells florins per a la reparació de la nau de Centelles, manava a Francesc Burgues, sota pena de 2.000 fl. –després d'haver decidit el rei quedar-se amb la nau d'en Centelles–, pagar aquells 130 fl. d'or més despeses a Gabriel Tallada de qualssevol monedes, i sense dilació, a fi que el dit Tallada no hagués de tornar a apel·lar al rei. D'altra manera, amenaçava al mateix Burgues que dels danys i despeses que per aquesta raó esdevinguessin, els hi faria restituir dels seus béns.¹⁶

A Ciutat de Mallorca, el dissabte, 1 de desembre de 1459, és quan aquesta mateixa lletra patent reial fou llegida pel notari i escrivà de la Procuració reial del Regne de Mallorca Jaume Ferrando al cavaller Francesc Burgues, regent de la mateixa procuració reial, davant la compareixença del mateix Gabriel Tallada, i amb els testimonis dels notaris Miquel Metge i Pere Jofre. Un cop llegida aquella carta, Francesc Burgues, després d'haver comprovat que Gabriel Tallada havia pagat aquelles quantitats, es disposà a obeir aquell manament reial.¹⁷

El dia 10 de gener de 1460, des de la Ciutat de Barcelona, el rei Joan II contestà a Gabriel Cardona, després d'haver rebut dues cartes informatives seves, complimentant el tracte que havia fet amb Pere Pardo –en nom i en benefici del rei– sobre la nau que fou d'en Crisògon de Centelles, assentint que dit Pardo es faria càrrec de la posada a punt de la dita nau amb el compromís d'aportar-hi un patró i assolint les 3/4 de la dita nau, mentre que l'altre quarter restaria en mans de la cort reial. Afegint-hi el rei, que d'aquell partit n'estava prou satisfet.

En aquesta mateixa contesta el rei manà a Gabriel Cardona entregar al procurador reial Francesc Burgues una missiva adjunta amb el manament d'aplicar amb eficàcia la nova partió d'aquella nau, descomptant les despeses, així com els ingressos obtinguts del bescuit i les vitualles d'aquella. A més, li manava fermar dit negoci, i donar ordres de bestreure la quantitat necessària per a la part alíquota corresponent al quarter reial de la nau; tant pel sou dels mariners com pel cost de la sal. Així mateix, li manava –amb el permís de Pere Pardo–, que designés un escrivà de la nau –que hagués rebut el sagrament per part dels cònsols de la mar de Mallorca– per tal de retre compte de les despeses i guanys que generaria de manera justa i lleial. Finalitzant, el rei aprofità per a adjuntar-li les provisions necessàries referents al negoci de la sal, per tal que es fes diligentment.¹⁸

¹⁶ ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3423, f. 92v-93r. Vg. Annex I.

¹⁷ ARM, RP 45, f. 1r-1v.

¹⁸ ARM, RP 45, f. 5r. Vg. Annex II.

Aleshores, el 15 de gener de 1460, el conseller reial Gabriel Cardona presentà al procurador reial Francesc Burgues, aquella missiva datada el dia 10 de gener de 1460, davant la presència dels testimonis Pere Pardo, cavaller, Felip Rossell, i Miquel metge, notari i escrivà de la Procuració reial. Una lletra informant que Gabriel Cardona –conservador de les 10 naus del tràfic de la sal d'Eivissa– havia contractat –en nom del rei– amb el mercader Pere Pardo, perquè a cost propi, fes mostrar carena a la nau d'en Centelles, resultant, que dit Pardo tendria les 3/4 parts de la dita nau, i que l'altre quart seria de la cort reial. A més, l'informava que gràcies a Cardona s'havia fet bon partit malgrat que la nau es vendria per poca quantitat, cosa que repercutia econòmicament de manera negativa, ja que, segons el rei, si aquest partit s'hagués fet en diligència fa un any, la cort hauria avençat les despeses que ara s'havien fet, cosa que hauria reportat uns 2.000 florins que ara eren necessaris per a carenar, i que donades les culpes i negligències que s'havien produït en aquest cas, manava a Francesc Burgues donàs ordre de lliurar la nau amb totes ses pertinences que constaven en el primer inventari a Pere Pardo, sempre, que primerament, dit Pardo fes fermança pel valor d'aquella nau, la qual es lliuraria a la cort reial en la forma que Gabriel Cardona li indicaria, com si fos el mateix rei qui de boca ho manàs, i sota pena de 4.000 florins d'or d'Aragó.¹⁹

Un cop llegida aquella mateixa lletra, Francesc Burgues formalitzà davant el notari Joan Miquel Metge, el contracte entre Gabriel Cardona –en nom del rei– i Pere Pardo, rebent aquest, la nau i les seves pertinences inventariades de part del regent i anterior patró de la dita nau Lucha Barrard, i davant la presència de Vidal Castellà d'Orís, lloctinent reial de Mallorca. Llavors, Francesc Burgues requerí fer la presa de possessió real de la dita nau i pertinences que havia estat assignada en subhasta al mercader Pere Pardo, un acte formal que es féu amb la pujada a la dita nau del notari Joan Miquel Metge, amb l'acompanyament del nou posseïdor Pardo, i davant els testimonis de l'altre Pere Pardo, cavaller, Joan Bertran i Bartomeu Miró, mercaders, i de Felip Rossell, corredor. Llavors, Pere Pardo efectuà amb la seva mà dreta, el tradicional ritual d'obrir i tancar la porta de la dita nau, per seguidament, tocar i sonar la campana d'aquesta. Un cop realitzat dit acte, i amb els testimonis presents, es detallà l'inventari de les coses que es trobaren en dita nau.²⁰

Uns dos mesos després, el dia 7 de març de 1460, des de la Ciutat de Daroca, a l'Aragó, Joan II dirigí un escrit al mercader Pere Pardo informant-lo que dins el termini d'un mes li seria notificat resposta, mitjançant el procurador reial Francesc Burgues, sobre si l'acord en la partió de la nau era a conveniència.²¹

I és que aquell dia, i des de la mateixa ciutat, Joan II envià una comunicació dirigida al procurador reial Francesc Burgues comunicant-li que delegava en la seva persona, la decisió de si acceptar o no, fer la partió d'aquella nau en els termes convenguts, és a dir, 3/4 per Pardo i 1/4 per al rei, o si d'altra manera era més convenient fer una altra partió que fos més rendible, assegurant-li, que Gabriel Cardona pensava que el dit negoci era avantatjós per al rei, ja que el valor de la part d'aquesta nau era estimada en 2.000 fl., tenint en compte que les despeses tan sols suposaven 400 fl. Així que el rei manà a Burgues comunicar a Pere

19 ARM, RP 45, f. 5v-6r. Vg. Annex III.

20 ARM, RP 45, f. 6v-7v. Vg. Annex III.

21 ARM, RP 45, f. 14v. Vg. Annex IV.

Pardo, mitjançant acte públic, la decisió final, tal com aquest darrer ho havia demanat.²²

De fet, aquell mes de termini que es donà el rei per a contestar a Pere Pardo, s'allargà quasi tres mesos, i no fou fins al dimecres, 4 de juny de 1460, a instància i en presència del mateix Pardo –qui tenia la dita nau baix el seu càrrec, risc i perill–, quan el procurador reial Francesc Burgues, en nom del senyor rei, es pronuncià sobre la partió de la nau davant la presència testimonial del cavaller Tomàs Thomàs, i dels notaris Pere Jofre i Jaume Ivanyes. Llavors, manà al notari escrivà de la Procuració reial de Mallorca Miquel Metge escriure la resposta, en la qual esmentava que deliberada dita qüestió, trobava ben vist, bo i profitós aquella partió –vists els adobs practicats, la preparació del carenatge i la posada a punt de l'eixàrcia feta sobre aquella nau per part de Pere Pardo–, aprofitant en aquell moment, fer jurar a Joan Giger, ciutadà de Mallorca, com a escrivà de la nau davant els còsols de la mar de Mallorca.²³

A l'estiu, el 8 d'agost de 1460, des de la ciutat de Barcelona, el rei Joan II, mitjançant una ordenança –recordant les lletres anteriors expedides des de Saragossa, el 17 d'octubre de 1459–, manà al procurador reial Francesc Burgues, que un cop satisfets i donats per ben pagats aquells 130 fl. d'or d'Aragó més les despeses degudes a Gabriel Tallada, i atenent que la cort reial havia decidit retenir-se la nau que fou d'en Centelles, cancel·lés i anul·lés aquelles fermances donades pel dit Tallada.²⁴

Arribats a dia 1 de setembre de 1460, estant present en la Procuració Reial a Mallorca, el ciutadà Gaspar Martí com a lloctinent del procurador reial Francesc Burgues, comparegué Gabriel Tallada davant la presència dels notaris i testimonis Pere Jofre i Miquel Metge, allà, es presentà la lletra del dia 8 d'agost d'aquell any, davant el notari i escrivà de la procuració Jaume Ferrando, que un cop auditada, el lloctinent de la dita procuració manà definitivament, cancel·lar i anul·lar aquella fermaça.²⁵

El 12 de setembre de 1460, des de la vila de Fraga, el rei Joan II envià un escrit al lloctinent reial de Mallorca Vidal Castellà d'Orís, manant despatxar sense dilació el pagament de les quantitats degudes a Pere Pardo, a raó d'aquella 1/4 part que el rei mantenia de la dita nau.²⁶

L'endemà, i des de la mateixa vila, el rei Joan II envià un altre escrit dirigit al procurador Burgues, on li comunicà, que tenint en compte que per desig reial, Pere Pardo estava pròxim a partir, i que Burgues havia de negociar els guanys a repartir entre la part reial i dit Pardo, el rei li manifestava que sobre aquest afer n'estaria satisfet. Aprofitant, li manà que designés un escrivà bo i fidel per a la dita nau, i que entregués el barragà de la gàbia de la dita nau al dit Pardo.²⁷

22 ARM, RP 45, f. 14v-15r.

23 ARM, RP 45, f. 15r. Vg. Annex V.

24 ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3423, f. 165r-165v. Vg. Annex VI.

25 ARM, RP 45, f. 26r-26v.

26 ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3425, f. 6r-6v.

27 ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3425, f. 6v. Vg. Annex VII.

La inclusió del barragà al final de l'inventari, té l'aparença de ser un afegit *a posteriori*, tres són els indicis: la lleugera compressió interlineal de les 4 línies finals del text, el color més fosc de la tinta, i les dues dates indiciaires molt posteriors a la data de l'Annex IV. És a dir, quan el rei manà la seva entrega, el 13 de setembre de 1460, i quan Pere Pardo el rebé, 24 de març de 1461.

A la tardor, el 8 d'octubre de 1460, encara des de la mateixa vila, el rei Joan II, es dirigí altra volta al lloctinent Vidal Castellà d'Orís, dient-li que sabedor que hi havia certa causa oberta sobre el negoci que portaven entre mans Pere Pardo, mercader de Mallorca i Lluís de Santàngel, mercader de València,²⁸ i atès que el dit Pardo es trobava prest a partir amb la nau cap a certs indrets per ordres reials, li manava al lloctinent, a súpriques de Pardo, que si volia complaure al rei, complís la provisió reial i despatxés justícia en favor d'aquest.²⁹

El 24 de març de 1461, finalment, Pere Pardo rebé el barragà de la nau de barres grogues i vermelles, és a dir, amb senyal reial, que el rei Joan II havia manat entregar, el 13 de setembre de 1460.³⁰

Finalment, mig any després, el 18 de setembre de 1461, des de la ciutat de Calataiud, el rei Joan II envià encara, una última lletra dirigida al lloctinent de la procuració reial Gaspar Martí manant retre comptes de les despeses i bestretes efectuades en l'administració de la nau que fou d'en Centelles, unes 306 ll. 16 s. 6 d.³¹

Conclusió

Heus aquí, la seqüència de l'execució reial sobre la garantia de la nau de Crisògon de Centelles per l'impagament del deute. Finalment, dita nau passà mitjançant la forma de copropietat a mans del mercader de Mallorca Pere Pardo amb 3/4, i a mans del rei Joan II amb 1/4 d'aquella. Una nau que un cop posada a punt, anà destinada a diversos negocis, entre aquests, al negoci de la sal d'Eivissa.

28 De la família dels Santàngel, mercaders conversos a València. Fou pare del mestre racional Lluís de Santàngel, i de Galceran de Santàngel, aquest darrer, maridat amb Graciosa Pardo, filla del mercader Pere Pardo. CATEURA I BENNÀSSER, P.: "Valencia y...", p. 191.

29 ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3425, f. 7r. Vg. Annex VIII.

30 ARM, RP 45, f. 7v. Vg. Annex III.

31 ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3424, f. 141r-141v. ARM, RP 45, f. 87r-87v.

Annex

I

1459, octubre, 17. Ciutat de Saragossa.
ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3423, f. 92v-93r.

En Joan et c. Al amat conseller, e regent lo offici de la procuració reyal del Regne de Mallorques mossèn Francesch Burgues, cavaller, salut e dilecció: Recorde'ns ab altres letres nostres patents haver-vos scrit e manat, que feta a vós fe per en Gabriel Tallada de certa carta debitòria ab la qual lo noble Grisogo de Centelles havia promès pagar dins cert terme al dit Tallada cent trenta florins d'or, los quals lo dit Tallada havia prestats al dit noble per reparació de una sua nau qui ere en lo port de aqueixa ciutat, encontinent fecets subastar e vendre la dita nau, e del preu de aquella satisfere e pagar al dit Tallada en los dits cent trenta florins ensemps ab les despeses per ell per la dita rahó fetes. E de aquí avant, justament fahedores totes dilacions, diffugis e consultacions cessants, segons aquestes coses e altres en les dites nostres letres dades en València, a XIII de abril proppassat, pus largament són contengudes. E jat sia les dites letres a vós sien stades presentades segons conste per carta pública de la qual nos és stada feta fe a nostra maiestat, emperò vós no havets curat de fer e complir les coses en les dites letres a vós manades, dient e allegant, que no haviets reebut letra nostra ab que us manàssem vendre e liurar la dita nau, sinó solament subastar aquella e notifficar a nostra maiestat lo preu que si trobarà, e que axí ho haviets fet, e y haviets scrit a nostra maiestat de la qual speràveu resposta, e per aquestes rahons lo dit Tallada no havia pogut cobrar fins ací la dita quantitat e despeses en no poch damnatge e perjudici seu. Perquè tornant recórrer a nostra maiestat, nos ha humilment supplicat que sobre açò, li deguéssim de saludable remey de justícia prestament provehir, a fi que ell en recobre la dita quantitat, en la qual stà quasi la sua sustància. E la qual, segons dit és, ha servit en adop e reparació de la dita nau, per tal nós vehents la dita supplicació ésser justa e consonant a rahó, responents a vostres letres e consultes, e declarants-vos sobre açò nostra intenció e voluntat, vos dehim e manam de nostra certa sciència, deliberadament e aconsellada, sots incorriment de la ira e indignació nostra, e pena de dos milia florins dels nostres coffrens aplicadors, que vistes les presents, hauda per vós verídica informació que la dita quantitat per lo dit Tallada al dit noble prestada segons dit és revera, haie servit en adop e reparació de la dita nau, encontinent de qualsevulle pecúnies a mans vostres pervengudes o de aquí avant pervenidores, com nós haiam deliberat de tenir-nos la dita nau, donets e paguets al dit Gabriel Tallada los dits cent trenta florins e les justes despeses que-s mostraran per la dita rahó haver fetes. E guardats-vos per res en açò, no metessets dupte, dilació, difficultat o consultació alguna, a fi que lo dit Tallada, per la dita rahó, no haie a venir ab clamor de aquí avant devant nostra maiestat, certicants-vos que en altra manera, tots los dans e despeses per aquesta rahó li convendrien sostenir, li farieu de vostres béns propriis integrament restituir com nós ho haiam axí de certa sciència, e deliberadament exhigint justícia provehit ésser axí fet, exequit e complit. Dada en lo nostre palau de la Aliaferia de la Ciutat de Caragoça, a deset dies del mes de octubre del any de la nativitat del nostre senyor Mil CCCC Cinquanta Nou. Rex Iohannes.

Dominus rex mandavit mihi Bernardo Andor,
ad elationem eius vicecancellarii qui hanc vidit et thesaurarus
generalis conservator et Iacobus Pauli, fisci advocatus.
Pro visa.

II

1460, gener, 10. Ciutat de Barcelona.
ARM, RP 45, f. 5r.

Al magnífich e amat conseller en Gabriel Cardona, conservador de les deu naus del tràfeh de la sal de Eviçe.

Conservador: Per dues vostres letres vist havem lo partit per vós per part de nostra cort fermat en Mallorques ab lo feel nostre Pere Pardo de la nostra nau que fou d'en Grisolgo de Sentelles, la qual aquell ab ses despeses matrà a punt fins a la vella, e hi matrà patró, havent-hi los tres quorters, e lo quart serà de nostra cort, lo qual partit per venir en nostra cort ten singularment havem haut a singular complacència, e de vós ne tenim ben servits e complaguts, e perquè de present, scrivim a nostro procurador real de Mallorques, com veureu per la còpia de aquella que serà dins la present. Axí mateix, ab la present, vós trametem la dita letra que li fem, que aquella le-y doneu e provehiscau per forma que lo dit partit haia son robut e vera efficàcia, e que les despeses que la dita nau haurà fetes, sien rebatudes e lavades de açò que lo dit procurador reebut haurà de la dita nau, tant dels bescuys e virtualles que ha fets vendre com encare de tot lo rest que reebut ne haurà. Vos pregam per çò, molt afectosament, que vós deiau obrar tant en ben fermar lo dit negoci com encara dar orde de fer bestraure del que hi serà necessari per lo dit nostre cutter, axí per sou dels tenguts de la nau com per lo cost de la sal sens messions de cambis ne de altres interessers, axí com no dubtam vós en nostra complacència ho fareu. E axí mateix, vos dihem e ab la present cometem e manam, que vós, en la dita nau, a beniplàcit del dit Pere Pardo, a vós ben vista que sia bona leyal e sufficient, e que de ella meritament se puxa fiar per scrivà, la qual prestarà, ans que entre en la dita scrivinia, sagrament en poder dels cònsols de la mar de Mallorques de dar bo just e leyal compte de tots los guanys e despeses que-s faran per la dita nau. E en açò, usareu-vos aquella vostra bona diligència com de vós confiam e havem millor haut en altres nostres afers, tremetrem-vos ab la present, totes les provisions que a vós són necessàries per lo negoci de la sal, lo qual dignament de present, havem pus acor que negoci que haiam. Per açò, quant més podem, vos pregam que en aquell entengau ab tota vostra diligència e sol·licitut, car nos porta tanta diligència que tant lo benaurant de aquell dignament pus merescha. E molt bé vos farem veure per effecte vostres serveys reportar de açò condignes remuneracions. Dada en Barchinona, a X de janer any Mil CCCCLX. Rex Iohannes.

Vidit lochumtenens thesaurarii generalis.
Vidit Petrus Torrella, conservator.
In curie p^o.
Registrata.

III

1460, gener, 15. Ciutat de Mallorca.
ARM, RP 45, f. 5v-7v.

Noverint universi quod die dominica tertia mensis ianuarii anno a nativitate domini M^oCCCCLX^o constitutus existente personaliter honorabilis Francisco Burgues milite et regente officium procurationis regie Marioricarum pro dicto nostro rege intus habitationem suam venit et comparivit coram eo magnificus Gabriel Cardona consiliarius domini regis et in presentiam honorabilis Petri Pardo militis et Ffilipi Rossell testium ad hec vocatorum presentavit eidem per me Iohannem Michaellem Metge notarium et alterum ex scribis dicti officii quandam letram regiam sigillo regio ut prima facie apparebat sigillatam et clausulam subscriptio cuiusquidem littere tenor talis est:

Al amat e fael nostre mossèn Ffrancesch Burgues,
nostre procurador real en lo Regna de Mallorques.

Lo Rey,

Procurador: Per letres del magnífich e amat conseller nostre en Gabriel Cardona, conservador de les X naus del tràffach de la sal de Eviça, som stats avisats, ell per part nostra haver contrectat aquí, ab lo faell nostre en Pere Pardo, mercader de aquexa ciutat, de la nostra nau que fonch d'en Grisoldo Centelles, la qual lo dit Pere ab ses despeses farà mostrar carena e li darà compliment de totes coses que fins a la vela mester haurà, per la qual cosa lo dit Pere haurà en aquella tres quarts, e lo quart serà de nostra cort, liurant-li vós emperò primer la dita nau ab totes ses coses íntegrament en lo primer inventari de aquella fet, contengudes e scrites, lo qual partit havem haut molt a plaer, e al dit Gabriel Cardona ho havem e reputam a singular servey, e ben accepte com ne la dita nau se vendrà per poch preu, ne-s differrà en dan e premhi de nostra cort, e segons som infformats, si diligència fos stade, tal partit ras fa hun any hauria stat ffet, que nostra cort hi hauria avensat ultra les despeses que per aquella se són fetes, e lo guany que hauria reportat dos mília florins o circa, que ara són necessaris per mostrar carena, de les quals negligències e culpes axí com ne vol la rahó provehirem, com conexereu per la presta exequció, que tal enterès per res no reportarà nostra cort, dihem-vos, per sò, ab la present e expressament, manam, que tota consulta al-legació e difficultat cessants vista la present doneu orde e fassau de la dita nau ab totes ses coses ab lo primer inventari de aquella fet contengudes e scrites al dit Pere Pardo sien entegrament en totes maneres liurades e assignades prestant primer lo dit Pere Pardo per lo valor de aquella e de quant li liurareu en poder de nostra cort sufficient e bestant ffermança, per tant vós a son degut afecta lo dit partit segons la forma que us dirà lo dit Gabriel Cardona, al qual sobre asò, amplement scrivim nostra determenade voluntat dar-li-heu, per çò, en tot aquelle ffe e creehensa, com si nós mateix vos ho deiem a bocha. E gordau-vos per en res contravenir, per quant haveu cara nostra gràcia e voleu avitar nostra indignació e ira, e la pena de quatre mília florins d'or d'Aragó a la qual sens comport algú serà la presta aregida exequció. Dada en la nostra Ciutat de Barchinona, a X de janer any MCCCCLX. Rex Iohannes.

In curie p^o.
Vidit locumtenens thesaurarii generalis.

Vidit Petrus Torrelles, conservator.
Registratam.

Qua quidem littera regia per dictum honorabilem regentem lecta recepta prius illa cum illis quibus decet reverentia et honore obtulit se per actum mandatis regiis umiliter obedire propter quod pro expeditione contentorum in dictis litteris regiis superius contentis dictus honorabili Gabriel Cardona nomine dicti domini regis contractavit de dicta nave una cum aliis rebus contentis in quodam inventario per dictum honorabilem regentem de dicta nave a Lucha Barrard olim patrono dicte navis recepto cum venerabili Petro Pardo mercatore Maioricarum ibidem presente iuxta formam mandatorum dicti domini regis intervenientequem in hiis magnifico Vitale Castelladorris milite consiliario et lochumtenens generali dicti domini regis in Regno Maioricarum cum instrumento inde facto in posse notarii antedicti sub die et anno predictis requirendo prefatum honorabili regentem quatenus incontinenti traderet possessionem realem de dicta nave una cum prenominatis rebus contentis et specificatis in dicto inventario dicto Petro Pardo quiquidem honorabilis regens audita verbali requisitione per dictum honorabilis Gabrielem Cardona sibi facta dicens super predictis quod data ydonea cautione per dictum Petrum Pardo iuxta formam mandatorum domini regis per actum se offert dare realem possessionem de dictam navi cum inventario mediante quo primitus dicta navis fuit per eum ad substandum assignata ad quam replicationem prefatus Gabriel Cardona qui super predictis negociis fidem credibilem habet a dicto domino rege ut in ipsius littera continetur respondendo dixit quod attento quod dictus Petrus Pardo suam fecit promissionem in contractu inde facto de adoptando dictam navim quod illa promissio locho cautionis habebatur curie dicti domini regis nechminus voluit et concessit dictam navim tradi absquem aliqua fideiussione et cum inventario per dictum honorabilis regentem recepto a Lucha Barrard olim patrono dicte navis dicto Petro Pardo quibus quidem actis sich factis et secutis ac dicto honorabili regenti per dictum Gabrielem Cardona sich requisitis in unu dicte littere de creença per dictum domini regem dicto Gabrieli facte ob quod visa et per lecta de dicta littera de creensa ac etiam requisitione coram dicto magnifico lochumtenens generali sibi facta per actum se obtulit mandatis dicti domini regis umiliter obedire et pro executione premissorum mandavit michi eidem notario et scribe huiusmodi officii ante dicto quatenus personaliter ad dictam navim accederem et dicto Petro Pardo in possessionem realem et actualem de dicta navi et aliis rebus in inventario contentis ponerem et sibi traderem qui vigore dicti mandati per dictum honorabilem regentem michi facti: ego eidem notarius accessi personaliter una cum dicto venerabili Petro Pardo ad dictam navim et in presentia venerabilis Petri Pardo militis Iohannis Bertran Bartholomey Miro mercatorum et Ffilipi Rossell curritoris testium ad hec vocatorum et assumptorum misi in realem possessionem eiusdem navis dictum Petrum Pardo accipiens ipsum per manum dexteravi appriendo et claudendo quandam ianuam dicte navis et inde campanam dicte navis per tractum ipsius Petri sonuit et pulsavit de quibus omnibus dum sich ut premititur fierent agerentur prefatus honorabili Petrus Pardo requisunt fieri et post premissa continuari ea omnium et singula nunch acta et gesta per me dictum notarium presentibus testibus antedictis in qua quidem possessione ac traditione dicte navis fuerunt reperte res sequentes:

Primo, lo buch de la nau ab son timó e aliau, e arbre de mijana ab ses entenas.
Item, una barcha de paveschal.
Item, un esquif.

- Item, un altre arbre tal com és.
Item, l'arbre de la mjiana tal com és, ab ses antenes.
Item, l'arbre del triquet ab ses antenes.
Item, tres ancores ab una patita de tonaiar, que són quatre.
Item, V gúmanes e mige que són en mar, ormaiades de tals com són.
Item, dos amans tal com són.
Item, una ascota alquitranada.
Item, un cap de roda.
Item, un cap d'argua en dos trossos.
Item, un tros de cap alquitranat, gorniment de treu.
Item, tres vetes de bossells.
Item, dues vetes de gornals.
Item, quatre bombardes ab X mascles, e ab ses forquetes e gonyarts de ferro.
Item, una sarabatana ab un mascle ab sa forqueta e conyart de ferro.
Item, quatre cuyrasses genovesques.
Item, quatre caps de ferro.
Item, VIII pavesos.
Item, dos dragons.
Item, tres taulatxines.
Item, sis balestes de fust, quatre de martinet e dues de torn.
Item, dos torns.
Item, un rompagol de ferro ab sa cadena.
Item, lo ruxó de la barcha ab una marre.
Item, XV rems de la barcha.
Item, un canxo del torn treu.
Item, XXIII pessés d'estany, entre escudeles e plats.
Item, sis pitxis d'estany.
Item, un pich per fer pedre de bombardar.
Item, un mal de ferro.
Item, tres buxales.
Item, sis barrills ayguaders.
Item, quatre corteroles.
Item, dues taules grans e una pauta de manjar ab quatre petges.
Item, una canada de fust.
Item, dos cavallets de fust ab sos petges de bombardar.
Item, un sep de ancora.
Item, tres caldarons ab un pallo talls com són.
Item, X lanternes tals com són, e un faro d'aram.
Item, dues gerres per tenir oli, e un ambut d'aram.
Item, dues palles de ferro e un càvech.
Item, tres verniguats.
Item, un morter de pedre.
Item, una pulige de calses nova.
Item, una trompa de asgotar ab V morters.
Item, lo guindar ab sa roda.
Item, una campana.

Item, dos migs carratells de fust plens de alquitrà.
Item, part del forniment de la tolda.
Item, una ascala d'orla.
Item, sis taules d'olm.
Item, LXXXVI bote e tonells, en lo dit nombre.
Item, un anell de ancora ab un tros de la canya.
Item, la més partida dels mantelets d'alcàsser e falques del astolat.
Item, unambut.
Item, dos caus de sentma.
Item, sis lanses largues ab ferros e menys de ferros.
Item, una pastera de fust.
Item, V aspes e un arguanell de la barcha.
Item, un barrill de pólvora.
Item, quatre pilotes de plom per la serabatana.
Item, un treu nou ab son guarniment de canamàs solanda doble.
Item, un altre treu vell sens guarniment.
Item, un triquet cayre de cotó de la gàbia.
Item, un treu patit ab son guarniment qui-s diu ésser d'en Bellviure.
Item, una boneta de cotó ab son guarniment.
Item, la vela de la mijana ab son gorniment de cotó.
Item, la vela de la barcha ab son gorniment de cotó.
Item, dues bonetes en sinch trossos ab llur gorniment.
Item, una astora d'espart.
Item, dues gúmanes alquitránades.
Item, quatre tales de bossells ab tres amans.
Item, dues astuffes de gimudar.
Item, la més part del talam del arbre maior.
Item, set vetes de bossells e de gornals, e sinch altres trossos de vetes.
Item, dos capons plens de passadors de balesta de torn.
Item, XVI cuyrasses, entre bones e dolentes.
Item, XVI parells e mig de gossets de cuyrasses.
Item, una caixa de passadors de matzem genovesch.
Item, XXXVII balestes de fust e tres tales.
Item, quatre balestes e un taler.
Item, XXI cap de ferro d'armar.
Item, dos arnesos blanchs en pessés.
Item, sis caxons plens de passadors de matzem genovesch.
Item, XV pessés de arnès blanch de cama e de bras.
Item, XXXIII pavesos de fust.
Item, quatre bombardes, entre grans e poques ab nou mascles. Item, dues sarabatanes ab tretze mascles. Item, quatre forquetes ab sos pernès. Item, VIII° gonyarts de ferro ab un mang de calafat. Item, una correge de timó sens guyot. Item, altre correge de timó. Item, mige correge ab son guyot. Item, altre correge. Item, dos caldarons d'aram ab sos palons. Item, set pichs per fer pedra de bombardia. Item, vuyt martinets de balesta. Item, dos mails. Item, un pern de gorniment de bombardia. Item, LXXXVII cansayes de fer corda de balesta. Item, un caxó ab claus vells. Item, sinch barrines largues. Item, XVII barrines primes. Item,

MIQUEL QUES I PERELLÓ

una romana ab son piló genovescha. Item, XII estreps de balesta enfillats. Item, un parpal gros de ferro. Item, una serra de trossaiar. Item, ganxos de ferro. Item, un mal de ferro e un march. Item, una romaneta ab son piló genovescha. Item, XXXVIII claus de balesta de ferro. Item, tres cofes de farramenta vela. Item, XXX estreps de balesta de ferro. Item, una massa de ferro. Item, un pern de calses. Item, VIII° perns de ferro e una clavera e un ferro de mola de berber. Item, sis faxos de passadors qui eren dins una caxa. Item, V torns de balesta ab les croates. Item, dos caldarons sclafats plens de farramenta. Item, deu gerres buydes. Item, una barraguà de la dita nau ab barres grogues e vermelles, lo qual fon liurat al dit an Pere Pardo, per lo honorable an Gaspar Martí, lochtinent de procurador real, per virtut de una letra real dada en la villa de Ffragua, a XIII de setembre any MCCCCLX. E lo qual, lo dit en Pardo reebé XXVIII de març any MCCCCLXI.

IV

1460, març, 7. Ciutat de Daroca.
ARM, RP 45, f. 14v.

Al amat e feel nostre en
Pere Pardo, mercader de Mallorques.

Lo Rey,

En Pere Pardo: Per letres del amat nostre en Gabriel Cardona som avisats del partit ab vós contractat de la nau nostra aquí a Mallorques, e és apuntat entre vosaltres, que per nós vos haie ésser significat dins un mes si serem contents del dit partit. Nós, sobre açò, scrivim a nostre procurador real de Mallorques, per lo qual vos serà feta la resposta e declarada nostra voluntat. La qual resposta, axí com per ell vos serà dita, la haureu per certa tant com si per letra nostra feta vos fos. Dada en la Ciutat de Darocha, a VII dies del mes de març del any MCCCCLX. Rex Iohannes.

In Curie p^o.
Registrata.

V

1460, juny, 4. Ciutat de Mallorca.
ARM, RP 45, f. 15r.

E après, dimecres que comptavem, quatre de juny MCCCCLX demunt dit, instant e requirent lo dit honorable en Pere Pardo al honorable mossèn Ffrancesch Burgues, cavaller e regent lo dit offici de la procuració real de Mallorques per lo senyor rey, estant en lo dit offici de la procuració real dihent lo dit en Pere Pardo que li plagués donar resposta si lo contracte de la nau fet entre aquell e lo honorable en Gabriell de Cardona per part del dit senyor rey si passaria avant o no, com la dita nau estigués a son càrrech, risch e perill, lo qual honorable regent hoyda la verbal requesta ésser justa e consonant a rahó per virtut de la demunt dita letra real a ell donada per lo dit senyor rey en presència del honorable mossèn Thomàs Thomàs, cavaller, e dels discrets en Pere Joffre e Jachme Yvanyes, notaris, manà e dix a mi, Miquel Metge, notari, altre dels scrivans dels dit offici, que continuàs la resposta al peu de la dita letra de la tenor següent: Çò és, que com per

ell sia estat diligentment sercat ab algunes persones, que li és estat ben vist si millor partit se poguera trobar de la dita nau a utilitat de la cort de la dit senyor rey, que no lo partit fet per an Gabriel de Cardona. E axí mateix, vist los adobs que·ll dit Pere Pardo ha fets en la dita nau per lo dit en Gabriel de Cardona, tant en redonir e preparar-se en mostrar carena a la dita nau quant encara en exerciar e metre a punt aquella, que ell ha per bo e profitós a la cort del dit senyor, lo partit fet de la dita nau per lo dit en Gabriel de Cardona ab lo dit en Pere Pardo, e aquesta es la resposta la qual fa al dit en Pere Pardo en nom e per part del dit senyor rey, jurant emperò an Joan Giger, scrivà de la dita nau, en poder dels honorables cònsols de la mar, de bé e lealment haver-se en lo dit seu ofici, e segons en dita letra real és contengut. Les quals coses instat e requirent lo dit honorable en Pere Pardo. Foren fetes los dits die, loch e any damunt dits, presents vós dits testimonis per memòria en esdevenidor.

VI

1460, agost, 8. Ciutat de Barcelona.

ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3423, f. 165r-165v.

En Johan et c. Al amat conseller, e regent l'offici de la procuració reyal del Regne de Mallorques mossèn Francesch Burgues, cavaller, salut e dilecció: Recorde'ns ab altres letres nostres dades en lo nostre Palau de la Aliafferia de la Ciutat de Caragoça, a XVII dies del mes de octubre proppassat, haver-vos manat, que hauda per vós verídica informació que aquells cent trenta florins d'or, los quals ab certa carta debitòria lo noble en Grisogo de Centelles havia promès pagar dins cert terme al feel nostre en Gabriel Tallada, mercader, qui·ls hi havia prestats per reparació de una nau del dit noble que era en lo port de la Ciutat de Mallorques, hagués servit en adob e reparació de la dita nau, encontinent de qualsevol peccúnies a mans vostres pervengudes o pervenidores, los dits cent trenta florins e les iustes despeses que·s mostrassen per la dita rahó haver fetes, donassets e pagassats al dit Gabriel Tallada. Com nós haguéssim delliberat de retenir-nos la dita nau, segons aquestes coses e moltes altres en les dites nostres letres pus largament són contengudes, en virtut de les quals, segons per humil exposició a nostra maiestat feta per lo dit Gabriel Tallada, e per certs actes autèntichs daquen exhibits, havem entès, vós hauriets rebuda sobre les dites coses informació, e fet cert procés. E après hauriets provehit e declarat la dita quantitat deure ésser pagada al dit Gabriel tallada, donant emperò aquell dit Gabriel fermança de restituhir la dita quantitat tota hora e quant seria request. E encara que dins spay de sis mesos del die que fusta hi hauria per partir en les parts de Catalunya en avant comptadors, hagués mostrat a nostra maiestat o a nostre vicecanceller, o a qui ell cometria e volria los dits actes e testimonis, e dins aquell temps hagués letra nostra en la forma e manera en la dita declaració contengudes, per vigor de la qual declaració ell, dit Gabriel Tallada hauria realment reebuts los dits cent trenta florins, supplicant-nos humilment, que la dita letra li volguessem consentir, e en altra manera de breu e oportú remey de iustícia degudament provehir. Perquè nós vehents la dita supplicació ésser justa e consonant a rahó, attesos maiorment los dits actes informació e declaració los quals havem fets diligentment veure e regonèxer ab tenor de les presents, havents per ben pagada la dita quantitat dels dits cent trenta florins, vos dehim e manam de nostra certa sciència e expressament, que vistes les presents, cancellets e anullets, o cancellar e anular facats al dit Gabriel Tallada, e a la fermança per ell donada, la obligació e seguretat per ells per la dita rahó prestada, axí com

nós ab les presents cancellam e anul·lam, e per cancellada e nulla haver volem, manants ab les presents, al mestre racional de la nostra cort e a altre qualsevol de vós compte hoydor, que en lo retriment de vostre compte, posant vós en data la dita quantitat, e cobrant les letres dessus mencionades e àpoques oportunes ab les presents, la dita quantitat vós rebeu e admeteu en compte tots dubte e difficultat cessants. Dada en Barchinona, a vuyt dies d'agost en l'any de la nativitat de nostre senyor MCCCCLX. Pagès, vicecancellarius. Rex Iohannes.

Bernardus Andor mandato registro facta per vicecancellarius visum per locumtenens thesaurarium generalis Petrus Torrelles, conservatorem et Iacobum Pauli.
Pro visa.

VII

1460, setembre, 13. Vila de Fraga.
ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3425, f. 6v.

Lo Rey,

Procurador real magnífich e amat conseller nostre: Bé creem no ignoreu com la quarta part de la nau que ha feta adobar l'amat nostre en Pere Pardo, és nostra, e per çò, com de present deu partir e prendre son viage, és nostra voluntat que en lo partit, nolieiamnt o altres guanys de aquella, e de açò que de aquella se deu dispondre de la dita quarta part, lo dit en Pere Pardo haia de conferir ab vós. E de tot çò que per vosaltres dos serà fet e dispost en la dita nau, nós ho haurem per ferm e agradable. Axí mateix, volem he us manam, que per vós li sia anomenat un scrivà per la dita nau qui faça e tinga comptes, e faça tots actes que a scrivà de nau deu fer es pertanyen, e que sia persona bona e feel segons se pertany en tals actes. Manant-vos, no res menys, que al dit Pere Pardo doneu lo barragà de la gàbia de la dita nau, lo qual de present és en vostre poder. E en tot açò no haia falla com aquesta sia nostra intenció e voluntat. Dada en la nostra vila de Fraga, a XIII dies de setembre del any Mil CCCCLX. Rex Iohannes.

Al magnífich e amat conseller nostre
mossèn Francesch Burgues, cavaller,
Procurador real del Regne de Mallorca
o a son Loctinent.

Dominus rex mandavit mihi Iohanni Navarro,
visa per Ludovicum de Vich, pro
Thesaurarius et conservatore.

VIII

1460, octubre, 8. Vila de Fraga.
ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3425, f. 7r.

Lo Rey,

Loctinent magnífich e amat conseller nostre: Entès havem que certa causa e qüestió se traita davant vós, e cert vostra entre los amats nostres Pere Pardo, mercader, ciutadà de la Ciutat de Mallorca, agent de una part, e en Loys de Sanctàngel, mercader de la Ciutat de València, de la part altra, en lo qual negoci se diu vós és stada presentada una provisió de nostra cort e manada, obstant la qual no podeu expedir la justícia de aquest negoci. E com nostra voluntat sia no donar loch a sobresehiments ne altres provisions empachants o perturbants la exequció de la justícia, e siam supplicats per part del dit Pere Pardo, lo qual deu partir ab una nau nostra a certes parts per nós a aquell manades e ordenades. Per tant, vos dehim e manam axí stretament com podem, que de continent, sens alguna altra dilació e consultació, li spatches la justícia de la dita causa no contrastants qualsevol letres o provisions en contrari fetes, o empachants la decisió de la dita causa e justícia de les dites parts. En açò no façats lo contrari en alguna manera, si us desijau servir e complaure com aquesta sia nostra voluntat. De Fraga, a VIII de octubre del any Mil CCCCLX. Rex Iohannes.

Al magnífich amat conseller e loctinent
general nostre en la Ciutat e Regne de
Mallorques mossèn Vidal Castellà d'Orís
e de Blanes.

Dominus rex mandavit mihi
Ioanni Navarro.
Pro visa.

UNS GOIGS SISCENTISTES MANUSCRITS DEDICATS A NOSTRA SENYORA DEL PUIG DE CONSOLACIÓ DE SANTANYÍ

August Darder Moll

Universitat de les Illes Balears

Resum: La finalitat d'aquest escrit és presentar uns goigs dedicats a la Mare de Déu de Consolació de Santanyí que han romàs desconeguts. Es troben a un manuscrit del segle XVII que es conserva al monestir de Montserrat. Donem importància a aquesta composició perquè no es coneixen goigs de la zona de Santanyí anteriors al segle XX. Per tal com són manuscrits, no presenten les característiques pròpies dels impresos, però el títol és ben clar: *Goigs de Nostra Senyora del Puig de Consolació*.

Paraules clau: goigs, Santanyí, Consolació.

Abstract: The aim of this article is to present some «goigs» in honour of the Virgin of Consolació in Santanyí that have remained unknown. They can be found in a manuscript of the seventeenth century that is kept in the monastery of Montserrat. We think that this composition is important because no «goigs» from the area of Santanyí are known previous to the twentieth century. As they are manuscript, they don't have the features of the printed ones, but the title is pretty clear: *Goigs de Nostra Senyora del Puig de Consolació*.

Key words: goigs, Santanyí, Consolació.

Rebut el 28 de març. Acceptat el 25 de novembre de 2019.

Abreviatures: AM = Biblioteca de l'Abadia de Montserrat.

Introducció: els goigs a Santanyí

Per avaluar l'estat de la qüestió pel que fa als goigs santanyiners hem partit de tres treballs publicats per Miquel Pons,¹ que ens diu el següent: *La història dels goigs a Santanyí és relativament moderna si bé es pot dir que no hi ha cap població del terme que no tenguí un o dos goigs. S'ha de doldre no tenir cap exemplar amb l'orla i gravat de fusta d'importants col·leccions com la Guasp, de Palma.*² També ens assabenta que [a] *l'Arxiu Bernat Vidal i Tomàs hi ha d'haver dues cartes de Bover interessant-se per uns goigs antics de Consolació. És la solitària notícia i mai per mai s'han pogut localitzar els goigs sol·licitats pel curiós Bover, ni a les millors col·leccions de Mallorca.*³ Pons acaba els articles de 1989 i 1991 enumerant els goigs santanyiners de què hi ha constància; el llistat més complet és el més tardà perquè precisament l'article dona notícia de la recent publicació dels goigs de sant Andreu Apòstol. Les dates de les composicions abasten des de 1936 fins al 1991, amb un total d'onze goigs dedicats a diferents temples del terme de Santanyí, tres d'ells a Consolació.⁴ A les *Notes històriques*, Pons aclareix que [t]ota l'entrega per localitzar uns goigs més antics ha estat frustrada.⁵

Els goigs del manuscrit de Montserrat

Ja hem dit que porten el títol de *Goigs de Nostra Senyora del Puig de Consolació*; no es menciona cap localitat concreta, però el contingut ens permet identificar el santuari de Santanyí, com veurem. Aquest manuscrit és el número 86 del fons Aiamans que es troba a Montserrat⁶ i consisteix en un conjunt heterogeni de poesies, tant en català com

1 PONS, M.: "Els goigs a Santanyí", *Estudis Baleàrics*, 32, 1989, p. 53-55, també publicat a *Dies i Coses*, 16, 1990, p. 8-9. [en xarxa] <http://ibdigital.uib.es/greenstone/collect/premsaForanaMallorca/import/Dies_i_Coses/1990/Dies_i_Coses_1990_mes02_03_n0016.pdf> [consulta: 27/12/2017]. Un segon treball és PONS, M.: "Goigs a Sant Andreu Apòstol, patró de la vila de Santanyí", *Felanitx. Setmanari d'interessos locals*, 2.776, 1991, p. 11. [en xarxa] <http://ibdigital.uib.cat/greenstone/collect/premsaForanaMallorca/index/assoc/Felanitx/_1991_me/s12_n2776.dir/Felanitx_1991_mes12_n2776.pdf> [consulta: 27/12/2017]. Finalment, hem consultat PONS, M.: *Notes històriques sobre el santuari de Consolació de Santanyí*, Santanyí, 1994, resum de la història del santuari en forma de prospecte, sense numerar.

2 PONS, M.: "Els goigs...", p. 53.

3 PONS, M.: "Els goigs...", p. 53; VIDAL, B.: *Consolació. Recull de documents i notícies sobre el santuari de Santanyí*, Palma, 1971, p. 86 (hi ha una edició de 1949) fa referència a una carta que es troba en el seu poder, dirigida a Bernat Escalles, en la qual Bover demanava informació sobre goigs.

4 PONS, M.: "Goigs a Sant Andreu...", p. 11; els que estan dedicats al santuari són: *Goigs a honra de la Mare de Déu de Consolació que se venera en el Puig de Consolació de la vila de Santanyí*. 1936. Lletre de Maria Esteva i Magdalena Llompard. Música de Francesc Esteva. Palma. Tip. Guasp (PONS, M.: "Goigs a Sant Andreu...", p. 11); d'aquesta composició Roig i Montserrat (ROIG i MONTSERRAT, J.: *Els goigs dels poetes insulars de la Renaixença ençà*, Tarragona, 1994, p. 57) n'esmenta dues edicions més: Condor-Felanitx [sic]. 1943; Alfa Zavellà 17. 1959. També fou inclosa a VIDAL, B.: *Consolació. Recull...* (ROIG i MONTSERRAT, J.: *Els goigs...*, p. 57); *Goigs a la retrobada Mare de Déu de Consolació venerada en el seu santuari de Santanyí*. 1975. Lletre de Joan Roig i Montserrat. Música de Rafel Subirachs; *Goigs a la imatge retrobada de la Mare de Déu de Consolació*. 1986. Lletre de Llorenç Moyà Gilabert de la Portella. Música d'Antoni Riera i Estarelles (PONS, M.: "Goigs a Sant Andreu...", p. 11). A aquest llistat hi podem afegir els goigs que escrigué Rafael Horrach Llabrés: HORRACH, R.: "Goigs de la Mare de Déu de Consolació", *Consolació*, Santanyí, 1989, p. 57-58; es tracta només dels versos, ja que no tenen el format amb orla, figura, etc. Aquesta composició apareix esmentada a ROIG i MONTSERRAT, J.: *Els goigs...*, p. 69.

5 PONS, M.: *Notes històriques...*, s. n.

6 AM, fons Aiamans, manuscrit 86. [es pot consultar en xarxa]. <http://www.cervantesvirtual.com/portales/abadia_montserrat/obra-visor-din/poesies-manuscrit-0/html/> [consulta: 22/10/2016].

En donen algunes referències OLIVAR, A.: *Catàleg dels manuscrits de la Biblioteca del Monestir de Montserrat*,

en castellà, de forma i temàtica diversa. Una d'aquestes composicions està signada pel poeta Rafael Bover, i part de les altres li ha estat atribuïda. Joaquim Maria Bover tingué un paper destacat en la interpretació d'aquest conjunt poètic.⁷ Pel que fa al tema que ens interessa aquí, el dels goigs, hem d'assenyalar que Bover va donar dues versions diferents sobre el lloc concret al qual estaven dedicats; a la biblioteca Lluís Alemany de Palma s'hi conserva una carpeta amb papers manuscrits i alguns impresos⁸ destinats a l'elaboració de la *Biblioteca de escritores baleares* (1868), obra que aparegué pòstuma. Entre aquests documents hi ha, amb lletra de J. M. Bover, una sèrie de poemes que apareixen al manuscrit de Montserrat i una breu biografia de Rafael Bover, a qui el primer atribueix l'autoria de les composicions esmentades. Sobre la de Consolació diu el següent:

Entre ellos [els poemes] se encuentran unos gozos á la virgen de consolación, y esto nos hacía sospechar si su autor sería natural de Villafranca, en donde está muy extendido el apellido Bovér, y no muy distante de aquella población existe el santuario de consolacion de la villa de San Juan; pero despues de leídos nos convencimos de que Bover cantó los gozos á la virgen de consolación de Santañy, porque en ellos se habla de S.^{to} Domingo, San Roque y Sta Escolastica que se veneran en la misma hermita.

Estem d'acord amb aquesta afirmació, ja que, tal com diu Bover, els sants que s'esmenten als goigs ens permeten identificar el santuari santanyiner. Però a la *Biblioteca* la informació ha canviat, per motius que desconeixem; sobre les composicions del manuscrit dedicades a santuaris (a part de la que ens ocupa, hi ha quatre versos amb el títol *Cobles de Nostra Senyora de Sant Salvador*) ens diu: *hay [...] [entre les poesies] gozos á varias imágenes, particularmente á las de la virgen que se veneran en los santuarios de los montes de Petra y de Porreres.*⁹ No diu res de Santanyí ni hi ha cap referència a Sant Salvador; i no cal dir que al manuscrit de Montserrat no hi ha cap composició que faci referència a Petra o a Porreres. Hem de tenir en compte que J. M. Bover morí el 1865 i la *Biblioteca* aparegué, com ja hem assenyalat més amunt, tres anys més tard, gràcies a les gestions d'alguns amics del finat; en tot cas, això no explica el canvi que hem assenyalat.

Transcripció

Per tal d'oferir un text que resulti de lectura còmoda hi hem introduït una sèrie de canvis, majoritàriament ortogràfics, per adequar-lo a les normes actuals. Hem procurat, en tot moment, respectar la fonètica, de manera que les modificacions no suposin cap canvi a nivell de pronúncia.

Una primera passa ha estat la numeració dels versos. Dins el text pròpiament dit, hem separat els mots quan era necessari, introduït apòstrofs, accents i guionets i hem desenvolupat les abreviatures i normalitzat les majúscules; pel que fa al vocalisme, hem

Monestir de Montserrat, 1977, p. 18 i BRUGUERA, J.: "Manuscrits catalans del fons d'Ayamans de la biblioteca de Montserrat", *Randa. Llengua i cultura a les Balears*, 5, 1977, p. 117-135.

⁷ Vegeu, per a aquest punt, BOVER, J.M.: *Biblioteca de escritores baleares*, I, Palma, 1868, s. v. Bover (Rafael). [Facsimil València, 1975].

⁸ BOVER, J.M.: [Recopilació de dades i documents per a l'obra *Biblioteca de Escritores Baleares*] [Manuscrit i imprès] [Palma, ca. 1850/1860] ca. 70 documents. Biblioteca Lluís Alemany, Consell de Mallorca. Tot i que els papers sobre Rafael Bover porten número, el conjunt dels documents no està numerat de manera homogènia i desconeixem la seqüència a la qual pertanyen les pàgines sobre Bover; en total són 16 plecets numerats de l'1 al 17 –falta el 7–, amb números de pàgina (quatre per cada plec) 215-238, 243-260, 273-295.

⁹ BOVER, J.M.: *Escritores...*, I, s. v. Bover (Rafael).

substituint les “a” i “e” neutres quan pertocava; el consonantisme ha estat més complex, ja que presenta més diferències amb l’actual: la sibilant sorda al manuscrit apareix sovint representada per “ç”, que hem transcrit “c” o “s” segons els casos; també hi surt com “s” en mots que actualment porten “c”; finalment, hem trobat una “s” intervocàlica que havia de ser “ss”; la sibilant sonora, en canvi, sol ser representada per “z”, que hem substituït per la corresponent “s” simple; per a representar la sibilant palatal, hem escrit “ix” en lloc de “x”. La nasal palatal, representada per “ñ”, l’hem transcrit “ny”; hi ha bastants de mots que acaben en “-tio”, que hem passat a “-ció”, com “devotio” > “devoció”. La preposició “ab” l’hem transcrit “amb”, i l’hem substituïda per “en” en el següent cas: *venimhi tots confesats / ab devota processo* (vv. 39-40). Sovint la “v” apareix representada per “u”, cosa que hem corregit; hem simplificat la “f” en alguns casos que apareix escrita doble, com en “affligits”; hem posat “h” als mots que actualment en porten, i també hem canviat la conjunció “y” per “i”. Quan hi ha elisions que no afecten la pronúncia hem afegit, entre claudàtors, la vocal que mancava. En alguns casos hem canviat “j” per “g”; finalment, hem corregit alguna paraula concreta, com “sanct”, que hem escrit sense “c”.

Els Goigs de Nostra Senyora del Puig de Consolació

Es troben als fulls 34v-36r i diuen així:

Goigs de Nostra Senyora del Puig de Consolació

Amb molt gran devoció
sou, Maria, visitada
i amb tants sants¹⁰ alabada
al puig de Consolació.

Cob.

5 Invocant a vós, Senyora,
venen tots los affligits,
de sos pecats peneditis,
vós los sou consoladora.

El malalt cobra salut,
10 el coixo son caminar,
el cego porer mirar
i cada qual lo perdut.

Cob.

També mateix los febreros,
sant Domingo invocant,
15 amb veus altes van cantant
dos mil motets sonerosos,
donant glòria al Senyor
de ser tal casa fundada,
amb Domingo venerada,

¹⁰ Mot afegit posteriorment amb la forma “sts”.

20 qui [e]ns patrocina amb amor.

Cob.

Sant Roc benaventurat
ací se ve a venerar,
vingam-lo a visitar,
puix que bé ha procurat,
25 invocant lo seu sant nom,
en est poble ser guardats
de no haver-hi empestats
encenent-se tot lo món.

Cob.

Los metges celestials
30 també hi són molt festetjats
de los malalts, qui nafrats
venen de diversos mals
a esta casa sagrada,
medicina celestial,
35 i cada qual a son mal
cura se n'ha aportada.

Cob.

Amb molt gran devoció,
en tenir los cels tancats,
venim-hi tots confessats,
40 en devota processó,
a la intercessió
d'Escolàstica bendita,
perquè l'aigua nos visite
i ces nostra aflicció.

Cob.

45 Puix siam devots, germans,
d'esta casa de Maria,
per[què] qui d'ella confia
troba remei a sos mals,
consolació afligits
50 i los malalts medicina,
la pesta cura divina
i aigua per los camps trists.

Finis

Les característiques formals de la composició són les següents: consta d'una tornada de quatre versos i de sis estrofes de vuit versos, amb rima creuada en tots els casos; els versos són heptasil·labs. Les estrofes no tenen retronxa, i aquest punt els distingeix de l'estructura més habitual dels goigs, tot i que no és un fet aliè a aquest tipus de composicions.¹¹ No hi ha cap oració o *oremus* al final del poema. Pel que fa al contingut, veiem que hi surten santa Escolàstica, sant Roc, sant Domingo –que ja mencionava J. M. Bover, com hem vist– i els sants Metges; són aquests indicis els que ens assabenten que es tracta de Consolació de Santanyí. A part d'aquests sants, Vidal¹² esmenta també –especificant que són més modernes– les devocions a sant Ramon Nonat i santa Llúcia, dels quals hi ha uns quadres que els representen; igualment, menciona un sant Josep portat allí el 1913.¹³ És estrany, però Munar¹⁴ no diu res d'aquests tres darrers sants; en canvi, esmenta la presència d'un crucifix.¹⁵

Una observació que hem de fer sobre el contingut és aquesta referència a diversos sants, que no és comuna als goigs; normalment tot el text està dedicat a un de sol, i si són més apareixen tots al títol, a menys que tinguin una importància secundària dins la història del sant al qual van dedicats els versos. En el cas que ens ocupa, l'espai destinat a cada un –una estrofa– no permet contar detalls de la seva vida, contràriament al que se sol fer a gran part dels goigs, i el poema es limita a explicar les virtuts que pot atorgar cada un d'ells, aspecte també habitual en aquestes composicions;¹⁶ l'espai dedicat a la Mare de Déu és una mica més llarg. Els primers quatre versos van dirigits a ella, juntament amb una referència als sants que l'acompanyen (v. 3); la segona estrofa també està dedicada a la Mare de Déu, i s'hi enumera la gent que la visita per obtenir el seu ajut: els pecadors i els malalts. La tercera estrofa parla de sant Domingo, a qui visiten els febreros, que canten motets donant gràcies al Senyor per l'existència del santuari amb aquest sant. La quarta estrofa està dedicada a sant Roc, que protegeix la vila de la pesta, encara que la resta del

11 La retronxa pot constar de dos versos, d'un de sol o, simplement, no existir, com es pot constatar a BATLLE, J.B.: *Los goigs a Catalunya. Breus consideracions sobre son origen y sa influencia en la poesia mística popular. Acompanyan a aquesta obra cent facsimils reproduïts de goigs del segle XVII*, Barcelona, 1924; que sigui de dos versos és el més habitual, però hem pogut veure goigs amb retronxa d'un vers, com les *Cobles del gloriós Apòstol Sanct Barthomeu* (BATLLE, J.B.: *Los goigs...*, p. 30) o els *Goigs del Gloriós sanct Franch Carmelità* (BATLLE, J.B.: *Los goigs...*, p. 56); amb variacions al primer dels dos versos de la retronxa –fan servir dues variants–, com és el cas de les *Cobles en alabansa del Gloriós y Benaventurat Bisbe Sant Marsal* (BATLLE, J.B.: *Los goigs...*, p. 35) o els *Goigs del Gloriós y Benaventurat Martyr Sant Christofol* (BATLLE, J.B.: *Los goigs...*, p. 43); també hem vist un cas en què només hi ha un vers de retronxa però canvia en dues estrofes, mantenint constant el final de vers («Verge Del Tura»), tot i que a la resta de la composició el vers no canvia: són *Los Goigs de la Santíssima, y Puríssima Verge Maria DelTura [sic], Aduocada, y Protectora de la vila de Olot* (BATLLE, J.B.: *Los goigs...*, p. 58); sense retronxa trobem el *Verdadero retrato de la Esposa de la Cruz* (BATLLE, J.B.: *Los goigs...*, p. 83) i els *Elogios de la milagrosissima Imagen de Maria Santissima de la Merced, Patrona de Barcelona. Quintillas* (BATLLE, J.B.: *Los goigs...*, p. 89). Pel que podem veure en aquests exemples, la variació més gran respecte de l'estructura tradicional dels goigs es dona en alguns que estan escrits en castellà, i també veiem que als darrers canvia l'estrofa (quintillas).

12 VIDAL, B.: *Consolació. Recull de documents...*, p. 88.

13 VIDAL, B.: *Consolació. Recull de documents...*, p. 39.

14 MUNAR, G.: *Los santuarios marianos de Mallorca*, Palma, 1968, p. 208-221.

15 MUNAR, G.: *Los santuarios...*, p. 221.

16 BLASCO, R.; VALOR, E.: *Goigs valencians. Segles XIV al XX*, València, 1974, p. 17.

món la pateixi.¹⁷ La cinquena parla de sant Cosme i sant Damià, dels quals no diu el nom; es limita a referir-s'hi com a “metges celestials”, i explica com els malalts els demanen remei i l'obtenen. La sisena fa menció de santa Escolàstica i de les processons que els habitants de la regió fan per demanar-li ajuda quan és necessari que plougui. La darrera estrofa està dedicada a la Mare de Déu i és una recopilació dels diferents remeis que hom espera obtenir dels diversos sants: consolació pels afligits (v. 49), medicina pels malalts (v. 50), protecció contra la pesta (v. 51) i aigua pels camps (v. 52).

Com podem veure, la major part dels beneficis que aporten la Mare de Déu i els sants de Consolació –a partir del que diuen els goigs– estan relacionats amb la salut; hem d'exceptuar el cas de santa Escolàstica, la presència de la qual queda justificada per l'escassetat de pluges que pateix la zona de Santanyí.¹⁸ L'àmbit medicinal tal com apareix a les composicions gogístiques ha estat analitzat per Josep Martí,¹⁹ que assenyala la importància de l'element impetratori al costat del laudatori, essent aquest darrer una característica definidora dels goigs.²⁰ Segons aquest autor,

L'element impetratiu basat en precis de tipus material així com l'element local (o sigui, la inclusió en el text de descripcions geogràfiques, històriques o llegendàries relatives a una localitat concreta i l'enumeració de les seves necessitats [sic] particulars) es manifesten sobretot en aquells goigs que pertanyen a l'època de màxima popularització del fenomen [sic] gogístic, fet que s'inicia al llarg del segle XVIII i XIX.²¹

Podem veure que a la composició que comentem el lloc geogràfic queda establert gràcies al títol i als sants que s'esmenten, però en cap moment hi ha el nom de Santanyí o alguna altra referència geogràfica explícita. La relació dels beneficis atorgats pels diferents sants o la Mare de Déu és massa general com perquè tal identificació es doni.

Diríem que els nostres goigs presenten una jerarquia entre la Mare de Déu, d'una banda, i els sants, de l'altra. Cenyint-nos estrictament al text, aquesta distribució es manifesta en què Maria sembla poder atorgar els mateixos favors que cada un dels sants que es troben

17 A la Societat Arqueològica Lul·liana existeix una còpia del manuscrit de Montserrat que pertangué a Gabriel Llabrés i Quintana; està composta per plecs de 4 pàgines, i als plecs 8-9, pàg. 4 del primer i 1-3 del segon, hi ha els Goigs. A la pàgina 1 del plec 9, amb motiu d'aquests darrers versos, hi ha una nota al peu que diu: *De este dato se deduce que los Gozos fueron compuestos por los años 1652-1653, pues se refiere sin duda á la horrorosa epidemia que por aquel entonces azotaba á esta isla, epidemia de la cual se libraron, como es sabido, muy pocos pueblos, habiéndole cabido tal dicha á la villa de Pollensa.* - Mir. No entenem perquè esmenta Pollença; sabem que el poema tracta del puig que es troba al terme de Santanyí, població a la qual es pot aplicar igualment la referència a la pesta, ja que, segons la GEM, a Mallorca [m]oriren de pesta [...] unes 14.000 o 15.000 persones, de les quals 9.000 pertanyien a la capital. Inca i Sóller foren també molt afectades. A Alaró, Petra, Selva i Sineu hi hagué més d'un centenar de morts, mentre que altres viles foren lleugerament afectades o sortiren indemnes de les repercussions del contagi, com Alcúdia, Artà, Campos, Deià, Escorca, Esporles, Manacor, Montuiri, Porreres, Puigpunyent, Santanyí i Sant Joan (Gran Enciclopèdia de Mallorca, XIII, s. v. pesta. 1989-1991. Promomallorca Edicions). Si a la composició hi ha realment una referència a aquesta epidèmia, es tractaria del tribut secular, producte de la circumstància històrica en què han estat concebuts que apareix als goigs en general (vegeu BLASCO, R.; VALOR, E.: *Goigs valencians. Segles...*, p. 19).

18 MUNAR, G.: *Los santuarios...*, p. 208, 212; ROSSELLÓ, R.: *Santa Maria de Consolació. Notes històriques*, extret de “Festes de sant Jaume”, Santanyí, 1982, s. n.

19 MARTÍ, J.: “Medicina popular religiosa a través dels Goigs”, *Arxiu d'Etnografia de Catalunya. Revista d'Antropologia Social*, 7, 1989, p. 172-203. [en xarxa] <<https://revistes.urv.cat/index.php/aec/issue/view/73>> [consulta: 14/10/2018].

20 MARTÍ, J.: “Medicina popular...”, p. 173.

21 MARTÍ, J.: “Medicina popular...”, p. 201.

al puig amb ella; a la segona estrofa es veu clarament:

*Invocant a vós, Senyora,
venen tots los afligits,
de sos pecats penedits,
vós los sou consoladora.
El malalt cobra salut,
el coixo son caminar,
el cego porer mirar
i cada qual lo perdut (vv. 5-12).*

Igualment a l'estrofa final:

*Puix siam devots, germans,
d'esta casa de Maria,
per qui d'ella confia
troba remei a sos mals,
consolació afligits
i los malalts medicina,
la pesta cura divina
i aigua per los camps trists (vv. 45-52).*

En canvi, cada sant té unes qualitats pròpies per les quals és venerat. Segons el que acabem de dir, la Mare de Déu de Consolació presenta unes atribucions àmplies que són comunes als sants que han esdevingut patrons d'un lloc;²² però també és cert que es tracta de la Mare de Déu, i que, com a tal, a la jerarquia celestial es troba per sobre dels sants.

Martí esmenta dues vies principals mitjançant les quals els sants poden esdevenir guaridors de malalties: a) exerciren de metges en vida, com sant Cosme i sant Damià;²³ b) estan especialment capacitats per guarir els mals que ells van patir.²⁴ A la nostra composició en tenim de les dues classes, ja que precisament hi ha els sants Metges. Martí subratlla l'impacte que per a una col·lectivitat té el fet de situar un miracle que un sant hagi realitzat al lloc on se'l venera, ja que així l'acció guanya en credibilitat.²⁵ Ja hem vist que els goigs que analitzem atribueixen a sant Roc el fet que la pesta no afectés la zona (vv. 21-28).

Per obtenir l'ajut celestial és necessari rendir el culte pertinent als sants, així com agrair els beneficis que han concedit. El prec és indispensable.²⁶ Trobem referències a aquestes activitats tot al llarg dels goigs de Consolació: *Invocant a vós, Senyora* (v. 5), *sant Domingo invocant* (v. 14), *invocant lo seu sant nom* (v. 25) –en relació amb aquest exemple concret, hem d'assenyalar que, segons Martí, en determinats casos el sol fet de dir el nom del sant basta per produir la curació—,²⁷ [...] *són molt festetjats* (v. 30),

*venim-hi tots confessats,
en devota processó (vv. 39-40).*

22 Vegeu MARTÍ, J.: "Medicina popular...", p. 174.

23 MARTÍ, J.: "Medicina popular...", p. 175.

24 MARTÍ, J.: "Medicina popular...", p. 173-174.

25 MARTÍ, J.: "Medicina popular...", p. 179.

26 MARTÍ, J.: "Medicina popular...", p. 182, 186.

27 MARTÍ, J.: "Medicina popular...", p. 187.

Les accions de gràcies es troben a la quarta estrofa:

*vingam-lo a visitar,
puix que bé ha procurat,
invocant lo seu sant nom,
en est poble ser guardats
de no haver-hi empestats (vv. 23-27).*

El prec, al seu torn, és expressió de la fe de qui s'encomana a l'ajut celestial.²⁸ En el nostre cas trobem les següents referències a la creença dels fidels:

*Amb molt gran devoció
sou, Maria, visitada
i amb tants sants alabada (vv. 1-3);
Sant Roc benaventurat
ací se ve a venerar (vv. 21-22);
Amb molt gran devoció [dirigit a santa Escolàstica] (v. 37);
Puix siam devots, germans,
d'esta casa de Maria,
per qui d'ella confia
troba remei a sos mals (vv. 45-48).*

Conclusions

Hem pogut veure que ens trobem davant una composició que porta el títol de "Goigs", nom que els donà l'autor o el copista; el poema, com hem comprovat, reuneix característiques pròpies d'aquest gènere, com són els precos als sants, els rituals i les devocions en general; també les atribucions de poders específics –en el nostre cas, meteorològics i, sobretot, medicinals– i una referència a un miracle que s'hauria esdevingut a l'encontrada. D'altra banda, també presenten alguns trets que contrasten amb la majoria d'aquest tipus d'obres, tot i que no els siguin completament aliens, com el fet que no hi hagi retronxa ni rima a final d'estrofa que concordi amb l'entrada. Són de destacar, en el contingut, les referències a diversos sants, substituint l'habitual relació biogràfica per una breu referència a les devocions que reben i els béns que poden atorgar. Esperem que la troballa d'aquesta composició en un manuscrit, a part de suposar una aportació al coneixement dels goigs de Consolació de Santanyí, serveixi per mantenir l'esperança de trobar-ne més, que per no haver estat impresos potser han passat desapercibuts.

²⁸ MARTÍ, J.: "Medicina popular...", p. 186.

RECENSIONS

BARCELÓ I CRESPI, Maria; ENSENYAT I PUJOL, Gabriel: *Flandes i la Mallorca Medieval a través dels Pont (segles XV i XVI)*, Palma, Documenta Balear, 2019, 257 p.

Victòria A. Burguera i Puigserver

Universitat de les Illes Balears-IMF-CSIC Barcelona

La nova publicació de Barceló i Ensenyat se centra, aquesta vegada, en proporcionar una particular perspectiva de la ja coneguda i diversament estudiada vessant mercantil de l'illa de Mallorca a la baixa edat mitjana. Els lligams entre l'illa i les llunyanes terres de Flandes s'estableixen a partir de l'anàlisi de diverses sèries documentals que exemplifiquen aquests contactes i engloben, d'una manera o altra, diferents membres de la família Pont, una de les nissagues de mercaders mallorquins més emblemàtiques i representatives dels negocis atlàntico-mediterranis de la tardor medieval. El llibre, així, es divideix en diverses parts, que proporcionen un triple enfocament i enriqueixen, sens dubte, la consideració global d'aquelles relacions comercials.

Una primera via d'anàlisi l'enceta l'atenció envers una destacable varietat d'objectes flamencs presents a Mallorca –alguns dels quals encara resseguibles fins avui dia–, importats durant els segles XV i XVI. Les imatges d'alguns d'ells s'incorporen en les pàgines centrals de la present edició, com a part del recull fotogràfic que acompanya i emmarca la recerca. Entre aquests, es poden trobar peces de mobiliari, estris d'ús domèstic, teixits, però també objectes decoratius i tota una sèrie de matèries primeres. La cultura material és, en aquest cas, la que actua de pont entre Mallorca i Flandes i permet recórrer les passes dels que mantingueren aquests contactes durant els segles a cavall entre l'edat mitjana i la modernitat. Un segon estudi mereixen les vides d'alguns dels membres de la família Pont, reconstruïdes per mitjà del rastre documental d'alguns episodis biogràfics. Aquests permeten, a la vegada, una reconstrucció genealògica que, simplificada gràcies a uns gràfics que s'incorporen al final de llibre, es remunta fins a quatre generacions. Els llaços generacionals ratifiquen la transmissió de la dedicació professional a través de l'herència directa, de pares a fills: des d'Huguet Pont al seu renet Jordi Pont i Gual, amb el qual sembla extingir-se la cadena successòria de l'ocupació mercantil. La preservació d'un cert estatus social sobresurt també de les unions matrimonials amb famílies dedicades a la mateixa branca comercial i envoltades d'una opulència destacable, com els Espanyol,

amb el matrimoni entre Jordi Pont i Sala i Agnès Espanyol i Pacs, filla de Pere Espanyol, mercader i ciutadà de Mallorca, i germana d'Esperandeu Espanyol, una de les persones culturalment més destacables de la Mallorca baixmedieval.

Aquestes dues primeres parts del llibre van succeïdes d'unes conclusions que busquen reforçar el sentit unitari de l'obra abans de donar pas a un tercer estudi del tot diferenciat. Com a colofó, els dos autors opten per l'edició, anàlisi i contextualització de tres reculls documentals inèdits de categoria diversa, corresponents a Jordi Pont i Sala i al seu net, Jordi Pont i Gual. En primer lloc, un llibre de comptes personal del primer, en el qual anotà, a l'estil de dietari, totes les despeses a les quals hagué de fer front durant un dels seus viatges de Mallorca a terres flamenques. Es tracta d'una font peculiar, que permet conèixer alguns dels aspectes més mundans de la vida a bord d'un vaixell comercial, les despeses més modestes, de caràcter domèstic, allunyades de les grans transaccions dels seus negocis. Aquesta font, publicada parcialment en el *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* per Josep Ramis d'Ayreflor, no s'havia tornat localitzar fins el moment de la recent troballa per part dels autors en qüestió a l'Arxiu General del Consell de Mallorca. El segon recull, en canvi, consta d'un epistolari format per 13 cartes privades que contenen la correspondència de Jordi Pont i Gual amb Antoni de Puigdorfila i misser Posso pel que fa a un litigi entre diversos membres de la família Puigdorfila. La disputa, situada a la primera meitat del segle XVI, gira a l'entorn de la renúncia d'Anna Maria Puigdorfila, neboda de Jordi Pont i Gual per part de la seva esposa, Margalida Vallobar i Vivot, a seguir formant part de la comunitat de monges del Puig de Pollença i les conseqüències d'aquella decisió en la distribució de l'herència familiar. Després d'acordar unes condicions de renúncia amb les monges del Puig, les cartes en qüestió aborden la controvèrsia amb la pròpia família, en la qual Jordi Pont i Antoni de Puigdorfila recolzen a la seva neboda Anna Maria de front a la segona dona del seu pare. Per acabar, la tercera edició és la d'un breu i curiós dietari del mateix Jordi Pont i Gual, en el qual el mercader apuntà una sèrie d'informacions privades, com les dates d'esdeveniments familiars que ell considerava importants, sobretot matrimonis i naixements; testimonis del tot inusitats en aquests tipus de registres.

Més enllà de la particularitat dels documents editats i de les diverses perspectives que ofereixen per a l'estudi dels mercaders Pont, l'edició del llibre inclou una sèrie d'imatges que donen visibilitat a les connexions entre l'illa mallorquina i Flandes, així com a la presència a Mallorca de la important família Pont. Entre elles, les d'alguns objectes d'època medieval provinents de Flandes i encara avui dia conservats a Mallorca; les de les propietats i els escuts dels Pont o, fins i tot, les d'alguns fragments dels manuscrits analitzats en la present obra.

Els dos autors no només compleixen amb l'objectiu d'aprofundir, un cop més, en les destacables connexions comercials del regne de Mallorca baixmedieval, sinó que demostren que l'estudi de la recurrent activitat mercantil no s'esgota en els afers purament econòmics o en la descripció dels objectes transportats. La cultura material o el recurs a determinats aspectes de la vida quotidiana dels mateixos mercaders es converteixen en conseqüència i reflex d'uns contactes amb territoris llunyans que transcendeixen del negoci particular per impregnar, de manera més o menys intensa, la realitat diària d'una terra insular, però en absolut aïllada. Gran part de l'originalitat de l'obra rau en l'elecció de les fonts d'estudi, que determina el peculiar enfocament. Les elegides, no obstant, no esgoten l'anàlisi dels múltiples lligams possibles entre Mallorca i Flandes, sinó que n'ofereixen només una part. Des d'aquest punt de vista, la utilitat de l'estudi de Barceló i Ensenyat va més enllà de les

seves conclusions en aportar, directa –a través de la transcripció i edició de documents– i indirectament –per esment d'altres fonts inèdites que requeririen d'un estudi més extens–, material quantitativa i qualitativament suficient com per marcar l'inici de futures investigacions sobre la temàtica. Alhora, l'especialització de tots dos autors permeten un doble estudi, en contingut i en forma; o dit d'una altra manera: l'obra comprèn el marc historicocultural dels esdeveniments que contenen les fonts, però sense oblidar l'interès que la pròpia escriptura té des del punt de vista filològic, arran de la insòlita pervivència de documents de caràcter privat i sense voluntat literària pertanyents la baixa edat mitjana.

En definitiva, consider un encert la iniciativa dels dos catedràtics de la Universitat de les Illes Balears d'estudiar i donar forma conjunta a una sèrie de diverses fonts que exemplifiquen els vincles de Mallorca amb el món atlàntic i, en concret, amb terres flamenques, i que permeten, a la vegada, endinsar-se en l'estudi particular d'una de les famílies de mercaders que garantiren aquests contactes, com és la dels mallorquins Pont.

BARCELÓ CRESPI, Maria: *Davant la mort. Els rituals medievals a la ciutat de Mallorca (s. XV)*, Palma, Lleonard Muntaner Editor, 2019, 312 p.

Gabriel Ensenyat Pujol

Universitat de les Illes Balears

Les actituds davant la mort, com tants altres temes, varen romandre com una qüestió gairebé marginal dins la historiografia europea fins pràcticament els anys setanta del segle passat, quan l'anomenada història social va introduir aquesta temàtica, a partir de l'epicentre francès propulsor de la nova història. La idea central partia de la base que la mort havia tengut al llarg del temps un paper essencial en la configuració de les formes de convivència social. És a dir, que tenia una funció històrica, com posaren de manifest els estudis pioners de Philippe Ariès, sobretot.

A Mallorca han hagut de passar cinc dècades per tenir un estudi d'aquestes característiques, quant a l'abast de la temàtica a escala illenca. Fins ara només n'havien fet al·lusions algunes publicacions molt puntuals o bé d'altres de manera més o menys col·lateral. Val a dir, però, que a casa nostra, encara que amb retard, l'accés a la matèria, a través del llibre que ressenyam, ha tengut lloc per la porta gran. I això ha estat possible tant pel que fa a l'aspecte quantitatiu com al qualitatiu de l'obra. Quantitatiu perquè l'abast documental en què es basa l'estudi és ingent. La feina de recollida de dades és molt més que remarcable, amb un buidat sistemàtic de la documentació susceptible de proporcionar la informació que hom cercava –els protocols notariais en primer lloc–, el qual denota una dedicació d'anys a la recerca, sense plànyer el temps i els esforços que la tasca requereix.

La base del treball és constituïda pel testament, la millor font per entendre l'actitud antiga davant el sepulcre. Conscients de la mort, si aquesta no sobrevenia de manera sobtada, els medievals l'esperaven resignats al llit. El dramatisme que per força l'havia d'acompanyar està al marge del que expressa el document: l'emotivitat, al text escrit, hi és en comptagotes. I, mentrestant, aquelles gents prenen les disposicions oportunes per garantir tant que l'òbit i les exèquies es fessin d'acord amb la pròpia voluntat com que els béns personals seguirien el conducte desitjat pel testador. I és que, com s'ha reiterat, la mort és igualitària, "democràtica". No s'hi pot fer res. O sí: preparar-se'n, penedir-se dels pecats i, per tal d'ajudar l'ànima a recalar com més aviat millor al paradís, practicar la caritat. I és que la por al traspàs, tanmateix inevitable, devia ésser una minúcia davant els que era infinitament pitjor: l'angoixa per la condemna eterna.

A partir d'aquí podem seguir els costums funeraris, el culte i les pràctiques associades, com s'enterrava la gent, les formes de pietat, l'hàbit del difunt i un llarguíssim etcètera d'aspectes que analitza l'obra que ressenyam. De la lectura, aviat podem extreure conclusions que, sense trencar el que suara hem dit sobre el caràcter igualitari de la mort, en matisen algun aspecte. Per exemple, encara que la mort iguala, el ritual, l'abillament del difunt, el soterrament dins un taüt o sense, el lloc d'enterrament o la manera d'ajudar l'ànima al més enllà (misses, deixes...) no deixen de remarcar sovint les diferències d'estatus que hi havia hagut en vida, com molt bé remarca l'autora quan analitza aquests aspectes.

Que la mort constituïa una part més de la "vida social" ho testimonia la cerimònia pública i organitzada que es feia arran del sepeli. Sovint, aquesta, és austera: aquí és fàcilment perceptible la prèdica dels mendicants, a qui tan lligats estaven els ciutadans –basta veure el predomini dels enterraments als dos grans convents de mendicants de la ciutat de Mallorca, Sant Domingo i Sant Francesc. És l'agonitzant qui organitza com ha de discórrer tot el que gira entorn de l'enterrament, a partir d'un protocol establert, amb un ordre cristià i consuetudinari, l'únic possible: no es concep que el trànsit al més enllà no es dugui a terme sense passar pel sedàs de la fe, complint-ne tots els requisits. Botar-se'l, simplement, no es contempla. El cerimonial és públic, com hem dit, i, per tant, ningú no el pot transgredir sense atendre's a les conseqüències, en el cas que algú ho hagués volgut fer així.

El caràcter social de la mort també es posa de manifest després de l'enterrament. El convit n'és una bona mostra, una reminiscència ancestral que arriba a l'edat mitjana i la sobrepassa, en molts llocs fins avui. A cavall entre aquest aspecte i la caritat tenim el costum mallorquí de depositar els dies de Tots Sants i dels Morts pans sobre les tombes perquè se'n servissin els pobres que prèviament havien pregat per l'ànima del difunt. (Diguem, de passada, que pràctiques d'aquest tipus estan a les antípodes d'altres d'actuals i importades, angoixants, que tots tenim present). D'altra banda, amb tots aquests episodis relacionats amb l'endemà de les exèquies funeràries, no s'acaba encara amb el lligam entre el difunt i el seu entorn: hi ha la lectura del testament, la indumentària del dol, les despeses que cal satisfer als qui han intervingut en els aspectes materials del procés, etc. Tot això resta magníficament documentat i exposat de manera ordenada al llarg del llibre.

Així mateix les deixes constituïen un altre aspecte, no precisament menor, relacionat amb la mort. Els llegats pietosos i caritatius ocupen sempre una bona part de l'extensió del testament, ja que és molt freqüent que hom vulgui fer participar dels béns que ha posseït, encara que a vegades sigui testimonialment (i altres vegades no tant), els principals

centres religiosos (la Seu, esglésies parroquials i d'altres, convents, monestirs, etc.). També és present la caritat envers els desvalguts, especialment els hospitals i els col·lectius de pobres vergonyants, donzelles per maridar i captius per redimir.

Com sabem bé, i l'autora del llibre ho remarca, la familiaritat amb la mort era una constant d'aquells durs temps medievals, que encara es va fer més palesa a partir de les grans pestes de la tardor medieval. D'aquí l'"èxit" que tengué la representació al·legòrica de la mort, present en la iconografia en forma d'esquelets descarnats i altres formes que intervenen en el món dels vius. També és l'època del ball repulsiu de la dansa mortuòria, de les peces musicals que tenen com a protagonista la mort i de la literatura macabra, amb obres teatrals com l'esplèndida representació de la mort mallorquina del segle XVI, anònima. Tot plegat estava pensat perquè el fidel pogués acostumar-se a una realitat amb la qual convivia. De fet, el cementeri feia part de l'església, el que representava una connexió a tots els nivells entre aquest món i l'altre.

Un últim mèrit del llibre és que el seu resultat no s'acaba amb la publicació de l'obra. Els centenars de testaments enumerats al final permeten ulteriors recerques a qui estigui interessat a aprofundir sobre un determinat tema. I permeten fer-ho amb l'avantatge (enorme avantatge!) de tenir a mà la referència documental, de poder anar a tir fix. Aquesta relació té un valor immens per a l'investigador, més i tot si tenim en compte les presses i la immediatesa que predominen avui dia a l'hora d'investigar. Una circumstància que no sempre és deguda a l'investigador, ja que aquest es troba constret per terminis i imperioses necessitats curriculars si vol treure alguna mena de profit acadèmic al treball, cosa, d'altra banda, ben legítima. Per sort, en aquesta ocasió la tasca s'ha pogut dur a terme al marge d'aquests imperatius i això es nota dels de la primera línia del llibre fins a la darrera. Sens dubte ens trobam davant una obra de referència sobre la mort a la Mallorca medieval, el segle XV especialment, que omple un buit historiogràfic pendent. I sobretot l'omple amb un dedicació i una dignitat que demostren que el medievalisme mallorquí, personificat per a l'ocasió en la professora Maria Barceló Crespi, és capaç d'assolir fites d'alçada, que res no tenen a envejar a la millor recerca estatal o internacional que s'hagi fet i es fa sobre la matèria.

DOMINGO PONS, Antoni: *La ciutat tancada*, Alcúdia, Ajuntament d'Alcúdia, 2019, 217 p.

Miquel Josep Deyà Bauzà

Universitat de les Illes Balears

Hi ha localitats que han aconseguit una personalitat ben marcada. Aquest fet no pot ser sols imputable a condicions geogràfiques, històriques o altres, sinó també a que la consciència de pertinença ha estat i està ben marcada en els seus habitants i en la seva elit intel·lectual. Alcúdia n'és, a escala mallorquina, un clar exemple. De les seves condicions geogràfiques derivades de la seva badia, de la murada medieval, renaixentista

i posterior, de la seva peculiar evolució des de l'Edat Mitjana, passant per l'episodi de les Germanies i el despoblament del segle XVII, n'ha sabut treure un profit ben envejable. Aquesta situació hagués estat impossible si no fos per l'existència de lletraferits –també d'autoritats locals val a dir-ho avui que els gestors de la cosa pública són merescudament bastant impopulars– que partint d'un patriotisme local han aconseguit fites ben importants a partir de l'estudi documental i del patrimoni local. En el cas d'Alcúdia aquesta tradició té avui un bon continuador, per ventura el més brillant dels actuals, en la persona d'Antoni Domingo. Ja ens avisà Ortega y Gasset dels perills que es podien derivar del savi que ho coneix tot de la seva especialitat però ho desconeix també gairebé tot de les altres ciències i fins i tot de la cultura general, convertint-se en una tipologia més de l'home-massa. L'autor del llibre és en la seva trajectòria i en l'obra que ara analitzem una prova del contrari que s'acaba de dir i, per tant, una llum d'optimisme en un món on fins i tot aquesta mena d'home-massa que ho sap tot d'una part minúscula de la ciència i del món està cedint el protagonisme a homes-massa molt més vulgars. Arquitecte de formació i professió, el coneixement documental i històric que traspua aquesta obra i, en general, tots el treballs d'Antoni Domingo és envejable inclús per a un historiador.

L'estudi parteix de les necessitats de reformar las muralles medievals després de les Germanies. Com fou habitual fins ben entrada la segona meitat del segle XVI s'optà per a reformar la murada medieval en lloc de fer-ne una de nova planta. Es tracta d'un procés conegut però que es resumeix molt bé en el llibre. Una referència ben necessària per tal de passar a la que, al nostre parer, és una de les millors aportacions de l'obra: l'estudi de la gènesi i execució del segon cinturó de murada. Atès que les restes que ens han arribat de la segona murada són limitades, sobretot pel que fa a les cortines, als que no som arquitectes se'ns fa difícil entendre la seva funció i sobretot la seva raó de ser. Per això aquest capítol del llibre és ben profitós. El debat sobre la necessitat del segon cinturó, el progrés del llarg procés de construcció, les despeses que suposà i la contextualització d'aquests factors dins l'evolució de la política internacional i l'evolució de la poliorcètica queden recollits en aquestes pàgines sense desviar-se de l'objecte d'estudi i sense entrar en qüestions tècniques que allunyen al lector no especialista. Són de destacar en aquesta part del llibre les referències a Vicens Mut i especialment el recull i tractament que es dona de les diferents representacions de les muralles a plànols, perfils i altres. De fet aquest és un dels aspectes més útils i cridaners de l'obra. L'autor ha cercat i posat a l'abast del lector moltes representacions de la ciutat d'Alcúdia i de les seves muralles que fins ara eren o desconegudes o escassament tractades, labor que és acompanyada d'un text clar i concret. Tot plegat fa que el procés cronològic de construcció del segon cinturó de les muralles es pugui seguir en el text i a la imatge. La reproducció d'altres elements com és el cas del escuts és un exemple, un més, de la sensibilitat cultural de l'autor i de la seva ample i moderna concepció del patrimoni.

És en la part dedicada al segle XVIII, singularment a la Guerra de Successió i els anys immediatament posteriors, on la col·lecció de planells que se'ns presenta és més nombrosa, tal i com passa arreu d'Espanya i Europa. El lector una mica inserit en el tema pot observar, fins i tot formalment, la influència francesa i de fet alguns dels plànols que se'ns presenten estan depositats a museus francesos o foren emprats per autoritats d'aquesta nacionalitat. Aquesta part de l'obra on no pot deixar de vincular-la a la ja clàssica obra de Tous Melià sobre Palma. De fet l'aportació de Domingo no desmereix res intel·lectualment en relació a

la de Tous i pels estudiosos de la història militar es tracta d'obres que haurem de manejar conjuntament, atès que les dues badies són les porcions de l'illa estratègicament més importants i on es podia esperar amb més facilitat un desembarcament enemic. Pels estudiosos dels plànols o mapes com objectes i de la història de la cartografia aquesta aportació és un bon complement del monumental treball de Rosselló Verger sobre els Països Catalans. Tant de bo que tinguéssim o tinguem en un futur aportacions locals com les d'Antoni Domingo per tal de completar des d'un punt de vista *micro* la cartografia històrica dels diferents àmbits hispànics i, a ser possible, amb la claredat expositiva i clara connexió amb la història en general que presenta el treball que aquí recensionem.

En ocasions els lectors demanem als llibres que ens responguin a preguntes o dubtes que ja teníem abans de començar-ne la lectura. No ens adonem de que abordar els temes que prèviament ens preocupàvem suposaria confeccionar un llibre distint. En aquesta línia per ventura l'autor ens podria explicar la relació entre la fortificació d'Alcúdia en el segle XVIII i el fet de que Menorca estigués en poder britànic. La dominació britànica de l'altra de les Balears suposà un nou perill i un nou paper per a Mallorca i singularment pel nord-est. El que s'acaba de dir quedà ben palès en l'intent d'invasió de Menorca des de Mallorca de 1738-1741 com a maniobra de distracció de la Guerra de l'Orella de Jenkins estudiada per Gual Simón i nosaltres mateixos i que, probablement, mereixeria alguna menció en el llibre.

D'especial importància cartogràfica resulta el capítol dedicat a la decadència de la fortificació d'Alcúdia i el seu primer intent de demolició. Es reproduïx els treballs de l'enginyer Ballester Zafra, alguns ja coneguts, i el material depositat a l'*Archivo Intermedio Militar de Baleares*. Els capítols posteriors es dediquen a l'abandó de la fortificació. Poc a poc el protagonisme cartogràfic va donant pas al pictòric i fotogràfic. Tot plegat una forma d'adonar-nos de les dimensions de les primeres restauracions-reconstruccions dutes a terme en el segle XX. Es recullen a l'obra, amb gran erudició i de forma molt documentada, els intents de demolició de la major part de les muralles amb arguments higienistes i suposadament progressistes. Una vessant local d'un debat que es produeix a tota Espanya i a gran part d'Europa. De nou aquesta narració va acompanyada d'un aparell fotogràfic ben valuós. La resta del llibre és, de fet, una crònica molt ben documentada dels debats haguts i intervencions realitzades des dels anys cinquanta del segle XX fins a l'actualitat, la qual cosa és una reconstrucció de la creixent preocupació pel patrimoni històric i la seva integració dins un urbanisme modern i una economia al·lucienca clarament abocada cap al turisme. És d'agrair el glossari amb que acaba el llibre i que ens demostra que no és, ni ha estat concebut, com un estudi per a persones que ja tingui coneixements sobre el tema.

En definitiva, un estudi de *longue durée*, que conjumina aspectes tècnics de l'arquitectura i la història de l'urbanisme amb més generals i amb uns grans coneixements de fonts, bibliografia i material gràfic de tota mena. Una obra que és un complement excel·lent, des d'una perspectiva local, d'obres sobre història dels nuclis urbans, de l'urbanisme i la cartografia en un àmbit més general (Mallorca, les Illes Balears o les terres de parla catalana). Sols ens resta felicitar a l'autor i a l'editor, Ajuntament de Alcúdia, i col·laborador, el Col·legi Oficial d'Arquitectes de les Illes Balears, per uns treballs que a ells els honora i a nosaltres en ajudarà en la nostra feina de professionals de la història.

Dia de Sant Tomàs Becket de 2019.

SECCIÓ OFICIAL I
DE NOTÍCIES

ACTA DE L'ASSEMBLEA GENERAL ORDINÀRIA DEL DIA 27 DE FEBRER DE 2018

Essent les 19.30 h del dia abans indicat, es reuneixen a la seu de la Societat Arqueològica Lul·liana (SAL) els socis següents, Srs.:

Alomar Garau, Gabriel / Antich Guasp, Jerónima / Barceló Crespi, Maria / Bestard Cladera, Bartomeu / Capellà Galmés, Miquel Àngel / Cerdà Garriga, Magdalena / Cerdà Martín, Mateu / Colom Arenas, Carme / Cortès Forteza, Santiago / Cotoner Cerdó, Luisa / Danús Burguera, Miquela / Deyá Bauzá, Miguel José / Escalas Sucari, Sebastián / Ferrer Socias, Mateu / Fiol i Tornila, Pere / Font Jaume, Alexandre / Garí Pallicer, Miguel Gabriel / Mas Forners, Antoni / Mata Femenia, Jaume de / Morell Cotoner, Jerónimo / Obrador Colom, Miquel / Ortega Villoslada, Antonio / Payeras Capó, Damià / Payeras Coll, Antoni / Pérez-Villegas Ordovás, Pablo / Picornell Galeote, Bernat / Pieras Salom, Gabriel / Planas Rosselló, Antonio / Pons Cortès, Antoni / Ramon Estrany, Jaume Xavier / Riera Frau, María Magdalena / Riutort Taberner, Sebastià / Roman Quetglas, Júlia / Seguí Beltrán, Andreu / Segura Bonnín, Maria Antònia / Vaquer Bennassar, Onofre / Vidal de Villalonga, Fernando / Vidal Rodríguez, Damià / Villalonga Morell, José Francisco de / Zaforteza Calvet, José

El president, Sr. Antoni Planas Rosselló, dóna la benvinguda i agraeix l'assistència dels socis a aquesta assemblea i a la missa prèvia presidida per Mn. Santiago Cortès Forteza i concelebrada per Mn. Pere Fiol i Tornila, a la capella del Sagrari de la basílica de Sant Francesc.

1. Lectura i aprovació de les actes de les assemblees del 2017

Per renúncia al càrrec, per raons laborals, de la Sra. Carme Coll, el secretari accidental, Sr. Sebastià Riutort Taberner, llegeix les actes de les assemblees generals, ordinària i extraordinària, del dia 21 de febrer de 2017, les quals són aprovades per assentiment.

2. Informació de la presidència

El Sr. Planas exposa que la Societat ha continuat amb la tònica habitual dels darrers anys. La confecció i coordinació del Bolletí suposa un dels majors esforços, tant pel que fa a la rebuda dins termini dels articles, com a la coordinació de la publicació final per part del consell de redacció.

Les activitats principals han estat: quatre presentacions de llibres, sis conferències de temàtica variada, a càrrec de reconeguts especialistes i el cicle de visites, coordinat per la Doctora Maria Barceló, en aquesta ocasió a tres possessions i una, al final del curs, als espais de la mort del Convent de Sant Francesc de Ciutat.

El 2017 ha continuat la col·laboració amb diferents entitats, amb cessions temporals dels fons de la col·lecció de la SAL.

El President recorda novament la minsa capacitat econòmica de la SAL doncs els únics ingressos provenen de les quotes dels socis i és complicat reduir les despeses.

Finalment, el President exposa que pensa que gran part dels socis desconeixen la seu de la SAL. Aprofita l'ocasió per convidar-los a visitar-la.

3. Memòria de les activitats realitzades durant l'any 2017 i projectes per al 2018

A continuació el Sr. Antoni Planas explica les activitats realitzades al llarg del 2017:

Presentacions de llibres

El dia 31 de gener, es va presentar el llibre del Dr. Valentí Valenciano, *El camí de Mallorca a la Modernitat. Reacció i revolució a Mallorca, 1814-1823*. Hi participaren Joan Muñoz (director d'Edicions UIB), Catalina Martorell (Illa Edicions), l'historiador Pere Fullana i l'autor. També es va comptar amb la presència de Francina Armengol, Presidenta del Govern de les Illes Balears i de Llorenç Huguet, rector de la UIB.

El dimarts 11 d'abril es féu la presentació del llibre, *Bernat Vidal i Tomàs i el quinzenal Santanyí*, obra d'Isabel Vidal Munar. La presentació fou a càrrec de Joan Mas i Vives, catedràtic i codirector de la Biblioteca Miquel dels Sants Oliver (Publicacions de l'Abadia de Montserrat i de la Universitat de les Illes Balears) i de l'autora.

El dia 6 de juny, es va presentar la novel·la històrica de Jaume Sastre Moll, amb el títol, *Entre l'honor i la fidelitat*, narració històrica del període 1340-1350 a Menorca, va ser presentada pel Dr. Eduardo Pascual Ramos.

El dimarts 28 de novembre, es presentà el llibre *El comerç marítim de Mallorca a la primera meitat del segle XVII* (El Tall Editorial, 2017), original del Dr. Onofre Vaquer Bennassar. La presentació va ser a càrrec del Dr. Josep Juan Vidal, catedràtic d'Història Moderna, editor de l'obra, i del propi autor.

Conferències

La primera activitat del 2017 va ser la conferència impartida dia 24 de gener pel Dr. Xavier Margais amb el títol, "Apunts sobre la història del moviment esperantista de Mallorca", presentat pel Dr. Nicolau Dols.

El dia 7 de març va tenir lloc a la casa la conferència de Wilfrid Tannous, becari de la Universitat d'Estrasburg, sobre "Els mariners a Mallorca al segle XIV. Historiografia, fonts i perspectives d'investigació".

El dia 21 de març, nova conferència a càrrec del nostre consoci Plàcid Pérez Pastor sobre, "Les cavalleries armades de Mallorca: origen i evolució (1230-1276)".

La següent conferència fou pronunciada el dia 4 d'abril, per la senyora Mayda de Quiroga y Conrado amb el títol "La clausura femenina en Mallorca 1300-1626. El largo camino hacia la invisibilidad".

El dia 24 d'octubre, Antoni Mas Forners va parlar sobre "Mercaders, bisbes, juristes, cavallers i procuradors reials d'ascendència pagesa: la família Albertí de Santa Margalida".

La darrera conferència de l'any es va celebrar el dia 12 de desembre, amb el títol "La pesta de Son Servera de 1820: D'epidèmia antiga a factor de modernització", impartida pels Drs. Isabel Moll Blanes i Pere Salas Vives.

Visites Culturals

El mes de maig s'ha fet amb molt d'èxit de participació el tradicional cicle de visites dedicat aquest 2017 a les possessions. S'han visitat Son Joan Arnau de Lloret (16 de maig), acompanyats pel consoci Andreu Ramis Puigròs, també s'ha visitat Els Oloros d'Artà i la Torre de Canyamel (30 de maig), i Son Reus de Randa (5 de juny).

El mes d'octubre, dia 3, es va fer la visita al Molí del Dimoni (La Real), interessant molí fortificat que ha estat recentment restaurat pel Consell de Mallorca. Va guiar la visita el seu propietari Dr. Antoni Aguiló Lluna.

El dimarts dia 7 de novembre es va fer una visita sobre els espais de la mort en el convent de Sant Francesc, a càrrec de la Dra. Maria Barceló Crespí, que va explicar diversos aspectes de les actituds i rituals davant la mort dels habitants de la Ciutat de Mallorca baixmedieval.

Conservació

El 2017 també s'ha autoritzat la petició del Museu de Mallorca per a restaurar vint-i-una peces de pedra, propietat de la SAL, que van dels segles I al XIII. La intervenció l'ha realitzada el Sr. Alfredo Álvarez Arranz, el qual ja ha restaurat altres peces de la nostra propietat.

Reproduccions i peticions dels fons de Can Aguiló

Durant l'estiu s'ha fet el préstec d'un retrat de José Ramis d'Ayreflor Sureda a l'Ajuntament de Sencelles per a una exposició temporal en el seu arxiu.

També s'ha atès la petició de l'Ajuntament de Palma que ha demanat reproduir el retrat d'Antoni Despuig, que es troba dipositat al Castell de Bellver, per a la publicació del catàleg del fons escultòric de la col·lecció Despuig d'Escultura Clàssica, a càrrec de la Dra. Manuela Domínguez.

El Museu de Mallorca ha sol·licitat permís de préstec de la peça *Predicació de Ramon Llull* de Joan Desí per a l'exposició *Cisneros. Arquetipo de Virtudes, espejo de Prelados* a la catedral primada de Toledo entre els mesos d'octubre de 2017 i gener de 2018. Encara que finalment aquesta obra no s'ha exposat.

També s'ha fet el mes de desembre el préstec del retrat a l'oli del Jesuïta Jeroni Nadal (1507-1580), per a l'exposició *La ciutat de Sant Alonso: Palma en el trànsit del segle XVI al XVII*, comissariada pels nostres consocis Jaume Llabrés i Aina Pascual, en el Convent de les Caputxines de Palma.

Restauració de dues pintures del segle XVI

Entre abril i desembre la restauradora i consòcia Francisca Jaén Pareja, va restaurar desinteressadament dues petites taules de la col·lecció de la SAL conservades a la seu de Can Aguiló. Les peces representen les pintures de *Santa Catalina d'Alexandria* i *Sant Antoni Abad*, inventari 33 i 34 respectivament. Són dues taules, d'escola mallorquina, que formaven part d'un retaule. S'ha desinfectat i consolidat la fusta, s'ha procedit a la fixació de la policromia, neteja, reintegració cromàtica lleu i a un envernissat de protecció.

A continuació el president anuncia les activitats previstes per a l'any 2018:

Es preveu la publicació del número 74 del *Bolletí*. Recorda que el termini de presentació d'originals és el 31 de maig, animant als autors a complir aquest termini per facilitar la feina a tots. Està previst també continuar amb les conferències a mesura que es rebin noves propostes. Per altra banda, el cicle de visites ja té una proposta damunt la taula: la visita al Museu Bíblic guiats pel canonge Mn. Francesc Ramis. Es continuarà amb el cicle de visites de primavera.

El President informa que s'està treballant en la declaració d'Interès General de la SAL. Aquest reconeixement administratiu té alguns requisits burocràtics com el fet de tenir elaborat un pla general comptable, un mínim de dos anys. S'hi està fent feina. També cal comptar amb un important patrimoni, fet més que evident en el cas de la Societat Arqueològica Lul·liana, a més d'altres requeriments en els quals treballaran alguns membres de la Junta de Govern.

El President recorda que els socis de la SAL tenen dret a visitar gratuïtament el Museu de Mallorca. Aquest fet es basa en la pertinença de la SAL al patronat del museu i a l'existència d'un conveni dels anys 60. El President exposa que ambdós instruments ja no estan en vigor, a més de ser irrecuperables, doncs hi ha membres dels qui signaren el conveni original que ja no existeixen. En tot cas, el President informa que la junta té previst visitar al nou director, Sr. Bartomeu Salvà Simonet i treballar en la redacció d'un nou conveni adaptat als nostres temps.

Becari

Aquest any 2017 ha continuat treballant amb nosaltres el becari Marc Salom Rullan, estudiant del grau d'Història a la UIB.

Presentació BSAL 73

Tot seguit, el Sr. Miquel Àngel Capellà presenta el BSAL 73. Agraeix la feina del director el Dr. Miquel J. Deyà. També, i molt especialment al consell de redacció, consell assessor i als vint-i-cinc assessors externs, col·laboradors desinteressats que contribueixen a fer que els articles tinguin una molt bona qualitat i els errors d'edició s'hagin reduït a la mínima expressió. Aquesta edició s'han publicat tretze articles dels divuit rebuts, dos queden pendents i dos foren considerats inadequats. Explica que la coberta d'aquesta edició presenta una reproducció fotogràfica del Fons Virenque, titulada: "Composició amb tres bronzes antics", publicada com a part de la làmina número 345 del volum 12 del BSAL (1908-1909), p. 181. Torna a recordar la importància de lliurar els articles dins el termini, dia 31 de maig. També comunica l'acord de la Junta de Govern que, a partir d'ara, les recensions a publicar les decidirà el Consell de redacció i no seran a proposta d'alguns autors, com s'havia acostumat a fer fins ara. Finalment, exposa que el volum consta de deu monografies, tres documents, dues recensions i l'habitual secció oficial de notícies de la societat que conté les necrològiques del Dr. Víctor Guerrero, Dr. Gabriel Llopart, Dr. Alberto López Mullor, Dr. Antoni Mut i Pilar Sastre.

4. Moviments de socis

El secretari accidental, Sr. Riutort, llegeix el moviment de socis del 2017.

Altes

1381 Museu Cosme Bauçà (Felanitx) / 1382 Antonio Oliver Moragues / 1383 Fernando Vidal Villalonga Ramis de Ayreflor / 1384 Inés Calderón Medina

Baixes

Baixes per defunció:

Antoni Mut Calafell / Jaume Fiol Gual / Gabriel Llompart Moragues

Baixes voluntàries:

Daniel Feliu Sastre / Faust Frau Camacho / Rafel Alexandre Ballester Riutort / Antoni Guiscafré Siquier / Hortensia Blanco Sánchez / Joan Fullana Juan / *Escuela de Turismo*

El President dedica unes breus paraules de rememrança als socis difunts.

5. Balanç econòmic, estat de comptes i pressupost per al proper exercici

Per malaltia del tresorer Sr. Antoni Vallespir, el tresorer accidental, Sr. José de España, informa dels comptes dels exercicis 2016 i 2017:

Cobraments	2016	2017
Quotes socis	16.700,00	16.653,00
Venda de publicacions	26,00	55,00
Fotocòpies	2,35	2,40
Subvencions	0,00	0,00
Donatius	0,00	497,00
Activitats	0,00	0,00
Reintegraments	0,00	0,00
Altres	290,00	0,00
	17.010,35	17.208,00

Pagaments	2016	2017
Aigua	243,67	245,78
Electricitat	472,37	437,21
Telèfon	703,85	674,68
Beques	2.271,29	1.824,04
Seguretat social	413,79	399,26

SECCIÓ OFICIAL I DE NOTÍCIES

IRPF	0,00	160,19
Despeses oficina	784,95	889,86
Despeses neteja	1.624,49	1.425,52
Rebutns tornats	1.620,00	1.717,08
D. Devol	357,43	93,17
D.Cobraments	533,63	812,40
Impremta	4.406,08	4.859,52
Manteniment comptes	137,49	
Impostos	1,994,98	2.316,65
Rebut Coordinadora		125,00
Subscripció CECEL (4 anualitats)		800,00
D. Activitats	220,25	0,00
Inversions	386,00	391,00
D. Conservació	275,09	173,73
Pàgina web/internet	275,09	173,73
	16.445,36	17.795,09

Saldo inicial	2016	2017
BMN	13.171,19	10.937,58
CaixaBank	31.303,83	33.862,58
Caixa efectiu	146,44	263,79
	44.621,46	45.063,95

Saldo final	2016	2017
BMN	10.937,58	13.027,50
CaixaBank	33.862,58	31.449,16
Caixa efectiu	263,79	0,20
	45.063,95	44.476,86
Resultat de l'exercici	572,99	-587,09

6. Assumptes de tràmit

No hi ha assumptes de tràmit.

7. Torn obert de paraules

La senyora Miquela Danús Burguera proposa, en relació amb l'oferta del President perquè els socis coneguin la seu, que les visites podrien ser comentades. Diu que el Dr. Antoni Marimon en fa una de visita amb alumnes i, que tal vegada, els mateixos socis coneixedors es podrien encarregar d'organitzar-les.

La senyora Maria Barceló anuncia que segueix cercant temàtiques per a futures conferències i seminaris.

El senyor Miquel J. Deyà manifesta públicament l'agraïment al secretari de publicacions, el senyor Miquel Àngel Capellà, per la feina que fa per tal que el Bolletí, any rere any, millori en les qualificacions. Amb aquesta finalitat es sol·liciten un mínim de dos avaluadors per article, fet que multiplica les tasques de coordinació. Per aquest motiu torna a recordar la necessitat que els autors lliurin els originals, com a màxim, el 31 de maig. Deyà recorda que el darrer mes el senyor Capellà té una gran càrrega de feina perquè el Bolletí pugui veure la llum puntualment.

Finalment, la senyora Maria Antònia Segura demana al senyor Sebastià Riutort si pot exposar a l'assemblea el projecte de seminari sobre arxius municipals del qual s'ha parlat a algunes juntes de govern recents. Sebastià Riutort comunica que s'està treballant amb diferents arxivers, preferentment de l'àmbit municipal, per a la celebració d'un seminari sobre arxius municipals. S'han fet algunes reunions prèvies però encara no hi ha programa ni dates fixades.

Essent les 20.20 h, sense més temes que tractar, el president agraeix la presència de tots els socis assistents a aquesta assemblea i aixeca la sessió, de la qual, com a secretari accidental, estenc aquesta acta.

VIDA DE LA SOCIETAT. ANY 2019

Moviment de socis

Altes

1388 Ramon Català Ribó / 1389 Elena Tomás-Verdera Cosmelli / 1390 Joana María Borràs Riera / 718 Maria Massanet Gili [la junta de govern acordà mantenir el número original a la consòcia novament inscrita] / 1391 Catalina Ferrer Nadal / 1392 Núria Llull Umbert / 1393 Maria Beatriu Zamorano Galmés / 1394 Gregori Rechach Cañabate / 1395 Antònia Purificació Reig Morro / 1396 María Zaforteza Dezcallar / 1397 Joaquín Francisco Cotoner Fuster / 1398 Pilar Zaforteza Fortuny / 1399 Luis Blanes Font / 1400 Francisco Le-Senne Cotoner / 1401 Pablo José Alcover Cateura / 1402 Matías Escalas Vicens.

Baixes

Baixes per defunció:

Antoni Vallespir Bonet

Baixes voluntàries:

Jaume Bover Pujol / Francesc Fenoy Carreres / Pedro de Montaner Alonso

Assemblea general

L'any 2019 l'assemblea general ordinària de socis se celebrà a la nostra seu el dimarts 26 de febrer. La missa prèvia fou presidida per Mn. Francesc Vicens i concelebrada per Mn. Santiago Cortès Forteza, vicepresident de la SAL i Mn. Pere Fiol Tornila, a la capella del Sagrari de la Basílica de Sant Francesc, devora la capella de la Puritat, que allotja el sepulcre del Beat Ramon Llull.

Tot seguit, se celebrà l'assemblea general extraordinària de socis per tal de procedir a l'elecció de la nova junta de govern. S'aprovà per assentiment l'única candidatura presentada.

BSAL 74 (2018)

En el marc de l'assemblea general ordinària de socis, el 26 de febrer, es va fer la presentació i entrega del *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* del 2018, número 74. La coberta d'aquesta edició presenta un detall de la fotografia titulada "Objetos de cerámica hallados en Son Sunyer, Mallorca, 1908" Fot. E. García, passeig del Born, sucursal de A. E. i F dits Napoleón. Barcelona, pertanyent al fons fotogràfic de la SAL. El volum consta de deu monografies, dos documents, dues recensions i l'habitual secció oficial i de notícies de la societat.

Presentacions de llibres

El 28 de maig tingué lloc la presentació del llibre *La recuperació de l'arxiu del Jutjat de Pau de Sant Llorenç* (9/10/2018-14/01/2019), de Catalina Ferrer, Núria Llull, Maria Massanet, Gori Rechach, Sebastià Riutort i Beatriu Zamorano, amb el pròleg d'Isabel Moll. La presentació anà a càrrec de la Dra. Isabel Moll Blanes amb la intervenció dels autors i del batle de Sant Llorenç des Cardessar, senyor Mateu Puigròs Sureda.

El dimarts 10 de desembre, tinguérem l'honor d'acollir la presentació en un sol acte dels deu primers volums de la col·lecció de l'Institut d'Estudis Hispànics de la Modernitat de la UIB, publicats per l'Editorial Sínderesis sota la direcció del nostre consoci Dr. Jaume Garau. Es presentaren, entre d'altres, diversos estudis de temàtica lul·liana i l'edició de les *Visites Ad Limina* dels bisbats de les Balears, magna obra del nostre consoci P. Josep Amengual Batle. L'acte comptà amb la presència del Bisbe de Mallorca, Mons. Sebastià Taltavull, el Rector de la UIB, Dr. Llorenç Huguet i els autors Dr. Josep Amengual Batle, Dr. Gabriel Amengual Coll, Dr. Rafel Ramis Barceló, Dr. Francisco J. García Pérez i Dr. Jaume Garau Amengual.

Conferències

El 29 de gener, la filòloga i escriptora Rosa Planas Ferrer, pronuncià la conferència titulada, "Sor Anna Maria del Santíssim Sagrament. La descoberta d'una mística i d'una escriptora".

El 12 de febrer, la Dra. Inés Calderón Medina, impartí la conferència titulada, "O infante don Pedro que conquistou Mayorcas. Imagen y memoria en las fuentes ibéricas medievales".

El 2 d'abril, el catedràtic de Filologia Catalana de la UIB, Dr. Gabriel Ensenyat Pujol, pronuncià la conferència titulada, "Ausiàs March, el príncep de Viana i Josep Maria Quadrado".

El 18 de juny, el Dr. Jordi Hernández-Gasch, membre de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica i director de les excavacions, pronuncià la conferència titulada, "60 anys de descobertes a la necròpolis de Son Real".

El 15 d'octubre, el Dr. Bartomeu Vallori Márquez, arqueòleg, membre de l'Equip de Recerca Arqueològica i Arqueomètrica de la UB, pronuncià la conferència amb el títol, "Palma ciutat romana. Història, arqueologia i topografia".

El 29 d'octubre, la medievalista Victòria A. Burguera i Puigserver (UIB/IMF-CSIC Barcelona), impartí la conferència titulada, "La redempció de captius a la Mallorca baixmedieval: entre el negoci privat i la caritat popular".

El 12 de novembre, la Dra. Maria Barceló i Crespi, Catedràtica d'Història Medieval de la UIB, pronuncià la conferència, "Actituds i rituals davant la mort a la ciutat de Mallorca baixmedieval".

Finalment, i com a cloenda d'aquest curs, el dia 19 de novembre, el Dr. Miquel J. Deyà Bauzà impartí la conferència titulada, "Josep Maria Quadrado i els paradigmes historiogràfics del segle XIX".

Visites culturals

El 19 de març, visita al Museu "Madre Alberta", a la casa mare de les monges de la Puresa (Carrer de la Puresa, 12, de Palma). De la mà de Sor Francisca Arbona visitarem les instal·lacions del col·legi, utilitzat fins a 1972, així com altres estances relacionades amb Madre Alberta, a més del Museu de Ciències Naturals, entre d'altres.

El 7 de maig, visitarem la possessió d'interès vitivinícola, Son Bordils, en el terme d'Inca. Ens guià la visita el seu propietari i director de l'explotació, el senyor Ramon Coll.

El 14 de maig fou Felanitx el destí de la visita. En concret, visitarem l'església parroquial de Sant Miquel i el convent de Sant Agustí guiats pel rector de Felanitx, Mn. Josep Cerdà i el soci d'honor Ramon Rosselló Vaquer.

El 21 de maig, visitarem la possessió Monnàber, del municipi de Fornalutx. Ens hi acompanyà el nostre amic i consoci Plàcid Pérez Pastor.

El dia 11 de juny, de la mà de la Dra. Mercè Gambús Sáiz, professora titular d'Història de l'Art a la UIB, tinguérem ocasió de realitzar una visita comentada al programa simbòlic de les pintures murals del claustre del convent de Sant Bonaventura de Lluçmajor.

El dia 17 de setembre visita a la possessió Alfàbia, de Bunyola, visitant el valuós patrimoni que atesora i els seus jardins.

Finalment, l'1 d'octubre el cicle de visites d'aquest 2019 acabà als jaciments prehistòrics de Na Nova i el poblat dels Baus (Es Rafal des Porcs, Santanyi). En aquesta ocasió ens acompanyaren l'arqueòleg Jaume Cardell Perelló i els experts santanyiners Cosme Aguiló i Antoni Mestre.

Congrés

La Societat Arqueològica Lul·liana va col·laborar en la celebració del *Congreso Internacional de Jóvenes Investigadores*, celebrat els dies 28 i 29 de novembre sota el títol **[Re] construyendo vidas: Perspectivas Biográficas en la Edad Moderna**. Les sessions matinals se celebraren a l'Arxiu del Regne de Mallorca i les vespertines a la nostra seu del carrer Montí-Sion.

INFORMACIÓ SOBRE EL SISTEMA D'AVALUACIÓ DEL BSAL

Ateses les manifestacions realitzades pel Dr. P de Montaner al seu article publicat a la revista *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 28, 2018 volem fer constar el següent:

L'any 2011 la Junta de Govern de la Societat decidí que el Bolletí havia de fer un esforç per a situar-se en la millor posició possible en els diferents rànquings de les revistes científiques espanyoles d'Arts i humanitats. La revista té per objectiu, des dels seus orígens, la publicació de treballs científics relatius a la Història de les Illes Balears en qualsevol dels seus períodes o àmbits temàtics, essent la tercera revista d'Història més antiga d'Espanya i, per aquesta raó, no podia quedar al marge dels processos de validació de les revistes científiques de la seva categoria. No adaptar-se a aquests canvis, comportava la seva marginalitat i una pèrdua progressiva de rellevància historiogràfica immerescuda. S'ha de tenir present també que la SAL és un centre vinculat al CSIC a través de la CECEL i que, en alt grau, la seva revista ha de seguir els estàndards de les publicacions científiques d'aquests centres.

El procés d'adaptació es realitzà fent consultes a experts i analitzant una àmplia bibliografia sobre la qualitat editorial que es pot resumir en les següents publicacions:

DELGADO LÓPEZ-CÓZAR, E.; RUIZ-PÉREZ, R.; JIMÉNEZ-CONTRERAS, E.: *La Edición de Revistas Científicas. Directrices, Criterios y Modelos de Evaluación*, Granada, FECYT, 2006.

Guía para la evaluación de revistas impresas para su ingreso al catálogo Latindex, Madrid, CSIC, 2011.

ROMÁN ROMÁN, A. (coord.): *La edición de revistas científicas: guía de buenos usos*, Madrid, CINDOC (CSIC), 2001.

Els criteris de qualitat de les revistes, segons els sistemes vigents, s'agrupen en aspectes que remeten a la qualitat formal (edició i impressió, normalització, data de recepció i acceptació dels originals, mecanismes d'avaluació d'originals, etc.); aspectes indirectes de la qualitat (difusió en bases de dades, pervivència o prestigi històric, obertura institucional, etc.); aspectes del contingut científic (percentatge d'acceptació i refús d'originals, aparell crític, judici per parells).

L'adopció pionera a les Balears d'un sistema d'avaluadors externs al Consell de redacció, diferencià el Bolletí substancialment de la resta de les revistes científiques publicades a les illes i l'equiparà a les principals publicacions científiques d'humanitats d'Espanya. Com indica A. Roman a *La edición de revistas científicas...* l'opinió dels parells o experts «es la forma más adecuada de conocer la calidad del contenido de los trabajos científicos» i el sistema d'arbitratge considerat més adequat.

El sistema de parells cecs (*peer review*), en una revista d'una societat privada i en un territori reduït, suposa un esforç molt gran per part del Consell de redacció i de l'entorn científic que hi participa. Rep aquesta denominació, ja que cap de les parts (autors i revisors) coneixen la identitat de l'altra. Formar part de la tasca de revisió significa treballar de forma gratuïta amb competència, confidencialitat, imparcialitat, honestedat i respecte. Per a l'avaluació de tots els originals s'elabora un formulari d'avaluació amb instruccions clares i precises per als revisors. El sistema de revisió per parells cecs, així com s'ha aplicat a la revista, comporta seleccionar un revisor generalista i un expert. En cas de disparitat d'opinions, s'acudeix a un tercer avaluador o bé és la direcció de la revista qui decideix la publicació o no d'un article, en cap cas, és una decisió dels avaluadors que amb el formulari fan recomanacions al Consell de redacció. La revisió per parells és un element essencial del procés acadèmic de revisió d'originals i del debat científic sobre les hipòtesis i argumentacions de l'article. Una opinió diferent i crítica formulada per part dels revisors no és un límit a la llibertat d'expressió de l'autor, el qual té dret a un arbitratge, si el demana, i, fins i tot, a recusar alguna de les avaluacions, si no la considera ajustada. En la selecció dels experts el Consell de redacció procura ser molt meticulós evitant conflictes d'interessos i/o afinitats.

La recepció d'un original no adaptat a les normes de publicació o el lliurament fora de termini en una data posterior al 31 de maig de l'any en curs, com per exemple setembre o octubre, implica que l'article no es pot publicar aquell any i es reserva pel número següent. Tot i això es pot iniciar la fase de revisió.

El procés editorial comporta la recepció del manuscrit, la selecció de revisors per part del Consell de redacció, l'enviament als revisors, el lliurament dels informes, la comunicació motivada de la decisió editorial, la recepció de la versió modificada per part de l'autor i la seva rèplica als informes i, si és el cas, l'enviament de l'original modificat a un nou expert, i, finalment, l'acceptació definitiva o no publicació del text.

Els comentaris i opinions emesos pels avaluadors tenen l'objectiu de millorar el manuscrit i són tan confidencials com el mateix original inèdit. Per tant, originals i informes han de ser tractats amb extrema confidencialitat per part del Consell de redacció, els revisors i, per descomptat, pels autors que han decidit enviar el seu article a la revista i acceptar entrar dins el seu sistema d'avaluació. La publicació dels informes o un ús inadequat és de fet una vulneració del procés editorial i del compromís de l'autor amb la revista, equiparable a la publicació de part del text original per l'altra part.

Òbviament els responsables del procés editorial del Bolletí entenen que, una vegada rebudes les avaluacions externes, els autors enviïn els textos sotmesos a avaluació a altres revistes, sobretot, si aquestes compten amb un procediment de selecció i avaluació d'originals menys protocol·litzat.

Dr. Miguel J. Deyá Bauzá / Dr. Miquel A. Capellà Galmés
Directors del BSAL

Revisors del període 2011-2014

El Consell de redacció vol reconèixer i agrair la tasca desinteressada dels avaluadors que han participat en millorar la qualitat científica de la revista.

Dr. Antoni Amengual Colom, Universitat de les Illes Balears / Dr. Josep Amengual Batlle, Societat Arqueològica Lul·liana / Dra. Amelia Aranda Huete, Patrimonio Nacional / Dr. Gonzalo Aranda Jiménez, Universidad de Granada / Dra. Margalida Bernat Roca, Societat Arqueològica Lul·liana / Dr. Antonio Bernat Vistarini, Universitat de les Illes Balears / Dr. Macià Blázquez Salom, Universitat de les Illes Balears / Dra. Maria M. Brotons Capó, Universitat de les Illes Balears / Dra. Inés Calderón Medina, Universitat de les Illes Balears / Dra. Catalina Cantarells Camps, Universitat de les Illes Balears / Dr. Miquel A. Casanovas Camps, Arxiu Municipal de Ciutadella / Dr. Marià Carbonell Buades, Universitat Autònoma de Barcelona / Dr. Àngels Casals Martínez, Universitat de Barcelona / Dr. Jaume Coll Conesa, Museo Nacional de Cerámica González Martí / Dra. Carme Coll Font, Arxiu del Regne de Mallorca / Dra. Francesca Comas Rubí, Universitat de les Illes Balears / Dra. Rosa M. Creixell Cabeza, Universitat de Barcelona / Dr. Nicolau Dols Salas, Universitat de les Illes Balears / Dr. Joan Domenge Mesquida, Universitat de Barcelona / Dr. Josep Francesc Ensenyat Alcover, Deia Archaeological Museum and Research Centre / Dr. Gabriel Ensenyat Pujol, Universitat de les Illes Balears / Dr. Albert Estrada Rius, Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC) / Dr. Ignasi Fernández Terricabras, Universitat Autònoma de Barcelona / Dr. Pere Fullana Puigserver, Universitat de les Illes Balears / Dr. Jesús María Galech, Universitat Autònoma de Barcelona / Dra. Mercè Gambús Sáiz, Universitat de les Illes Balears / Dr. Jaume Garau Amengual, Universitat de les Illes Balears / Dr. Enrique García Riaza, Universitat de les Illes Balears / Dr. Jaime M. Garcia Rosselló, Universitat de les Illes Balears / Dra. Elvira González Gozalo, Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Històrics / Dr. Jordi Hernández-Gasch, Institut Català d'Arqueologia Clàssica / Dra. Antònia Juan Vicens, Universitat de les Illes Balears / Dra. Francisca Lladó Pol, Universitat de les Illes Balears / Dr. F. Javier López Cachero, Universitat de Barcelona / Dra. Géraldine Maillat, Université de Montpellier / Dr. Eloy Martín Corrales, Universitat Pompeu Fabra / Dr. Àlvar Martínez, Universitat de València / Dr. Antoni Marimon Riutort, Universitat de les Illes Balears / Dr. Carlos Martínez Tornero, Universitat d'Alacant / Dr. Antoni Mas Forners, Universitat de les Illes Balears / Dra. Matilde Miquel Juan, Universidad Complutense de Madrid / Dr. Joan Molina Figueras, Universitat de Girona / Dra. Isabel Moll Blanes, Universitat de les Illes Balears / Dr. Vicente Montojo Montojo, Archivo General de la Región de Murcia / Dr. José Morata Socias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Jordi Morelló Baget, Institució Milà i Fontanals, CSIC / Dra. Antònia Morey Tous, Universitat de les Illes Balears / Sr. Manuel Oliver Moragues, Arxiu Municipal de Palma / Dr. Antonio Ortega Villoslada, UNED / Dra. Sabine Panzram, Universität Hamburg / Dr. Antonio Planas Rosselló, Universitat de les Illes Balears / Dra. Natividad Planas, Université Clermont Auvergne / Sr. Carlos Quintana Abraham, Universitat de les Illes Balears / Dr. Rafael Ramis Barceló, Universitat de les Illes Balears / Dra. Maria Magdalena Riera Frau, Ajuntament de Palma / Dr. Lluís Roura Aulinas, Universitat Autònoma de Barcelona / Dr. Gabriel Seguí Trobat, Ateneu Universitari Sant Pacià / Dr. Jaume Serra Barceló, Societat Arqueològica Lul·liana / Dr. Amadeo Serra Desfillis, Universitat de València / Dra. Marta Serrano Coll, Universitat Rovira i Virgili / Dra. Francesca Tugores Truyol, Universitat de les Illes Balears / Dr. Andreu J. Villalonga Vidal, Universitat de les Illes Balears / Dra. Teresa Maria Viñolas Vidal, Universitat de Barcelona / Dr. Antoni Vives Reus, CESAG-adscribit a la Universidad Pontificia de Comillas.

BOLLETÍ DE LA SOCIETAT ARQUEOLÒGICA LUL·LIANA INSTRUCCIONS PER ALS AUTORS

I. Definició i àmbit de la revista

El *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* té per objectiu la publicació de treballs científics relatius a la Història de les Illes Balears en qualsevol dels seus períodes o àmbits temàtics. Pot incloure estudis monogràfics, edicions crítiques de fonts i memòries d'excavacions arqueològiques. Va dirigit no solament a un públic d'especialistes en les distintes matèries sinó també a totes les persones interessades en les ciències socials, arts i humanitats.

II. Normes de publicació

- 1) Els treballs susceptibles de ser publicats hauran de ser originals i inèdits, escrits en llengua catalana o castellana.
- 2) En el primer full del treball, davall el títol, es reproduirà el nom complet de l'autor, adreça, telèfon, correu electrònic i la seva afiliació institucional (lloc de treball actual o quan l'autor es trobava en actiu en cas d'estar jubilat, projecte d'investigació oficial o esment de l'entitat científica a la qual pertany).
- 3) Els originals destinats a la secció monografies no podran excedir els 20 folis, amb un màxim de 50.000 caràcters inclosos els espais, presentats amb tipus de lletra Arial 12. En aquest límit s'inclouen les notes, taules, gràfics, fotografies i apèndix documental de tota mena. Excepcionalment el Consell de Redacció podrà acordar l'admissió de treballs de major extensió.
- 4) Els originals destinats a la secció documents no podran superar els 12 folis, amb un màxim de 30.000 caràcters. Els originals destinats a la secció notes no podran superar els 5 folis, amb un màxim de 12.500 caràcters.
- 5) Les recensions no podran superar els 4 folis, amb un màxim de 10.000 caràcters inclosos els espais.
- 6) Els treballs aniran acompanyats de dos resums, un en la llengua en la qual s'ha escrit el treball i l'altre en anglès. L'extensió mínima de cada resum és de 300 caràcters (espais inclosos) i la màxima és de 700. També s'adjuntarà un mínim de tres i un màxim de sis paraules clau en ambdós idiomes.
- 7) Els originals s'han de trametre a la redacció en dues còpies: una en paper i l'altra en suport informàtic (programa de tractament de textos Word o similar). A tots els efectes l'adreça del Consell Editorial del *Bolletí* és:

Societat Arqueològica Lul·liana
C. de Monti-Sion, 9
07001 Palma de Mallorca
Tel. 971.713.912
e-mail: bolletisal@gmail.com

8) El període de recepció d'originals acaba anualment el 31 de maig. El Consell de Redacció notificarà als autors la seva acceptació o no abans del 31 d'octubre.

9) Per tal de seleccionar els originals a publicar, el Consell de Redacció tindrà en compte la qualificació emesa per dos experts externs en la matèria tractada, als qui es lliurarà el treball sense indicació de les dades de l'autor. Els informes podran ser positius, negatius o amb indicació de les millores necessàries per a la seva publicació. En cas que siguin discordants el Consell de Redacció podrà requerir un tercer informe.

10) Els autors rebran un exemplar del volum en el qual s'hagi publicat la seva col·laboració. Les separates en paper han estat substituïdes per l'article maquetat en format pdf.

11) Només es retornaran els originals dels articles si ho demana expressament l'autor en fer-ne el lliurament.

12) El Consell de Redacció del Bolletí es reserva el dret de retornar als autors els originals enviats que no compleixin escrupolosament les normes d'estil.

13) La revista està allotjada a e-Dialnet i a la Biblioteca Digital de les Illes Balears (UIB) per a una major difusió de les investigacions. S'entén que tots els autors que remeten els seus treballs per a publicar a la revista han cedit a la Societat Arqueològica Lul·liana els drets d'exploració per a la seva difusió a través d'Internet, una vegada que l'article ha estat acceptat i publicat.

III. Normes d'estil

1) Les notes han d'anar numerades correlativament al peu de la pàgina i s'han de referenciar en el text amb números volats immediatament després de la paraula que provoca la nota o del signe de puntuació en el seu cas.

2) Quan es tracti d'un llibre que se citi per primera vegada se seguirà el següent criteri: LLINATGES (en majúscula), inicial del nom seguida d'un punt: *Títol del llibre* (en cursiva), tom o volum (si s'escau), lloc d'edició, any, número d'edició (si s'escau), p. seguida de la pàgina concreta a la que es fa referència (si s'escau). Per exemple:

FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, M.: *Corpus Documental de Carlos V*, II, Salamanca, 1975, p. 237.

3) Quan es tracti d'un article de revista que se citi per primera vegada s'haurà de seguir el següent criteri LLINATGES (en majúscula), inicial del nom seguida d'un punt: "Títol de l'article" (entre cometes), *nom de la revista* (en cursiva), número o volum de la revista, p. seguida de la pàgina concreta a la que es fa referència (si s'escau). Per exemple:

ROSSELLÓ BOVER, P.: "El canvi de segle a la literatura de Mallorca", *BSAL*, 58, 2002, p. 16.

FONT JAUME, A.; LLABRÉS RIPOLL, R.: "La publicació de "l'Heròdot" del P. Bartomeu Pou, una llarga odissea", *BSAL*, 66, 2010, p. 173.

4) Quan es tracti d'un capítol de llibre o actes de congrés que se citi per primera vegada s'haurà de seguir el següent criteri: LLINATGES (en majúscula), inicial del nom seguida d'un punt: "Títol del treball" (entre cometes), a LLINATGES de l'editor, coordinador o director del volum, inicial del nom seguida d'un punt, entre parèntesi les abreviatures (ed.), (coord.) o (dir.) segons el cas: *Títol del llibre o actes de Congrés*, tom o volum (si s'escau), lloc d'edició,

any, número d'edició (si s'escau), p. seguida de la pàgina concreta a la que es fa referència (si s'escau):

NARBONA VIZCAÍNO, R.: "La Corona d'Aragó al segle XV: la monarquia i els regnes", a BELENGUER CEBRIÀ, E. (dir.): *Història de la Corona d'Aragó*, I, Barcelona, 2007, p. 351.

Si es tracta d'un capítol de llibre o aportació a congrés sense editor, coordinador o director se seguirà el mateix criteri emprat pels articles de revista:

SERRA PUIG, E.: "Els Països Catalans a l'època dels Àustries", *La cultura catalana del Renaixement a la Il·lustració*, Barcelona, 1997, p. 18.

RUZAFÀ GARCIA, M.: "Valencia, Granada y el Norte de África en la Baja Edad Media: relaciones de frontera en la Baja Edad Media", *Actes del XVIIIe Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, II, València, 2005, p. 928.

6) Si el treball té més de tres autors es posarà el primer seguit de *et alii*:

MOLAS RIBALTA, P. *et alii*: *Manual de Historia Moderna*, Barcelona, 1993, p. 217.

7) A partir de la segona cita d'un mateix treball se seguirà el següent criteri: LLINATGES (en majúscula), inicial del nom seguida d'un punt: dues o tres primers paraules del títol seguides de punts suspensius, p. seguida de la pàgina concreta (si s'escau); per exemple:

FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, M.: *Corpus Documental...*, II, p. 237 (si es tracta d'un llibre).

ROSSELLÓ BOVER, P.: "El canvi...", p. 16 (si es tracta d'un article o capítol de llibre).

No s'utilitzaren abreviatures del tipus *op. cit.*, *ibid* o *ibidem*, *passim*, etc.

8) Les abreviatures emprades en el treball i el seu significat *in extenso* s'esmentaran en una primera nota al principi del treball.

9) A la citació de documents s'haurà d'incloure abreviatura referida a l'arxiu on es conservi, nom de la secció, número de la caixa o del lligall, foli/is amb indicació de recte o voltat o pàgina/es:

ACA, Reial Cancelleria, Reg. 4333, f. 68r-77v.

10) Les citacions textuais curtes (manco de cinc línies de text per a la prosa o un sol vers) s'han d'inserir en el cos del text, en cursiva. Les citacions textuais més llargues han d'anar fora de text, sense cometes, en cursiva, formant un bloc a part, el qual s'ha de sagnar a l'esquerra.

11) Tret dels casos que s'acaba d'esmentar, dins el text només s'ha d'emprar la cursiva en els casos dels mots i modismes estrangers. No s'utilitzaran paraules subratllades i la negreta s'emprarà exclusivament per als títols i subtítols. Per al títols dels treballs s'usarà la lletra Arial 16 i pels subtítols, si n'hi ha, el mateix tipus de lletra cos 12 en negreta.

12) Les taules i els gràfics s'han de presentar inserits en el text a més de per separat i numerats.

13) El número màxim d'il·lustracions serà de 10. Caldrà lliurar les imatges numerades en funció de l'ordre d'aparició en el text al final de l'article, acompanyades d'un llistat de peus amb una numeració que ha de coincidir amb la de les fotografies. Les imatges han de tenir una resolució de 300 ppp i lliurar-se en format JPG o TIFF i una dimensió màxima del costat major de 15 cm, essent proporcional el menor.

BOLLETÍ DE LA SOCIETAT ARQUEOLÒGICA LUL·LIANA INSTRUCCIONES PARA LOS AUTORES

I. Definición y ámbito de la revista

El *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* tiene por objetivo la publicación de trabajos científicos relativos a la Historia de las Baleares en cualquiera de sus períodos o ámbitos temáticos. Está compuesto por monografías, ediciones críticas de fuentes y memorias de excavaciones arqueológicas. Va dirigido no sólo a especialistas, sino también a toda persona interesada en las ciencias sociales, arte y humanidades.

II. Normas de publicación

1) Los trabajos presentados para su publicación deberán ser originales e inéditos, escritos en catalán o castellano.

2) En la primera página del trabajo, por debajo del título, se especificará el nombre completo del autor, dirección, teléfono, correo electrónico y su filiación institucional (lugar de trabajo actual o en la época en que se encontraba en activo si se trata de persona jubilada, proyecto de investigación oficial o entidad científica a la que pertenezca).

3) Los originales destinados a la sección monografías no podrán superar los 20 folios, con un total de 50.000 caracteres incluyendo los espacios en blanco. Estos límites comprenden notas, tablas, gráficos, fotografías y apéndices documentales de cualquier naturaleza. Excepcionalmente y a criterio del Consejo de Redacción se admitirán trabajos de mayor extensión.

4) Los originales destinados a la sección documentos no podrán superar los 12 folios, con un total de 30.000 caracteres. Los originales destinados a la sección notas no podrán superar los 5 folios, con un máximo de 12.500 caracteres.

5) Las recensiones no podrán superar los 4 folios, con un total de 10.000 caracteres incluidos los espacios.

6) Los trabajos originales irán acompañados de dos resúmenes, uno en la lengua en que esté el trabajo y otro en inglés. La extensión mínima de cada resumen será de 300 caracteres (espacios en blanco incluidos) y la máxima de 700. También se adjuntarán un mínimo de tres y un máximo de seis palabras clave en ambos idiomas.

7) Los originales se remitirán en dos copias: una en papel y otra en formato informático (Word o similar). A todos los efectos la sede del Consejo Editorial del *Bolletí* es:

Societat Arqueològica Lul·liana
C. de Monti-Sion, 9
07001 Palma de Mallorca
Tel. 971.713.912
e-mail: bolletisal@gmail.com

8) El período de recepción de originales finaliza anualmente el 31 de Mayo. El Consejo de Redacción notificará a los autores su aceptación o no antes del 31 de Octubre.

9) La selección de los originales susceptibles de ser publicados se hará por el Consejo de Redacción, el cual tendrá en consideración los informes emitidos por dos expertos en la materia de que se trate, a los cuales se remitirá el trabajo sin los datos del autor. Dichos expertos serán externos al Consejo de Redacción. Los informes podrán ser positivos, negativos o/y indicativos de las mejoras a llevar a cabo para la publicación del original. En caso de que estos dos informes sean discordantes el Consejo de Redacción podrán solicitar un tercero.

10) Los autores recibirán un ejemplar del volumen en que se inserte su aportación. Las separatas en papel han sido sustituidas por el original maquetado en formato pdf.

11) Sólo se devolverán los originales de los trabajos si así lo solicita expresamente el autor en el momento de su entrega.

12) El Consejo de Redacción del Bolletí se reserva el derecho de devolver a los autores los originales enviados que no cumplan escrupulosamente con las normas de estilo.

13) La revista está alojada en e-Dialnet y en la Biblioteca Digital de les Illes Balears (UIB) para una mayor difusión de las investigaciones. Se entiende que todos los autores que remiten sus trabajos para ser publicados en la revista ceden a la Societat Arqueològica Lul·liana los derechos de explotación para su difusión a través de Internet, una vez que su aportación ha sido aceptada y publicada.

III. Normas de estilo

1) Las notas, siempre a pie de página, irán numeradas correlativamente e indicadas dentro del texto con números superíndices inmediatamente después de la palabra que provoca la nota o del signo de puntuación en su caso.

2) Los libros que se citen por primer vez se referenciarán de acuerdo con el siguiente criterio: APELLIDOS (en mayúscula), inicial del nombre seguida de un punto: *Título del libro* (en cursiva), tomo o volumen (si procede), lugar de edición, año, número de edición (si procede), p. seguida de la página concreta a la que se hace referencia (si procede). Por ejemplo:

FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, M.: *Corpus Documental de Carlos V*, II, Salamanca, 1975, p. 237.

3) Si se trata de un artículo de revista que se cite por primera vez se seguirá el siguiente criterio: APELLIDOS (en mayúscula), inicial del nombre seguida de un punto: "Título del artículo" (entre comillas), *nombre de la revista* (en cursiva), número o volumen de la revista, p. seguida de la página concreta a la que se hace referencia (si procede). Por ejemplo:

ROSSELLÓ BOVER, P.: "El canvi de segle a la literatura de Mallorca", *BSAL*, 58, 2002, p. 16.

FONT JAUME, A.; LLABRÉS RIPOLL, R.: "La publicació de "l'Heròdot" del P. Bartomeu Pou, una llarga odissea", *BSAL*, 66, 2010, p. 173.

4) Si se trata de un capítulo de libro o actas de congreso que se cite por primera vez se seguirá el siguiente criterio: APELLIDOS (en mayúscula), inicial del nombre seguida de un punto: "Título del trabajo" (entre comillas), en APELLIDOS del editor, coordinador o director del volumen, inicial del nombre seguida de un punto, entre paréntesis las abreviaturas (ed.), (coord.) o (dir.) según el caso: *Título del libro o Actas de Congreso*, tomo o volumen (si procede), lugar de edición, año, número de edición (si procede), p. seguida de la página

concreta a la que se hace referencia (si procede):

NARBONA VIZCAÍNO, R.: "La Corona d'Aragó al segle XV: la monarquia i els regnes", en BELENGUER CEBRIÀ, E. (dir.): *Història de la Corona d'Aragó*, I, Barcelona, 2007, p. 351.

Si se trata de un capítulo de libro o aportación a congreso sin editor, coordinador o director se seguirá el mismo criterio empleado para los artículos de revista:

SERRA PUIG, E.: "Els Països Catalans a l'època dels Àustries", *La cultura catalana del Renaixement a la Il·lustració*, Barcelona, 1997, p. 18.

RUZAFÀ GARCIA, M.: "Valencia, Granada y el Norte de África en la Baja Edad Media: relaciones de frontera en la Baja Edad Media", *Actes del XVIIIè Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, II, Valencia, 2005, p. 928.

6) Si el trabajo tiene más de tres autores se especificará el primero seguido de *et alii*:

MOLAS RIBALTA, P. *et alii*: *Manual de Historia Moderna*, Barcelona, 1993, p. 217.

7) A partir de la segunda cita de un mismo trabajo se seguirá el siguiente criterio: APELLIDOS (en mayúscula), inicial del nombre seguida de un punto: dos o tres primeras palabras del título seguidas de puntos suspensivos, p. seguida de la página concreta (si procede); per ejemplo:

FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, M.: *Corpus Documental...*, II, p. 237 (si se trata de un libro).

ROSSELLÓ BOVER, P.: "El canvi...", p. 16 (si se trata de un artículo o capítulo de libro).

No se utilizarán abreviaturas como *op. cit.*, *ibid* o *ibidem*, *passim*, etc.

8) Les abreviatures empleadas en el trabajo y su desarrollo *in extenso* se especificarán en una primera nota al principio del trabajo.

9) En la cita de documentos se ha de incluir abreviatura del archivo en que se custodia, sección, número de la caja o legajo, folios (con indicación de recto o verso) o página/as:

ACA, Real Cancillería, Reg. 4333, ff. 68v-77v.

10) Las citas textuales cortas (menos de cinco líneas para un texto en prosa o un solo verso) se colocarán en el mismo cuerpo del texto y en cursiva. Las citas textuales más largas irán fuera del texto, sin comillas, en cursiva, formando un párrafo aparte sangrado a la izquierda.

11) Excepto en los casos en que se acaba de especificar, en el cuerpo del texto se emplearan cursivas exclusivamente para palabras y expresiones en la lengua distinta a la del trabajo. No se emplearán palabras subrayadas y la negrita se reserva exclusivamente para los títulos y subtítulos. El título del trabajo se presentará en letra Arial 16 y los subtítulos, en su caso, en el mismo tipo de letra, cuerpo 12 y en negrita.

12) Tablas y gráficos se presentarán insertos en el texto, además de por separado y numerados.

13) El número máximo de fotografías será de 10. Las imágenes se entregarán numeradas según el orden de aparición en el texto al final del artículo, acompañadas de un listado de pies de ilustración numerados de manera que coincida su número con el de las ilustraciones correspondientes. La resolución de las imágenes deberá ser de 300 ppp, su formato JPG o TIFF y de dimensión máxima por su lado mayor de 15 cm, siendo proporcional el menor.

